

ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНІ: МАСШТАБИ ТА МОЖЛИВОСТІ ВПЛИВУ

Київ – 2012

ББК 65.012.2(4Укр)-94
УДК 364.144+316.34(477)
Н54

Н54 **Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу** / за ред. Е.М.Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012. – 404 с.

ISBN 978-966-304-005-9

Колективну монографію присвячено проблемам нерівності в Україні; здійснено оцінку її масштабів, складових, проявів та наслідків. Розглянуто соціально-економічну нерівність крізь призму впливу політики, на основі чого сформульовано цілісний підхід до подолання нерівності у суспільстві. Доведено доцільність перенесення основного акценту політики зі зменшення нерівності за доходами на забезпечення рівного доступу до ресурсів та послуг соціальної сфери для різних груп населення та територій. Розроблено пропозиції щодо впливу на нерівність через: політику доходів; політику ринку праці; підвищення якості та доступності послуг соціальної сфери; політику соціального захисту та соціального залучення; розвиток громадянського суспільства та соціальний діалог; регіональну політику та розвиток місцевого самоврядування.

Розрахована на фахівців у галузі соціальної економіки та політики, державного управління, науковців, викладачів та аспірантів, студентів економічних спеціальностей.

Рецензенти:

Мандибура В.О., д.е.н., професор кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Єріна А.М., д.е.н., професор кафедри статистики Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (протокол №17 від 10 грудня 2012 року)

ISBN 978-966-304-005-9

© Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2012

Зміст

ВСТУП.....	5
РЕЗЮМЕ.....	8
РОЗДІЛ 1. СУТНІСТЬ НЕРІВНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ПРОЯВУ В УКРАЇНІ.....	13
1.1. Соціально-економічна природа нерівності крізь призму впливу політики.....	13
1.2. Соціальна нерівність та справедливість.....	20
1.3. Особливості формування та основні прояви нерівності в Україні.....	26
1.4. Соціальні наслідки існування надмірної та економічно необґрунтованої нерівності.....	35
1.4.1. Соціальна нерівність як перешкода соціальній згуртованості.....	35
1.4.2. Дискримінація та соціальне виключення як крайні прояви нерівності.....	38
1.4.3. Територіальні диспропорції соціального розвитку та деградація територій.....	47
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДОВИХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ.....	53
2.1. Доходи та споживчі характеристики населення.....	53
2.2. Забезпеченість майном та доступ до ресурсів.....	68
2.3. Житлові умови та комфортність житла.....	76
2.4. Доступ до послуг соціальної сфери та соціального захисту.....	87
2.5. Доступ до ринку праці та продуктивна зайнятість.....	102
2.6. Доступність фінансово-економічних ресурсів для різних верств населення.....	110
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ПРОЯВИ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ.....	120
3.1. Розподіл за соціально-економічним статусом.....	120
3.2. Можливість підтримання соціальних зв'язків.....	122
3.3. Вікова та міжпоколінна нерівність.....	132
3.3.1. Вікова нерівність.....	134
3.3.2. Міжпоколінна нерівність.....	137
3.4. Нерівність за гендерною ознакою.....	142
3.5. Самооцінка здоров'я у розрізі різних соціальних груп.....	152
3.6. Доступ до безпечного екологічного середовища в контексті здоров'я населення.....	156
3.7. Специфіка прояву нерівності в освіті.....	166
3.8. Нерівність за професією та сферою діяльності.....	176
3.9. Поселенська нерівність.....	185
3.10. Регіональна диференціація рівня життя населення.....	198

РОЗДІЛ 4. ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ НЕРІВНОСТІ.....	205
4.1. Джерела інформації та їх якість.....	207
4.2. Якість інформаційного забезпечення.....	218
4.3. Моделювання нерівності населення.....	224
РОЗДІЛ 5. БАГАТОВИМІРНИЙ АНАЛІЗ НЕРІВНОСТІ.....	235
5.1. Внесок окремих складових у загальну нерівність за доходами.....	235
5.2. Економічна нерівність та соціальна стратифікація.....	243
5.3. Оцінка впливу міжбюджетних трансфертів на формування нерівності.....	256
РОЗДІЛ 6. НАПРЯМИ ВПЛИВУ НА НЕРІВНІСТЬ.....	292
6.1. Вплив на нерівність через політику доходів.....	292
6.1.1. Політика оплати праці.....	292
6.1.2. Державні соціальні гарантії та система соціальної підтримки.....	307
6.2. Напрями впливу на нерівність через політику ринку праці.....	313
6.2.1. Активні програми як інструмент впливу на ринок праці.....	313
6.2.2. Професійне навчання та перенавчання: шляхи удосконалення.....	314
6.3. Підвищення якості та доступності послуг соціальної сфери.....	316
6.3.1. Політика у сфері освіти.....	316
6.3.2. Політика охорони здоров'я.....	321
6.4. Розвиток громадянського суспільства та соціальний діалог.....	330
6.5. Вплив на нерівність через регіональну політику та розвиток місцевого самоврядування.....	351
ВИСНОВКИ.....	367
ЛІТЕРАТУРА.....	380
ДОДАТКИ.....	393

Вступ

Стрімка стратифікація в минулому егалітарного українського суспільства відбулася вже на початку 1990-х років, коли різка зміна умов господарювання та масштабна приватизація спричинили концентрацію ресурсів і національного багатства в руках відносно нечисельної групи при зубожінні і низькооплачуваній зайнятості переважної більшості населення. В Україні з'явилися справді багаті родини, при чому їх багатство було сформовано переважно завдяки доступу до державної власності і приватизації найбільш прибуткових її об'єктів. Надзвичайно короткий термін накопичення цього багатства значною мірою вплинув на бажання всіляко демонструвати свої статки, часто навіть перебільшуючи їх. У цей же час сталося катастрофічне падіння рівня життя переважної більшості населення.

Найперше постраждали непрацюючі верстви та ті, хто з різних причин виявився неготовим до різних соціально-економічних зрушень. Прагнучи бодай якось захистити соціально вразливе населення, парламентарі пішли хибним шляхом надання різноманітних пільг та допомог, які часто лише декларувались. На тлі гіперінфляції це неминуче посилювало несправедливість. Значно погіршилося медичне обслуговування, у багатьох випадках медичні та освітні послуги – за законом безкоштовні – стали надавати виключно за гроші. Значну кількість медичних та освітніх закладів у сільській місцевості було закрито. Так як різні галузі і сектори економіки по-різному адаптувалися до нових умов господарювання, посилювалась галузева і, відповідно, регіональна диференціація. Отже, у контексті нерівності саме цей етап становлення незалежної української держави виявився найбільш гострим.

Сучасне трактування нерівності передбачає вихід за межі суто економічних параметрів – виокремлюється нерівність економічна, соціальна, політична і етнокультурна. Окремі групи населення можуть потерпати від конкретного виду нерівності через обмеження своїх прав, але найбільш гострі прояви має їх комбінація. Саме внаслідок кумулятивного впливу формуються такі вкрай негативні і загрозливі для національної безпеки явища, як відсторонення окремих груп населення від суспільного життя, поляризація та маргіналізація суспільства. Водночас малозабезпечені верстви населення наражаються на значно вищі ризики різноманітних позбавлень. А ризик відсторонення від суспільного життя найбільшою мірою притаманний мешканцям віддалених населених пунктів, соціально вразливим верствам населення (насамперед, особам з обмеженими можливостями, домогосподарствам з великою кількістю утриманців), окремим групам іммігрантів, беззахаченкам.

Далеко не всі прояви нерівності можуть бути підтверджені і виміряні за допомогою статистичних даних, отриманих із суцільних або навіть вибіркового спостережень. У ряді випадків нерівність може бути оцінена виключно за допомогою експертів або взагалі тільки якісно окреслена.

Виразнішим проявом економічної нерівності є нерівність за доходами, що закономірно віддзеркалюється в наявності бідних і багатих верств населення. Проте нерівність за доходами може спричинити (і зазвичай спричиняє) нерівність доступу до основних суспільних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла), до ресурсів (фінансових, майнових, інфраструктурних,

інформаційних тощо), до реалізації своїх основних прав загалом (права на здоров'я, на життя, на безпеку). Але водночас і сама нерівність за доходами є наслідком інших видів і проявів нерівності. Так, відсутність можливостей здобуття якісної освіти прирікає дітей з бідних родин на бідкування в своєму вже дорослому житті. Повною мірою це стосується і нерівності за тривалістю життя внаслідок неможливості (небажання) вести здоровий спосіб життя, мати доступ до якісних медичних послуг, жити в чистому середовищі. Цілком зрозуміло, що діти з бідних родин стикаються з вищим ризиком передчасної смерті або захворювання і мають нижчі шанси реалізації свого потенціалу. Зазвичай, люди з високими доходами живуть довше за бідних, і водночас тільки добре здоров'я є фундаментом належної економічної конкурентоспроможності.

Більшість суспільств, а відповідно і урядовців, визначають викорінення несправедливої нерівності як одне з головних завдань державної політики. Проте, коли доводиться вибирати між забезпеченням вищих темпів економічного зростання і зниженням нерівності шляхом первинного або вторинного перерозподілу доходів, уряди часто опиняються перед жорсткою альтернативою, оскільки переваги, досягнуті шляхом забезпечення більшої справедливості, можуть бути зведені нанівець втратами, що пов'язані з уповільненням темпів економічного зростання. Типовим прикладом в українській історії є широко відоме переобтяження бюджету (і економіки в цілому) соціальними витратами, спрямованими на підтримку пенсіонерів, низькооплачуваних працівників, сімей з дітьми тощо.

Більш справедливий розподіл доходів, що проявляється зокрема через зниження бідності, є вагомим стимулом (і матеріальним, і психологічним) розширення участі всіх верств населення в економічному розвитку, тоді як посилення нерівності і масштабна бідність загрожують стати деструктивною силою щодо економічного прогресу, провокувати соціальну напруженість і викликати протидію перетворенням з боку тих, хто втратив надію на покращання власної долі.

Нарешті, висока нерівність і масштабна бідність спричиняють соціальну напруженість і соціальні конфлікти, погіршення криміногенної ситуації в суспільстві. Їх наслідком є (навіть без формування політичної нестабільності) збільшення економічних ризиків і зниження інвестиційної привабливості країни (або окремого регіону), що, в кінцевому підсумку, неминуче уповільнює темпи економічного зростання. Залагодження соціальних конфліктів і досягнення рівноваги в суспільстві потребуватимуть додаткових ресурсів, що знижуватиме загальну ефективність економічної системи.

Нерівність є чинником не тільки криміналізації суспільства, аналогічний зв'язок спостерігається і між нерівністю та корупцією. Нерівний розподіл доходів і багатства може підштовхнути певні групи з високими доходами до втручання у політику і державне управління. Зокрема, значна концентрація ресурсів і доходів дає змогу спрямовувати певну їх частину на хабарі високопосадовцям і використовувати їхні можливості у власних економічних інтересах. Таке зрощування багатства з владою, вочевидь, не сприяє ані гармонійному розвитку суспільства, ані високим темпам економічного зростання, оскільки дає переваги окремим складовим економіки за рахунок інших. Переваги можуть надаватися або через безпосереднє бюджетне фінансування, або через різноманітні податкові привілеї. У той або інший спосіб

Вступ

така несправедливість зумовлює економічні (а потім і соціальні) конфлікти. Численні дослідження свідчать про те, що їх гострота прямо пропорційна ступеню нерівності.

Діяльність щодо зниження ступеня нерівності населення України має охоплювати різні сфери відповідальності держави: регулювання оплати праці шляхом застосування обґрунтованих державних гарантій у сфері праці і чіткої позиції в процесі соціального діалогу; первинний розподіл доходів шляхом запровадження прогресивної системи оподаткування доходів населення; вторинний розподіл доходів шляхом запровадження ефективної системи адресної соціальної підтримки; забезпечення усім верствам населення доступу до основних життєвих благ – якісної загальної та професійної освіти, якісних медичних послуг, безпечного екологічного середовища.

Для розв'язання сформульованих завдань необхідно налагодити ефективне державно-приватне партнерство, включаючи соціальний діалог; сформувати обґрунтовану систему соціальних стандартів і державних мінімальних гарантій; трансформувати систему міжбюджетних відносин; забезпечити прискорений розвиток інфраструктурної мережі, що дасть змогу збільшити масштаби маятникової міграції і розширити доступ до зайнятості. Кінцевим результатом стане зниження нерівності українського населення за економічною, соціальною та територіальною ознаками і формування соціальної структури європейського зразка.

У підготовці монографії взяли участь: академік Лібанова Е.М. (вступ, 4.3, висновки), к.е.н. Черенько Л.М. (резюме, 1.3, 6.1.2), д.е.н. Макарова О.В. (1.2, 1.4.1), д.е.н. Деєва Н.Д. (6.5), д.е.н. Чернюк Л.Г. (1.4.3), д.е.н. Новіков В.М. (1.1, 5.3), д.е.н. Заяць Т.А. (3.2), д.е.н. Саріогло В.Г. (4.1, 4.2), д.н. з держ. упр. Рингач Н.О. (3.6, 6.3.2), д.е.н. Лісогор Л.С. (3.8, 6.2), к.е.н. Палій О.М. (3.3), к.е.н. Полякова С.В. (2.1, 2.4, 5.2), к.е.н. Шишкін В.С. (2.3, 3.1, 3.3.1, 3.5, 3.10), к.е.н. Ткаченко Л.Г. (2.5, 6.1.1), к.е.н. Новак І.М. (6.4), к.е.н. Хмелевська О.М. (3.7, 6.3.1), к.е.н. Швець П.А. (1.4.3), к.е.н. Звонар В.П. (6.4), к.е.н. Герасименко Г.В. (3.4), к.е.н. Терещенко Г. І. (4.1), к.е.н. Калашнікова Т.М. (6.5), к.е.н. Ничипоренко С.В. (1.4.2), к.е.н. Огай М.Ю. (4.3), к.е.н. Семенов В.В. (5.3), к.е.н. Заяць В.С. (2.2, 2.6, 3.2), к.г.н. Когатько Ю.Л. (3.9), Васильєв О.А. (2.1, 5.1), Реут А.Г. (5.2), Новосільська Т.В. (2.1), Демчук М.В. (3.1, 3.5).

РЕЗЮМЕ

Ідея оцінки масштабів нерівності, з огляду на розуміння її природи та філософського осмислення ступеня її справедливості, набуває практичного значення лише тоді, коли чітко виокремлено складові та прояви нерівності, на які необхідно та можливо здійснювати цілеспрямований вплив. Вибір на користь того чи іншого політичного рішення має ґрунтуватися на глибокому розумінні не тільки природи нерівності як такої, а й специфіки її формування та прояву в Україні.

Проведене дослідження охоплює широкий спектр проблем, пов'язаних з нерівністю, проте основний акцент зміщено у бік економічної складової, оскільки вона в умовах ринкової економіки виступає основним чинником формування нерівності соціальної, а також більш чутлива до впливів, у тому числі цілеспрямованих управлінських впливів. Отже, поставлене завдання щодо оцінки масштабів нерівності та пошуку точок і каналів впливу вирішується, в основному, у площині соціально-економічних відносин.

Основне питання в оцінці нерівності – ступінь її виправданості та справедливості: виправданості з точки зору сприяння подальшому розвитку, а справедливості – з погляду економічної обґрунтованості. Економічно обґрунтована нерівність завжди сприяє розвитку, але її надмірна концентрація може еволюційно чи революційно зупинити подальший розвиток. Тобто є межа, перетнути яку небезпечно навіть в умовах економічно виправданої нерівності. Інша справа, коли економічна нерівність формується за рахунок чинників здебільшого неекономічного походження. В цій ситуації будь-яке посилення або навіть збереження існуючих масштабів нерівності призводить до стримування розвитку і підризу базових основ суспільної моралі.

У теоретичній частині роботи нерівність розглядається з двох позицій: з точки зору розуміння її соціально-економічної природи для цілей розробки виваженої політики щодо регулювання масштабів та впливу на чинники формування; а також у більш філософському контексті, коли постає питання вибору між рівністю та справедливістю: чи може бути нерівність справедливою і якими є межі справедливої нерівності?

Негативні процеси щодо поляризації українського суспільства, які впродовж всього періоду незалежності посилювалися песимістичною налаштованістю більшості населення щодо свого місця у соціальній ієрархії, подекуди далекою від об'єктивного стану речей, призвели до викривленого сприйняття нерівності та справедливості. Пригнічена самооцінка дає підстави для невдоволення наявністю нерівності як такої, і ставлення суспільства до будь-якої нерівності як несправедливості.

Нерівність в українському суспільстві має широкий спектр проявів на об'єктивному і суб'єктивному рівнях та охоплює різні сфери життєдіяльності, ставлячи в нерівні умови окремі соціальні групи чи територіальні одиниці. При цьому основою формування нерівності традиційно виступає система економічних чинників. Україна належить до країн зі значними масштабами розшарування населення за доходами: крива розподілу доходів свідчить про відсутність чітко окресленої середньої групи, чий майнові та споживчі характеристики займали б середнє положення між

надспоживанням та недоспоживанням.

У контексті формування економічної нерівності населення сьогодні можна визначити дві головні проблеми: 1) зайнятість не захищає від бідності, що породжує високі ризики бідності сімей з дітьми; 2) вища продуктивність та інтенсивність праці не гарантує працюючому отримання вищого доходу.

Результатом спонтанної ієрархії в нестабільному українському суспільстві стало максимальне зміщення акцентів зі статусних характеристик, що опосередковано можуть свідчити про доступ до ресурсів, до прямих характеристик диференційованого доступу, що визначає основний фактор формування економічно необгрунтованої нерівності, яка провокує виникнення низки соціальних та економічних проблем.

Нерівність може стати гальмом економічного зростання через цілу низку каналів впливу – від суспільних відносин (через значний розкид інтересів різних суспільних груп) до фінансових важелів (через обмеження внутрішніх інвестиційних потоків), проте найбільш негативними можуть виявитися соціальні наслідки нерівності, що проявляються у стримуванні розвитку громадських інститутів та поширенні такого явища, як соціальне виключення. Найчастіше нерівність набуває територіальних ознак, що призводить до крайніх її проявів через занепад та деградацію малих населених пунктів, які виявилися неконкурентоспроможними в нових економічних умовах. Отже, за нинішніх економічних умов все населення сільської місцевості може опинитися в стані соціального виключення за територіальною ознакою.

Аналітична частина роботи включає 2 базові компоненти:

1) умовне розкладання економічної нерівності за каналами чи сферами її формування, як то нерівність за доходами та споживанням, за майновим станом і умовами проживання, за доступністю ринку праці, послуг соціальної сфери й соціального захисту, а також за рівнем доступу до фінансово-економічних ресурсів як умови для зміни успадкованих статусних характеристик. Таке розкладання нерівності дало можливість виявити найбільш проблемні аспекти щодо її формування як з точки зору несправедливого розподілу взагалі, так і стосовно специфічних проблем реалізації окремих розподільчих механізмів;

2) поглиблений аналіз основних сфер та специфіки прояву нерівності: за статусними ознаками, віком, статтю, станом здоров'я, рівнем освіти, професією, сферою діяльності, регіоном та місцевістю проживання. Такий підхід дав змогу виділити найбільш гострі прояви нерівності та визначити проблеми, що потребують пріоритетного вирішення.

Базовою проблемою дослідження нерівності сьогодні є обмежене інформаційне середовище, саме тому ***окремою частиною роботи є оцінка джерел інформації, їх якості, а також моделювання показників нерівності шляхом поєднання різних статистичних джерел.***

Основними принципами вимірювання різних форм нерівності у соціальній сфері, яким мають відповідати всі обрані показники, визначено принципи трансфертності, декомпозиційності, узгодженості масштабів, незалежності від чисельності населення у розрізі соціально-економічних чи соціально-демографічних груп та територій. Серед основних джерел інформації, які використовують для вимірювання нерівності, найбільш актуальними в сучасних умовах є масиви даних мікрорівня, що формуються за результатами різноманітних вибіркового об-

стежень населення (домогосподарств), переписів населення та за інформацією з адміністративних реєстрів. При цьому найвищу ефективність має використання підходів, що ґрунтуються на методах об'єднання (інтеграції) даних з різних джерел та різних рівнів агрегації, основними з яких є об'єднання інформації мікрорівня шляхом приєднання, зв'язування та злиття даних. Для об'єднання або узгодження даних мікро- та макрорівня доцільно застосовувати процедури калібрації статистичних ваг результатів вибіркового обстеження.

Дослідження нерівності передбачає моделювання та прогнозування показників, насамперед – це коефіцієнти та індекси для вимірювання диференціації населення за доходами: Джині, Тейла, середньологарифмічного відхилення, Аткінсона. Всі означені показники можуть бути ефективно розраховані на базі масивів мікроданих, також на основі мікроданих доцільніше здійснювати їх моделювання та програмування.

Намагання комплексно розглянути усі аспекти та прояви нерівності для їх узагальнення було реалізовано у *багатомірному підході*, що включає: розкладання економічної нерівності за джерелами формування доходів населення та за групоутворюючими ознаками (типом населеного пункту та типом домогосподарства); взаємозв'язок та взаємообумовленість економічної нерівності й соціальної стратифікації; дослідження причин регіональної нерівності крізь призму міжбюджетних трансфертів.

Формування напрямів впливу на нерівність охоплює широке коло проблем – від галузевої та регіональної політики у соціальній сфері до проблем громадянського суспільства та соціального діалогу.

Основною перешкодою для регулювання економічної складової нерівності населення є значні масштаби незареєстрованих доходів, що знижує податкові надходження та руйнує систему соціального захисту, зводячи до мінімуму ефект від адресної допомоги бідному населенню. Наявність незареєстрованих доходів порушує принцип соціальної справедливості при розподілі адресних трансфертів, підриваючи довіру населення до держави. Таким чином, політика вирівнювання доходів в Україні має серйозні проблеми і потребує кардинальної перебудови. Пошук шляхів до подолання негативних тенденцій є однією з найактуальніших проблем на сучасному етапі розвитку країни, коли назріла необхідність виправлення помилок перехідного періоду, зокрема у сфері розподілу доходів.

Перехід від вищого ступеня нерівності до нижчого не відбувається автоматично. Навіть з подоланням негативних тенденцій, що посилюють розшарування (таких, як низька конкурентність ринку, викривлена політика стосовно ринкових механізмів, корупція в державних органах), зниження необґрунтованої нерівності перехідного періоду не зникне саме по собі. Існуючі нині негативні елементи нерівності можуть вкоренитися і справити такий вплив на розвиток державних інституцій та формування державної політики, наслідки якого буде важко нейтралізувати в майбутньому. Держава може позитивно вплинути на згладжування економічної нерівності, що виникла впродовж перехідного періоду, але традиційні дії можуть мати зворотний ефект. Так, до класичних помилок державної політики зі зниження нерівності можна віднести: надмірне регулювання та ліцензування; вибіркове пільгове кредитування; захист окремих політичних чи ділових інтересів за рахунок широких верств насе-

Резюме

лення. Намагання держави скоротити розрив у доходах за допомогою популістських кроків (масштабні програми субсидій, прогресивна шкала оподаткування, жорсткі обмеження у сфері трудового законодавства) можуть, скоріше за все, дати протилежний результат.

Державна політика може бути ефективною лише тоді, коли вона будується на розумінні природи нерівності та її причин. В Україні проблема нерівності значною мірою пов'язана з помилками державної політики та неефективним просуванням реформ, спрямованих на послаблення олігархічних та корумпованих структур, які виникли на ранніх етапах переходу до ринку. Отже, заходи політики щодо зниження бідності та нерівності мають бути узгоджені з політичною реформою та зусиллями з розбудови громадянського суспільства.

Окремим напрямом впливу, що зосереджений на пом'якшенні проявів нерівності та частково зачіпає базові принципи її формування, можна визначити політику доходів та ринку праці, підвищення якості та доступності послуг соціальної сфери, розвиток місцевого самоврядування та громадянського суспільства.

Основними складовими політики доходів, від яких більшою мірою залежить економічна нерівність населення, можна визначити оплату праці, систему державних соціальних стандартів і гарантій та систему соціальної підтримки населення. Підвищення стандартів оплати праці, насамперед, шляхом відмови від моделі дешевої робочої сили та покращення якісних характеристик працюючого населення, є пріоритетним завданням держави. Зменшення необґрунтованої диференціації в оплаті праці (насамперед, галузевої) сприятиме формуванню більш справедливої нерівності, пов'язаної з індивідуальною продуктивністю.

Система соціальної підтримки, яка сьогодні має здебільшого нейтральний вплив на нерівність, а подекуди збільшує її, має пройти шлях глибинного реформування, що передбачає зміну принципів та механізмів надання державної підтримки. Це сприятиме досягненню кращої адресації бюджетних коштів на соціальну підтримку бідним, що, в свою чергу, має стати запорукою зміщення акцентів у формуванні нерівності з вторинного на первинний розподіл доходів.

Політика ринку праці має тяжіти до активних заходів, спрямованих на зменшення нерівності за професіями та сферами діяльності через систему перепідготовки та працевлаштування, а також перепрофілювання робочих місць. Особливо важливим є забезпечення можливостей отримання послуг з професійної орієнтації і професійної освіти; сприяння в пошуках робочого місця для осіб з низькою конкурентоспроможністю; забезпечення максимально повною інформацією про вакантні робочі місця і професійно-кваліфікаційну структуру пошукувачів роботи.

Рівний доступ до якісних освітніх послуг з початкових до вищих рівнів навчання найбільшою мірою впливає на формування економічно обґрунтованої складової нерівності, а також створює систему соціальних ліфтів для вразливих верств населення. Отже, усунення диспропорцій у доступі до якісної освіти різних рівнів для усіх груп населення (незалежно від походження, величини доходів, стану здоров'я, місця проживання та інших характеристик) є першочерговим завданням політики впливу на масштаби та структуру нерівності в країні, оскільки забезпечує максимальне вирівнювання шансів.

Нерівність у здоров'ї сьогодні розглядає світова спільнота значно ширше, ніж

обмеження доступу до якісних медичних послуг для різних груп населення, оскільки охоплює широкий перелік детермінант – від окремих складових умов життя людини до несправедливого розподілу ресурсів суспільства в цілому. Проте в нинішніх умовах обмеженого фінансування галузей соціальної сфери та вкрай застарілого стану інфраструктурних об'єктів на передній план виходить завдання забезпечення доступу до якісних медичних послуг для всіх верств населення. Окремим напрямом розвитку системи охорони здоров'я має стати відродження профілактичної медицини, яка сприяла б ранньому виявленню хвороб та убезпеченню населення від розвитку важких захворювань. Враховуючи специфіку української ситуації щодо нерозвиненості традицій самозбережувальної поведінки, держава та суспільство мають використовувати всі можливі засоби задля усвідомлення населенням необхідності вести здоровий спосіб життя та інвестувати у власне здоров'я.

Роль громадянського суспільства у подоланні крайніх проявів нерівності та мінімізації економічно необґрунтованої її складової важко переоцінити, адже йдеться фактично про забезпечення прозорості управлінських рішень на всіх рівнях, що сприятиме руйнації корупційних схем та розвитку соціальних ліфтів. Особливу роль має відігравати розвиток місцевих громад, які здатні напряму забезпечувати вирішення проблеми доступу до послуг соціальної сфери для населення різних територій. Проте це неможливо здійснити повною мірою без державного сприяння діяльності місцевих громад.

З розвитком громадянського суспільства тісно пов'язане місцеве самоврядування. На тлі розмов про самостійність місцевих бюджетів відбувається подальша централізація податкових надходжень, що призводить до фінансової неспроможності місцевих громад та їх нездатності до розвитку. Такий підхід не вирішує проблеми забезпечення рівного доступу до суспільних благ, насамперед, послуг соціальної сфери, оскільки місцеві громади фактично усуваються від вибору пріоритетів розвитку конкретної території. Отже, намагання держави вирівняти соціальний розвиток регіонів через міжбюджетні трансферти в умовах тотального дефіциту коштів дає зворотний ефект – посилюється поляризація: з одного боку, з'являються дещо благополучніші регіони, а з другого – депресивні території. Надання більшої самостійності (включаючи фінансову) місцевим громадам для вирішення поточних та перспективних проблем територій, навіть за обмежених потоків державних коштів, може стати поштовхом для розвитку громадянського суспільства, коли кожний член громади почуватиме свою відповідальність та значущість у прийнятті рішень на місцевому рівні.

Проведене дослідження дало змогу не тільки виявити глибинні причини існуючих диспропорцій в розвитку українського суспільства та оцінити численні прояви нерівності, а й подивитися на розробку політики впливу у багатовекторному полі, відмінному від традиційного бачення проблеми. Формування довгострокової політики повинно відбуватися за умови розуміння проблеми та усвідомлення перспективної мети щодо її вирішення, проте короткострокові заходи мають виходити з соціально-економічних реалій, базуватися на системі пріоритетів та відповідати загальним принципам досягнення мети.

Розділ 1. СУТНІСТЬ НЕРІВНОСТІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ПРОЯВУ В УКРАЇНІ

1.1. Соціально-економічна природа нерівності крізь призму впливу політики

У процесі пошуку подальших шляхів подолання нерівності має змінитися багато економічних і соціальних альтернатив і пріоритетів, які переважали у сфері прийняття політичних рішень протягом останніх двадцяти років. Триваюче поглиблення нерівності, що супроводжується соціальними диспропорціями і структурними деформаціями, перешкоджає врахуванню суспільних й індивідуальних потреб для досягнення ефективного зростання.

Соціальний і економічний розвиток – взаємозалежні і взаємодоповнюючі компоненти. Їх поєднання в теоретичному і практичному аспектах є запорукою досягнення високої якості життя людей та суспільного прогресу в цілому. Нерівність доходів, яка сьогодні має місце, швидко переростає у нерівність добробуту, що негативно впливає на соціальну мобільність – основу структури суспільства.

Численні дослідження свідчать про зв'язок між нерівністю, соціальною напруженістю і політичною нестабільністю. Знайти консенсус співвідношення між цими явищами – завдання соціальної політики.

У сучасних механізмах соціальної політики закладено глибокі і стійкі дисбаланси, які етично неприйнятні й політично безпідставні. Нерівність між економікою і добробутом підриває основи соціальної справедливості. Ринкова економіка здатна забезпечити зростання виробництва і підвищити життєвий рівень населення. З 2000 по 2012 рік індекс зростання ВВП становив 1,614, а реальної заробітної плати – 3,393. Фактично, з формальної точки зору, економічне зростання забезпечило подвійне підвищення добробуту населення. Проте соціальні наслідки зростання економіки виявилися неоднозначними. Доходи населення знецінилися у 2,78 рази. Найбільшою мірою постраждали малозабезпечені верстви населення, які витрачають на продовольче споживання від 54 до 61% своїх доходів. Ціни на продукти харчування зросли у 3,2 рази. Коефіцієнт Джині, що характеризує рівень концентрації доходів серед економічних груп населення, скоротився лише на 14%, а співвідношення доходів 20% найбільш і 20% найменш забезпеченого населення, яке визначає рівень матеріальної диференціації населення, – на 18%. За оцінками фахівців, різниця в доходах незаможних і багатих верств населення сягає 40 і більше разів.

Є різниця в оплаті праці за галузевою і гендерною ознакою. Рівень базового соціального захисту непрацюючих груп населення незадовільний. Наведене говорить про те, що ринок в Україні функціонує в межах зниження соціальних норм. Це свідчить, що критерієм економічного зростання не може бути показник ВВП. Успішність економіки доводиться ширшою і значно більшою збалансованістю сукупних результатів, які повинні відповідати індивідуальним і суспільним цілям.

Виходячи з цих позицій, у розвинутих країнах соціальна політика все

більше відхиляється від формули державної політики XX століття, коли вона являла собою комплекс практичних заходів із розв'язання соціальних проблем, що розроблялися та впроваджувалися державними і громадськими структурами. У цьому контексті соціальна політика зводилася до захисту найбільш уразливих верств населення. Не можна говорити, що технічна функція, яка відігравала суто інструментальну роль, перестає існувати. Однак, разом із цим, прокладає собі шлях інший напрям внутрішньої соціальної політики, що визначає нову стратегію розвитку суспільства – діяльність інститутів громадянського суспільства, які забезпечують вирішення соціальних потреб суспільства та його верств.

Цей аспект соціальної політики потребує сьогодні спеціальної розробки, оскільки на даному рівні ідей відбуваються серйозні зміни в основах сучасної соціальної політики.

Міжнародне бюро праці підготувало у 2011 р. доповідь на тему: «Нова ера соціальної справедливості», лейтмотивом якої є положення про те, що подолання нерівномірного розподілу благ і досягнення соціальної справедливості є шляхом у майбутнє.¹

Соціальна нерівність має політичний та економічний аспекти. Політичний аспект визначає неоднаковий доступ людей до соціальних свобод і прав (обмежена участь у виборах, судочинстві, сегрегація та ін.), економічний – пов'язаний з процесом розподілу доходів, нерівністю можливостей, дискримінацією у працевлаштуванні тощо.

Отже, нерівність – це соціальна характеристика певного суспільного стану індивідів, окремих верств населення, яка відображає їх громадянський статус, політичні й юридичні права, ставлення до засобів виробництва та його результатів. Нерівність за своїм змістом протилежна рівності й опосередковано має вплив на такі поняття етичної науки, як добро і зло, благо, відповідальність, гідність і честь та інші. За всієї різноманітності підходів до визначення системи етичних категорій і такого явища, як нерівність, можна вважати найважливішою в теоретичному і практичному сенсі категорію справедливості.

Остання в масовій свідомості розуміється як морально-політична і правова. В етичній науці справедливість розглядається як принцип, що регулює стан речей, який відповідає невід'ємним правам людини, вважається основоположним щодо визнання рівності між ними.

Виходячи з філософсько-етичного змісту справедливості, ця дефініція в буденності асоціюється з рівністю. Антонімом рівності є нерівність. Отже, не випадково, що нерівність найчастіше виступає синонімом несправедливості. Протиріччя, які виникають у зв'язку з цим, наприклад, у сфері моральної відповідальності, призводять до помилок у соціальній політиці й негативних наслідків для етичної поведінки людей і дегуманізації діяльності урядових структур.

У теоретичному плані важливо з'ясувати, в якому співвідношенні знаходяться поняття справедливості, рівності й нерівності. Філософи античності вирішували цю проблему в контексті соціальної справедливості як систему правил, принципів і суспільних інститутів, що забезпечують розподіл політичних, юридичних й

¹ *Новая эра социальной справедливости. – Международная конф. Труд, 100-я сессия 2011 г. – Женева, с. 17, 42.*

Розділ 1

економічних прав і матеріальних ресурсів (доходів, прибутку).

Слідом за Аристотелем філософи почали розподіляти справедливість на зрівняльну (справедливість рівності) і на розподільчу (справедливість пропорційну). Розподіл Аристотелем справедливості на два види має політичний контекст, пов'язаний з управлінням державними справами, сфера діяльності яких охоплює відносини між соціальними групами. Фактично Аристотель доводив, що суспільство засновується на громадянській рівності його членів, яка обумовлена правовою традицією, і на нерівності, заснованій на заслугах або, за словами цього класичного філософа, мерітократії. Справедливість, сформульована Аристотелем, висловлена ним у такій логічній формулі: рівне – рівним, нерівне – нерівним.

Зрівняльна справедливість, що ґрунтується на громадській рівності індивідуумів, регулюється приватним правом, сфера якого охоплює майнові й особистісні немайнові стосунки між громадянами, підприємцями і фірмами. Приватноправові відносини ґрунтуються на юридичній рівності учасників. Цей вид справедливості дістав назву імперативу громадської рівності.

Під розподільчою справедливістю розуміється розподіл загальних благ пропорційно внеску того чи іншого члена суспільства. При цьому розподільча справедливість припускає можливість нерівного розподілу. Вирішення проблеми рівності або нерівності завжди має контекстуальний характер, завдяки чому враховуються й узгоджуються різні інтереси. Розподільча справедливість є принципом публічного права, що забезпечує загальний, публічний інтерес.

Ідея двоякого змісту справедливості охоплює рівність і нерівність і стає теоретичним фундаментом для дослідників наступних епох. Сучасні концепції справедливості, рівності й нерівності пов'язані з іменами Дж.Роулза і А.Сена.

Книга Дж.Роулза «Теорія справедливості» містить досить радикальну думку: перебудови суспільства на основах егалітаризму і спрямована проти утилітаристських теорій. У основу проекту Дж.Роулза, який має назву «справедливість як чесність», покладено модель суспільного договору, модернізованого з урахуванням сучасних соціально-економічних тенденцій.

У своїй роботі Дж.Роулз намагався сформулювати принципи справедливості й подолання нерівності, які випливають із наукових досягнень учених за останні триста років.

Положення Дж.Роулза поєднує ідею рівності результатів з ідеєю рівності можливостей, або, інакше кажучи, рівністю життєвих шансів. Вона спрямована на подолання нерівності між бідними й багатими верствами суспільства, захист найбільш незаможних членів суспільства. Теорія Дж.Роулза конкретизована ним у двох принципах:

- 1) кожний індивідуум повинен володіти рівним правом щодо загальної системи основних свобод, поєднаної з аналогічними свободами для всіх інших людей;
- 2) соціальні та економічні нерівності мають бути скориговані таким чином, щоб одночасно: а) від них можна було очікувати переваги для всіх, б) забезпечували відкритий доступ для всіх до посад і становищ в умовах рівності можливостей.

Люди не однакові за індивідуальними здібностями, і за однакових можливостей доступу до ресурсів можуть по-різному їх реалізовувати. У цьому разі рівність не є необхідною і достатньою умовою для справедливого розподілу благ.

Однак й таке твердження, в цілому правильне, на можна вважати однозначним і остаточним. Особистість не є ізольованою від інших суб'єктів і пов'язана з ними чисельними складними взаємодіями. У зв'язку з цим питання забезпечення справедливості і подолання нерівності полягає в створенні необхідних соціальних умов для функціонування людини.

Відповідно, така позиція формує функціональні теорії справедливості. Найбільш послідовним є функціональний підхід до справедливості, що представлений у концепції А.Сена, яка розроблена на межі економіки й етики. Вона ґрунтується на реальних можливостях, у першу чергу, на оцінці умов життя людей. Центральною ідеєю теорії, заснованої на «можливостях», є положення нормального повноцінного людського функціонування, згідно з яким життя людини можна уявити у вигляді набору певних функцій (дій, станів). До цих функцій віднесено такі складові, як охорона здоров'я (здоровий спосіб життя), освіта (доступність освітніх послуг), матеріальна забезпеченість, громадянські свободи (участь у суспільно-політичному житті), схильність до соціального вибору, самоповага, людяність тощо. Функціональний вектор, який характеризує індивідуальне людське життя, може бути конкретизованим відповідно до реальних соціальних можливостей. На основі виокремлення різних значущих функцій можна представити і порівняти функціональні вектори у населення різних районів або суспільних груп і дати їм оцінку. Чим більше функціональних елементів накопичено протягом людського життя і вище оцінюється його якість, тим більший сталий потенціал людського розвитку.

Вищенаведене дає змогу визначити зміст нерівності як етичне і соціально-політичне поняття. Отже, подолання нерівності на основі застосування принципу справедливості – проблема не тільки соціальна, а й моральна. При такому розширеному трактуванні справедливості поняття нерівності слід осмислювати не тільки через призму соціальної практики, а й політичної етики, пріоритетом якої є гуманне ставлення до людського розвитку. Контекст даного висновку важливий тим, що розвиває інший, порівняно з ліберальною точкою зору, погляд на соціальну політику, пов'язану із ціннісними орієнтирами рівності.

Подолання нерівності на принципах справедливості передбачає проведення комплексної соціальної політики, скерованої на скорочення бідності в усіх її проявах, згладжування невинуватих відмінностей в якості життя громадян. Це означає, що технологія реалізації такої політики повинна будуватися на системі соціальних нормативів різного рівня, що характеризують мінімальні порогові значення споживання товарів і послуг, а також якісні оцінки добробуту громадян, які визначають ступінь розвитку людського потенціалу. Звідки випливає необхідність перегляду підходів до формування соціальної політики. Вона повинна бути частиною довгострокової стратегії соціального розвитку. Сучасна соціальна політика має дедалі більше зосереджуватися не на допомозі вразливим групам населення, а виходити на рівень захищеності життєво важливих інтересів індивідуума, сім'ї та суспільства. Сьогодні вже методологічно неприпустимо зводити характер соціальної політики до стану соціальної допомоги. Якщо не створювати належних умов для різних верств і груп населення з метою реалізації і нарощування свого життєвого потенціалу, в країні буде посилюватися нерівність і зростати неоднорідність суспільства. Це означає, що імперативом соціальної політики має стати виконання двоєдиного завдання:

Розділ 1

поліпшення життєвого рівня широких верств населення і вирішення найгостріших соціальних проблем.

Найбільш наочно нерівність проявляється в таких проблемах.

По-перше, спостерігається величезна поляризація в доходах і життєвому рівні населення України, жителів різних регіонів і типів поселень. У зв'язку з цим подолання нерівності на принципах соціальної справедливості не може сприйматися однозначно в усіх своїх класичних аспектах. Річ у тому, що за нинішньої надмірної майнової диференціації населення, трансплантація норм соціальної справедливості, які панують у розвинутих країнах, де принцип ринкової нерівності отожднюється зі справедливістю, не буде сприйматися багатьма соціальними професійними групами українського суспільства з причин стійкості етнопсихологічних і культурних традицій. У зв'язку з цим, насамперед, необхідно подолати найбільш одіозні форми прояву нерівності, що стають джерелом формування деструктивних настроїв.

По-друге, особливу занепокоєність викликає деградація сільської місцевості як середовища проживання, яка обумовлюється низькими доходами населення і незадовільним станом об'єктів соціальної інфраструктури.

По-третє, для поліпшення демографічної ситуації необхідно принципово посилити допомогу сім'ям із неповнолітніми дітьми, які в цілому є однією з найменш забезпечених соціальних груп, що породжує нерівні стартові можливості для молоді.

По-четверте, критично низьким є життєвий рівень непрацюючих пенсіонерів, інвалідів, що неприпустимо для соціально орієнтованої країни. Крайня бідність цих категорій населення створює незадовільний морально-психологічний клімат.

По-п'яте, невіршеною залишається для громад ситуація в населених пунктах, містоутворюючі підприємства яких не відновили свою діяльність.

Подолання соціальної нерівності ускладнюється порушеннями з боку держави і підприємств етичних правил економічної поведінки і, зокрема, дотримання вимог справедливості. За цих умов система державного регулювання соціальної політики потребує потужної інституціональної підтримки, орієнтованої на підвищення добробуту й якості життя населення. Домінуючим функціональним обов'язком держави є створення і закріплення інститутів – формальних і неформальних законів, правил, норм суспільного життя.

Формальні інститути визначаються у вигляді офіційно прийнятих правових норм і встановлюють допустимий рівень споживання і міру справедливої економічної поведінки в суспільстві. Неформальні – відбивають конвенціональні норми поведінки, що складаються на основі менталітету, системи традиційних цінностей, звичок.

Формальні й неформальні норми перебувають у взаємодії. Формування інституційної системи України на зразок західних країн шляхом прямої трансплантації зарубіжних правил і норм на національні групи виявилось недосконалим, що продемонстрував двадцятирічний досвід економічних реформ.

Завдання подолання нерівності потребує створення інституціональної моделі, яка відповідає сучасному стану економіки і суспільним очікуванням і враховує теоретичні напрацювання і практичний досвід у галузі інституціонального проектування, який є в багатьох країнах.

В економічній теорії переважають кілька основних підходів до формування інституціонального середовища: егалітарний, за яким блага розподіляються

порівню між членами суспільства; соціально ліберальний (за концепцією Роулза), коли перевага надається підвищенню рівня життя найменш забезпеченого населення; утилітаристський, для якого головна ціль полягає в максимальному набутті суспільної корисності або найбільш повному задоволенні суб'єктивних бажань. При цьому утилітаризм Бентама – найбільш поширена версія цієї течії – на противагу від класичного утилітаризму надає пріоритет технічним аспектам визначення функції корисності, ніж зрівняльному праву; комунітаристський, коли нерівність долається колективним справедливим розподілом благ на основі оцінки індивідуального внеску в її створення; функціоналістський, за яким нерівність є функцією елементів людського буття, як-то: здатність вести здоровий спосіб життя (охорона здоров'я), доступність навчання (освіти), матеріальна забезпеченість, можливість взяти участь у суспільному і політичному житті, почуття самоповаги, можливість соціального вибору та інше.

Функціональна модель визначає максимально можливі економічні й соціальні цілі, що сприяють подоланню нерівності й орієнтують її на широкий вибір інституціональних механізмів для вирішення гострих соціальних проблем.

Нині переважна більшість економістів вважає, що характеристику таких складних явищ, як якість життя і нерівність, можливо надавати через систему параметрів добробуту. У цьому напрямі постійно проводяться наукові розробки і статистичні дослідження. Державна служба статистики публікує результати обстеження умов домашніх господарств, де подано дані про витрати і ресурси домогосподарств, їх розподіл за критеріями доходу і диференціацією за економічними і децильними групами населення. Запропоновані варіанти та окремі показники постійно удосконалюються й, у міру накопичення статистичного досвіду більш об'єктивно відображають тенденції в життєвому рівні населення.

Проте проблема характеристики життєвого рівня не зводиться до переліку статистичних показників. Для оцінки реального життєвого рівня недостатньо використовувати показники доходів населення, заробітної плати, структури витрат та ін. Це стосується і таких агрегатних індикаторів, як індекс розвитку людського потенціалу, які головним чином використовуються для міжнародного порівняльного аналізу і ранжування регіонів усередині країн.

Завдання полягає в тому, щоб не просто відстежувати динаміку змін в обсягах доходів населення, хоча важливість цієї аналітики не слід применшувати. Враховуючи, що населення України неоднорідне і мешкає в різних регіонах країни, де умови проживання значно відрізняються від середніх параметрів за великою сукупністю життєвих умов, гостро стоїть питання врахування неоднорідності й нерівності конкретних соціальних груп населення.

Сучасні підходи до управління соціальною політикою вимагають не тільки вивчення рівня життя, а й його якості. У зв'язку з цим в основу моніторингу соціально-економічного становища населення, з точки зору подолання нерівності, має бути покладено систему соціальних стандартів рівня й якості життя та їх компоненти. Для виміру показників якості життя доцільно використовувати систему кваліметричних оцінок. Із зазначених позицій удосконалення соціальної політики, доводиться методологічно визначити ряд понять із подолання нерівності.

Якість життя трактується як різноманітність і задоволення потреб особистості,

Розділ 1

соціальних груп і суспільства, що в цілому характеризує їх розвинутість і добробут населення. Рівень життя – це економічна (грошова) оцінка ресурсів, що забезпечують якість життя.

Компонентами якості життя є якість суспільства (особистості, окремих соціальних груп, громадянська організація суспільства); якість трудового життя і підприємницького середовища; якість галузей соціальної інфраструктури (доступність населення до послуг освіти, охорони здоров'я, комунального господарства, пасажирського транспорту, забезпеченість житлом); досягнута якість життя (диференціація населення, соціальна справедливість, межі нерівності); соціальні стандарти якості й рівня життя (уявлення громадян щодо соціальної розвиненості суспільства, що відповідають людській гідності й включають систему норм і моральних цінностей).

Подолання нерівності передбачає застосування критеріальних нормативів якості й рівня життя, що мають виконувати функцію забезпечення мінімальних гарантій і функцію соціальних орієнтирів.

Для виявлення соціальних груп населення як критерій матеріального добробуту і доступності до соціально важливих послуг доцільно використовувати триваріантну модель оцінки нерівності.

Перший підхід потребує формування нормативних споживчих бюджетів різного рівня матеріального забезпечення. Поряд із прожитковим мінімумом, який визначає низький рівень добробуту, варто розробляти споживчий нормативний бюджет, а також споживчий бюджет середнього добробуту і бюджет високого рівня добробуту.

Прожитковий мінімум, що розробляється і використовується в Україні як стандарт гарантії задоволення найбільш нагальних потреб населення, є поки єдиним критерієм рівня життя. Він призначений для громадян, зайнятих простою малокваліфікованою працею. Споживчий обсяг цього бюджету є мінімальним і не може характеризувати соціальну динаміку суспільства. Функціональна роль мінімального бюджету недостатня для його використання як інструменту подолання нерівності в суспільстві.

Завдання зменшення нерівності й можливостей для соціалізації індивідуумів потребує, як уже зазначалося, бюджетів більш високого рівня добробуту. Мінімальний нормативний бюджет має бути перехідним до бюджетів добробуту не нижче життєвого рівня середнього класу. Споживчий бюджет високого добробуту забезпечує життєдіяльність людей із підвищеними соціальними й інтелектуальними потребами і створює умови для розширеного відтворення населення.

Застосування споживчих бюджетів для класифікації дохідних груп населення дасть можливість визначити рівень соціальної нерівності за критерієм якості життя і розробляти політику її подолання, мета якої полягає в забезпеченні більшості населення матеріальними умовами для всебічної соціалізації суспільства.

Другий підхід триваріантної моделі оцінки нерівності включає соціальні стандарти життєзабезпеченості населення. Основним з них є житлові стандарти. За критерієм житлової забезпеченості 40–45% сімей можна віднести до неблагополучних. Висока частка громадян, не забезпечених житлом, обмежує можливості значної кількості населення повноцінно інтегруватися в суспільство, планувати розвиток

сімейних відносин і збільшувати інноваційний потенціал країни.

Для оцінки нерівності домогосподарств за показниками житлових умов необхідно визначити, по-перше, мінімальну норму житлової забезпеченості, яка має відповідати базовим потребам населення в житлі; по-друге, середню норму, яка визначає вимоги до житла, що перевищують норматив надання громадянам житлового приміщення і забезпечує основні комунальні умови комфорту; по-третє, визначити високі норми житлового забезпечення, які характеризують комфортне проживання громадян.

Дана класифікація житла дає змогу розподілити населення за стандартами житла за такими параметрами нужденності: високий і низький рівень нужденності, забезпеченість нижче середнього рівня нужденності, високозабезпечені групи населення.

Зміст понять «якість життя» і «рівень життя» необхідно застосовувати і до оцінки нерівності за параметрами доступності населення до послуг галузей соціальної інфраструктури. Цей підхід є третім варіантом моделі оцінки нерівності. Для того, щоб оцінити нерівність у споживанні послуг різними групами населення, які не однакові за економічним достатком і місцем проживання, провідні галузі соціальної інфраструктури повинні мати нормативи, що характеризують її діяльність. До них мають бути застосовані однакові методологічні вимоги, зокрема, вимоги до працівників, які володіють основними компетентностями в організації заходів, спрямованих на розвиток інтелектуального потенціалу громадян, а також вимоги до матеріально-технічного оснащення закладів соціальної інфраструктури та їх фінансового забезпечення.

На основі зазначених трьох критеріальних ознак: нормативних споживчих бюджетів, забезпеченості житлом і рівнів споживання послуг – можливо реалізувати цілісний підхід до подолання соціальної нерівності.

1.2. Соціальна нерівність та справедливість

У будь-якому суспільстві нерівність доходів, і як наслідок, нерівність доступу до ресурсів та благ є фактом реальності. Але сприйняття нерівності як міри справедливості є історично мінливим: за феодальної економіки нормальним і справедливим вважалось, що дворянство і духовенство розпоряджається більшою частиною суспільного продукту, а селяни та ремісники – його безпосередні виробники – набагато меншою. Такий розподіл суспільного продукту став сприйматися як несправедливий близько двох століть тому. В епоху «чистого» капіталізму найважливішим критерієм соціальної справедливості стало право людини конкурувати на рівні з іншими. Проте і така економічна система виявилась соціально несправедливою, оскільки більша частина населення була позбавлена засобів виробництва і могла існувати лише за рахунок продажу своєї робочої сили, а інша – менша частина населення – будучи власником засобів виробництва, розпоряджалася більшою частиною суспільного доходу. Стало зрозуміло, що суто ринковий механізм не дає гарантованого рівня добробуту. Ступінь розшарування суспільства за доходами є надто великим. Реакцією на подібний устрій суспільства стали

масові акти протесту найманих працівників і пролетарські революції. Так постала об'єктивна необхідність побудови більш збалансованої економічної системи з точки зору забезпечення *справедливості*.

Рівність та справедливість у сучасних економічних теоріях. Стан економіки характеризується розміщенням (або використанням) ресурсів та розподілом результатів економічної діяльності, отриманих при використанні ресурсів (рис.1.1).

Рис. 1.1. Визначальні складові стану економіки

Оптимізація стану економіки з погляду розвитку суспільства – це прагнення до *ефективного використання ресурсів і справедливого розподілу отриманих результатів*. Проте однозначно визначити критерій справедливості – дуже складна задача.

Якщо за основу обґрунтування критерію справедливості взяти теорію суспільного добробуту, то, умовно, теоретичним критерієм справедливості можна вибрати один з критеріїв оцінки суспільного добробуту, наприклад, критерій Парето-ефективності, що базується на уявленні суспільного добробуту як вектора добробуту окремих споживачів. При цьому добробут зростає, якщо зростає корисність, яку отримує окремий споживач, якщо корисність решти членів суспільства принаймні не зменшується. Цей критерій відповідає теорії класичного лібералізму, у якій центральне місце посідають інтереси особистості. Відповідно до цієї теорії, кожна людина готова і здатна сама найбільш ефективно реалізувати свої таланти. Суспільство у даному разі трактується як сукупність таких людей (індивідів). Добре суспільство – це таке суспільство, яке не заважає людям вільно реалізовувати свої приватні інтереси. Уряди створені людьми для захисту їхніх прав (передусім – права приватної власності). Рівність у ліберальному суспільстві – це рівність можливостей, а не результатів. *Справедливість* встановлюється ринком, а ефективність розуміється як Парето-ефективність, тобто ресурси дістаються тим особам, які можуть сплатити за них більшу ціну, і, як наслідок, краще (більш раціонально) їх використати.

Інша теорія – егалітаризм виходить із посилення, що всі члени суспільства повинні мати не лише рівні можливості, а й рівні результати. Цим досягається єднання та згуртування суспільства. Згідно з егалітарним принципом, справедливим є лише рівний розподіл корисностей між членами суспільства: будь-який розподіл з рівними корисностями є кращим у зіставленні з розподілом із нерівними корисностями.

Прихильники егалітаризму, до яких належать і такі стародавні мислителі, як Платон та Аристотель, вважали, що будь-яке надлишкове багатство небажане із суспільної точки зору, і суспільство в цілому має прагнути до якомога більш повної рівності. Уряди мають прагнути до того, щоб всі члени суспільства отримували рівні блага. Різновидом егалітаризму є теорія Дж. Роулза, на думку якого, повинна бути максимізована корисність найбільш нужденних членів суспільства, від чого має виграти все суспільство. Отже, критерій Роулза полягає у дотриманні двох принципів: всі члени суспільства повинні мати рівні права та свободи; суспільство має приймати рішення, виходячи з інтересів найменш забезпечених груп населення.

Вибір оптимальної моделі взаємодії між рівністю та справедливістю.

Отже, перед будь-якою економічною системою стоїть проблема вибору між ринковим розподілом доходів, що коригується державою, або ж державним розподілом доходів, який коригується ринком.

Прагнення до досягнення рівності, що, як правило, асоціюється із справедливістю, майже завжди супроводжується падінням економічної ефективності. Така ситуація призводить до падіння економічної активності і заможних (оскільки велика частину їхнього доходу вилучається у вигляді податку), і бідних (втрачається стимул працювати, бо є можливість жити за рахунок допомоги).

Нерівність у доходах забезпечує економічну ефективність, але супроводжується соціальною несправедливістю як значною нерівністю у розподілі доходів, майновою диференціацією населення. Аргументом на користь нерівності доходів полягає у необхідності збереження стимулів до праці, виробництва продукції та отримання доходів. Крім того, сам перерозподіл доходу коштує доволі дорого: податкова система є більш вартісною для суспільства, ніж сума сплачених податків. За оцінками західних економістів², намагання підвищити доходи бідних за рахунок більш високого оподаткування багатих має негативні наслідки для ефективності.

Таким чином, вибір між рівністю та нерівністю, зазвичай, перетворюється на вибір між соціальною справедливістю та економічною ефективністю. І, напевно, оптимальним варіантом є досягнення компромісу.

Моделі добробуту й компроміс між рівністю та справедливістю.

На найбільш абстрактному рівні можна виокремити чотири «західні» моделі поєднання рівності та справедливості:

- **англосаксонську** – найбільш ліберальну;
- **скандинавську**, яка характеризується високим рівнем витрат на соціальний захист, значним податковим втручанням, високою роллю профспілок та найбільш повною реалізацією принципу соціальної рівності;
- **континентальну**, що базується на соціальному страхуванні та системі пенсій, і у якій домінує принцип професійної солідарності;
- **середземноморську** – із перекосом у бік пенсійного забезпечення та відносно невеликих сімейних допомог і допомог із безробіття.

Отже, континентальна і англосаксонська модель пропонують або справедливість, або ефективність, тоді як за скандинавською моделлю, яка забез-

² Наприклад, з книги А. Оукена: «Гроші від багатих до бідних можна переносити лише у дірявому відрі» / Рівність та ефективність – велика дилема, 1975 р.

Розділ 1

печує високий рівень зайнятості і низькі ризики бідності, напевно найкращим чином вдається поєднувати ефективність і справедливість. Очевидно саме тому країни північної Європи продовжують посідати лідируючі місця у світових рейтингах (табл.1.1).

Таблиця 1.1.

Рейтинги та показники розвитку деяких європейських країн

Країна	ВВП на душу населення, (в долл. США за ПКС на 2005 р.)	Рейтинг за ВВП	Квнтельне співвідно- шення за доходами	Рейтинг за квнт. співвідно- шенням	Рейтинг за ІЛР
Фінляндія	32438	16	3,8	4	22
Норвегія	47557	3	3,9	5	1
Швеція	35837	8	4	6	10
Данія	34347	13	4,3	9	16
Бельгія	33357	14	4,9	14	18
Нідерланди	36402	7	5,1	15	3

Джерело: Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех. UNDP

Ідеологія соціальної справедливості «по-європейськи» має значні успіхи у поєднанні прагнення до економічного зростання з сильним соціальним захистом. Разом з тим нинішня ситуація у європейських країнах не є однозначною. За даними Eurostat, з 2005-го до 2010 рр. сумарні витрати європейських урядів зросли із 46,8 до 50,3 відсотків ВВП. Проте деякі країни мали негативні наслідки значного зростання рівня перерозподілу. Найбільш яскравим прикладом цього може бути Ірландія: у 2005 р. її економіка посідала одне з перших місць у світі за темпами розвитку, тоді державні видатки склали 34% від ВВП, вже у 2008 р. – майже 44%, а у 2010 р. – 67,5%. Однак, на жаль, Ірландський експеримент завершився невдачею, і майже призвів до економічної катастрофи.

Навіть така благополучна країна, як Швеція, визнаючи наявність негативних наслідків надмірного рівня перерозподілу доходів, вимушена була скоротити державні видатки з 72% від ВВП у 1994 р. до 52,7% у 2010 –му, а у 2012 р. ця частка мала скласти 50%.

Американська модель справедливості будується на ідеї рівності можливостей. Соціально-економічний розвиток Сполучених Штатів Америки заохочує свободу підприємницької діяльності й створює умови для збагачення найбільш активної частини населення. Взаємозв'язок економічного та соціального життя базується на високій продуктивності праці і масовій орієнтації на досягнення особистого успіху.

Втручання в економіку з боку держави є незначним; прийнятний рівень добробуту малозабезпечених груп досягається за рахунок перерозподілу частини національного доходу, податкових функцій. Рівень перерозподілу ВВП через державний бюджет є невеликим (порівняно з європейськими країнами) – менш ніж 17–18%

через федеральний бюджет і близько 30% через консолідований бюджет.

Попри відмінності, зазначені моделі є більш-менш прийнятними варіантами практичної реалізації синтезу соціальної справедливості, економічного розвитку, людиноцентричної орієнтації розвитку.

Реалізація принципів сталого людського розвитку як засіб досягнення соціальної справедливості. Незважаючи на існування достатньо чітко викладених теорій суспільного добробуту, нібито здатних забезпечити справедливість, в них майже не йдеться про справедливість між поколіннями. Адже раціональний та справедливий розподіл результатів між членами суспільства, а також ефективне використання ресурсів не має на увазі збереження ресурсів для майбутніх поколінь людей. Сьогодні людство почало усвідомлювати реальну загрозу глобальної екологічної катастрофи, однією з основних причин якої є домінуюча у сучасному світі ціннісна парадигма, орієнтована на нестримне зростання матеріального споживання на основі використання природних ресурсів. Цілком імовірно, що для виживання людства необхідно закласти нові ціннісні орієнтири, спрямовані не на бездумне споживання, а на обмеження матеріальних потреб. Основу таких цінностей можуть скласти екологічна етика та концепція сталого розвитку. Уперше термін «сталий розвиток» отримав своє закріплення як політичний намір у документах Комісії Брундтланд у 1983 році. За його допомогою було означено цілі розвитку для задоволення потреб нинішнього часу, які не погіршують можливості майбутніх поколінь щодо задоволення їхніх потреб. З того часу концепція сталого розвитку отримала доволі широку підтримку у світі. Остання доповідь ООН про людський розвиток (2011 р.) «Сталий розвиток та рівність можливостей» також зосереджує свою увагу на питаннях сталого розвитку та справедливості: «Людський розвиток, який полягає у розширенні можливостей вибору для людей, будується на спільному використанні природних ресурсів. Сприяння людському розвитку вимагає розв'язання проблеми сталості – на місцевому, регіональному та глобальних рівнях, – і це може і має бути зроблено у такий спосіб, який є справедливим, і таким, що розширює права та можливості людей».

Специфіка України у проблемі вибору між рівністю та справедливістю.

У забезпеченні рівності та справедливості у суспільстві значна роль належить характеру розподільчих відносин в країні. Зокрема, однією з складових таких відносин є міра розподілу валового внутрішнього продукту через державний бюджет. Бюджет завжди виражає певні фінансові протиріччя суспільства та конфлікт суб'єктів, які беруть участь у його формуванні. Кожний з цих суб'єктів (юридичні й фізичні особи та держава) прагне віддавати у бюджет якомога менше, а отримувати якомога більше, і це є цілком закономірним явищем. Проте ці протиріччя мають бути збалансовані, інакше руйнується економічна база та порушується соціальна стабільність у суспільстві. Однак оптимальних пропорцій розподілу ВВП через бюджет досягнути доволі складно, тим паче, що немає науково обґрунтованих пропорцій, які могли б слугувати орієнтиром. Разом з тим, у якості критеріїв оптимальності можна визначити – забезпечення економічного зростання та встановлення соціальної гармонії у суспільстві. З одного боку, бюджет не повинен підривати фінансової основи юридичних та фізичних осіб, а з другого – створювати утриманські настрої у суспільстві. Сьогодні Україна має порівняно невисокий (близько 30%) рівень перерозподілу доходу через бюджет (приблизно на рівні США). На жаль, така ситуація не стає пере-

Розділ 1

думовою ефективною економікою і, з другого боку – не забезпечує і повноцінного виконання соціальної функції.

Серйозним бар'єром для досягнення справедливості у розподільчих відносинах є можливість функціонування і навіть розвитку «тіньової» економіки, що призводить до ситуації, коли заможні приховують доходи, щоб не сплачувати податки, а бідні приховують доходи, щоб мати право на отримання державної допомоги. В результаті продукується нерівність і навіть поляризація суспільства без досягнення економічної ефективності.

Ще одним свідченням несправедливості у розподільчих відносинах є несправедливий розподіл податкового навантаження на населення. Основний податковий тягар в Україні припадає на бідну частину населення (табл. 1.2).

Таблиця 1.2.

Порівняння податкового навантаження на різні задоходами групи населення США та України, % загальної суми податків

Групи платників податків	США, 2009	Україна, 2010
50% найбідніших	2,3	36,3
50% найзаможніших	97,8	63,7
10% найзаможніших	70,5	20,2

Джерело: Розраховано фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України

Отже, для українського суспільства мова, насамперед, має йти про соціальну справедливість як рівність перед законом та нерівність у доступі до ресурсів. Цю тезу підтверджують дані опитувань населення. Наприклад, за результатами опитування фонду «Демократичні ініціативи» та Центру ім. Разумкова, у тому, що закон однаковий для всіх і всі рівні перед законом, переконані лише 3% опитаних українців. Гроші керують законом, і він на боці тих, у кого вони є – вважають 82% респондентів. Окрім грошей, перевагу над законами ще має владний показник. На думку українських громадян, сила влади переважає силу закону.³

Відірваність бюрократичної еліти від решти населення пов'язана ще з одним серйозним явищем, характерним для України – **високою корумпованістю** суспільства.

Корупція створює значну загрозу стабільному та сталому розвитку. Її наслідками стають:

- бюджетна криза, яка формується внаслідок скорочення сплати податків, відволікання коштів від забезпечення виконання державних соціальних зобов'язань, що призводить до неспроможності влади забезпечувати сталий людський розвиток;
- загострення соціальної нерівності, зокрема через те, що учасники корупційних схем отримують вигоди за рахунок державного бюджету або привілеїв, які недоступні іншим;

³ http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/vybory_parlament_reytyngy_2012.htm

- дискредитація права та поширення правового нігілізму. Закон перестає бути основним інструментом регулювання суспільних відносин;
- поширення організованої злочинності через корумпованості правоохоронних органів.

За всієї суперечливості у співвідношенні рівності та справедливості можна виділити, принаймні, дві форми справедливої рівності, це – рівність перед законом і рівність можливостей. Розглядаючи поняття рівності можливостей, необхідно визнати те, що соціально справедливим є забезпечення можливостей гідної зайнятості для економічно активного населення; рівного доступу населення до освіти, охорони здоров'я; соціальна підтримка осіб з обмеженими можливостями та сиріт.

Безумовно економічний аспект співвідношення нерівності та справедливості є надто важливим, але не менш значимими питаннями є гармонізація цих понять у соціальній, культурній, політичній сферах. Актуальним для України питанням, задля забезпечення збалансованого розвитку, є розподіл та співвідношення прав, обов'язків та відповідальності у суспільстві. Саме ці питання становлять сутність справедливості як вираження належного співвідношення між роллю та статусом кожного суб'єкта та його відповідальністю.

1.3. Особливості формування та основні прояви нерівності в Україні

Питання щодо необхідності того, щоб нерівність мала місце в суспільстві та її допустимих меж традиційно є одним з найбільш дискусійних як з точки зору філософських поглядів на справедливість, так і в контексті практичних питань розробки державної політики. Ця проблема стає особливо актуальною в період трансформаційних процесів у суспільстві, коли кардинально змінюються пріоритети державної політики, і йде перерозподіл накопиченого суспільного майна. Проте всі дослідники та політики дотримуються одностайної думки, що існує певний поріг нерівності, перехід через який спричиняє руйнівні процеси в суспільстві і породжує перешкоди для розвитку. Крім того, серйозні порушення принципів функціонування ринкової економіки, насамперед, за рахунок глибинних адміністративних втручань, можуть змінити природу нерівності і викликати її зростання за рахунок чинників неекономічного або не суто економічного походження, що, в свою чергу, може провокувати не лише уповільнення розвитку, а й руйнівні процеси в суспільстві.

Сьогодні розглядається безліч форм та проявів нерівності, які можуть стосуватися окремих сфер життєдіяльності людини чи суспільства, певних соціальних страт чи прошарків населення, територіальних одиниць чи значних за розміром географічних осередків. З плином часу з'являються нові форми та прояви нерівності, наприклад, інформаційна нерівність як нерівність у доступі до сучасних засобів комунікації.

У загальному розумінні нерівність характеризує нерівномірний розподіл обмежених ресурсів, отже, вона завжди буде з'являтися у доступі до тих ресурсів, які за різних обставин стають обмеженими. Таким чином, чим більш обмеженими є ресурси в суспільстві, особливо ресурси для задоволення базових потреб людини, тим більше проявів нерівності ми можемо спостерігати у різних площинах – від статус-

Розділ 1

них характеристик до географічних. І чим більше цих проявів, тим складніше знайти порозуміння в суспільстві задля руху в напрямі прогресу.

У майбутньому це може стосуватися більшою мірою екологічних чинників, якщо навколишнє середовище буде погіршуватися швидше, ніж людина зможе до нього пристосовуватися як фізіологічно, так і психологічно. Дедалі більшої ваги в сучасному світі набуває інформація, причому у розумінні накопичених знань або особливих знань, доступних обмеженому колу людей; отже, монополізація певних інформаційних площин у різних сферах життєдіяльності суспільства може стати головним чинником та основною складовою нерівності.

Сьогодні світова спільнота розуміє як відсутність рівних можливостей, зміщуючи тим самим акценти з нерівності у доходах до нерівності у доступі до послуг соціальної сфери (насамперед, охорони здоров'я і освіти) та розширення політичних свобод. Принципово важливим у концепції є розширення можливостей людей, які живуть сьогодні, у тісному взаємозв'язку з зусиллями по недопущенню звуження можливостей майбутніх поколінь.

Доповідь про людський розвиток за 2011 рік підкреслює необхідність сприяння розширенню прав та можливостей, рівності можливостей та усталеності з тим, щоб вони взаємно посилювали одна одну. В доповіді підкреслюється, що, з одного боку, спостерігається все більше згубних проявів впливу на оточуюче середовище, які вже мають та можуть мати в майбутньому серйозні наслідки, а з другого – зростання нерівності за доходами й збереження диспаритетів у сфері охорони здоров'я та освіти. Негативні наслідки для людини від деградації оточуючого середовища завдають непропорційно більшої шкоди бідним та вразливим верствам населення. Отже, необхідно зробити принцип розширення рівності можливостей більш вагомим частинкою спільного рішення.

Виходячи з того, що негативні наслідки для людини від деградації оточуючого середовища завдають непропорційно більшої шкоди бідним та вразливим верствам населення, центральним питанням концепції сталого людського розвитку визначено захист найбільш вразливих та соціально виключених груп, причому не лише тих, що мають низький рівень статків чи вкрай обмежений доступ до ресурсів, а й тих, хто більшою мірою потерпає від негативних впливів життєдіяльності суспільства, насамперед, екологічних.

Коли розглядається проблема нерівності на мікрорівні, у стосунках між людьми або між окремими групами, то виникає поняття соціальної нерівності як форми соціальної диференціації, за якої окремі соціальні групи перебувають на різних рівнях вертикальної соціальної ієрархії, і, відповідно, мають нерівні життєві шанси та можливості задоволення матеріальних та духовних потреб, а отже, нерівний доступ до обмежених ресурсів. Основні механізми соціальної нерівності лежать у площині власності, влади та розподілу праці, проте в перехідних та нестабільних суспільствах більшої ваги може набувати стихійна, неконтрольована соціальна диференціація, яку можна кваліфікувати як економічно необґрунтовану складову нерівності.

Наслідком спонтанної ієрархії в нестабільному українському суспільстві є максимальне зміщення акцентів зі статусних характеристик, що опосередковано мо-

жуть свідчити про доступ до ресурсів (власність, влада, статус на ринку праці), до прямих характеристик диференційованого доступу. Наприклад, люди, які обіймають однакові посади і мають приблизно однакові індивідуальні характеристики, можуть мати принципово різні стандарти життя та індивідуальні перспективи через різні можливості доступу до ресурсів.

Соціальні групи, які опинилися на нижчих щаблях соціальної ієрархії з найменшими життєвими шансами, можуть сприймати наявність будь-якої нерівності взагалі як прояв несправедливості, а значне чисельне збільшення цієї групи провокує масове зростання невдоволеності та напруженості в суспільстві. Гострі прояви нерівності та крайня поляризація суспільства, з поділом на незначну групу еліт та велику групу знедолених, виключає можливість формування потужної страти, що займала б серединну позицію і врівноважувала б певним чином інтереси крайніх груп.

Негативні процеси щодо поляризації українського суспільства посилюються песимістичним сприйняттям більшістю населення свого місця у соціальній ієрархії, подекуди далеким від об'єктивного стану речей. Тобто представники певної страти, яка перебуває у межах серединної позиції, порівнюють себе не з представниками ближчої до себе соціальної групи, а з елітами, в результаті чого оцінюють свої життєві шанси як найменші і відносять себе до нижчих щаблів суспільства. Така пригнічена самооцінка дає підстави для невдоволення наявністю нерівності як такої і сприйняття самої природи нерівності як несправедливості.

Ототожнення окремими людьми чи соціальними групами нерівності та несправедливості найчастіше базується на позиції втраченого чи неотриманого життєвого шансу, причому не з власної вини. Поняття рівних можливостей, пов'язане з розумінням справедливості, частіше використовується в контексті справедливого розподілу ресурсів або економічно обґрунтованої нерівності між людьми. Рівність не є необхідною та достатньою умовою для справедливості: різні особисті здібності та переваги дають різні результати діяльності, навіть, за однакових можливостей та ступеня доступу до ресурсів. Отже, люди, які на етапі виходу в самостійне життя мають приблизно однаковий потенціал (стан здоров'я, рівень освіти, успадкований статус та інше), по-різному його реалізують внаслідок індивідуальних особливостей (характеру, звичок, здібностей тощо), а також і під впливом випадку, везіння, інших незалежних від людини обставин. Отже, забезпечення рівних можливостей у вигляді максимально рівних життєвих шансів задля отримання потенціалу для подальшого розвитку не гарантує рівності, а навпаки, дає кожній людині можливість проявити себе повною мірою.

Така ідея є досить зрозумілою, проте об'єктивно оцінений потенціал, закладений у людині при народженні, сам по собі виступає суттєвим чинником диференціації. Таким чином, одні можуть накопичувати свій «капітал» на засадах рівного доступу, а інші мають «надолужувати» стартовий потенціал. Виходячи з цього, вразливі групи населення, насамперед із вродженими вадами або з асоціальним походженням, повинні мати кращий доступ до суспільних благ та послуг, аби досягти рівних можливостей на старті самостійного життя. У випадку, коли кращий доступ для таких груп не забезпечується, можна говорити, що нерівність у суспільстві значною мірою є наслідком нерівних можливостей.

Нерівність в українському суспільстві має широкий спектр проявів – як у

Розділ 1

розрізі багаточисельних суспільних груп та окремих соціально вразливих категорій населення, так і за територіальною ознакою. При цьому основою формування соціальної нерівності традиційно є система економічних чинників.

Перехід від планової економіки до ринкових механізмів господарювання неминуче мав призвести до зростання нерівності населення за економічною ознакою, причому нерівність мала зростати відповідно до того, як доходи починали відображати індивідуальну продуктивність та трудовитрати. Але зміни мали багатоаспектний характер і вказували на зростання нерівності за рахунок цілого ряду факторів, у тому числі неекономічного походження. Звичайно, головним чинником виступало посилення диференціації в оплаті праці (в тому числі і в незареєстрованому секторі), а також підвищення ролі інших доходів від зайнятості в бюджетах сімей, таких як прибутки від підприємницької діяльності та самозайнятості. Крім того, нерівність посилювалася завдяки поширенню доходів, не пов'язаних з трудовою діяльністю, насамперед, від здачі в оренду і продажу майна, дивідендів від акцій та банківських вкладів. Проте стрімкий перерозподіл майна, яке колись перебувало у спільному користуванні, на користь невеликого прошарку суспільства відіграло найбільшу негативну роль у формуванні економічно необґрунтованої складової нерівності.

Важливу роль для пом'якшення наслідків зростання нерівності мали відіграти державні соціальні трансферти та податки. На жаль, в Україні трансферти були здебільшого нейтральними, а інколи фактично сприяли зростанню нерівності. Сьогодні ситуація практично не змінилася – численні намагання реформувати систему соціального захисту не дали бажаного ефекту, оскільки вона, як і раніше, не виконує повною мірою кінцевої вирівнювальної функції, сприяючи тим самим розпорошенню коштів бюджету на різні групи населення, в тому числі далеко не бідного.

Діюча система оподаткування ставить у найбільш невідгідне становище середні прошарки суспільства, стримуючи таким чином процес формування середнього класу. Намагання перейти до більш прогресивної шкали оподаткування і ввести додаткові податки на майно не вирішить проблеми, оскільки масштаби незареєстрованих доходів залишаються значними і поширюються в основному на заможні верстви. Таким чином, будь-яке намагання посилити податкове навантаження на осіб з вищими статками призведе до перенесення основного тягара на працюючих з середніми доходами.

Традиційно система соціального захисту будь-якої країни орієнтована на підтримку вразливих груп населення, і таким чином передбачає певний вплив на зниження загальної нерівності в суспільстві. В Україні система соціального захисту переважно орієнтована на посилення нерівності, особливо в частині пенсій і соціальних пільг, які роблять істотний додатний внесок до диференціації населення за доходами. Але якщо внесок в загальну нерівність від пенсій складає меншу питому вагу в порівнянні з їх вагою в структурі доходів, то по соціальних пільгах внесок в нерівність перевищує їх роль у формуванні доходів населення (1,2% проти 1,0%). Таким чином, можна припустити, що найбільшу вигоду від користування пільгами мають більш забезпечені верстви населення. Показники внеску соціальних пільг в загальну нерівність доходів населення України свідчать про невиконання цією програмою функцій соціального захисту вразливих верств населення. І хоча

соціальні пільги складають сьогодні в доходах населення країни більшу частку, ніж всі програми соціальної допомоги (за виключенням допомоги сім'ям з дітьми), вони не адресовані бідному населенню, підсилюючи тим самим необґрунтовану нерівність в суспільстві. Аналіз впливу соціальних трансфертів на розширення в суспільстві свідчить про позитивні результати лише 2-х програм – системи допомоги на дітей і адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям, які сприяють зменшенню диференціації населення за доходами: їх внесок у загальну нерівність є від'ємним, особливо у частині дитячих виплат.

Вплив окремих видів соціальної підтримки на загальне розширення в суспільстві (на основі розкладання коефіцієнту Джині-Тейла), 2011 р.,%

Компоненти сукупного доходу	Питома вага в структурі доходів, %	Внесок у Джині-коефіцієнт, %
Допомога на дітей	1,86	-1,55
Допомога малозабезпеченим сім'ям	0,15	-0,25
Інші види допомоги	0,98	0,66
Житлові субсидії	0,10	0,01
Соціальні пільги	0,97	1,16

Україна належить до країн зі значними масштабами розширення населення за доходами – за експертними оцінками⁴ значення коефіцієнта Джині перевищує 45%, хоча по країнах Єврозони воно перебуває на рівні 20–25%. Основний внесок у загальну нерівність робить малочисельна група (5–15%, за різними оцінками) людей з високими доходами, що мають принципово іншу структуру споживання та якісно інший рівень споживання. Решта населення диференційована за доходами відносно рівномірно, відбувається доволі плавний перехід з однієї дохідної групи до іншої. Така крива розподілу доходів свідчить про відсутність чітко окресленої середньої групи, чії майнові та споживчі характеристики займали б середнє положення між надспоживанням та недоспоживанням.

Поглиблення нерівності в доходах значною мірою є результатом розвитку ринкових механізмів. Однак існує межа, за якою зростання поляризації доходів важко пояснити різницею в продуктивності або в індивідуальних здібностях людини. Значне та необґрунтоване розширення населення за доходами не тільки знижує ефективність зусиль у боротьбі з бідністю, викликає соціальне напруження в суспільстві, а й може стати перешкодою на шляху до економічного зростання. По-перше, поглиблення нерівності створює значний розкид інтересів, що може стати перешкодою для розробки ефективної державної політики та стримувати суспільний розвиток. По-друге, основна економічна проблема нерівності за умов недосконалого ринку капіталу полягає у звуженні інвестиційних можливостей та зниженні стимулів для позичальників, що неминуче справляє негативний вплив на економіку країни. По-третє, настає ситуація, коли людина не може істотно підвищити свої доходи, навіть значно підвищивши інтенсивність праці, що неминуче призводить до зниження економічної активності та, кінець кінцем, до уповільнення темпів економічного зростання. Крім того, високий ступінь нерівності сам по собі може провокувати макроекономічну нестабільність внаслідок дії всього спектра чинників.

⁴ *Моделювання на базі мікроданих Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Держкомстат, здійснене співробітниками ІДСД НАНУ.*

Розділ 1

Низький інвестиційний потенціал населення України обумовлений не лише крайньою обмеженістю так званих «вільних» коштів у населення, а й викривленою структурою розподілу за рівнем матеріального добробуту. Впродовж всього досліджуваного періоду (1999 – 2011 рр.) спостерігається схожа картина – в ранжованому ряду (за децильними чи персентильними групами) поточні ресурси домогосподарств повільно зростають від попередньої до наступної групи, проте в останній групі (10-й чи 20-й залежно від обраного групування) відбувається різке зростання ресурсів. Отже, є незначний відсоток населення, чії доходи принципово відрізняються від решти та від найближчої до них групи. Впродовж всього періоду частка ресурсів, що можуть трансформуватися в інвестиційні, по найбагатшій групі суттєво перевищувала показник по іншому населенню, незалежно від його статку.

Остання економічна криза більшою мірою вплинула на інвестиційну активність населення 2–9 децильних груп. Проте значною мірою звузилися інвестиційні можливості і крайніх децильних груп. Зрозуміло, що найбільш бідна група стала практично всі ресурси направляти на поточне споживання, оскільки при незмінних доходах ціни на основні групи товарів зростали. Найбільше удар кризи відчували середньодохідні групи (7–9 децильні групи), які зазнали зниження не лише реальних, а й номінальних доходів. До того ж, падіння інвестиційного потенціалу в цих групах продовжувалося і в 2010 році (на відміну від 4–6 груп).

Соціальні наслідки надмірного розшарування за рівнем доходів можуть бути не менш серйозними. Значне та необґрунтоване зростання нерівності корелює з погіршенням соціального середовища як з точки зору поширення асоціальних явищ та соціально небезпечних хвороб, падіння суспільної моралі й руйнації світоглядних позицій, так і стосовно погіршення здоров'я населення країни та зростання показників смертності. Також проблема надмірної нерівності пов'язана з такими явищами, як соціальне виключення, зниження довіри до держави та неповноцінне функціонування механізму демократії. Отже, необхідно визначати поріг, за яким економічна нерівність перестає бути позитивним чинником соціально-економічного розвитку країни.

У контексті формування економічної нерівності населення сьогодні можна визначити дві головні проблеми: 1) зайнятість не захищає від бідності, що породжує високі ризики бідності сімей з дітьми; 2) вища продуктивність та інтенсивність праці не гарантує вищого доходу. Проте праця поки що приносить вищі доходи, ніж надходження з нетрудових джерел (соціальні трансферти, доходи від оренди, від акцій, тощо), і лише зайнятість сьогодні може забезпечити просування до вищих дохідних груп.

За весь період досліджень бідності (з 1999 року) спостерігалися помітно вищі значення показників по домогосподарствах з дітьми. В цілому по домогосподарствах з дітьми рівень відносної бідності є майже вдвічі вищим, ніж по сукупності домогосподарств без дітей (31,2% проти 16,2%), а абсолютної – у 2,3 рази (19,7 проти 8,5%). Серед різних типів домогосподарств України найвищі ризики бідності як за відносним, так і за абсолютним критерієм мають домогосподарства з двома та більше дітьми, з дітьми до трьох років та

з подвійним демоекономічним навантаженням (дітьми та працездатними дорослими), найнижчі – домогосподарства без дітей, де всі працездатного віку. Отже, зона високих ризиків бідності зосереджена в домогосподарствах з дітьми, які і формують основну сукупність бідних сімей.

Остання економічна криза завдала серйозного удару тій частині нерівності, яка була обумовлена індивідуальною продуктивністю. Наслідком цього стало зменшення ролі оплати праці у формуванні загальної нерівності та зменшення диференціації в оплаті праці. Внесок оплати праці у формування загальної нерівності в суспільстві стрімко знижувався у 2008–2010 рр., проте вже в 2011 році намітилася позитивна тенденція щодо його зростання. Натомість, розшарування за рівнем оплати праці зменшувалося у 2010–2011 роках, що в умовах післякризової ситуації скоріше за все свідчить про відхід частини заробітної плати «в тінь» і переважну орієнтацію оплати праці на розмір мінімальної державної гарантії.

Нерівність у доходах хоча і складає основу соціальної стратифікації, проте не відображає повною мірою всіх аспектів обмежень окремих суспільних груп. Люди, які мають однакові доходи та відносно рівний доступ до ресурсів, можуть бути значною мірою диференційовані за рівнем споживання матеріальних благ та послуг, як наслідок, виникають суттєві диспропорції в умовах життя.

Однією з найбільш помітних ознак української незалежності стала нерівність між мешканцями різних за розміром населених пунктів, насамперед, у доступі до послуг соціальної сфери. За радянської доби існувала налагоджена мережа соціальної інфраструктури, яка хоча і мала цілу низку функціональних проблем, проте гарантувала надання при потребі кожному громадянину необхідних послуг. Впродовж років незалежності постійний дефіцит бюджетних ресурсів та практично повна відсутність фінансування на підтримання інфраструктурних об'єктів призвели до занепаду та повної деградації соціальної сфери малих населених пунктів. І якщо в надмалих населених пунктах сільської місцевості вже триває процес масового вибуття з експлуатації медичних, освітніх та культурно-побутових об'єктів, то в населених пунктах районного та обласного значення цей процес може розпочатися будь-якої миті. Отже, проблема обмеженого доступу до послуг соціальної сфери в частині територіальної компоненти рік від року поглиблюється, і без вирішення принципових питань утримання інфраструктурних об'єктів (насамперед, в населених пунктах, що фінансуються за залишковою схемою), проблема доступності послуг для населення може набути катастрофічних рис.

Нерівність у доступі до базових послуг соціальної сфери та інфраструктурних об'єктів має чітко виражену територіальну залежність: зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості, обмежується свобода вибору, знижується якість послуг. Сільські жителі значно частіше потерпають від позбавлення можливості отримати медичні, освітні та інші види послуг, до того ж, як правило, ці послуги значно поступаються за якістю послугам у містах. Оскільки мова йде про різні можливості доступу, які в основному прив'язані до розподілу суспільних ресурсів, то поселенську нерівність можна прирівняти до соціальної несправедливості. Недостатнє забезпечення малих населених пунктів, насамперед сіл, інфраструктурними об'єктами мала б компенсувати розвинена мережа якісних

Розділ 1

доріг та регулярне транспортне сполучення з більшими за розміром населеними пунктами. Однак, за останні десятиріччя ця проблема не тільки не вирішувалася, а й дедалі загострювалася.

За даними обмеження умов життя домогосподарств, у 2011 р. серед сільських домогосподарств:

- кожне четверте потерпало від відсутності поблизу житла будь-якої медичної установи чи аптеки;
- майже половина була позбавлена послуг швидкої медичної допомоги;
- більше чверті мали позбавлення внаслідок відсутності регулярного щоденного транспортного сполучення із населеним пунктом з більш розвиненою інфраструктурою;
- кожне друге потерпало від незабезпеченості населеного пункту закладами, що надають побутові послуги, кожне шосте - від відсутності поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі.

Однією з основних причин обмеженого доступу населення до базових послуг соціальної сфери, поряд з територіальними проблемами, є фінансова неспроможність домогосподарств. Комерціалізація даних сфер, особливо в частині медичних послуг та послуг дошкільної освіти, призвела до необхідності вибору між державними установами: з низькою платою, не завжди якісними послугами та обмеженим доступом до деяких з них та приватними закладами: з надвисокими розцінками та орієнтацією виключно на заможні верстви населення.

Створення цінової прірви між державними та приватними установами сприяло поглибленню нерівності у доступі до базових послуг соціальної сфери та прогіршенню якості послуг, які надають державні установи, оскільки основна частина населення була вимушена звертатися до державних лікарень та дитсадків, і задля покращення лікування, догляду, сервісу або отримання місця здійснювати неформальні платежі. Результатом такої ситуації став несправедливий, неефективний та соціально необґрунтований розподіл обмежених суспільних благ між різними групами населення, оскільки послуги державних закладів, які декларативно є безоплатними і доступними для всіх, насправді можуть отримати далеко не всі та не за однакових умов.

У 2011 році близько 15% домогосподарств України зазначали, що протягом року не змогли при потребі отримати медичну допомогу, придбати ліки чи медичне приладдя. При цьому головною причиною домогосподарства називають занадто високу вартість товарів та послуг. На решту причин, не пов'язаних з вартістю, що мають організаційний чи мережевий характер (відсутність відповідного лікаря, занадто довга черга, неможливість знайти ліки тощо) припадає лише кілька відсотків відповідей по кожному з видів медичної допомоги.

Загальна доступність та безоплатність середньої освіти і часткова безоплатність професійної є позитивною ознакою сьогодення. Те, що вдалося зберегти від старої системи і розвинути вже за роки незалежності, дає змогу країні обіймати

достойні місця у міжнародних рейтингах щодо освіченості населення. Проте нагальною залишається проблема доступності якісної середньої освіти, незалежно від місця проживання та рівня доходів родини.

Саме якісні характеристики освітніх послуг сьогодні є ключовим моментом нерівності. Зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості навчальної бази та забезпечення викладачами з усіх дисциплін, особливо стосовно сільської місцевості, однак і в великих містах подекуди рівень викладання є наднизьким. Нижча якість середньої освіти (як через низький рівень викладання, так і через нестаток коштів на додаткові заняття з викладачами) поляризує суспільство, створюючи кращі шанси для одних і безвихідь для інших. Дитина, яка не мала змоги, в тому числі через брак коштів, отримати достатні знання для вступу у ВНЗ на безоплатних умовах, не зможе здобути бажану освіту на умовах контракту, а отже, втрапить життєві шанси.

Неабияке значення для підвищення соціального статусу та життєвих шансів має працевлаштування молоді, та й воно сьогодні значною мірою залежить від статусних характеристик батьків, інших родичів та знайомих. Ситуація, коли шанс вигідного працевлаштування з'являється незалежно від рейтингу закінченого навчального закладу та індивідуальних якостей претендента, може кваліфікуватися як існування вагової компоненти стихійної соціальної диференціації або значних економічно необґрунтованих впливів на формування нерівності.

У ситуації, коли люди з рівними фізичними та розумовими можливостями мають різний доступ до обмежених суспільних ресурсів, внаслідок чого значна частина втрачає свої життєві шанси ще на ранніх етапах розвитку, люди з обмеженими можливостями зазнають найбільших ударів долі, оскільки для вирівнювання їх шансів необхідно затрачувати набагато більше ресурсів. Одним з гострих проявів нерівності в Україні є обмеженість доступу до базових послуг осіб з інвалідністю, які мають специфічні потреби, а отже, і потребують особливої уваги з боку суспільства.

Низьким залишається рівень охоплення реабілітаційними послугами, проблема обтяжується їх загально низькою якістю, відтак і їх ефективність є доволі низькою. Є проблема територіальної доступності центрів реабілітації для осіб з інвалідністю, які розміщені переважно у великих містах та райцентрах. Діти з інвалідністю мають доволі обмежені можливості доступу до освітніх послуг. Система інклюзивної освіти в Україні перебуває нині на стадії становлення, а тому непоодинокі випадки, коли діти з інвалідністю, які проживають у родинях, взагалі ніде не навчаються. Частина дітей з інвалідністю вимушено перебуває в спеціалізованих інтернатних закладах, де можна здобути освіту.

Таким чином, нерівність в українському суспільстві має численні прояви і формується переважно за рахунок економічних чинників, проте принциповий характер мають психологічні настанови суспільства та впливових соціальних страт, які сприяють або не протидіють крайнім (дискримінаційним) проявам різних форм нерівності. Усунути надмірну нерівність в сучасному українському суспільстві – означає максимально урівняти шанси всіх людей на власний розвиток шляхом розширення можливостей доступу населення, насамперед соціально вразливих його

груп, до суспільних благ та якісних послуг соціальної сфери, а також консолідації суспільства на шляху до усунення всіх форм дискримінації. Виходячи з необхідності розробки виважених рекомендацій для політики, доцільно основний акцент зосередити на забезпеченні рівного доступу до ресурсів та послуг соціальної сфери для різних груп населення та різних територій.

1.4. Соціальні наслідки існування надмірної та економічно необґрунтованої нерівності

1.4.1. Соціальна нерівність як перешкода соціальній згуртованості

Проблема нерівності тісно пов'язана із проблемою соціальної згуртованості, соціального залучення, суспільної довіри. Надмірна соціальна нерівність, що, як правило, продукує суспільну роз'єднаність, стримує людський розвиток та перешкоджає прогресу. Усвідомлення матеріальної нерівності поглиблюється, коли у суспільстві досягнення певного рівня престижу, влади, статусу сприймається невиправданим і несправедливим.

Особливо гостро соціальні проблеми, у тому числі щодо нерівності, виявляються у кризові періоди. Явище набуття Україною незалежності, і особливо перші кроки її становлення, попри поширені позитивні оцінки, було глибоким потрясінням і стресом для більшості населення. Було зруйновано сталі структури рівності-нерівності, а нові механізми розподілу суспільних благ ще не створено.

Сьогодні, зважаючи на певний досвід існування в умовах «незалежності», з погляду на перспективи розвитку України, а також глобальні виклики, все більше приходить усвідомлення того, що соціальну політику необхідно орієнтувати не лише на задоволення матеріальних потреб та розв'язання нагальних проблем, а й формування соціо-культурного простору, що сприяє згуртуванню суспільства, толерантності, підвищенню довіри, культурного рівня, відчуття відповідальності, формуванню уявлень про пріоритетну значимість загальнолюдських цінностей сталого розвитку.

Соціальна згуртованість забезпечує щільний зв'язок між людиною та суспільством, поширення спільних цінностей, норм, стандартів та соціальних цілей, створює можливості користуватись своїми правами та виконувати добровільно взяті на себе обов'язки. В Європі соціальну згуртованість розглядають як стратегічно важливу ідею суспільного розвитку. Рада Європи визначає соціальну згуртованість як наявність гармонічних та стабільних умов, які формують суспільне благополуччя всіх громадян та їх соціальне залучення. У соціально згуртованому суспільстві не виключаються соціальні відмінності та певні протиріччя, однак і не допускається надто великий розрив між багатими та рештою населення.

На жаль, в Україні тема соціальної згуртованості не є предметом широкого обговорення ні у суспільстві, ні в академічних колах, хоча ця проблема (що набула особливої гостроти за два останніх десятиріччя) є сьогодні надто актуальною для українського суспільства.

Переділ власності та значна диференціація доходів населення України (за відсутності помітного «середнього класу») призвели до глибинного розмежуван-

ня між двома протилежними групами населення – «елітарною» (незначною за чисельністю) групою та основною масою населення. Ці дві групи відрізняються не лише рівнем доходів, а і споживчою поведінкою, мотивацією, соціальними нормами та цінностями. Ці групи віддаляються одна від одної, втрачають функціональні взаємозв'язки. Та не лише ці дві групи протистоять в українському суспільстві. Між громадянами України позначилися різкі відмінності за політичними, ідеологічними, світоглядними, ціннісними, регіональними, мовними, культурними, етнічними ознаками, які час від часу переходять у стадію протистояння. Такі явища не сприяють розвитку людського та соціального капіталу, знижують рівень соціальної згуртованості та суспільної довіри; збільшують соціальне напруження та нестабільність.

Тотальна недовіра, яка панує в Україні, є одним із найважливіших чинників, що визначає характер та формує умови людського розвитку. Лише довіра – виправдані очікування дотримання законів та моральних норм може бути ефективним стабілізатором суспільних відносин. Поле довіри поширюється і на особистісні відносини, і на політичні, і на економічні сфери, на інститути й організації. Саме довіра до абстрактних систем відіграє визначальну роль у забезпеченні стійкості суспільства. Проте і довіра персоніфікована впливає на якість життя у суспільстві, «служує головним джерелом відчуття чесності та автентичності себе самого». ⁵ «Жодне суспільство не може існувати хоча б без краплі довіри, проте, чим нижче її рівень, тим більш атомізованими, цинічними та експлуаторськими стають стосунки між людьми. Такий, позбавлений довіри соціум – це, можливо, ще не «натуральне суспільство» у термінах Гоббса, але життя у ньому «мерзенне та жорстоке». ⁶

В Україні дефіцит довіри набув хронічного та загальнопоширеного характеру, він торкається більшості суспільних інститутів. «За рівнем розвиненості довіри між членами групи винятком є лише сім'я. Це, з одного боку, говорить про те, що наше суспільство залишається якщо не традиційним, то у будь-якому випадку, суспільством з обмеженим простором довіри. У нас довіра сконцентрована у рамках сім'ї, і за цими межами виражена слабо». ⁷

У переважній більшості люди не довіряють організаціям, вони розраховують лише на свої сили та на своїх близьких. Про це свідчать відповіді на запитання омнібуса-2009 Інституту соціології НАН України: «Що, на Ваш погляд, краще за все об'єднує, зближує людей? Найбільша кількість респондентів – 64% вважає, що краще за все об'єднують людей родинні або дружні зв'язки. До речі, ця відповідь корелює з відповіддю на запитання: «Кому Ви довіряєте?»».

Причини високого рівня суспільної недовіри (і передусім – недовіри до влади) криються як у спадщині радянського періоду, так і у відчутті розчарування змінами у період незалежності. За швидкої зміни економічних та політичних підвалин, більшість у суспільстві не в змозі була адекватно реагувати на них, обираючи нові орієнтири та цінності, віднести себе до певної соціальної групи, усвідомлюючи її інтереси та відчуваючи солідарність з її членами. До того ж, трансформація суспільства відбувалася в умовах постійних інформаційних війн, що супроводжувались підміною

⁵ Селигмен А. Проблема довіри / Перевод с англ. – М: Идея-Пресс, 2002. – С.12.

⁶ Дейвид У. Ловел. Доверие и политика в посткоммунистическом обществе, перевод с англ. / http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2002/3/ProEtContra_2002_3_06.pdf

⁷ Шульга М.О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні. – К.: ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – 448 с.

Розділ 1

цінностей, понять, швидкою зміною політичних декорацій та економічних умов. На тлі суспільного хаосу значна частина населення була позбавлена своїх заощаджень, соціального статусу, державних гарантій.

Нині більшість у суспільстві також не відчуває зміни на краще: з одного боку, уряд занадто перевантажений взятими на себе соціальними зобов'язаннями, з другого – економічний розвиток держави не забезпечує ресурси для достатнього позитивного впливу на суспільство. І ще одна обставина – неспроможність владної еліти до консолідації, вироблення єдиної стратегії розвитку та її реалізації.

Незадоволеність людей якістю свого життя є одним з чинників низької згуртованості суспільства, створює основу для його дестабілізації та виникнення загроз сталому розвитку.

Одним з компонентів невдоволеності населення є невпевненість у майбутньому і, як наслідок, відсутність життєвих стратегій на більш-менш віддалену перспективу. Це підтвердило соціологічне опитування Українського інституту соціальних досліджень імені О.Яременка, проведене разом з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки і прогнозування НАНУ (було опитано 2109 респондентів у всіх областях України). Дослідники запитували: «На який строк ви можете впевнено планувати майбутнє своєї сім'ї і своє особисте майбутнє?». Більш ніж на 10 років – відповіді 0,8% респондентів, на шість–десять – 1,2%, на три–п'ять – 4%, на один–два роки – 18%, на найближчі місяці – 36%, на найближчі тижні – 31%, 9% вагалися з відповіддю.

Виявляється, три чверті українського населення (75%) практично живуть сьогоднішнім днем. А відповіді на запитання: «Як ви оцінюєте своє майбутнє порівняно з тим, як ви оцінювали його рік тому?» розподілилися таким чином. Зазначили, що їхнє майбутнє значно краще порівняно з минулим роком усього 4% респондентів. Скоріше краще, ніж рік тому, оцінюють своє майбутнє 25,5%. Скоріше гірше, ніж рік тому, перспектива у 45% опитаних. Майбутнє здається значно гіршим, ніж рік тому, 13,5%. І вагалися з відповіддю 12% респондентів.

Про такі ж тенденції свідчить і дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг». Починаючи з 1999-го, надія на добре майбутнє України була притаманна більшості громадян. Однак 2011-го стався різкий спад позитивних настроїв, натомість посилилась тривога, а згадану надію зберегла лише третина людей.

Зокрема, у 2010 році 58,8% людей сприймали своє майбутнє з надією, а у 2011 р. їх кількість становила лише 43,8%. Водночас частка тих, хто відчував страх за власну долю, зросла з 12,9% до 21,5%.

Пріоритетом соціальної політики має бути політика соціального залучення та гармонійних міжгенераційних стосунків. Можливість бути повноцінними членами суспільства повинні мати не лише здорові та сильні, а й ті люди, які мають фізичні обмеження. В умовах демографічного старіння старші покоління мають розглядатись як цінний ресурс для людського розвитку.

Особливу увагу слід приділяти дітям, передовсім – «групи ризику»: інвалідам, дітям з крихових сімей, тим, які проживають у закладах опіки, безхатченкам, бездоглядним тощо. Важливо не лише реагувати на хронічні проблеми, а й будувати політику: раннього реагування та втручання, попередження спадкової бідності.

Як підкреслюється у документах Ради Європи, необхідно прагнути розробити підхід до забезпечення соціальної згуртованості, що ґрунтується на правах людини. Саме завдяки дотриманню прав, члени суспільства отримують рівні умови. Тому права стають найбільш міцною основою соціальної політики. Якщо діяльність держави базується на правах людини, то вона вже не зводиться до благодійності та соціальної допомоги, яка призначена суто для уразливих членів суспільства. Мова має йти про гарантії однакових для всіх прав та умов.

1.4.2. Дискримінація та соціальне виключення як крайні прояви нерівності

Соціально-економічна нерівність в Україні набула значних масштабів та перетворилась на джерело серйозної напруженості в суспільстві. Її системна роль полягає у тому, що за одних і тих же обсягів розподільчих благ, їх доступність для окремих верств населення варіює у широких межах. Можливості здобуття освіти, збереження здоров'я, користування досягненнями культури, житлові умови значно розрізняються, втілюючи різноманітні прояви нерівності і перешкоджаючи реалізації трудових та творчих функцій людини. Тому нині нерівність залишається гальмом розвитку суспільства і потенційною загрозою модернізації країни. Крайніми проявами нерівності є дискримінація та соціальне виключення.

Дискримінація – одне з найбільш серйозних порушень прав людини. Дискриміновані групи можуть бути позбавлені права на участь в суспільному житті, на свободу об'єднань, сповідувати свою релігію або зберігати свою культурну самобутність.

Із загальносоціальних позицій, дискримінація – це руйнівний процес, що утискає права одних соціальних груп іншими. Дискримінація – це прояв соціальної нерівності в одній з самих крайніх форм, це заперечення прав соціальної групи, що базується, як правило, на виділенні яких-небудь ознак. Вона має місце, коли до однієї особи ставлення менш прихильне, ніж до іншої в аналогічній ситуації та проявляється у вигляді відмінностей, за якими до даної особи ставляться в даний час, раніше ставилися або могли б ставитися.

Термін «дискримінація» має точне визначення в міжнародному праві. Комітет ООН з прав людини, що наглядає за виконанням Міжнародного Пакту про громадянські та політичні права, характеризує дискримінацію як: «будь-яку відмінність, виключення, обмеження або перевагу за ознакою раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших поглядів, національного або соціального походження, майнового стану, народження або іншої обставини, і яка має за наслідок, знищення або зменшення визнання, використання або здійснення всіма особами, за рівних можливостей, усіх прав і свобод».⁸

В українському законодавстві дискримінація визначається як рішення, дії чи бездіяльність, спрямовані на обмеження або привілеї стосовно особи та/або групи осіб за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, сімейного та майно-

⁸ Офіційний сайт Amnesty International // [Електронний ресурс] Режим доступу :<http://amnesty.org.ua/node/84>

Розділ 1

вого стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, якщо вони унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина.⁹

Дискримінація може бути прямою чи непрямю. У випадку, коли до особи чи групи осіб за їх певними ознаками ставляться менш прихильно, тобто утиск прав є очевидним, дискримінація є прямою. Крім того, пряма дискримінація може бути «відкритою», тобто явно виражатися в тексті закону чи виразно виявлятися в тих або інших діях, або може бути «прихованою», але такою, що ідентифікується.

Прикладами прямої дискримінації є¹⁰:

- правила кемпінгів, куди не допускаються особи, які мандрують;
- обмеження доступу до екстреної медичної допомоги залежно від законності перебування особи в країні;
- система водопроводу і каналізації, з якої систематично виключаються території, де проживають представники певних меншин;
- заборона використання мов меншин в ЗМІ тощо.

Непряма дискримінація має місце в ситуаціях, коли, на перший погляд, нейтральний закон, правило, процедура або дія ставить певну групу в невідгідні умови, тобто можуть виникнути обмеження або привілеї стосовно деяких осіб за їх певними ознаками. Критерієм наявності дискримінації є саме наслідок тієї чи іншої норми або дій для певної групи.

Серед прикладів непрямой дискримінації можна виділити:

- порядок тестування дітей для з'ясування їх придатності до навчання в школах, що вимагає від дитини такого володіння навичками, яке деякі з них не можуть продемонструвати;
- невиправдані вимоги до кандидатів при працевлаштуванні;
- ставлення при прийомі на роботу до жінок, які мають малолітніх дітей тощо.

Дискримінація розрізняється за сферами, де вона проявляється: житло, зайнятість, доступ до товарів чи послуг, охорона здоров'я, освіта, правосуддя, громадсько-політична діяльність, інші сфери суспільних відносин.

Є ознаки, що визначають групи, які страждають від дискримінації (вік, стать, обмежені фізичні можливості, національність, переконання, економічний або правовий статус тощо).

Незважаючи на існування національних антидискримінаційних стандартів в країні, дискримінація, як і раніше, залишається гострою проблемою.

Особливу стурбованість викликає прихована, непряма дискримінація, через яку утискаються в правах певні категорії населення, що відбувається як навмисно, так і через те, що не робиться спроб викоренити дискримінаційні погляди, що затвердилися в суспільстві.

Найбільш поширені в Україні прояви дискримінації спостерігаються у доступі до роботи, в оплаті праці, у ставленні до меншин, за гендерною ознакою тощо.

⁹ Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>

¹⁰ Преодолевая различия: Концепция борьбы с дискриминацией в Европе // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR01/003/2009/en/320f3373-3c0f-4972-b628-59fd241704e4/eur010032009ru.pdf>

Законодавство України¹¹ забезпечує рівність трудових прав усіх громадян, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин, забороняється необґрунтована відмова у прийнятті на роботу, обмеження прав чи встановлення переваг при укладенні, зміні та припиненні трудового договору.

Проте, незважаючи на низку чинних законодавчих актів стосовно працевлаштування та соціального захисту працівників, ситуація на ринку праці свідчить про дискримінаційні прояви, зокрема, при прийнятті на роботу. Це, наприклад, обмежений доступ до інформації через усні повідомлення про вакансії, вимоги до кандидатів, що не стосуються ділових якостей працівника (вікові обмеження, місце проживання, побажання щодо сімейного стану та інші характеристики).

Також має місце упереджене ставлення при прийомі на роботу жінок. Так, роботодавець сприймає жінок як менш корисну робочу силу. Він виходить з уявлень про те, що жінці треба поєднувати трудову діяльність з родинними обов'язками, тому від неї меншою мірою слід чекати значних зусиль, орієнтацій на кар'єрне зростання.

Рівень оплати праці залежить, зокрема, від особистісних характеристик працівника та має яскраво виражений прикладний характер, оскільки оцінка продуктивних характеристик працівника виступає необхідною умовою визначення розміру його заробітної плати. Тому основним поясненням відмінностей у рівні заробітної плати окремих працівників є твердження про нерівність особистих якостей та властивостей працівників, що обумовлюють відмінності в індивідуальній продуктивності праці. Отже, головною причиною нерівності заробітків окремих працівників, з економічної точки зору, є нерівність їх продуктивних здібностей.

Слід зазначити, що сучасна політика зайнятості має відверто дискримінаційний характер, прояви якого вельми різноманітні. Так, у процесі прийому на роботу, за інших рівних умов, часто перевага віддається чоловікам. Особливо важко конкурувати з чоловіками жінкам фертильного віку, оскільки роботодавець допускає можливість її тимчасової відсутності на роботі в зв'язку з народженням дитини, що з економічного погляду недоцільно.

Дискримінація жінок у доступі до роботи починається вже з моменту обнародування роботодавцем вимог стосовно статі претендента на певну вакансію. Іншою дискримінаційною процедурою, що часто трапляється та особливо характерна для приватних підприємств, є вимога до жінки, яку приймають на роботу, виконувати певні неформальні зобов'язання, наприклад, не планувати народження дітей, не виходити заміж тощо. За умови невиконання цих вимог жінка може бути звільнена з роботи.

Прояви дискримінації за гендерною ознакою щодо рівня заробітної плати пояснюються, зокрема, практикою кар'єрного зростання – чоловіки частіше обіймають керівні посади, ніж жінки. Тому нерідко стикаємося з ситуацією, коли жінка, маючи однаковий з чоловіком рівень освіти та кваліфікації, отримує меншу заробітну плату лише тому, що її формальний статус виявляється нижчим.

Говорячи про необхідність посилення боротьби з дискримінацією в сфері

¹¹ Кодекс законів про працю України // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

Розділ 1

трудових відносин, слід мати на увазі, що лише удосконаленням чинного законодавства проблему вирішити не можна. Необхідні серйозні заходи щодо посилення контролю і нагляду, реального застосування заходів юридичної відповідальності до порушників прав та інтересів осіб при прийомі на роботу.

Однією із найвразливіших груп, що піддаються дискримінації, є особи з обмеженими можливостями, які зазнають труднощів із реалізації своїх прав. Основним є питання ставлення, а не нестача ресурсів, тому необхідні неймовірні зусилля для подолання інтолерантності та досягнення результатів, коли всі особи з обмеженими можливостями змогли б стати повноправними учасниками повсякденного життя суспільства.

Особи з розумовими відхиленнями та фізичними порушеннями стикаються з найсильнішими формами дискримінації, у них майже немає іншого вибору, окрім перебування в установах соціального захисту та спеціалізованих клініках, що зазнають хронічного недофінансування та нестачі кваліфікованого персоналу.

З цілої низки причин багато інвалідів історично стикалися з соціальною та економічною ізоляцією. Особи з обмеженими можливостями постійно наполягають на своєму праві не піддаватися ізоляції в трудовій діяльності, а відчувати свою причетність до життя суспільства так само, як і інші члени, включаючи право активно брати участь в економічному житті країни.

Ключовим чинником для інвалідів у їх прагненні досягти рівноправного до себе ставлення в суспільстві є зведення до мінімуму або, в ідеалі, знищення стереотипів, що породжують дискримінацію в поведінці населення, а також запровадження практичних заходів і програм, спрямованих на задоволення спеціальних потреб інвалідів.

Так, необхідним є забезпечення доступності до навколишнього середовища та до робочого місця, а також умов для сприятливого поєднання вимог до роботи та потреб інваліда.

Також досить розповсюджена дискримінація за іншими ознаками, такими як вік, соціальний та економічний статус. Зважаючи на формальну заборону, дискримінація за ознакою віку особливо поширена в сфері працевлаштування.

Сама по собі може бути причиною дискримінації бідність, що, в свою чергу, означає обмежене коло доступних послуг. Якість суспільних послуг, таких як охорона здоров'я та освіта, часто виявляється зовсім різною для груп населення, що мають різний рівень доходів.

Також є дискримінація за ознакою статусу: влада на загальнонаціональному або місцевому рівнях може розподіляти фінанси та послуги на користь тих верств населення, які з більшою вірогідністю за них проголосують. Окрім того, дискримінація за економічним статусом має місце в судовій системі, оскільки учасники судових тяжб, що зuboжіли, часто не можуть дозволити собі кваліфікованого адвоката та отримання якісних послуг.¹²

Законодавство в області дискримінації в Україні відповідає світовому за рівнем захисту, проте необхідно ще дуже багато зробити для боротьби з дискримінацією. Одна з основоположних вимог, що пред'являються до держав у міжнародному

¹² *Преодолевая различия: Концепция борьбы с дискриминацией в Европе // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR01/003/2009/en/320f3373-3c0f-4972-b628-59fd241704e4/eur010032009ru.pdf>*

праві, полягає в забезпеченні того, щоб всі державні органи і інститути як на національному, так і на місцевому рівнях не здійснювали дій, які прямо або опосередковано призводять до дискримінації. Повинні застосовуватися всі заходи з тим, щоб законодавство, нормативні акти, циркуляри та стандарти не допускали і не породжували дискримінацію, методи роботи всіх державних інститутів і посадових осіб з реалізації законів, надання послуг і виконання будь-яких інших функцій не були дискримінаційними.

На державному рівні має бути вжито ефективних заходів з метою боротьби зі стереотипами, що склалися довкола етнічної приналежності, національності, мови, релігії, інвалідності тощо. Слід підвищувати обізнаність та виховувати толерантність як в суспільстві в цілому, так і в органах державної влади та серед конкретних осіб.

Соціальне виключення. Поняття соціально-економічної нерівності безпосередньо пов'язане з соціальним виключенням, що є похідним від дискримінації та обмеженого доступу до ресурсів як механізмів соціальної ізоляції.

В економічній теорії принцип соціального виключення розглядається з точки зору концепцій розподілу суспільних благ. Як правило, соціальне виключення розуміють як часткове або повне усунення індивідів (соціальних груп) з соціальної структури суспільства і соціального процесу, що супроводжується створенням умов, націлених на позбавлення індивідів (соціальних груп) можливостей грати вирішальну роль в суспільному процесі.¹³

Водночас Е.Гідденс¹⁴ вказує на дві основні форми соціального виключення, що виявляються в сучасному суспільстві. Перша форма розташована на вершині соціальної ієрархії і пов'язана з «добровільним виключенням», елітною самоогорожею. Друга екстремальна форма – «жертв структуризації» – зосереджена внизу ієрархії та є наслідком структурних і культурних змін суспільства і, на думку Е. Гідденса, загрожує соціальному простору та солідарності.

Поняття соціального виключення неоднозначне, оскільки містить різні економічні, соціальні та політичні аспекти. Основними ознаками виключення є динамічність, багатовимірність, кумулятивність і порушення соціальних зв'язків. У сучасному суспільстві воно визначається як комбінований вплив таких факторів, як відсутність необхідної освіти, погіршення здоров'я, бездомність, втрата підтримки сім'ї, відсутність можливості працювати.

Соціальне виключення може бути визначене як таке, що виникає у зв'язку з ослабленням однієї чи більше систем, що є фундаментальними для функціонування суспільства. Застосовуючи системний підхід, виділяють низку таких систем і розглядають процес та результат виключення з них (табл. 1.3).

Соціальне виключення є дещо новим поняттям для України та не має універсального визначення. Тривалий час процес соціального виключення пов'язували з поняттям бідності, відсутністю доступу до основних матеріальних благ, потім почали додавати соціокультурні, психологічні та політико-правові аспекти.

¹³ Толстокорова А. Экономическое неравенство, социальная исключенность и трудовая миграция: проблемы украинской молодежи в период постсоветской трансформации // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Resources/Forum21/Issue_No10/N10_Challenges_Ukrainian_youth_ru.pdf

¹⁴ Giddens A. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy* / A. Giddens. – Polity Press, 1998.

Таблиця 1.3.

Соціальні системи, з яких люди можуть бути виключені¹⁵

Система	Підсистеми
Соціальна	Сім'я, ринок праці, сусідство, суспільство
Економічна	Ресурси (заробітна плата, соціальна безпека, страхування, активи), ринок товарів та послуг
Інституціональна	Законодавча система, освіта, охорона здоров'я
Територіальна	Демографічна (міграція), комунікації (транспорт та зв'язок), депривовані території
Символічні відносини	Соціальний статус, самооцінка та самоповага, інтереси та мотивація, можливості, перспективи

Національне законодавство деякою мірою спрямоване на запобігання соціального виключення населення та націлене на захист найвразливіших груп. Так, згідно з Конституцією України, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, права та свободи людини не можуть бути скасовані чи обмежені (Ст. 22,23). Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, свобода слова, світогляду та віросповідання, об'єднання у політичні партії та громадські організації, право на працю, підприємницьку діяльність, соціальний захист, достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, на охорону здоров'я, освіту тощо.¹⁶

Реалізація прав та свобод громадян України регулюється законодавчими актами (серед інших, Закони України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про прожитковий мінімум», «Про оплату праці», «Про освіту», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», «Про соціальний захист дітей війни», «Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та інші), що стосуються захисту вразливих верств населення, зокрема, осіб з обмеженими можливостями, багатодітних сімей, сімей з дітьми, пенсіонерів та осіб похилого віку, хворих на соціально небезпечні хвороби, осіб, які тимчасово втратили працездатність та ін.

Такі положення українського законодавства відповідають європейському рівню, однак їх реалізація не завжди є успішною. Водночас законодавчо закріпленого визначення соціального виключення в Україні немає.

ЕС визначає соціальне виключення як процес, за якого окремі групи населення або окремі особи не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань та можливостей, або в результаті дискримінації. Вони мають обмежений доступ до влади та прийняття рішень органами влади і, таким чином, часто не можуть взяти участь у процесах розроблення та прийняття рішень, що впливають на їхнє повсякденне

¹⁵ Farrington F. Towards a useful definition: advantages and criticism of "social exclusion" // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.socsci.flinders.edu.au/geog/geos/PDF%20Papers/Farrington.pdf>

¹⁶ Конституція України // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F>

життя.¹⁷ Явище соціального виключення стало характеризуватися низкою індикаторів, визначених Комітетом соціального захисту Європейського Союзу. Цими індикаторами є: регіональна диференціація доходів, тривалий період отримання низького доходу, рівень безробіття, статус здоров'я, тривалість життя, тривалість навчання; відсутність можливості подальшої освіти тощо.¹⁸

З метою точнішого виміру соціального виключення, Комітет рекомендує проведення детальної технічної експертизи за такими аспектами:

- упорядкованість житла, його розташування і витрати на подолання бездомності;
- рівень писемності, доступність до освіти;
- можливість регулювати здоров'я, запобігати передчасній смертності;
- соціально-економічне становище, виходячи з рівня доходів та умов життя;
- зайнятість груп, що не живуть у домогосподарствах, особливо це стосується бездомних та тих, хто перебуває в спеціальних установах (будинках для літніх осіб та пенсіонерів, в'язницях, дитячих будинках тощо).

На макрорівні соціальне виключення виявляється як дезінтеграція, що супроводжується розривом соціальних зв'язків і втратою соціальної згуртованості. На рівні окремих груп воно характеризується прогресуючою маргіналізацією, що обумовлює економічні позбавлення і різні варіанти соціальної та культурної нерівності, тобто ситуація виключення складається внаслідок взаємодії різних чинників. Так, саме поєднання внутрішніх чинників визначає включення або виключення особи в соціумі.

Нині найчастіше проблеми соціального виключення розглядають в економічному аспекті. До чинників ризику, що збільшують небезпеку соціального виключення з економічного життя, відносять: довготривале безробіття, низьку заробітну плату, некваліфіковану працю, погані житлові умови тощо.

Економічне виключення спостерігається за умов, коли особа не може стати рівноправним учасником ринку праці та здійснювати господарську діяльність для отримання доходу, а виключення через житлові умови є наслідком економічного виключення. Найуразливішими категоріями населення через безробіття є: молодь, яка шукає перше робоче місце, жителі сільської місцевості, особи без вищої освіти, представники маргінальних груп (мігранти, колишні ув'язнені, безпритульні) та ін. Через низькі доходи соціально виключеними можуть бути: сім'ї з дітьми (особливо багатодітні та з дітьми віком до 3-х років), домогосподарства, що складаються з осіб похилого віку, домогосподарства з безробітними та в яких немає осіб з вищою освітою.¹⁹

Фізичними чинниками соціального виключення можуть бути: відсутність доступу до медичного обслуговування, наявність хронічних проблем зі здоров'ям, інвалідності, неправильне харчування тощо.

З точки зору соціального виміру, негативний вплив мають: нестабільний родинний статус, відсутність соціальних інституцій, низький рівень освіти. Значну

¹⁷ European Commission. *Joint Report on Social Inclusion*. 2004.

¹⁸ Фриковски М., Столбов В.П. Социальное исключение и его преодоление: психосоциологический аспект // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/02/1214824681/2aFrikovsk_Stol.pdf

¹⁹ Національна доповідь про людський розвиток 2011 року «Україна: на шляху до соціального залучення». – UNDP, Програма розвитку ООН в Україні. – К., UNDP Україна, 2011. – С.75-76.

Розділ 1

частку соціально виключених з соціального середовища становлять маргінальні особи (споживачі наркотиків, колишні ув'язнені, бездомні).

Чинниками соціального виключення з культурного життя є: відсутність доступності культурних ресурсів, неможливість використовувати об'єкти культури, брати участь в культурних заходах. Важливим чинником включеності в соціальне життя є на сьогодні доступність до електронних ресурсів, тому відсутність основних комп'ютерних навиків, персонального комп'ютера, регулярного доступу до комп'ютера/інтернету тощо також є показниками виключення із культурного життя.

Виключення за місцем проживання характеризується відсутністю доступності до зручного громадського транспорту, до закладів освіти та охорони здоров'я, проживання в екологічно забрудненому середовищі, наявність у своєму оточенні компактно проживаючих маргіналізованих прошарків населення. Так, у сучасному урбанізованому суспільстві село в цілому виявилось витісненим на периферію, виключеним з «мейнстріма» соціокультурного процесу. Сільська місцевість, порівняно з міською, вирізняється менш комфортними умовами життя, більш напруженою ситуацією на ринку праці. Передача об'єктів соціальної сфери на баланси місцевих адміністрацій, що не мають достатніх фінансових та матеріально-технічних ресурсів на їх утримання і розвиток, призвела до скорочення діяльності і закриття у ряді сільських поселень установ культури, освіти, охорони здоров'я. Тому саме відсутність розвиненої соціальної інфраструктури є основним чинником виключення в сільській місцевості.

Чинниками виключення із політичного життя можуть стати: відсутність довіри до політичних процесів, політичної ефективності, обмежені можливості політичного залучення. Значна частка населення має песимістичні настрої стосовно політичної ситуації в країні, що спричиняє низький рівень участі населення у політичному житті. Тому, як наслідок, в країні існує громадянське суспільство з низьким рівнем правової культури. Найчастіше виключеними із політичного життя є молодь через недовіру до політичних процесів та обмежені можливості участі в процесах державного управління, жінки із-за наявності гендерних стереотипів, представники маргінальних груп через суспільні стереотипи та обмеженість механізмів сприяння участі в суспільному житті тощо.

В умовах економічної і політичної трансформації змінюються не лише роль людини як носія нових стосунків, цінностей, норм, правил поведінки, а й системи освіти, що традиційно покликана виконувати функції залучення до соціально-культурних цінностей і стосунків. У кризовому суспільстві сфера освіти опиняється в числі сфер, в яких тенденції соціального виключення проявляються особливо виразно.

Так, у сфері освіти соціальне виключення виявляється як обмеження доступу певних груп населення до освітніх ресурсів. У даний час виключення у сфері освіти ініціюють такі явища, як нерівні можливості здобуття якісної освіти, наявність відкритих і прихованих форм платної освіти, скорочення альтернативних форм здобуття вищої освіти, обмежені фінансові можливості для здобуття освіти тощо.

Порушення соціальної справедливості у сфері освіти призводить до формування груп з низьким соціальним статусом, неспроможних витримати конкуренцію на ринку праці, успішно адаптуватися в соціумі. Щоб здолати смугу відчуження між

«виключеними» особами та суспільством, необхідно активно запроваджувати програми здобування освіти тими категоріями осіб, які через різні обставини не змогли зробити цього раніше.

Особливу загрозу бути виключеними з освітньої сфери мають групи осіб із соціально вразливих категорій: особи з обмеженими можливостями, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, діти та молодь із малозабезпечених сімей, мешканці сільської місцевості тощо.

Високий рівень виключення характерний для сучасної української системи охорони здоров'я, оскільки в державній політиці поки що не розроблені ефективні заходи обліку особливостей соціальної диференціації у сфері здоров'я. Тим часом, така диференціація набуває гострих форм у зв'язку з соціально-економічним розширенням населення країни. Доступність до такої соціальної цінності, як здоров'я, в суспільстві далеко не однакова для різних прошарків населення, що обумовлено становищем індивідів і груп у соціальній структурі суспільства.

Здоров'я є однією з підстав ідентифікації людей у системі соціальної нерівності та є передумовою їх соціальних взаємодій, соціальної інтеграції, а також істотним чинником суспільно-психологічного клімату соціальних груп і суспільства в цілому.

Чинниками, що зумовлюють виключення зі сфери охорони здоров'я, є²⁰: економічні (недостатній рівень доходів); фізичні (низька доступність до закладів та послуг охорони здоров'я); якісні (низька якість послуг через брак кваліфікованих фахівців або необхідного медичного обладнання).

Найуразливішими групами, які мають обмежений доступ до системи медичного обслуговування, є особи з низькими доходами, мешканці сільської місцевості, мігранти, бездомні особи та ін. Соціально виключеними за станом здоров'я є особи з обмеженими можливостями, хронічними захворюваннями, соціальними хворобами.

Значну увагу слід звернути на те, що в Україні, як і в багатьох інших країнах, у зв'язку з поширенням епідемії ВІЛ/СНІДу, ВІЛ-позитивні особи стали однією з найуразливіших та депривованих груп населення. Соціальне виключення таких осіб проявляється досить гостро. Так, значна частина інфікованих вели або ведуть асоціальний спосіб життя, зокрема, багато з них є ін'єкційними наркоманами, що поглиблює негативне ставлення до цієї категорії осіб та формує бар'єри, що блокують відносини з суспільством.

Таким чином, у ситуації вкрай високої поляризації сучасного суспільства спостерігаються характерні ознаки соціального виключення, коли певна частина населення, виявившись внизу «соціальних сходів», уже практично не в змозі вибратися з безвихіддя. Посилення економічної та соціальної нерівності супроводжується соціокультурним розколом суспільства і є серйозною загрозою його стабільності. Цілком імовірно, що відсутність заходів з подолання виключення може привести до того, що частина населення випадатиме з суспільних процесів. Тому сьогодні, коли величезного значення набув розвиток людського потенціалу, роль України як соціальної держава має знайти своє втілення, перш за все, в цілісній концепції соціальної політики, що сприятиме соціальній інтеграції та підвищенню рівня і якості життя населення країни.

²⁰ Національна доповідь про людський розвиток 2011 року «Україна: на шляху до соціального залучення». – UNDP, Програма розвитку ООН в Україні. – К., UNDP Україна, 2011. – С. 77.

1.4.3. Територіальні диспропорції соціального розвитку та деградація територій

Нерівномірність у розвитку територій, що набуває системних диспропорцій впродовж тривалого періоду, неминуче призводить до деградації населених пунктів, які зазнали найбільш відчутного удару внаслідок економічних та інституціональних перетворень. За такої ситуації населення потерпає від цілої низки позбавлень, пов'язаних з територіальними диспропорціями, що асоціюється з соціальним виключенням за територіальною ознакою.

Трансформація соціально-економічного розвитку країни, що характеризується загостренням демографічних, соціальних, економічних і екологічних проблем, недостатнім рівнем використання сукупного ресурсного потенціалу і зростанням регіональної диференціації та дезінтеграції, зумовлює необхідність комплексного вирішення соціальних проблем для збалансованого сталого розвитку країни та її регіонів на основі довгострокового соціально-економічного зростання, при узгодженні загальнодержавних та регіональних інтересів. Це потребує пошуку і впровадження в практику господарювання прогресивних форм удосконалення просторової організації регіональних господарських систем і взаємообумовленого та взаємопов'язаного їх розвитку в єдиному економічному просторі країни.

Нерівномірність економічних процесів трансформаційного періоду потребує адекватного відображення поляризації господарської діяльності в системі регіонального соціального розвитку. Впровадження реформ, масштабні перетворення, яких зазнало наше суспільство на нинішньому етапі, не змінили диференційний характер соціального розвитку в країні, що найбільш чітко виявляється в регіональній динаміці, потребують розробки й оптимізації стратегічних напрямів подолання територіальної нерівності.

Пом'якшення або подолання територіальної соціальної нерівності тісно пов'язано з поняттям справедливості, під яким головним ціннісним орієнтиром розуміють рівність громадян у розподілі будь-якого обмеженого ресурсу. На сучасному етапі розвитку соціальна справедливість переходить в нову площину – справедливість територіальну. Її особливість полягає в тому, щоб забезпечити справедливий територіальний розподіл насамперед соціального характеру. Головним принципом територіальної справедливості є принцип універсальності, сутність якого в тому, що обсяг прав людини не повинен залежати від її територіального географічного місця проживання – усі громадяни країни мають рівні права проживати влюбій частині країни і займати те чи те становище в суспільстві. Благополуччя всього суспільства повинно визначатись по гіршому району і нижчій соціальній групі. Території, які роблять більший внесок в економіку всієї країни, могли б розраховувати на одержання більшої, ніж інші, частки національного багатства. Базуючись на принципах соціальної справедливості та їх територіальних проявах, всі люди, які проживають у різних частинах країни, повинні мати рівне право задовольняти свої нагальні потреби – освіту, охорону здоров'я та інше, незалежно від вартості цих послуг.

Отже, соціальна нерівність проявляється в суспільних відносинах з приводу:
- задоволення життєвих потреб людей, створення умов життєдіяльності,

визнаних суспільно необхідними (зокрема в аспектах надання доступу до конкурентоспроможної професійної освіти, спеціалізованої медичної допомоги, джерел інформації, духовних та історико-культурних надбань, забезпечення житлом низько- і середньодохідних верств). Частковими випадками зазначених умов є особливості природного відтворення спектра різнодохідних етнонаціональних і релігійно-конфесійних соціальних груп, проблеми конкурентоспроможності окремих вікових категорій населення – насамперед молоді, осіб старшого віку, жінок – на ринку праці, решта гендерних аспектів суспільних відносин;

- соціального статусу суб'єктів суспільних взаємодій, що, в тому числі, визначає можливості задоволення життєвих потреб і способи життєдіяльності (на засадах прийнятних можливостей і засобів асиміляції в спільнотах, видів і механізмів економічної діяльності та співпраці);

- територіальні диспропорції соціального розвитку зумовлює низка факторів, які об'єднуються в групи, пов'язані з характеристиками:

- середовища і способу життєдіяльності функціональних територіальних спільнот різних масштабів, у тому числі: природнокліматичними та екологічними умовами; етнонаціональним і релігійно-конфесійним складом; рівнем урбанізації систем розселення; диверсифікованістю, спеціалізацією та рівнем експортоорієнтованості територіальних господарських систем, структурою і масштабами офіційної й «тіньової» зайнятості, а також внутрішньо- й міждержавних трудових міграцій населення; рівнем його доходів, часткою в них заробітної плати і соціальних виплат; масштабами маргіналізації, асоціальної поведінки та поширеності шкідливих звичок;

- медико-демографічними, в тому числі: статево-віковою структурою населення; рівнем його природного відтворення; обсягами і динамікою захворюваності на соціально небезпечні патології, що скорочують тривалість економічно й суспільно активного життя, а також загрожують, принаймні, простому відтворенню територіальних спільнот;

- цільових кількісно-якісних параметрів функціонування й розвитку конкретної макросоціальної системи, що визначають певну ефективність соціального забезпечення і захисту населення, зокрема через: зміст і механізми реалізації законодавчо гарантованих прав особи і громадянина на працю, на забезпечення пенсійне, по непрацездатності, догляду за дитиною тощо, на задоволення суспільно необхідних і приватних потреб, участь в інститутах громадянського суспільства; організаційно-технологічні умови реалізації відповідних прав і потреб, що охоплюють структуру управління профільною діяльністю в загальнодержавному і галузевому масштабах, підходи до формування територіальних систем матеріально-побутової і соціально-культурної інфраструктури, розподіл міжбюджетних повноважень, практику захисту цільових статей видатків.

З другого боку, масштаби та динаміку процесів соціальної стратифікації за характеристиками рівня задоволення суспільно необхідних і приватних потреб населення можна також розглядати як фактори просторової організації виробництва, внутрішньо- й міждержавної та транскордонної регіоналізації, зважаючи на їх безпосередній вплив на якість загальних умов суспільного відтворення через формування соціогуманітарних та інноваційних факторів і стимулів зростання.

Загальний процес розшарування населення за рівнем грошових доходів

Розділ 1

посилюється і регіональними відхиленнями в рівні оплати праці. Аналіз динаміки середньомісячної заробітної плати по регіонах свідчить про збереження значних регіональних відхилень цього показника. При цьому різниця між максимальною та мінімальною середньою заробітною платою по регіонах у період з 2000 по 2010 рр. поступово знижувалася від 3 до 2,24 разів відповідно, за винятком 2007 р., коли глибина диференціації становила 2,44 рази.

У 2010 р. глибина регіональної диференціації середньої заробітної плати досягла значення 2,07 рази. Тенденція зберігається, без врахування м. Києва у більш згладженому вигляді: починаючи від 2,16 разу у 2000 р. глибина диференціації поступово зменшувалася до 1,5 рази у 2009 р., а в 2010 р. становила 1,54 рази.

Такі високі регіональні розбіжності, спричинені галузевими відмінностями економік регіонів, значно ускладнюють забезпечення єдиних національних стандартів рівня життя населення окремих регіонів, подолання бідності, становлення середнього класу. Високий рівень територіальної диференціації заробітної плати зумовлює виникнення значних розбіжностей у цінах, і у купівельній спроможності заробітної плати працівників бюджетної сфери, соціальних трансфертів і, зрештою, державних соціальних гарантій у цілому.

Україна має істотні диспропорції й у розвитку галузей соціальної інфраструктури серед її регіонів. Так, кількість дошкільних закладів у період 2000–2010 років у середньому в Україні залишилась практично незмінною, тоді як окремі регіони мали протилежні тенденції розвитку. Позитивна динаміка в основному була властива західним та південним областям, а негативна – північно-східним та центральним, зокрема Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Полтавській, Сумській, Харківській, Херсонській, Черкаській, Чернігівській. При цьому найменші показники кількості дошкільних закладів стабільно демонструвала Івано-Франківська область, де різниця із середньоукраїнським показником становила 1,8 рази.

Коефіцієнти варіації свідчать про наявність високого рівня регіональних диспропорцій та мають слабку тенденцію до зростання, розмах варіації впродовж десяти років також незначно збільшився (на 8,1%), що дає підстави визначити тип регіонального розвитку за даним показником як асиметричний.

Охоплення дітей дошкільними закладами загалом в Україні у 2010 році збільшилось на 40,0% до рівня 2000 року, позитивну динаміку за даним показником демонстрували усі регіони. Однак її аналіз свідчить про помітне відставання західних областей від решти регіонів України. Зокрема, рівень охоплення дітей дошкільними закладами впродовж аналізованого періоду був найнижчим в Івано-Франківській області – від 20,0 до 36,0% до кількості дітей відповідного віку, тобто дошкільні заклади у 2000 році тут відвідувала лише кожна п'ята дитина, а в 2010 – кожна третя.

Кількість загальноосвітніх навчальних закладів, як і кількість дошкільних закладів, в Україні загалом має стабільний рівень – починаючи з 2001 року середньоукраїнський показник залишається незмінним (4,6 заклади на 10 тис. на-

селення). Більшість регіонів у цей період продемонстрували незначне зростання аналізованого показника, і лише на Волині, у Полтавській та Рівненській областях він дещо зменшився. Згідно з отриманими коефіцієнтами варіації, рівень регіональних диспропорцій за цим показником є високим, розмах варіації залишився практично незмінним, а тип регіонального розвитку є симетричним – зменшення коефіцієнта варіації у 2010 році до рівня 2000 року склало 0,89–0,95%.

Чисельність учнів загальноосвітніх навчальних закладів в аналізованому періоді стабільно зменшувалась, що пов'язано, передусім, з такою демографічною характеристикою, як режим відтворення населення. Внаслідок цього загальне зниження показника склало 36,5%, а найкращим він був у тих областях, де традиційно показники народжуваності та природного приросту населення є вищими порівняно з рештою регіонів України – Закарпатській і Рівненській областях. Найнижчі показники чисельності учнів упродовж усіх семи років реєструвались у промислових регіонах північного сходу України (Донецькій, Луганській, Харківській областях), а також м. Києві та м. Севастополі.

Кількість професійно-технічних навчальних закладів доповнює загальну картину стабільності даної (кількісної) групи показників розвитку сфери освіти в Україні. Як і кількість дошкільних та загальноосвітніх закладів, вона залишалася практично незмінною і мала незначне зростання в межах 0,2 заклади на 100 тис. населення. При цьому найнижчим даний показник є в м. Києві та Київській області – в 1,8 рази менше, ніж у середньому по Україні. Найбільша кількість професійно-технічних навчальних закладів впродовж 2000–2010 років припадала на Луганську область. Динаміка середньоукраїнського показника свідчить про практично незмінний його рівень у досліджуваному періоді. Втім, аналіз динаміки по окремих регіонах свідчить про те, що загалом чисельність учнів професійно-технічних навчальних закладів мала тенденцію до зменшення у таких промислових областях, як Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська, та в м. Києві, окремих центральних і західних регіонах, у той час як решта областей її збільшували.

Кількість вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації в середньому в Україні впродовж 2000–2010 років залишалася на одному рівні, хоча приблизно дві третини регіонів демонстрували незначне збільшення даного показника. Найвищим він був традиційно у м. Києві, де зафіксовано перевищення середньоукраїнського рівня більше ніж у два рази.

Чисельність студентів у вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації впродовж 2000–2010 років стрімко зростала як у середньому в Україні (в 1,5 рази), так і в усіх її регіонах, що пов'язано передусім із загальною тенденцією до збільшення у суспільстві мотивації до здобуття вищої освіти як необхідної передумови достойного працевлаштування. Темпи зростання чисельності студентів традиційно є найбільшими у м. Києві. Хоча розмах варіації за аналізованими показниками залишався практично незмінним, коефіцієнти варіації однак збільшувалися – на 1,67% для всіх регіонів України та на 3,82% без урахування м. Києва. Загалом м. Київ має значний вплив на характер регіонального розвитку за показником кількості та чисельності студентів вищих навчальних закладів.

Розділ 1

Протягом останніх десятиліть ресурсний потенціал системи охорони здоров'я зазнав суттєвих змін. Динаміка щодо закладів охорони здоров'я мала тенденцію до постійного скорочення лікарняних, поряд із збільшенням кількості амбулаторно-поліклінічних. Так, за попереднє десятиріччя кількість лікарняних закладів загалом по країні зменшилась на 25,6%. Лідерами за темпами скорочення були Сумська, Чернігівська та Житомирська області – 48,8%, 54,3 та 57,4% відповідно. Сталими залишились позиції в містах Севастополі та Києві. Стосовно амбулаторно-поліклінічної ланки, то майже всі регіони, окрім міст Київ та Севастополь, Одеської, Черкаської, Дніпропетровської й Чернігівської областей (зниження показника з 18,6 до 3,2%), мали позитивні показники розвитку.

Значна неоднорідність спостерігається за територіальним розподілом обороту роздрібною торгівлі. Найбільшу питому вагу мають м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Одеська області, найменшу – Чернівецька, Тернопільська, Кіровоградська, Чернігівська області.

За кількістю площі житла, введеного в експлуатацію у 2010 році порівняно з попереднім, лідирують – м. Київ, АР Крим, Рівненська, Одеська, Закарпатська області. Відстають за цим показником щодо попереднього року – Чернівецька, Тернопільська, Запорізька, Луганська і Хмельницька області. Заборгованість населення за житлово-комунальні послуги має найбільший темп росту у Рівненській, Кіровоградській, Житомирській, Івано-Франківській, Сумській областях. Не мають росту заборгованості, порівняно з попереднім роком, м. Севастополь, Чернівецька та Одеська області.

Якщо на території м. Києва і Київщини, Автономної Республіки Крим і м. Севастополя населенню в 2010 р. було реалізовано платних послуг на 7690,01–1415,75 грн. (при 1303,23 грн. у цілому по країні), то в Тернопільській, Хмельницькій, Закарпатській, Житомирській, Луганській, Кіровоградській, Івано-Франківській, Рівненській, Чернівецькій, Чернігівській, Вінницькій, Волинській, Херсонській, Полтавській, Сумській, Миколаївській, Черкаській областях цей показник сягав лише 398,80–653,53 грн. (30,6–50,1% середньоукраїнського).

Частка населення як споживача послуг найбільш помітно перевершує середню по країні в Автономній Республіці Крим, Сумській, Чернівецькій, Київській, Хмельницькій, Луганській, Запорізькій, Харківській, Тернопільській та Полтавській областях (41,3–30,2% в 2010 г.), водночас залишаючись відчутно нижчою у Миколаївській, Одеській та Кіровоградській областях (12,6–17,6%), що, поряд з рівнем платоспроможності фізичних осіб, засвідчує вплив на формування структури споживання послуг низки територіальних відмінностей, які стосуються результативності діяльності органів місцевої влади з питань організації доступу до суспільно необхідних послуг соціального призначення, темпів ринкової трансформації регіональних господарських комплексів, а також соціальної відповідальності бізнесу. Це підтверджується і динамікою частки послуг, реалізованих населенню як категорії споживачів. Якщо в цілому по країні в 2006–2010 рр. зазначений показник скоротився на 4,7% (до 23,2%), а в Житомирській, Черкаській, Київській, Чернівецькій, Вінницькій, Миколаївській, Тернопільській, Чернігівській, Донецькій, Запорізькій, Дніпропетровській та

Хмельницькій областях – на 12,6–7,1%, то на Київщині, у Криму, Сумській і Луганській областях він натомість зріс на 10,7–0,1%.

Зважаючи на спектр факторів-генераторів, сукупність територіальних аспектів соціальної нерівності в мезо- й макровимірах (а саме на рівні крупних регіонів та держави в цілому), вони є доволі стійкими до коригування, потребуючи системних довготривалих заходів щодо їх пом'якшення та подолання. Поряд з цим, діяльність щодо усунення мікрорівневих факторів соціальної нерівності можна визнати потенційно найбільш динамічною, оскільки вона значною мірою пов'язана з активністю локальних територіальних громад, консолідованих певними етнонаціональними й культурно-релігійними ідеями, що реалізуються у продуктивній підприємницькій активності, соціальній відповідальності місцевих органів влади і бізнесу.

Основні завдання держави і суспільства лежать в площині комплексного пом'якшення та подолання спектра соціально зумовлених форм нерівності в розвитку регіональних громад. Вони залежать від конфігурації та змісту їх факторів-генераторів, базуючись на врахуванні основоположних принципів сталого розвитку, згідно з якими сталість забезпечується поєднанням справедливої взаємодії соціуму та економіки, життєздатної взаємодії економіки та довкілля, обопільно прийнятної взаємодії соціуму та довкілля.

Розділ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА СКЛАДОВИХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕРІВНОСТІ

2.1. Доходи та споживчі характеристики населення

Доходи традиційно виступають базовою складовою нерівності, оскільки вже на стадії їх формування закладаються різні економічні можливості для різних груп населення. До того ж, поточні та накопичені у різних формах доходи є ключовим індикатором для вимірювання економічної нерівності домогосподарств.

В Україні протягом багатьох років склалась така ситуація, коли, окрім бідного населення, є значний прошарок суспільства, рівень доходів якого не дуже істотно перевищує межу бідності: наприклад, у 2011 р. сукупні еквівалентні витрати навіть населення 9-ої децильної групи були більшими від межі бідності у 2,2 рази, а для населення 6-ої децильної групи це співвідношення становило лише 1,4 разу. Значна більшість населення отримує доходи, які практично повністю витрачає на поточне споживання, рівень заощаджень залишається вкрай низьким – не більше де кількох відсотків від сукупних витрат домогосподарств (за винятком найзаможнішого 10-го децилю). Така ситуація зберігається роками, що дає нам можливість висловити припущення, що той чи інший рівень добробуту домогосподарств формується саме за рахунок отримання поточних доходів у вигляді заробітної плати, підприємницького доходу, пенсій тощо.

Не лише низькодохідні групи населення, а й ті, що знаходяться в середині розподілу за доходами, здебільшого не мають якихось резервів, достатніх для того, щоб підтримати звичний спосіб життя у разі втрати того чи іншого джерела доходу. З другого боку, навіть наявність деякого рухомого чи нерухомого майна не є гарантією стабільності рівня добробуту, оскільки реалізація такого майна, як правило, пов'язана з організаційними труднощами та вимагає певного часу. Крім того, продаж такого майна (наприклад, автомобіля, або зміна житлового приміщення на менше за розміром та менш комфортабельне) для забезпечення поточного існування може водночас означати погіршення звичних умов життя, оскільки призводить до зміни самого способу життя.

Таким чином, саме поточні надходження, насамперед грошового характеру, забезпечують певні умови проживання для значної більшості населення України. І саме вони формують та визначають відмінності у споживчих можливостях домогосподарств та впливають на процеси нерівності в Україні.

Головним джерелом доходів для домогосподарств України є заробітна плата, при цьому її частка зростає від 1-ї до 10-ї децильної групи на 9 в.п. – з 45% до 54% (рис. 2.1). Отже, незалежно від рівня добробуту домогосподарств, в цілому саме заробітна плата великою мірою визначає обсяг коштів, якими вони можуть розпоряджатись.

Іншою є ситуація з доходами від підприємницької та індивідуальної діяльності: у 1-й децильній групі вони складають лише 1,5% від загального доходу, в проміжних децильних групах від 2,5 до 4,6%, і лише в останньому, найбагатшому децилі вони починають відігравати суттєву роль, сягаючи 8,8%.

Це пов'язано з нерівномірним розподілом підприємців за децильними групами, а також з істотною різницею в розмірі відповідних доходів. Серед усіх домогосподарств, що отримують доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності, 21% є представниками 10-го децилю та лише 5% – першого. Середній розмір таких доходів між зазначеними групами відрізняється в 4,5 рази, а загальна сума – в 20 разів.

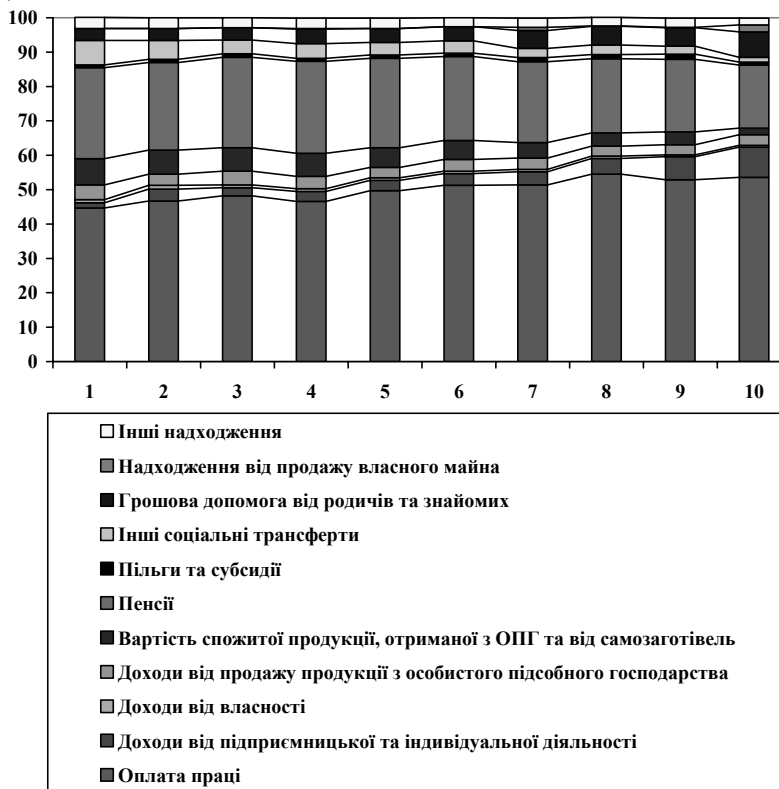

Рис. 2.1. Структура загального доходу домогосподарств України за децильними групами, 2011 р., %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Отже, доходи від підприємницької діяльності зосереджені насамперед серед найбільш заможних верств населення України. Такі доходи мають іншу природу, порівняно з доходами від найманої праці, тому їх наявність та розмір певним чином визначають не лише рівень добробуту, а й соціальне становище в суспільстві. Але реальні розміри доходів від підприємницької діяльності є ще більшими, оскільки нині, за експертними оцінками, значна частина українського бізнесу перебуває в «тіні», а тому справжній вплив таких доходів на нерівність ще сильніший.

Усереднені розміри окремих джерел доходу також свідчать про наявність значних відмінностей між найбагатшими 10% населення та всіма іншими (рис. 2.2).

Розділ 2

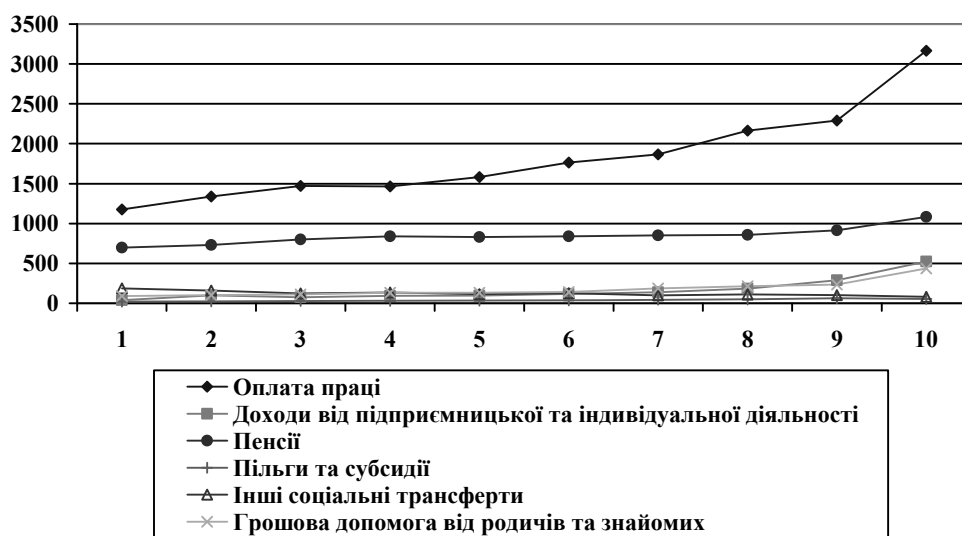

Рис. 2.2. Розмір окремих джерел доходу, в середньому на домогосподарство, за децильними групами, 2011 р., грн. на місяць

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Якщо середній розмір надходжень від оплати праці на одне домогосподарство відрізняється в 2,7 рази між 1-ю та 10-ю децильними групами, то стосовно доходів від підприємницької діяльності ця різниця складає 13 разів.

Соціально несправедливим виглядає те, що розмір отримуваних пільг і субсидій збільшується разом зі зростанням добробуту домогосподарств, і у найбагатшого децилю їх середній розмір у 2,8 рази вище, ніж у найбіднішому. Причина цього полягає в неадресному характері надання пільг та низькій адресності надання субсидій на ЖКП та паливо.

Характерно, що й грошова допомога від родичів також в більшому розмірі притаманна заможним, особливо 10-му децилю. Отже, домогосподарства, які й так отримують вищі доходи від економічної активності, більшою мірою користуються й підтримкою родичів. Можливо, це свідчення того, що родичі й знайомі, на підтримку яких можна розраховувати, переважно перебувають у приблизно однаковому матеріальному становищі, що впливає на розмір допомоги, яку вони можуть надати.

Серед розглянутих джерел доходів, лише соціальні трансферти частіше потрапляють у бідні домогосподарства, що пов'язане з адресним характером надання більшості з них.

Найрівномірніше по дохідних групах розподілений середній розмір отримуваних пенсій: співвідношення між крайніми децильними групами становить лише 1,6 разу. При цьому й внесок їх у загальний дохід також не дуже відрізняється, хоча і зменшується зі зростанням рівня добробуту – від 26% до 18% (рис. 2.1).

Від складу домогосподарств досить суттєво залежать основні джерела отримуваних доходів. Якщо в домогосподарствах з дітьми визначальним є оплата праці,

то в бездітних домогосподарствах другим за важливістю джерелом доходів є пенсії (рис. 2.3). Це пов'язано з тим, що в структурі таких домогосподарств значну частку (43%) складають домогосподарства з осіб старше працездатного віку, основний дохід яких саме пенсії (68% від загального доходу). Цим же можна пояснити і те, що частка доходів від підприємницької діяльності в таких домогосподарствах вдвічі менша порівняно з домогосподарствами з дітьми.

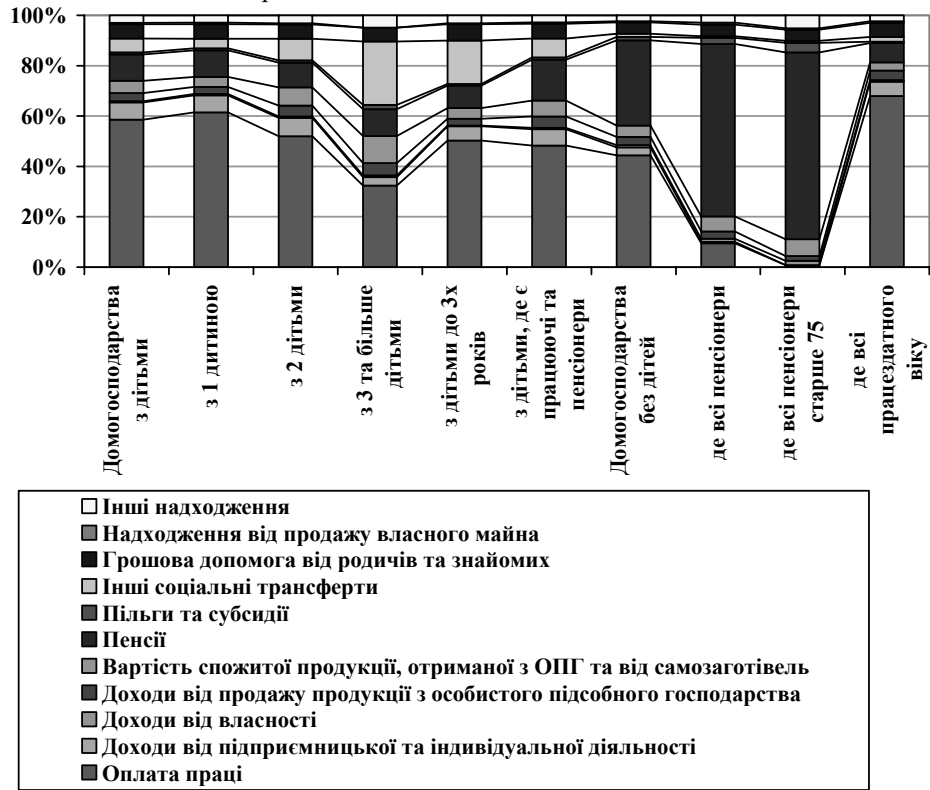

Рис. 2.3. Структура загального доходу окремих типів домогосподарств, 2011 р., %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Зважаючи на те, що в них в середньому досить низькі доходи (загальний еквівалентний дохід у багатодітних сім'ях – 1205 грн. проти 1566 грн. у сім'ях з однією дитиною), можна зробити висновок, що допомоги на дітей є важливим фактором їх підтримки. Наявність кількох дітей, як правило, унеможлиблює працевлаштування обох батьків, що, в свою чергу, призводить до зменшення величини доходів від найманої праці. Враховуючи, що багатодітні сім'ї переважно мешкають у сільській місцевості, то це ще більше впливає на розмір заробітної плати. З цієї ж причини, важливим джерелом надходжень стає особисте підсобне господарство, що формує приблизно шосту частину загального доходу таких сімей. У домогосподарствах з дітьми до 3-х років соціальні трансферти також відіграють важливу роль, поступаючись лише оплаті праці, яка, однак, вносить більш вагомий внесок у загальний дохід

Розділ 2

порівняно з багатодітними сім'ями – 50,3% проти 32%.

Крім того, в домогосподарствах з дітьми значно вища частка соціальних трансфертів (5,5% проти 1,3%), в основному це допомоги на дітей, важливість яких зростає з кожною наступною дитиною: за наявності однієї дитини вони становлять лише 3,8% при тому, що частка заробітної плати перевищує 60%. Такі сім'ї переважно складаються з молодої сімейної пари, що працюють, та дитини. Поява другої дитини сприяє зростанню частки соціальних трансфертів до 8,6%, а третьої та наступних – до 25%. При цьому в останніх сім'ях заробітна плата складає лише 32%.

Розподіл сукупних ресурсів домогосподарств України свідчить про його зміщення у бік найбагатших. Якщо частка сукупних ресурсів між 1-им та 8-им децилями зростає дуже поступово (приблизно на 1 в.п. з кожним децилем), то розрив між двома останніми децилями складає 8 в.п. (рис. 2.4).

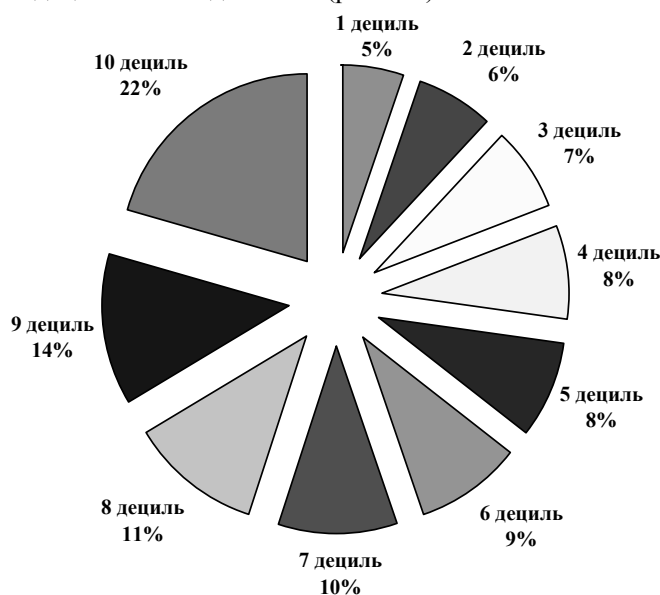

Рис. 2.4. Розподіл сукупних ресурсів домогосподарств України за децильними групами, 2011 р., %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Фактично це говорить про те, що в Україні відсутня чітко виражена середньодохідна група населення, ресурси якої істотно відрізнялись би від бідних верств населення: загальна частка ресурсів, якими розпоряджається населення 8-го децилю, лише у 2 рази перевищує частку 1-го децилю. В населення 10-го децилю зосереджено більше п'ятої частини сукупних ресурсів домогосподарств України.

При цьому спостерігається дуже значна різниця у характері розподілу в різних типах населених пунктів. У містах загальноукраїнський характер розподілу ще більш посилений: в 1-му децилі зосереджено лише 4% сукупних ресурсів міських домогосподарств, а в 10-му – 25%, тобто в 6 разів більше (рис. 2.5).

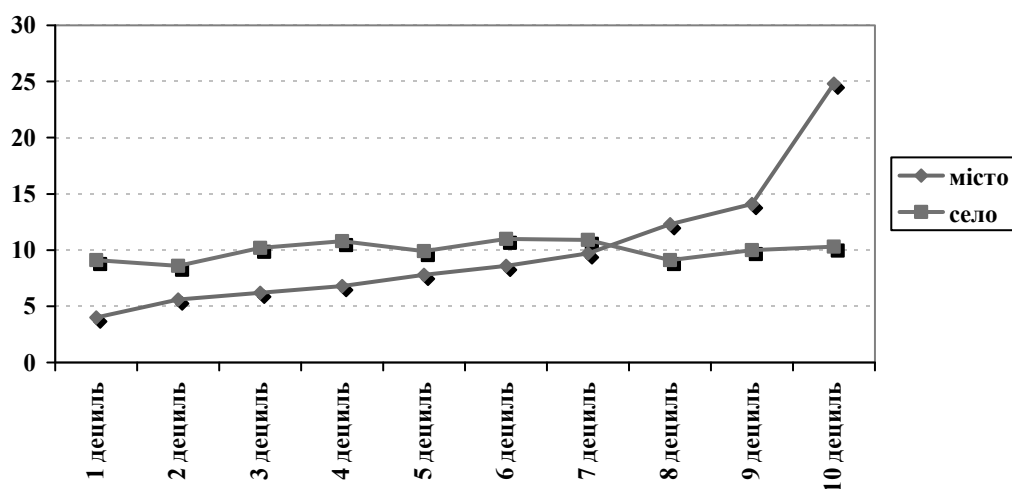

Рис. 2.5. Розподіл сукупних ресурсів домогосподарств міст та сільської місцевості за децильними групами, 2011 р., %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Сукупні ресурси сільських домогосподарств розподілені практично рівномірно. Це, звичайно, не є свідченням того, що в селах всі отримують однакові доходи. Основна причина полягає в тому, що в сільській місцевості проживає менше представників багатих децилів та більше – бідних. Так, у сільській місцевості мешкає майже половина населення 1-го децилю та лише 15% – 10-го.

Аналіз розподілу населення за доходами надає можливість виявляти особливості розшарування населення різних груп. Криві розподілу населення України за загальними еквівалентними доходами досить відчутно відрізняються залежно від типу місцевості проживання населення (рис. 2.6).

Найбільшу наближеність до нормального має розподіл населення у великих містах, оскільки він більш схильний до наповнення тих дохідних груп населення, що розміщуються праворуч від модальної групи (зауважимо, що модальна група у великих містах знаходиться в інтервалі 1601–1800 грн., а у малих містах та сільській місцевості – на 2 інтервали лівише – 1201–1400 грн.).

Для великих міст також характерна згладженість розподілу та більш похилий правий його бік з найбільшою наповненістю високодохідних груп. З другого боку, дуже гостроконечний характер має розподіл у малих містах, а сільська місцевість характеризується найбільшою наповненістю лівого боку розподілу. Якщо доходи на рівні або нижче середньоукраїнського модального інтервалу (1201–1400 грн.) отримує 29,5% населення великих міст, то для малих міст та сільської місцевості цей показник становить відповідно 45,7 та 47%. Понад 800 грн. (приблизно 2 середньомісячних прожиткових мінімуми на особу) отримувало 44% населення великих міст, 31% населення малих міст та 26% сільського населення.

Розділ 2

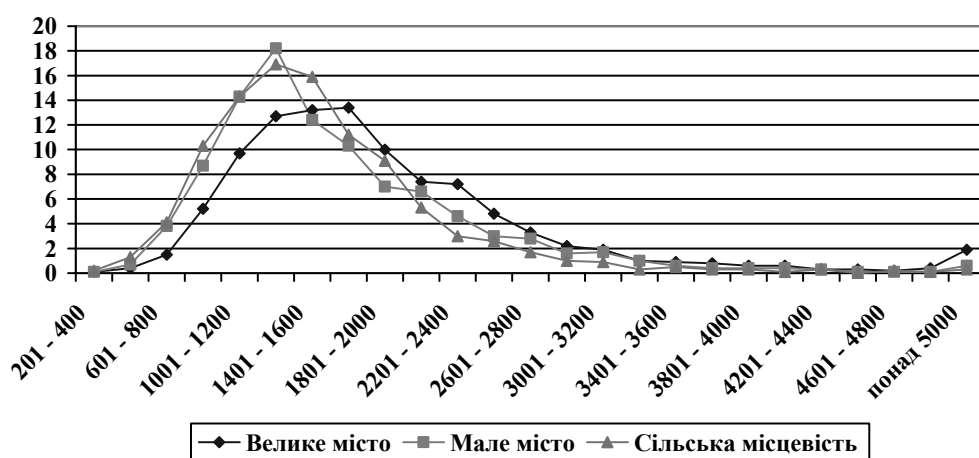

Рис. 2.6. Розподіл населення України за загальними еквівалентними доходами, за типом населеного пункту, 2011 р., %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Таким чином, спостерігається відчутна нерівність населення України стосовно отримуваних доходів залежно від типу місцевості проживання, яке характеризується суттєвою різницею між великими містами, з одного боку, та малими містами й селами, з другого. Таке становище є вкрай негативним, оскільки сприяє подальшому погіршенню умов проживання в селах, відтоку з них молоді тощо.

Наявність чи відсутність дітей у домогосподарствах досить відчутно впливає на характер розподілу відповідного населення за доходами. Для домогосподарств з дітьми характерний більш гостроконечний вигляд кривої розподілу та значно більша наповненість малодохідних груп. Хоча модальний інтервал однаковий для обох типів домогосподарств (1201–1400 грн.), доходи на його рівні або нижче отримує 48,8% населення, що мешкає в домогосподарствах з дітьми, та 28,2% населення, яке мешкає в домогосподарствах без дітей (рис. 2.7).

Відповідно, крива розподілу бездітних домогосподарств має більш полого праву частину та більшу наповненість високодохідних груп. Понад 1800 грн. отримує 46,8% таких домогосподарств, тоді як по домогосподарствах з дітьми ця частка майже вдвічі менша – 24,7%. Ще більш відчутна різниця при рівні доходу у 2600 грн. (приблизно 3 прожиткових мінімуми на особу) – відповідно 12,7 та 3,8%.

Отже, наявність у домогосподарствах дітей сприяє відчутному зміщенню розподілу цієї частини населення вліво, тобто в бік низькодохідних груп.

Диференціація за доходами є одним з визначальних чинників нерівності населення за споживчими характеристиками. За законом Енгеля, чим бідніше домогосподарство, тим більший відсоток свого доходу воно змушене витратити на купівлю продуктів харчування. Відповідно, за можливостями придбання непродовольчих товарів та послуг менш забезпечені домогосподарства відчутно поступаються за можливостями. Так, населення першого децилю дві третини своїх витрат спрямовує на придбання продуктів харчування, в той час як у десятому децилі частка продуктової

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

складової становить 43% (рис. 2.8).

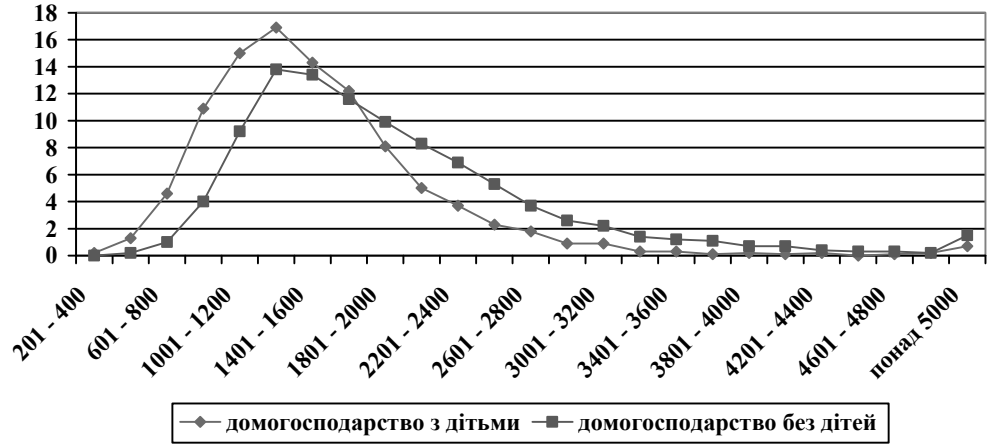

Рис. 2.7. Розподіл населення України за загальними еквівалентними доходами, за типом домогосподарства, 2011 р., %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

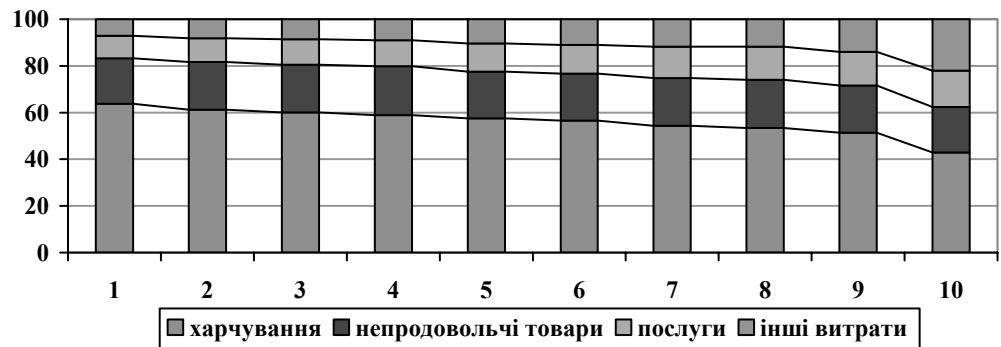

Рис. 2.8. Структура витрат населення, за децильними групами, 2011 р., %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Найбільш заможне населення, що формує 10-й дециль, істотно відрізняється навіть від населення 9-го децилю: якщо різниця за часткою витрат на харчування між 8 і 9 децилями становить 2 в.п., то між 9 і 10 – 8 в.п. Найзначішою є різниця у витратах на послуги: населення 1-го децилю спрямовує на цю статтю 10% від сукупних витрат, а 10-го – у півтора рази більше.

У грошовому виразі нерівність у споживчих можливостях є набагато різучішою. Так, найбідніше населення на купівлю продовольчих товарів у середньому на 1 особу витрачає 348 грн. на місяць, а найзаможніше 10-го децилю – 1311 грн.. або у 3,8 рази більше (рис. 2.9).

Розділ 2

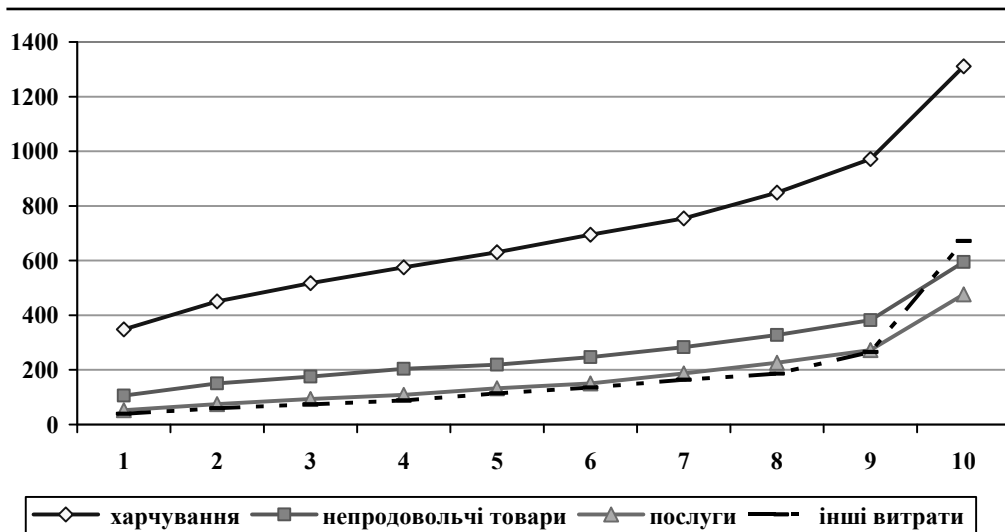

Рис. 2.9. Середньодушові витрати населення, за децильними групами, грн./міс., 2011 р.

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Ще більшою є різниця у витратах на непродовольчі товари, яка становить шість разів, або 488 грн./міс. А середньодушові витрати на послуги серед найбагатшого населення у дев'ять разів перевищують аналогічні витрати населення 1-го децилю.

Поряд із рівнем доходів, нерівність населення за споживчими можливостями визначається соціально-демографічними характеристиками домогосподарств. Хоча частка витрат на харчування переважає серед інших статей витрат усіх без винятку типів домогосподарств, та все ж найбільшого рівня вона досягла у домогосподарствах з пенсіонерів тільки старше 75 років, з пенсіонерів різного віку та багатодітних домогосподарствах з 3 і більше дітьми – 61,4%, 58,6% та 57,3% відповідно (рис. 2.10).

Різниця у витратах на непродовольчі товари є не такою суттєвою, як на харчування. Закономірно, що найнижча частка таких витрат у відносному вимірі спостерігається у пенсіонерських домогосподарствах: 17,6% в середньому по всіх домогосподарствах, де всі пенсіонери, та 16,5% – по домогосподарствах з осіб старше 75 років. Найбільше на купівлю різного роду непродовольчих товарів витрачають домогосподарства з дітьми до 3-х років (22,4% від сукупних витрат). А в цілому різниця між часткою витрат домогосподарств без дітей та з дітьми становить 1,6 в.п. На послуги домогосподарства з дітьми в середньому спрямовують 13,7%, а без дітей – 13%. Всередині групи домогосподарств з дітьми різниця у частці витрат є доволі суттєвою і коливається від 14,1% у сімей з однією дитиною до 8,9% у багатодітних родин.

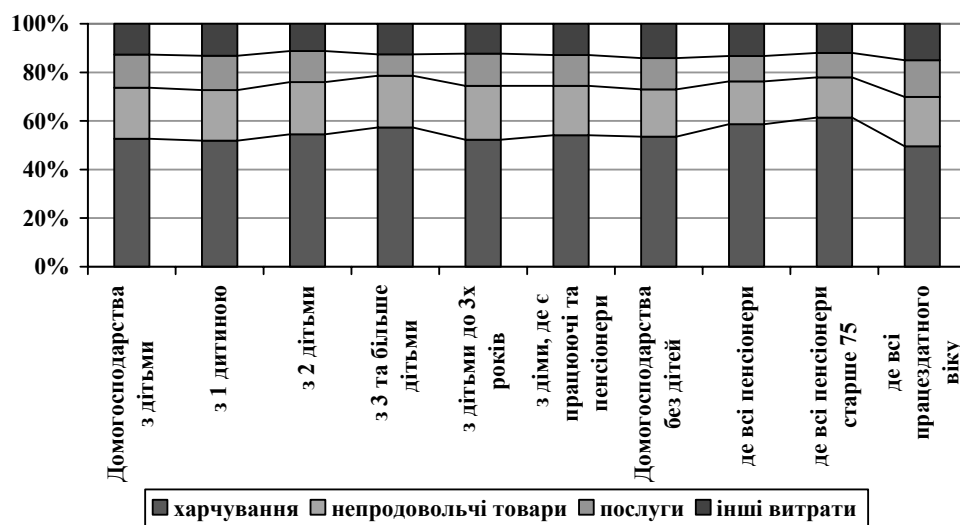

Рис. 2.10. Структура сукупних витрат залежно від типу домогосподарства України, 2011 рік, %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

За абсолютною величиною середньодушових сукупних витрат домогосподарства з дітьми поступаються домогосподарствам без дітей: якщо у 2011 році по домогосподарствах з дітьми середньодушові сукупні витрати становили 1150,3 грн. на місяць, то без дітей – 1555,7 грн., або менше в 1,35 разу. Відповідно, і можливості здійснювати покупки у сім'ях з дітьми є меншими. Найбільш істотною є різниця у величині витрат на продукти харчування, яка сягає 227 грн. у розрахунку на одну особу. На непродовольчу складову сім'ї з дітьми витрачають на 61 грн. менше, а на послуги – на 44,3 грн. (рис. 2.11).

Ще одним чинником нерівності у споживчих можливостях виступає місцевість проживання: жителі великих міст спрямовують на харчування половину всіх витрат, що становить 773 грн. на особу в місяць, малих міст – 53,7% витрат (679 грн. на особу), а сільські мешканці – 57% (653 грн. в середньому на особу). Хоча у структурі витрат непродовольча складова є майже однаковою по усіх типах місцевості, в абсолютному вимірі різниця є доволі суттєвою. Так, витрати на непродовольчі товари у великих містах становлять 300,6 грн. на особу в місяць, у малих містах 262,9 грн., або 87% від аналогічної статті у великих містах, а у сільській місцевості – 232,3 грн., тобто лише 77% від рівня великих міст.

Ще більша диференціація спостерігається за величиною витрат на послуги: при середньоукраїнському значенні 177,5 грн. на особу в місяць, в домогосподарствах великих міст витрачають 265,1 грн., малих міст – 150,7 грн., або в 1,8 разу менше, а у сільських домогосподарствах – лише 83,5 грн., тобто третину від величини витрат на послуги у великих містах. Для визначення, за рахунок яких статей формується така диференціація у кожній складовій витрат, необхідно їх розглянути більш детально.

Розділ 2

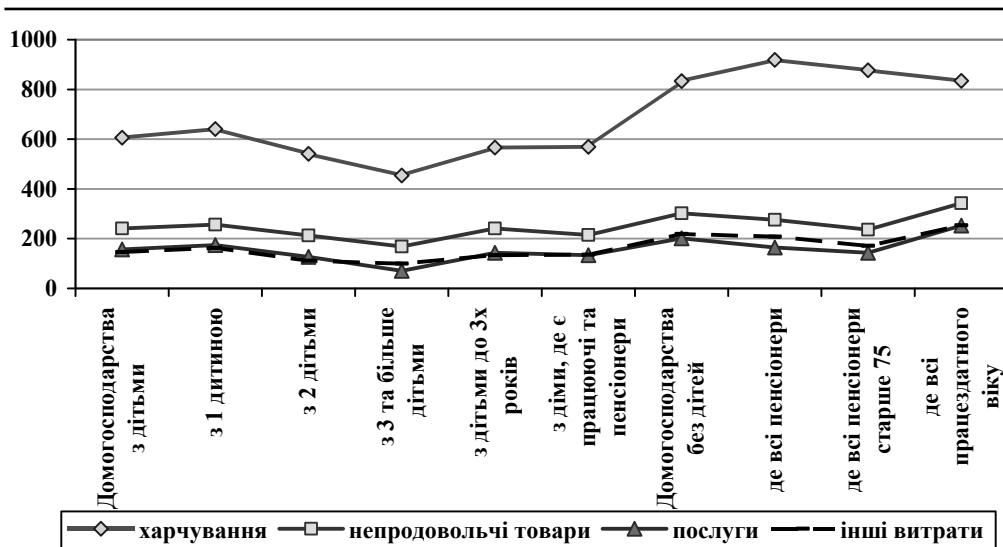

Рис. 2.11. Середньодушові сукупні витрати за типами домогосподарств, грн./міс., 2011 р.

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Нерівні можливості щодо придбання продуктів харчування зумовлені передовсім різним рівнем матеріального добробуту домогосподарств: за кількісними показниками споживання усіх груп продуктів бідні домогосподарства значно поступаються небідним. Найбільш суттєва різниця – у два з половиною рази – у споживанні фруктів: якщо у небідних домогосподарствах в середньому на одну особу споживають 4,4 кг плодів, ягід, горіхів та винограду, то у бідних – лише 1,7 кг (рис. 2.12).

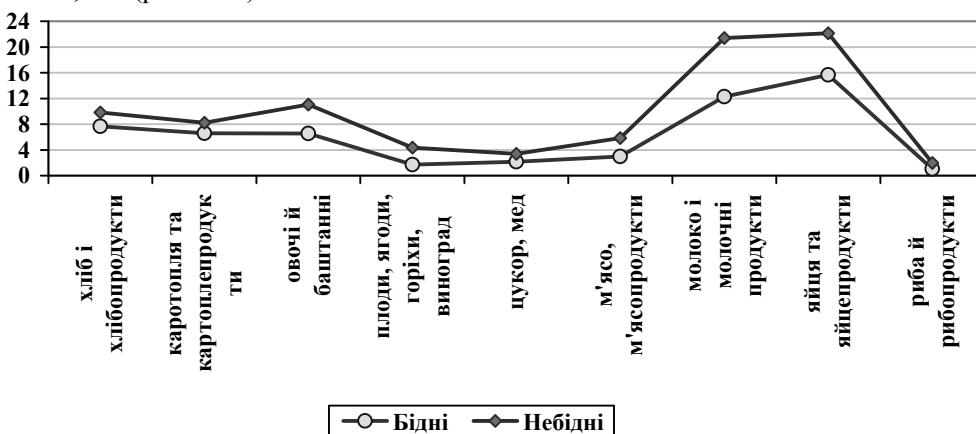

Рис. 2.12. Споживання продуктів харчування за основними групами в домогосподарствах в залежності від рівня добробуту, кг на особу в місяць, 2011 р.

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

М'яса та м'ясопродуктів бідні домогосподарства споживають менше на 2,9 кг, або майже в два рази, молока та молочних продуктів – на 9,1 кг, або 57% від рівня небідних сімей, риби та рибопродуктів – вдвічі менше. Навіть картоплі та хліба у бідних сім'ях споживають менше. Отже, рівень споживчих можливостей бідних домогосподарств є набагато нижчим порівняно з небідними, що негативно позначається не лише на кількісних, а й на якісних показниках харчування.

Наявність дітей у домогосподарстві теж є чинником нерівності щодо споживання продуктів харчування: з року в рік показники споживання по домогосподарствах з дітьми поступають показникам по домогосподарствах без дітей. Так, серед домогосподарств, до складу яких входять діти, в середньому за місяць було спожито лише 4,3 кг м'яса та м'ясопродуктів на особу, тоді як у бездітних сім'ях споживання цих продуктів було на рівні 6,2 кг (рис. 2.13).

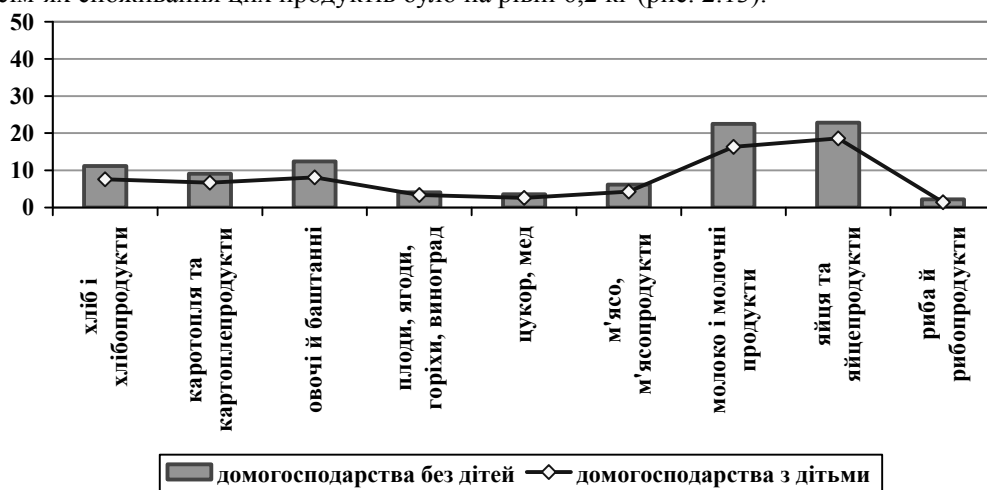

Рис. 2.13. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах залежно від наявності дітей, кг на місяць на особу, 2011р.

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Рівень споживання риби та рибопродуктів у сім'ях з дітьми є меншим в 1,6 разу, ніж у сім'ях, що складаються тільки з дорослих, споживання молока і молочних продуктів – в 1,4 разу, плодів, ягід – в 1,2 разу, яєць – в 1,2 разу. У домогосподарствах з дітьми споживання овочів та баштанних становить 8,1 кг на особу, тоді як по домогосподарствах без дітей – 12,4 кг. Різниця у споживанні навіть хліба і хлібопродуктів сягає майже 50%, картоплі – 36%.

Серед домогосподарств з дітьми також помітною є різниця щодо споживчих можливостей. Найкраща ситуація у домогосподарствах з однією дитиною та у сім'ях, де всі дорослі працюють. З появою другої дитини різко скорочується споживання таких важливих продуктів, як овочі (на 1,2 кг), фрукти (на 0,6 кг), м'ясо (на 1,0 кг), молоко (на 1,2 кг), риба (0,3 кг). Найгірша ситуація з року в рік спостерігається в багатодітних родинах, де раціон переважно складається з картоплі і картоплепродуктів та хліба, а вжиток м'яса, яєць, молока, овочів та фруктів є меншим від

Розділ 2

середніх показників по домогосподарствах з дітьми майже на третину.

Через недостатність коштів багато домогосподарств не можуть забезпечити дітей в достатній кількості фруктами чи соками, купувати ласощі хоча б раз на тиждень, давати дітям їжу або гроші на харчування в школі. Так, за даними 2011 р., в усіх без винятку типах домогосподарств з дітьми впродовж року були випадки, коли через відсутність грошей вони не могли купити дітям фрукти чи соки. Відсоток таких домогосподарств зростає пропорційно до збільшення кількості дітей у родині: якщо серед сімей з однією дитиною таких, що не могли купити фрукти, близько 60%, з двома – 89,5%, то з трьома і більше дітьми – 100%. Серед домогосподарств, де всі дорослі працюють, 46,4% зазначили, що протягом року у них були випадки, коли їм не вистачало коштів на купівлю фруктів чи соків для дітей. Серед сімей, де є працюючі та непрацюючі дорослі, таких було вже 84,5%.

Зі збільшенням кількості дітей зростає відсоток домогосподарств, у яких були впродовж року випадки нестачі грошей на солодощі дітям хоча б раз на тиждень: якщо серед домогосподарств з однією дитиною таких було 45,9%, з двома дітьми – 73,5%, то з трьома і більше – майже 90%. У сім'ях, де всі дорослі працюють, 42,7% вказали на те, що протягом року були випадки, коли вони не могли купувати дітям ласощі хоча б раз на тиждень, у домогосподарствах, де є працюючі та непрацюючі дорослі, таких було 60% (рис. 2.14).

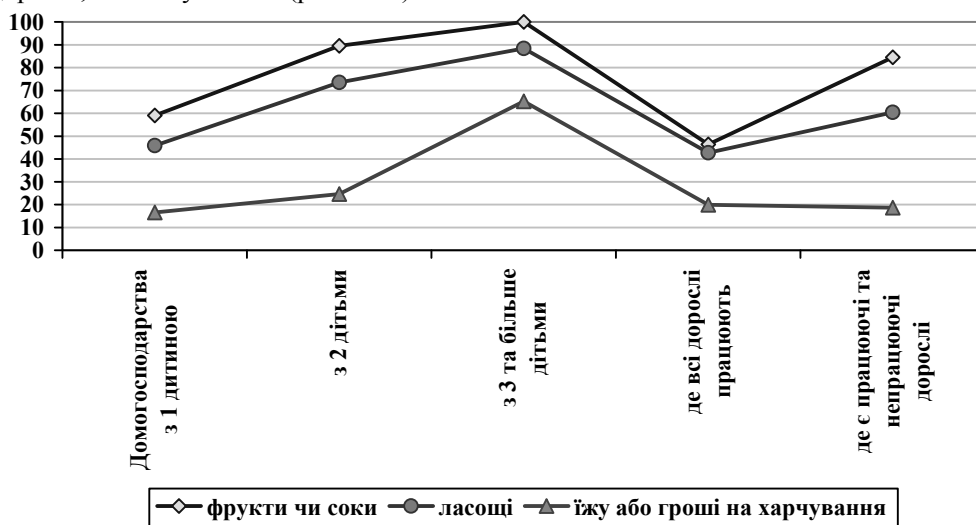

Рис. 2.14. Питова вага домогосподарств з дітьми, у яких через відсутність грошей впродовж року були випадки, коли вони не могли забезпечити дітей окремими продуктами харчування чи їжею у школі, 2011 р., %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Найгірше, коли через недостатність коштів батьки не можуть забезпечити дітей їжею або грошима на харчування в школі. Адже учні старших класів проводять у школі більшу частину дня, дуже часті випадки, коли, йдучи до школи, дитина взагалі не вживає ніякої їжі. Це негативно впливає на стан здоров'я дітей, їхню

здатність до сприйняття матеріалу. На жаль, у багатьох школах, особливо в сільській місцевості, відсутні їдальні та буфети. Натомість поблизу шкіл часто розміщують торговельні точки, де продають сухарики, сухі сніданки та інші продукти, корисність вживання яких є, як мінімум, сумнівною.

Кількість спожитих продуктів харчування залежить і від місцевості проживання. Як не парадоксально, але за споживанням багатьох основних груп продуктів (крім картоплі та картоплепродуктів, хліба і хлібопродуктів, молока та молокопродуктів) місто значно випереджає село. Навіть зі споживання яєць, що є відносно дешевим продуктом, сільські домогосподарства поступаються міським. У раціоні сільських домогосподарств переважають хліб і хлібопродукти (11 кг проти 9,4 кг по малих містах та 7,95 кг по великих), картопля й картоплепродукти (10 кг проти 7,6 та 6,3 кг). А м'яса споживається менше на 19%, ніж у малих містах, та на чверть менше порівняно з великими.

Витрати українських домогосподарств на непродовольчі товари та послуги, як і витрати на харчування, прямо залежать від рівня добробуту. Якщо у першому децилі на придбання різного роду товарів та послуг у 2011 р. населення витратило 158,7 грн. на особу в місяць, то у десятому – 1070,9 грн., тобто різниця становила 6,7 разу. Взагалі останній 10 дециль чітко виділяється на загальному тлі, помітно «відриваючись» від інших, а витрати домогосподарств решти 9 децилів зростають рівномірно зі збільшенням порядкового номера децилу (рис. 2.15).

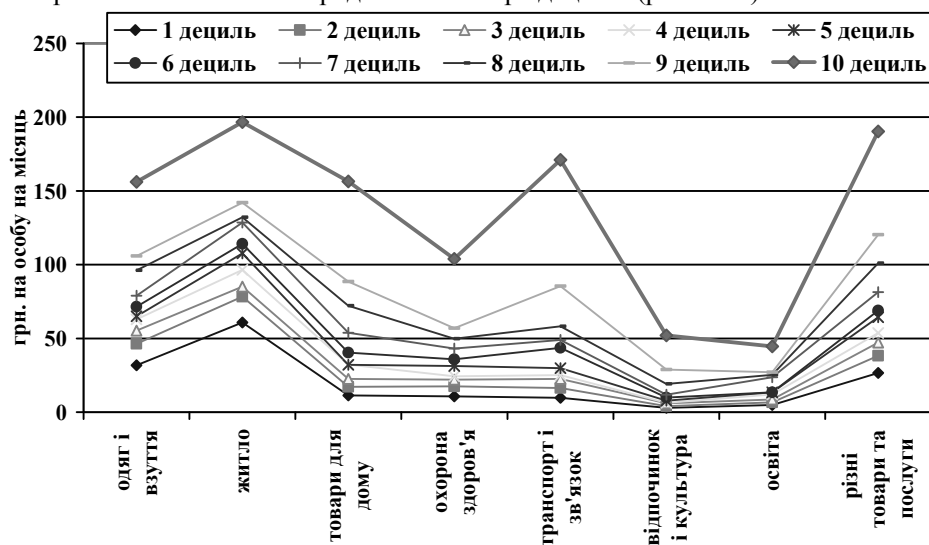

Рис. 2.15. Середньодушові витрати домогосподарств на непродовольчі товари та послуги, за децильними групами, грн./міс., 2011 р.

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Особливо помітним є «відрив» за витратами на транспорт і зв'язок, купівлю предметів домашнього вжитку, побутової техніки, поточне утримання житла, оплату житлово-комунальних послуг. Витрати на освіту від першого до дев'ятого децилів

Розділ 2

коливаються в межах 4,9–27,1 грн. на одну особу в місяць, медицину – 10,7–56,9 грн., а у десятому децилі стрімко зростають до 44,6 грн. на освіту та 103,9 грн. на охорону здоров'я. Витрати на відпочинок та проведення дозвілля серед 10% найбіднішого населення є зовсім мізерними (2,9 грн. на особу в місяць), ця стаття витрат залишається невеликою аж до восьмого децилю, лише у дев'ятому вона відчутно збільшується до 28,8 грн. і потім знову зростає в 1,8 разу до 52 грн. у десятому децилі. Взагалі з усіх статей витрати на відпочинок і культуру у бідних домогосподарств є найменшими, а різниця порівняно із найбагатшими сім'ями – найбільшою.

Середньодушові витрати на непродовольчі товари та послуги домогосподарств з дітьми відчутно поступаються витратам домогосподарств без дітей: за даними 2011 року, в цілому різниця склала на місяць 105 грн. Найбільша різниця – у витратах на оплату житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів – 51,2 грн. та на медицину – 26,7 грн. (це пояснюється тим, що серед людей старших вікових груп велика частка тих, хто через наявність хвороб вимушений приймати ліки якщо не постійно, то протягом тривалого періоду часу, і для багатьох домогосподарств, особливо з пенсіонерів старше 75 років, ця стаття є чи не першою за черговістю здійснення витрат).

Частка витрат на придбання одягу та взуття вища по домогосподарствах з дітьми (6,6% проти 5%), однак абсолютна величина цих витрат є більшою у бездітних сімей (78,5 грн. порівняно з 75,7 грн.). Серед домогосподарств без дітей найменшу частку на придбання одягу та взуття спрямовували пенсіонерські домогосподарства – близько 3% своїх загальних витрат, ще менші витрати були притаманні пенсіонерським домогосподарствам, де усі особи у віці 75 років та старші – тут вони не перевищували 2%.

Лише за двома статтями (відпочинок та дозвілля, освіта) витрати домогосподарств з дітьми перевищують аналогічні показники по домогосподарствах без дітей, проте на незначну величину. Так, різниця у витратах на проведення дозвілля склала 2,8 грн. в розрахунку на особу на місяць, дещо більшою є різниця у витратах на освіту (4 грн.).

Витрати домогосподарств на непродовольчі товари та послуги зменшуються разом зі зменшенням розміру населеного пункту. Так, якщо у великих містах в середньому на одну особу припадало 565,7 грн. на місяць, то у малому місті – вже 413,6 грн., а в сільській місцевості – лише 315,8 грн. Якщо різницю за такими статтями, як оплата житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів, транспортні витрати можна пояснити дією об'єктивних чинників, то більш ніж двократна різниця у витратах на освіту (9,5 грн. на місяць у сільській місцевості проти 27,2 грн. у великих містах) є прямою ознакою нерівних можливостей щодо отримання освітніх послуг, багато з яких нині є платними.

На одяг та взуття сільські домогосподарства витрачають на 12,1 грн. менше за домогосподарства малих міст та на 16,2 грн. – великих міст, хоча термін служби того ж взуття у сільській місцевості через незадовільний стан доріг є набагато меншим, ніж у містах, а тому і потреба його оновлювати виникає частіше, проте, через обмеженість ресурсів, можливостей для цього у сільських жителів менше.

Таким чином, нерівність населення за споживчими характеристиками зумовлюється рівнем матеріального добробуту домогосподарства, його соціально-

демографічними характеристиками, основною з яких є наявність/відсутність дітей, та типом населеного пункту, де проживає домогосподарство. За всіма видами витрат, спрямованих на споживання, бідні домогосподарства поступаються небідним. Сім'ї з дітьми, особливо багатодітні, мають менше можливостей для задоволення потреби у харчуванні, придбання одягу та взуття, проведення дозвілля та організації відпочинку. Зі зменшенням розміру населеного пункту, структура витрат змінюється в бік збільшення частки витрат на харчування та відповідного скорочення частки витрат на послуги. Абсолютна величина як сукупних витрат, так і за всіма статтями (включаючи харчування) є найбільшою у жителів великих міст, найменшою – у сільських домогосподарств.

2.2. Забезпеченість майном та доступ до ресурсів

У будь-якому суспільстві економічна нерівність населення залежить від механізму розподілу національного багатства між різними соціальними групами суспільства. Економічне розшарування має об'єктивний характер внаслідок відмінностей між людьми за професійно-кваліфікаційним рівнем, станом економічної активності, наявною ресурсною базою розвитку особистості, доступністю до соціальних послуг тощо. І в цьому сенсі частково нерівність є заздалегідь визначеною; зокрема, вона поширюється через набуття та втрату певних ознак, позицій та статусів.

Природа економічної нерівності досить різноманітна, проте її основні причини науковці умовно поділяють на дві групи. Перша – це низка особистісних характеристик людей, що впливають на можливості одержання того чи іншого рівня доходу, особливості структури споживання тих чи інших товарів і послуг, що в свою чергу, залежать від таких характеристик, як стать і вік, родинний статус і стадія розвитку сім'ї, специфіка потреб і смаків, здібності і психологічні риси, освітній рівень і т. д. До другої групи причин відносять особливості механізму розподілу національного доходу і багатства чи пряму дискримінацію, що обумовлюють обмеженість доступу до ресурсів.

Економічна нерівність відображає нерівний доступ до ресурсів і, отже – різні можливості для людського розвитку різних груп населення. Реальною є ситуація, коли, за крайніх ступенів нерівності може, бути так, що плоди економічного зростання споживатиме менша частина населення, тоді як рівень життя більшої частини знижуватиметься²¹.

Економічна нерівність обумовлена відмінностями між людьми й окремими їх групами за розмірами одержуваних ними доходів і майновим забезпеченням. Проблеми виникнення та подолання економічної нерівності як результату нерівномірного розподілу наявних ресурсів є в будь-якому суспільстві. За останні роки зміни в майновому стані населення характеризувались високою диференціацією соціальних груп за рівнем життя, значною часткою бідного населення та низькою – середнього класу.

За нинішніх українських умов детермінуючим чинником, що визначає нерівність між індивідами та групами, є рівень матеріального добробуту. Основ-

²¹ Грішнова О.А. *Економіка праці та соціально-трудова відносини* / О.А. Грішнова. – К.: Знання, 2004. – 535 с.

Розділ 2

ною категорією людей, які страждають від нерівності, є бідні люди, що мають певні проблеми з доступом до послуг якісної освіти, медицини, а також мінімальні можливості поліпшення майнового забезпечення та якості життя, ведення власного бізнесу.

Майно домогосподарств у речовій формі залежно від природних властивостей традиційно поділяється на рухоме і нерухоме (земельні ділянки й розташовані на них об'єкти). Накопичені ресурси та майно виконують дві основні функції у формуванні життєвого рівня домогосподарств – з одного боку, вони сприяють комфортності життєдіяльності в процесі їх щоденного використання, з другого – являють собою потенціал поповнення поточних доходів або резерв для задоволення базових потреб у випадку зниження поточних доходів.

В якості такого потенціалу доцільно розглядати нерухомість (житло та земля), забезпеченість товарами тривалого користування і фінансові активи домогосподарств. Основним індикатором, що свідчить про зміни в нерівності, є доступність і забезпеченість домогосподарств необхідним майном, насамперед товарами тривалого користування.

Впродовж 1980–2010 рр. загальний рівень забезпеченості домогосподарств України окремими товарами тривалого користування значно зріс, що дає підстави для висновку про підвищення їх доступності, а відтак і створення умов для зменшення майнової нерівності.

За даними обстеження умов життя домогосподарств у 2010 р., забезпеченість товарами тривалого користування у розрахунку на 100 сімей становила: холодильники та морозильники – 109 шт., телевізори – 110, пральні машини – 85, автомобілі – 21 шт. Це невисокий за європейськими стандартами рівень, що характеризує водночас і недостатню місткість вітчизняного споживчого ринку. Порівняно з 1990 р., забезпеченість холодильниками та морозильниками зросла у 1,2 разу, телевізорами – у 1,1, пральними машинами – 1,3, автомобілями – 1,05 разу (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Забезпеченість окремими товарами тривалого користування домогосподарств, у середньому на 100 сімей, штук

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008	2010
Холодильники та морозильники	79	88	89	63	94	99	106	109
Телевізори*	80	92	102	73	69	91	107	110
Пральні машини	65	65	66	55	74	77	84	85
Електропилососи	29	40	46	39	56	62	74	75
Автомобілі	10	14	20	25	17	16	20	21
Фотоапарати	29	34	36	30	22	36	38	26
Швейні машини	54	55	55	29	48	35	31	28

* – з 2000 року враховуються кольорові телевізори

Джерело: Народне господарство Української РСР у 1990 році: Стат. щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К.: Техніка, 1991. – С.102; Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С. 423; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К.: «Август Трейд», 2011. – С.417.

У кризовий період 2008–2010 рр. темпи зростання рівня забезпеченості товарами тривалого користування помітно уповільнилися, а за деякими товарами спостерігалася навіть від’ємна динаміка (фотоапарати, швейні машини).

Нерівність домогосподарств за забезпеченістю окремими товарами тривалого користування наочно демонструє їх диференціація у розрізі бідних та небідних домогосподарств (рис. 2.16). Для бідних домогосподарств властивий нижчий рівень оснащення за усіма групами товарів (за винятком велосипедів), причому за дорогими товарами ця різниця є досить істотною. Зокрема, частка домогосподарств з кухонними комбайнами серед забезпечених домогосподарств у 2,8 разу вища, ніж серед бідних; відеокамерами – 2,6 рази; ноутбуками – у 4,5 рази; з кондиціонерами – 4,9 рази.

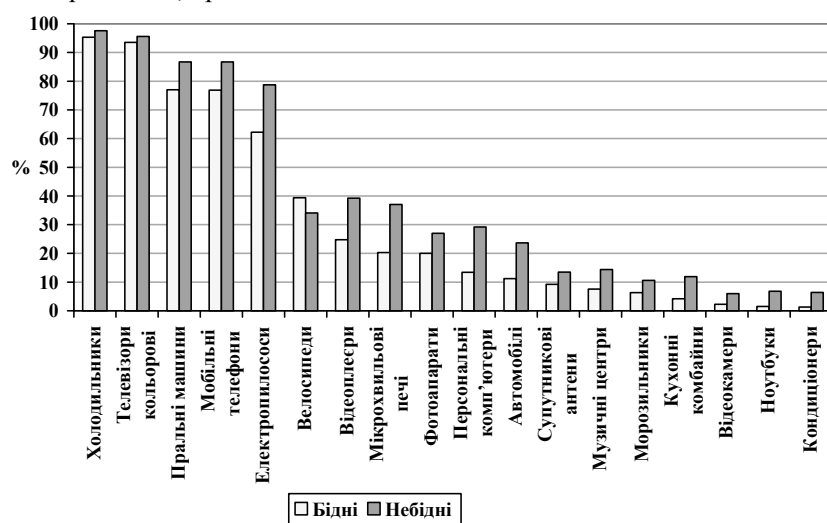

Рис. 2.16. Рівень забезпечення домогосподарств окремими товарами тривалого користування за 2010 р. (за рівнем матеріального добробуту), %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Диференціація у володінні товарами тривалого користування домогосподарств залежно від децильних груп свідчить про чітку закономірність – з підвищенням децильної групи зростає частка домогосподарств, забезпечених високовартісними та високотехнологічними товарами. Зокрема, якщо у першій децильній групі забезпеченість кондиціонерами становить лише 0,5 %, то у десятій – 15,0 %; персональними комп'ютерами – відповідно 7,1 % та 43,5 %. За базовими товарами диференціація між децильними групами є неістотною (рис. 2.17).

Важливим є вплив економічної кризи на нерівність, як чинника, що виявився досить відчутним у зв'язку з домінуванням у структурі економіки експортно-орієнтованих галузей, слабким розвитком власного виробництва, відсутністю конкурентоспроможної товарної номенклатури (у тому числі по товарах тривалого користування для населення), нестабільністю правил економічної гри. Висока залежність від зовнішньоекономічної кон'юнктури доводить, що необхідно активно

Розділ 2

шуами й використовувати внутрішні резерви і джерела збільшення обсягів виробництва власних високоякісних споживчих товарів широкого вжитку. Очевидною є відсутність якісних та конкурентоспроможних вітчизняних високотехнологічних товарів, які користувалися б стабільним попитом та становили переважну більшість у власності домогосподарства.

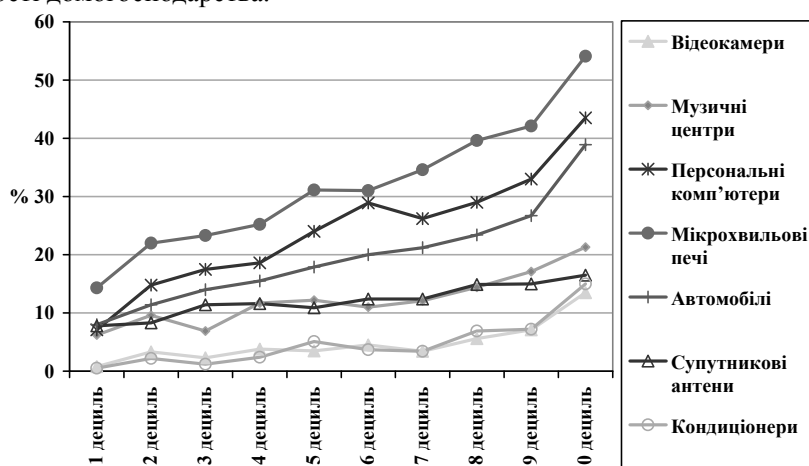

Рис. 2.17. Рівень забезпечення домогосподарств окремими товарами тривалого користування за 2010 р. (за децильними групами домогосподарств), %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Домогосподарства країни надають перевагу імпортним товарам, причому вони цілком домінують по таких групах товарів, як персональні комп'ютери, мобільні телефони, мікрохвильові печі, швейні машини, відеоплеєри, відеомагнітофон, DVD-програвачі, цифрові фотоапарати. Отже, у держави фактично відсутній ефективний інструментарій впливу на конкурентність товарів тривалого користування вітчизняного виробництва, а також на формування споживчих пріоритетів домогосподарств країни.

Державне регулювання споживчого ринку в умовах економічної нестабільності повинно включати створення оновленої економіко-правової та організаційної бази, що забезпечує захист і розвиток підприємництва, його правовий захист, рівноправні умови функціонування підприємств усіх форм власності на ринку товарів і послуг, а також активний захист прав споживачів та їх вплив на якість товарів та послуг.

Важливим індикатором зрушень у сфері нерівності є зміни у формах власності. Розподіл домогосподарств України за типом власності на житло у розрізі місто та село протягом 2000–2011 рр. характеризується значними змінами. Слід відмітити істотне зменшення питомої ваги домогосподарств, житло яких перебувало у державній власності (на 21,3 в.п. по Україні та на 26,1 і 3,9 в.п. відповідно у містах і селах за досліджуваний період). Заслуговує на увагу процес подальшого зростання (на 21,5 в.п.) питомої ваги домогосподарств з приватною формою власності на житло: в тому числі у містах – на 25,4 в.п. і у селах – на 6,1 в.п. (рис. 2.18). В аспекті впливу на зменшення нерівності такі зміни ми оцінюємо як позитивні.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

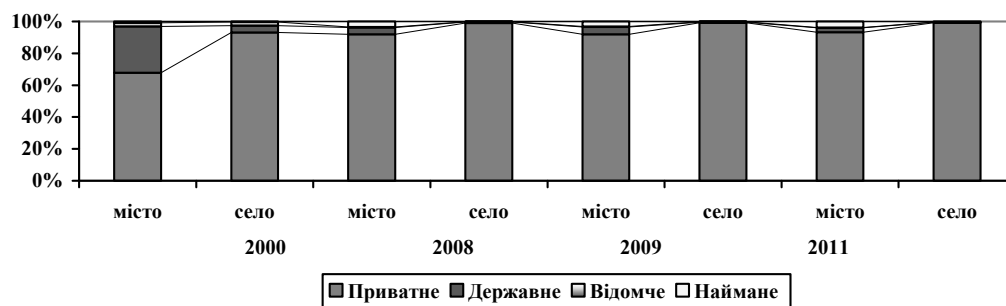

Рис. 2.18. Розподіл домогосподарств за типом власності на житло залежно від типу населеного пункту, %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Низький рівень забезпечення житлом громадян, які потребують поліпшення житлових умов відповідно до законодавства, залишається однією з найгостріших соціальних проблем в Україні. Вирішення житлової проблеми, підвищення доступності житла для значної частини населення, збільшення частки власників житла стає пріоритетним соціально-економічним завданням. За умов недостатнього фінансування будівництва і забезпечення населення житлом, основним джерелом для придбання житла стають власні кошти населення. Впровадження податку на нерухомість дасть змогу залучити кошти до місцевих бюджетів та стане альтернативним джерелом для фінансування житлового будівництва України.

Слід очікувати, що за економічної стагнації будуть значно обмежені можливості придбання власного житла, і відповідно зростатиме питома вага домогосподарств, що найматимуть житло. Наразі переважна більшість домогосподарств мають житло у приватній чи кооперативній власності. У 2011 р. їх питома вага серед бідних домогосподарств становила 96,1%, серед небідних – 94,8%. Частка домогосподарств із житлом державної форми власності складала відповідно, 1,9% та 2,2%. Протягом 2000–2011 рр. питома вага бідних домогосподарств, що наймають житло, зросла в 4,8 рази; небідних – в 3,2 рази (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

**Розподіл домогосподарств за типом власності на житло
(за рівнем матеріального добробуту), %**

	2000		2008		2011	
	небідні	бідні	небідні	бідні	небідні	бідні
Приватна (приватизоване, куплене) чи кооперативна власність	72,8	69,5	93,8	95,2	94,8	96,1
Власність місцевих рад (державна)	23,9	28,5	3,1	3,7	2,2	1,9
Відомча	2,4	1,7	0,2	0,3	0,2	0,1
Наймане житло	0,9	0,4	2,9	0,8	2,9	1,9

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Розділ 2

Рівень доступності житла залишається низьким, порівняно з розвинутими країнами, і потребує продуманого механізму забезпечення населення України доступним житлом, об'єднання зусиль органів державної влади, підприємств, організацій та населення.

За нинішніх соціально-економічних умов важливим чинником посилення економічної нерівності є землезабезпеченість. Триває земельна реформа, незавершений характер якої створює невизначеність з багатьох проблем щодо використання земельного фонду країни в інтересах її жителів. У контексті нового етапу проведення земельної реформи прогресивне значення має Закон України «Про ринок земель» від 07.12.2011 р. № 9001-д, в який закладено як прогресивні норми, так і досить дискусійні аспекти, серед них: намагання гарантувати право власності на землю та запобігти земельному рейдерству; відсутність заборони на зміну цільового використання земель; проблема обмеження площі земельних ділянок для придбання; примусова консолідація земель сільськогосподарського призначення. З початку земельної реформи близько 90% усіх сільськогосподарських земель України розпайовано, більшість селян отримала земельні паї та державні акти. Розпайовання землі призвело до її продажу, досить часто власниками земельних паїв ставали жителі міст. Поширеною є практика здачі землі в оренду фермерам чи сільськогосподарським підприємствам за низькою орендною платою.

У 2010 р. кількість домашніх господарств, що мають земельні ділянки, становила 9430,3 тис., або 55,3 % від загальної кількості. У сільській місцевості земельні ділянки у своєму розпорядженні мали 98,2 % домашніх господарств, у міській місцевості – 36,2 %²². Такі відмінності обумовлені способом життя, переважною сферою діяльності.

У сільській місцевості середній розмір земельної ділянки, що був у володінні одного домогосподарства у 90-х роках минулого століття, майже не змінювався. За даними 1995–1997 рр. в цілому по країні показник коливався в межах 0,38–0,41 га, в тому числі у сільській місцевості 0,49–0,52 га; в 2000-х роках він зріс і на кінець 2010 року у сільській місцевості дорівнював 1,2 га (табл. 2.3). Наочним є укрупнення земельних ділянок, що використовуються домогосподарствами у сільській місцевості.

Таблиця 2.3.

Середній розмір земельної ділянки, що знаходиться у володінні, на 1 домогосподарство, га

	1995	1996	1997	2004	2006	2008	2009	2010
Середній розмір земельної ділянки у селі на одне домогосподарство, га	0,49	0,49	0,52	1,04	1,21	1,18	1,18	1,20

Джерело: Бюджети сімей в групуваннях за розміром середньодушового доходу і ряду інших соціально-економічних ознак / Державний комітет статистики України. – К., 1996. – С. 45; Сільське господарство України за 2008 рік / Державна служба статистики України. – К., 2009. – С. 172; Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2011. – С. 184.

Для аналізу розподілу домогосподарств за розміром земельних ділянок у період 2000–2011 рр., виходячи з їх функціональної структури та реалій

²² Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 384 с.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

землезабезпечення, доречно представити їх такими групами: перша – до 10 соток, друга – 10–100 соток та третя – понад 100 соток. Як видно з табл. 2.4, у 2011 р. зі зменшенням розміру населеного пункту зростає розмір земельної ділянки у володінні домогосподарства.

Таблиця 2.4.

**Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок
(за типом населеного пункту), %**

	2000			2008			2009			2011		
	Усього	місто	село	Усього	місто	село	Усього	місто	село	Усього	місто	село
Менше 10 соток	55,4	82,8	16,4	35,9	73,0	4,3	35,4	70,3	5,2	35,2	72,4	4,8
10-100 соток	41,5	17,2	76,1	37,0	24,7	47,4	38,9	26,0	50,1	38,3	22,6	51,1
Більше 100 соток	3,1	-	7,5	27,1	2,4	48,2	25,6	3,7	44,7	26,5	5,0	44,0

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Зокрема, 72,4% домогосподарств у містах володіють земельними ділянками до 10 соток і лише 22,6% – ділянками 10–100 соток; 5,0% домогосподарств мають ділянки понад 100 соток. Водночас, у сільській місцевості спостерігається інша ситуація: 4,8% домогосподарств володіють ділянками до 10 соток; у 51,1% домогосподарств вони становлять 10–100 соток, у 44,0% – понад 100 соток. Саме дана структура розподілу домогосподарств є цілком зрозумілою, оскільки призначення ділянок за розміром таке: до 10 соток – переважно дачні ділянки, 10–60 соток – присадибні ділянки та понад 1 гектар – земельні паї, що знаходяться у власності сільських мешканців, їх здебільшого здають в оренду.

За 2000–2011 рр. частка домогосподарств, що проживають у містах і у володінні яких є земельна ділянка до 10 соток, скоротилася на 10,4 в.п. (з 82,8 до 72,4%), з ділянками 10–100 соток – підвищилась на 5,4 в.п. (з 17,2 до 22,6%), з ділянками понад 100 соток – зросла на 5,0 в.п. (з 0 до 5,0%). У сільській місцевості частка домогосподарств із ділянкою до 10 соток зменшилася на 11,6 в.п. (з 16,4 до 4,8%), з ділянками 10–100 соток – на 25,0 в.п. (з 76,1 до 51,1%), з ділянками понад 100 соток зросла на 36,5 в.п. (з 7,5 до 44,0%), що зумовлено розпаюванням колгоспних земель.

Нерівність у землезабезпеченні є наочною, якщо розглядати її у розрізі різних типів домогосподарств – залежно від цих типів змінюється і площа земельних ділянок у володінні. Як видно з табл. 2.5, в 2011 році наявність у домогосподарстві дітей, особливо більше чотирьох, значно підвищує їх забезпеченість земельними ділянками площею 10–100 соток.

Така залежність переважно зумовлена більшою кількістю дітей в сільських домогосподарствах, порівняно з міськими, та кращими можливостями ведення особистого підсобного господарства.

Розділ 2

Таблиця 2.5.

**Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок
(залежно від типу домогосподарства), %**

Тип домогосподарства	2000			2008			2011		
	Менше 10 соток	10–100 соток	Більше 100 соток	Менше 10 соток	10–100 соток	Більше 100 соток	Менше 10 соток	10–100 соток	Більше 100 соток
З дітьми	40,9	54,9	4,2	34,1	38,2	27,7	35,0	40,6	24,5
з 1 дитиною	47,1	50,2	2,7	38,4	36,4	25,2	40,0	36,2	23,8
з 2 дітьми	36,1	58,7	5,1	28,7	39,9	31,5	25,2	49,5	25,3
з 3 та більше дітьми	16,8	72,0	11,3	15,2	48,8	36,1	14,7	54,4	30,9
з 4 та більше дітьми	14,0	67,7	18,3	12,2	62,3	25,5	14,8	60,2	25,0
з дітьми до 3 років	34,1	59,3	6,5	36,4	37,2	26,4	35,1	48,3	16,7
де всі дорослі працюють	44,6	52,7	2,6	44,7	36,1	19,3	39,3	40,8	19,9
де є працюючі та непрацюючі дорослі	38,5	56,3	5,2	27,7	39,8	32,5	32,5	40,9	26,5
Без дітей	42,8	53,7	3,5	36,9	36,3	26,8	35,3	37,1	27,7
<i>В середньому по домогосподарствах</i>	42,0	54,2	3,8	35,9	37,0	27,1	35,2	38,3	26,5

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

У зв'язку із загальною тенденцією до укрупнення земельних ділянок у розподілі домогосподарств як бідних, так і небідних зростає частка тих, що володіють ділянками понад 100 соток (табл. 2.6).

Таблиця 2.6.

**Розподіл домогосподарств за розміром земельних ділянок
(за рівнем добробуту), %**

	2000		2008		2011	
	небідні	бідні	небідні	бідні	небідні	бідні
Менше 10 соток	51,7	53,2	38,2	30,4	36,0	32,5
10–100 соток	44,6	44,1	35,1	41,4	37,9	39,7
Більше 100 соток	3,7	2,7	26,7	28,2	26,1	27,7

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Позитивним в аспекті обмеження нерівності є те, що за 2000–2011 рр. серед цієї категорії домогосподарств істотніше зросла частка саме бідних домогосподарств (з 2,7% у 2000 р. до 27,7% у 2011 р.). Однак наявність земельної ділянки ще не

вирішує проблему нерівності – необхідно забезпечити її ефективне використання.

Ідея обмеження економічної нерівності в українському суспільстві повинна поширюватися і на бідні, і на відносно забезпечені верстви суспільства. Зусилля держави у цьому напрямі мають спиратися на стабільність соціально-економічного розвитку, стійке економічне зростання, всебічний розвиток і максимально повне використання потенціалу розвитку домогосподарств. Економічною основою зменшення нерівності повинна бути модернізація національної економіки, її детінізація і поступове відродження на основі посилення соціальної відповідальності держави, бізнесу та кожного громадянина.

У реалізації цього напрямку важливим є Закон України № 2862-VI від 23 грудня 2010 р. «Про соціальний діалог в Україні», яким визначено правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу з метою вироблення ефективної державної соціальної й економічної політики.

Надзвичайно важливим є зниження корумпованості українського суспільства, яку оцінюють експерти як головну причину збереження низького рівня трудових доходів населення країни та їх надмірної диференціації, а також одну з причин економічної нерівності. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває реалізація заходів із запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, викладених у постанові Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 9 березня 2011 р. № 270. Передбачено запобігання виникненню передумов для легалізації цих доходів, підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів та кваліфікації відповідних спеціалістів, участь у міжнародному співробітництві.

Головне завдання держави та суспільства полягає в тому, щоб вжити заходів, спрямованих на пом'якшення протиріч та соціальних конфліктів, які породжують нерівність. Для зменшення економічної нерівності населення України необхідно:

- обмежити корумпованість та здійснити детінізацію різних сфер економічної діяльності задля розширення сфери малого бізнесу, підвищення рівня життя населення та формування середнього класу в країні;
- вдосконалити податкове законодавство та поступово знизити основні податкові ставки для малого бізнесу, запровадити прогресивну шкалу оподаткування, стримувати інфляцію, здійснити захист конкуренції.

2.3. Житлові умови та комфортність житла

Важливим показником життєвого рівня населення в будь-якій країні є стан забезпечення його належними умовами проживання. На сьогодні житло є не лише життєвою необхідністю для людини, а й індикатором рівня життя населення та нерівності у суспільстві. Формування сучасного ринку житла обмежено низькими матеріальними можливостями українських домогосподарств. Нерозвиненість системи іпотечного кредитування посилює нерівність, практично виключаючи з числа учасників ринку житла групу населення з невисоким рівнем добробуту.

Незважаючи на те, що більшість домогосподарств країни мешкають в окремому житлі, його розмір не завжди відповідає діючим на сьогодні нормам:

Розділ 2

у 2012 році 9,3% домогосподарств країни мали житлову площу менше 7,5м² на одну особу, ще 31,2% від 7,5м² до 13,65 м².

Значна нерівність спостерігається у забезпеченості житлом залежно від типу домогосподарства. Так, у країні кращі показники житлової забезпеченості мають домогосподарства без дітей. У 2011 році середній розмір житлової площі у них склав 23,7 м², тоді як в домогосподарствах з дітьми лише 11,7 м². В останніх значним є навантаження мешканців на одну кімнату – 1,6 людини, в той час як у домогосподарствах без дітей цей показник становив лише 0,9.

Для широких верств населення з кожним роком стає все менше можливостей для покращення своїх житлових умов за рахунок державного будівництва. Найбільше залежить від темпів будівництва державного житла міське населення. Протягом 2000–2008 рр. відбувалось поступове підвищення рівня будівництва. У 2008 році в Україні було введено в експлуатацію житлових будинків загальною площею 10496 тис. м², проти 5558 тис. м². у 2000 році. Однак ця позитивна тенденція перервалася у 2009 році (рис. 2.19).

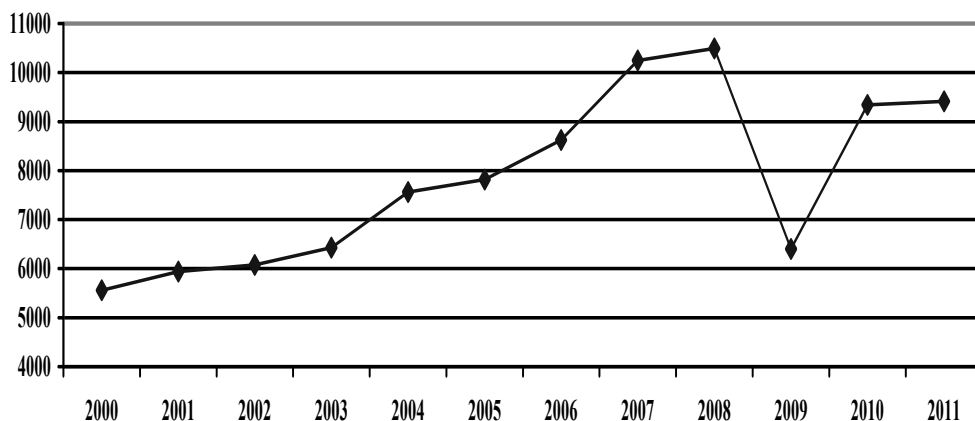

Рис. 2.19. Динаміка введення в експлуатацію житла в Україні, тис. м² загальної площі

Джерело: За даними Державної служби статистики України

Так, у 2009 році в експлуатацію було введено лише 6400 тис. м² загальної площі житла – 61% від рівня 2008 року, та дещо більше показника 2000 року. Така ситуація була викликана дією світової фінансово-економічної кризи, що негативно вплинула на всі сфери економіки України та викликала різке погіршення рівня життя людей. У 2010–2011 рр. ситуація значно покращилася: у 2010 році було введено у експлуатацію 9339 тис. м² загальної площі житла, а у 2011 – 9410 тис. м², що істотно перевищило значення кризового 2009 року, але не досягло рівня 2008 року, до того ж, темпи зростання цього показника поки що значно поступаються докризовим.

Починаючи з 2000 року в країні зменшується черга на отримання житла або поліпшення своїх житлових умов, що спричинено перш за все ліквідацією, її на підприємствах у зв'язку зі структурною перебудовою, відсутністю коштів на будівництво житла тощо.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

Поряд зі скороченням черги на житло зменшується також чисельність одержувачів житла. Якщо у 2000 році 28,9 тис. домогосподарств, серед тих, хто перебував на квартирному обліку у державному житловому фонді, одержали житло або поліпшили свої житлові умови, то у 2011 році цей показник скоротився до 7,3 тис., тобто в 4 рази (табл.2.7).

Таблиця 2.7.

Динаміка надання житла міському населенню

Рік	У державному фонді		У фонді житлово-будівельних кооперативів	
	кількість сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку, тис	кількість сімей та однаків, які одержали житло або поліпшили свої житлові умови, що були на квартирному обліку, тис	кількість сімей та однаків, що перебували на квартирному обліку, тис	кількість сімей та однаків, які одержали житло або поліпшили свої житлові умови, що були на квартирному обліку, тис
2000	1351,8	28,9	397,0	1,9
2001	1246,8	26,5	363,6	1,7
2002	1184,7	22,7	337,3	1,3
2003	1122,2	22,7	327,8	1,2
2004	1087,2	21,6	317,9	0,7
2005	1022,7	19,2	288,5	0,4
2006	1005,4	19,8	294,5	0,7
2007	969,7	16,6	282,2	0,4
2008	941,1	16,3	275,2	0,4
2009	909,4	11,2	264,1	0,03
2010	879,9	10,7	258,1	0,02
2011	839,6	7,3	243,2	0,05

Джерело: За даними Державної служби статистики України

Поліпшити свої житлові умови міське населення може також за рахунок власних коштів (інвестування в будівництво) та, на жаль, сьогодні на це спроможна лише незначна його частина.

Нерівність житлових умов населення з-поміж різних факторів тісно пов'язана зі структурою домогосподарства. Для аналізу було взято різні типи домогосподарств; частка тих, хто мешкає у власній квартирі або окремому будинку у міській місцевості, досить суттєво варіює. Так, у 2000 році найліпше були забезпечені житлом домогосподарства без дітей, в яких є особи працездатного та непрацездатного віку – 95,3% з них мали або власну квартиру, або окремий будинок, найгірше домогосподарства з трьома дітьми – 88,3% (табл. 2.8).

Розділ 2

Таблиця 2.8.

Частка домогосподарств, які мають квартиру або окремий будинок

Тип домогосподарства	2000	2005	2011
місто			
домогосподарства без дітей, де всі особи працездатного віку	94,2	95,0	85,1
домогосподарства без дітей, де є працездатні і непрацездатні особи	95,3	95,5	94,8
домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку	93,7	94,9	95,0
одинаки працездатного віку	89,7	78,0	73,8
одинаки непрацездатного віку	92,2	92,9	94,5
домогосподарства з однією дитиною	90,9	91,3	92,2
домогосподарства з двома дітьми	89,1	87,4	93,6
домогосподарства з трьома та більше дітьми	88,3	93,2	90,2
село			
домогосподарства без дітей, де всі особи працездатного віку	96,6	95,3	96,1
домогосподарства без дітей, де є працездатні і непрацездатні особи	98,8	99,3	98,1
домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку	98,6	97,4	98,1
одинаки працездатного віку	97,2	95,7	97,6
одинаки непрацездатного віку	97,7	97,1	98,5
домогосподарства з однією дитиною	95,6	97,1	97,2
домогосподарства з двома дітьми	94,9	97,2	97,8
домогосподарства з трьома та більше дітьми	96,1	98,5	98,4

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

У 2011 році нерівність між різними типами домогосподарств збільшилася. Так, у міській місцевості найліпше були забезпечені житлом домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку, а найгірше одинаки працездатного віку – 95,0%. Така ситуація склалася під дією двох факторів: недостатньої кількості нового житла, та високих відсоткових ставок по іпотечному кредитуванню.

У сільській місцевості всі типи домогосподарств майже на сто відсотків забезпечені окремим житлом, але його розмір та якісне обладнання не завжди відповідає чинним на сьогодні нормам.

Окрім наявності власного житла, ще одним важливим аспектом прояву нерівності житлових умов населення є рівень забезпеченості житловою площею. Найгірша ситуація з забезпеченням житловою площею у міській місцевості спостерігається у домогосподарствах з дітьми. Так, у 2000 році 52,6% багатодітних домогосподарств мали житлову площу менше 7,5 м² на одну особу, у 2011 році ситуація дещо поліпшилася – тепер таку площу мають 51,0% багатодітних домогосподарств мають (табл. 2.9).

Частка домогосподарств, в яких житлова площа була менше, ніж 7,5 м² на одну особу, %

Тип домогосподарства	2000	2005	2011
місто			
домогосподарства без дітей, де всі особи працездатного віку	6,4	8,0	6,4
домогосподарства без дітей, де є працездатні і непрацездатні особи	4,7	5,6	5,3
домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку	2,6	1,7	0,5
одиначки працездатного віку	0,0	1,3	1,6
одиначки непрацездатного віку	0,1	0,0	0,0
домогосподарства з однією дитиною	24,4	22,6	19,9
домогосподарства з двома дітьми	40,2	38,0	32,2
домогосподарства з трьома та більше дітьми	52,6	65,3	51,0
село			
домогосподарства без дітей, де всі особи працездатного віку	4,6	4,0	3,3
домогосподарства без дітей, де є працездатні і непрацездатні особи	7,2	5,4	5,4
домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку	2,4	1,3	0,3
одиначки працездатного віку	0,0	0,0	0,0
одиначки непрацездатного віку	0,1	0,1	0,0
домогосподарства з однією дитиною	12,2	13,3	10,2
домогосподарства з двома дітьми	28,1	24,9	24,9
домогосподарства з трьома та більше дітьми	44,9	44,5	41,9

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Поліпшилася ситуація і у домогосподарствах, де мешкають одна або дві дитини: якщо у 2000 році 24,4% домогосподарств, у складі яких є одна дитина, мали площу менше 7,5 м² на одну особу, то у 2011 ця частка скоротилась до 19,9%. Частка домогосподарств з двома дітьми, що мають на одну особу менше 7,5 м², зменшилася на 8,0 в.п. У сільській місцевості спостерігається така ж ситуація, єдиною відмінністю є те, що покращення з житловою площею для домогосподарств з дітьми майже не було. Найвищий рівень недостатньої забезпеченості житловою площею у багатодітних сім'ях мають – понад 40% з них мають на одну особу менше 7,5 м² житлової площі, водночас всі одинаки мали житлову площу більшу за мінімальний розмір.

Якщо оцінювати нерівність не за мінімальним рівнем забезпечення житловою площею, а за чинними у суспільстві нормами, то ситуація виглядає ще гірше. Так, на сьогодні соціальною нормою вважається 13,65 м² житлової площі на особу. Якщо оцінювати забезпеченість домогосподарств за цим критерієм, то у міській місцевості у 2000 році 94% багатодітних домогосподарств мали житлову площу менше за соціальну норму. У 2011 році таких домогосподарств стало ще більше – 96,3% (табл. 2.10).

Розділ 2

Таблиця 2.10.

**Частка домогосподарств, в яких житлова площа була менше,
ніж 13,65 м² на одну особу**

Тип домогосподарства	2000	2005	2011
місто			
домогосподарства без дітей, де всі особи працездатного віку	46,6	48,2	36,2
домогосподарства без дітей, де є працездатні і непрацездатні особи	46,3	40,9	39,1
домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку	26,6	20,1	8,3
одинаки працездатного віку	6,7	9,7	11,0
одинаки непрацездатного віку	3,1	2,8	1,8
домогосподарства з однією дитиною	76,8	74,2	71,6
домогосподарства з двома дітьми	88,3	87,6	83,0
домогосподарства з трьома та більше дітьми	94,0	91,5	96,3
село			
домогосподарства без дітей, де всі особи працездатного віку	26,4	27,7	19,4
домогосподарства без дітей, де є працездатні і непрацездатні особи	36,3	29,4	34,3
домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку	18,7	14,4	5,0
одинаки працездатного віку	2,8	1,4	1,5
одинаки непрацездатного віку	3,4	1,5	0,7
домогосподарства з однією дитиною	58,6	58,3	58,9
домогосподарства з двома дітьми	74,4	71,6	77,4
домогосподарства з трьома та більше дітьми	89,4	94,3	94,2

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України.

Практично всі домогосподарства, що склалися з непрацездатних осіб, мали житлову площу, яка відповідає соціальній нормі. Взагалі, домогосподарства без дітей набагато ліпше забезпечені житловою площею, порівняно з тими, у складі яких є діти.

У сільській місцевості диференціація за забезпеченістю житловою площею у межах соціальної норми дещо більша. Так, якщо рівень забезпеченості домогосподарств з дітьми у сільській місцевості житловою площею у межах соціальних норм майже відповідає показникам міст, то по бездітних домогосподарствах він ліпший. У 2011 році у містах 36,2% домогосподарств без дітей, де всі особи працездатного віку, не мали житлової площі у межах соціальних норм, а у сільській місцевості таких домогосподарств було лише 19,4% (табл. 2.10). Відповідна картина спостерігається і по домогосподарствах без дітей, у складі яких є особи як працездатного, так і непрацездатного віку.

При аналізі нерівності щодо житлових умов населення, доцільно буде розглянути такий показник, як навантаження особами на кімнату. Практично дві треті-

ни домогосподарств країни мають достатній життєвий простір (достатню кількість кімнат). Так, у 2011 році у 35,9% домогосподарств на одну кімнату припадало менше однієї особи, а у 28,8% – одна особа на кімнату. При цьому понад 35,3% домогосподарств країни ще мешкає у житлі з недостатньою кількістю кімнат. Серед них у 6,2% на одну кімнату припадає більше двох осіб. Наявність дітей істотно впливає на рівень забезпеченості достатнім життєвим простором. Так, серед домогосподарств з дітьми достатній життєвий простір (менше однієї особи та одна особа на кімнату) мають 31,9%, тоді як для домогосподарств без дітей цей показник становить 84,7%. Отже, недостатній життєвий простір мають 68,1% домогосподарств з дітьми, в тому числі в 13,8% їх навантаження на одну кімнату складає більше двох осіб, серед домогосподарств без дітей таких лише 1,5%.

Забезпеченість життєвим простором залежить від типу домогосподарства та типу місцевості. За даними 2011 року, достатній життєвий простір мали у міській місцевості – 73,5% домогосподарств без дітей, усі члени яких працездатного віку, 70,5% домогосподарств без дітей, де є особи працездатного і непрацездатного віку, 34,3% домогосподарств з однією дитиною, 15,4% домогосподарств з двома дітьми та лише 0,2% домогосподарств з трьома і більше дітьми. Крайня форма недостатності житлового простору була зафіксована у 14,2% домогосподарств з однією дитиною, 16,3% домогосподарств з двома дітьми та 36,5% у домогосподарствах, де є троє та більше дітей (рис. 2.20).

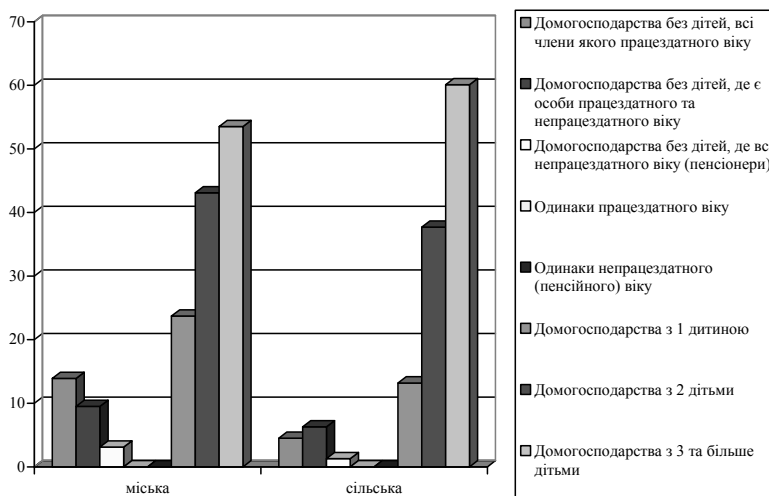

Рис. 2.20. Частка домогосподарств, у яких рівень навантаження на одну кімнату становить дві та більше особи, 2011, %

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

У сільській місцевості у 2011 році достатній життєвий простір мали: 87,6% домогосподарств без дітей, усі члени яких працездатного віку, 74,7% домогосподарств без дітей, де є особи працездатного і непрацездатного віку, 46,9% домогосподарств з однією дитиною, 18,5% домогосподарств з двома дітьми та лише 3,4% з трьома й більше дітьми. Крайня форма недостатності житлового простору була

Розділ 2

зафіксована у 6,1% домогосподарств з однією дитиною, 16,1% домогосподарств з двома дітьми та 44,9% у домогосподарствах, де є троє й більше дітей.

Протягом 2000–2011 років спостерігалася позитивна динаміка. Впродовж цього періоду зросла частка домогосподарств, які живуть у житлі з достатньою кількістю кімнат: якщо цей показник у 2000 році становив 59,9%, то у 2011 році –64,2%. Відповідно скоротилася частка тих домогосподарств, що мають недостатню кількість кімнат у своєму помешканні для комфортного життя. Даний показник у 2000 році становив 40,2%, а у 2011 році скоротився до 35,9%. Це може бути результатом покращення житлових умов населення, що відбувається як за рахунок держави, так і за рахунок інвестування в будівництво населенням власних коштів.

До негативних тенденцій можна віднести дуже повільне скорочення крайньої форми недостатності житлового простору (більше двох осіб на одну кімнату), якщо у 2000 році цей показник становив 6,9%, то у 2011 році він майже не змінився – 6,2%.

Оцінюючи нерівність умов проживання населення, окремо треба спинитися на обладнанні сучасного житлового фонду комунальними зручностями (наявності центрального опалення, водопроводу, каналізації тощо). Показники обладнання житла зручностями можна вважати своєрідним показником достатнього матеріального становища домогосподарства. Тому відсутність хоча б елементарних комунальних зручностей можна класифікувати як недостатню комфортність житла.

До елементарного набору зручностей у містах можна віднести одночасну наявність гарячого водопостачання, ванної або душі та домашнього телефону. Для сільської місцевості відповідно – одночасна наявність центрального газопостачання, водопроводу та каналізації.

Аналіз комфортності житла дає невтішні результати, нерівність за цим показником дуже значна. Найвищий рівень комфортності житла у міській місцевості у 2000-му році спостерігався в домогосподарствах без дітей, де всі особи працездатного віку (табл. 2.11).

Таблиця 2.11.

Рівень комфортності житла міського населення, %

Тип домогосподарства	2000	2005	2011
домогосподарства без дітей, де всі особи працездатного віку	34,5	38,8	29,4
домогосподарства без дітей, де є працездатні і непрацездатні особи	30,7	33,3	33,6
домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку	27,0	33,0	31,3
одинаки працездатного віку	29,4	31,1	19,3
одинаки непрацездатного віку	21,6	26,5	29,1
домогосподарства з однією дитиною	30,8	34,1	34,2
домогосподарства з двома дітьми	28,1	28,3	36,3
домогосподарства з трьома та більше дітьми	24,5	18,0	42,8

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

Протягом 10 років, частка домогосподарств, що мешкають у комфортному житлі, зростала, але досить несуттєво. Так, у 2011 році найбільша частка домогосподарств, що мешкали у комфортному житлі складає 42,8%, це багатодітні сім'ї.

Понад дві третини домогосподарств у міській місцевості мешкають у квартирах та будинках, які не обладнані усім необхідним для комфортного проживання. Для деяких типів домогосподарств цей показник ще гірший: лише 19,3% однаків працездатного віку у міській місцевості у 2011 році мешкали у комфортабельному житлі.

Значно гіршою є ситуація в сільській місцевості: у 2000 році майже 85% населення мешкало у житлі, в якому не було навіть мінімального набору зручностей для сільської місцевості (табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

Рівень комфортності житла сільського населення, %

Тип домогосподарства	2000	2005	2011
домогосподарства без дітей, де всі особи працездатного віку	18,1	17,5	24,6
домогосподарства без дітей, де є працездатні і непрацездатні особи	7,1	14,4	28,1
домогосподарства без дітей, де всі особи непрацездатного віку	5,7	9,5	15,8
одинаки працездатного віку	6,0	8,6	14,6
одинаки непрацездатного віку	2,5	6,2	12,5
домогосподарства з однією дитиною	16,2	18,3	34,1
домогосподарства з двома дітьми	13,2	15,6	35,4
домогосподарства з трьома та більше дітьми	10,7	12,4	19,6

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

У сільській місцевості, як і у міській місцевості, рівень комфортності житла потроху зростав: у 2011 році найвищий його рівень спостерігався в домогосподарствах з однією дитиною (34,1%) та двома дітьми (35,4%). Найнижчий рівень комфортності житла спостерігається в одинаків непрацездатного віку – 12,5%, проти 29,1% відповідного показника міської місцевості.

Окремим аспектом дослідження нерівності щодо житлових умов є виявлення думки самих мешканців, тобто яким чином вони оцінюють власні житлові умови.

Обстеження доступності домогосподарств України до різних товарів та послуг, яке здійснює Держстат України, починаючи з 2007 р., передбачає виявлення позбавлення людей у різних аспектах існування, в тому числі і в забезпеченні належними житловими умовами. Основні методологічні засади цього підходу викладено у монографії „Бідність та нерівні можливості дітей в Україні”²³.

Оцінка домогосподарствами власних житлових умов здійснювалась за допомогою трьох показників:

- відсутність житла у нормальному стані (наявне житло потребує капітального

²³ *Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. – С. 96-123.*

Розділ 2

ремонт, сире, ветхе, старе);

- недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі;
- наявність житлової площі, що не перевищує 5 кв. м на особу.

Сільські мешканці більшою мірою, порівняно з міськими, потерпають від відсутності житла в нормальному стані, і рівень позбавлення в цьому аспекті житлових умов для них протягом досліджуваного періоду посилювався (табл. 2.13).

Таблиця 2.13.

Частка населення, що зазнає позбавлень в житлових умовах, %

	2007		2009		2011	
	місто	село	місто	село	місто	село
відсутність житла у нормальному стані (наявне житло потребує капітального ремонту, сире, ветхе, старе)	14,4	14,4	12,8	16,9	14,5	18,2
недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі	17,1	12,6	14,2	11,8	12,1	11,0
наявність житлової площі, що не перевищує 5м ² на особу	7,2	4,9	5,6	3,7	6,2	4,1

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Недостатність коштів для оплати рахунків за житло та недостатня житлова площа, навпаки, більше характерні для міських домогосподарств. При цьому рівень позбавлення, особливо стосовно першого з цих показників, дещо знизився.

Отже, сільські домогосподарства мають більш обмежені можливості щодо проживання у нормальному житлі. Одна з причин цього полягає в тому, що переважно житлові будинки у сільській місцевості є приватними. Оскільки доходи сільських мешканців невисокі, а значна їх частина – це особи пенсійного віку, то вони суттєво обмежені в можливостях робити необхідний ремонт житла. Через це з кожним роком зростає частка населення, житлові приміщення яких все більш зношуються.

Для міських домогосподарств характернішим є проживання у багатоквартирних будинках. Більша частина такого житлового фонду побудована ще в радянські часи, коли квартири мали, як правило, невелику житлову площу. Неможливість поліпшити житлові умови (насамперед через недостатність грошових коштів) призводить до скупчення мешканців у невеликих квартирах, через що й виникає проблема недостатньої житлової площі в середньому на одну особу.

За всіма трьома ознаками позбавлення в житлових умовах в домогосподарствах з дітьми вище, порівняно з домогосподарствами без дітей (табл. 2.14).

Позбавлення в житлових умовах, за типом домогосподарства та типом місцевості, 2011 р., %

	домогосподарство з дітьми			домогосподарство без дітей		
	разом	місто	село	разом	місто	село
відсутність житла у нормальному стані (наявне житло потребує капітального ремонту, сире, ветхе, старе)	16,8	15,7	18,9	14,4	13,2	17,2
недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі	13,3	13,7	12,4	9,9	10,2	9,2
наявність житлової площі, що не перевищує 5м ² на особу	7,3	8,2	5,6	3,3	3,8	2,2

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Найзначіша різниця стосується недостатньої житлової площі, від якої потерпає вдвічі більша частка домогосподарств з дітьми.

З другого боку, найпоширенішим позбавленням, характерним для всіх, є відсутність житла в нормальному стані, при цьому різниця між типами домогосподарств не така суттєва.

Отже, в цілому домогосподарства з дітьми зазнають більших позбавлень щодо житлових умов, незалежно від місця проживання, порівняно з бездітними домогосподарствами. При цьому в сільській місцевості особливо проблемним є відсутність житла в нормальному стані, а в містах – недостатність житлової площі.

Таким чином, в цілому має місце значна нерівність серед населення країни за умовами проживання. Найбільш вразливими є домогосподарства з дітьми, вони мають значно нижчі показники за розміром площі житла (в середньому на особу), порівняно з бездітними домогосподарствами. Розмір площі житла помітно зменшується з появою кожної наступної дитини.

Серед домогосподарств з дітьми навантаження особами на одну кімнату значно перевищує значення по домогосподарствах без дітей, особливо по містах. Практично кожне шосте міське домогосподарство з дітьми мешкає у житлі з критичним навантаженням особами на одну кімнату, кожна друга багатодітна родина має показники навантаження більше 2-х осіб на кімнату.

Рівень комфортності житла можна охарактеризувати як низький, особливо по домогосподарствах сільської місцевості. Житло домогосподарств з дітьми дещо краще забезпечене базовими зручностями. Сьогодні домогосподарства мають вкрай обмежені можливості щодо поліпшення житлових умов. З одного боку, стало майже неможливим отримання державного житла безоплатно або частково безоплатно, а з другого – наднизькі фінансові ресурси більшості домогосподарств не дають можливості будувати нове житло самостійно або інвестувати кошти в будівництво.

2.4. Доступ до послуг соціальної сфери та соціального захисту

Соціальна сфера є однією із найважливіших сфер людського життя, з нею пов'язують можливості людського розвитку як усього суспільства, так і окремих індивідів. Соціальний захист охоплює систему соціального забезпечення, соціальної допомоги, а також включає соціальні служби, що є підтримкою для людей, якість життя яких безпосередньо залежить від їх діяльності. Основними причинами нерівних можливостей для населення щодо доступу до послуг соціальної сфери та системи соціального захисту в Україні є економічна нерівність та чинники нематеріального характеру: місцевість проживання, належність до певних соціальних та вікових груп, стан здоров'я тощо.

До груп, що найчастіше мають нерівний доступ до послуг соціальної сфери та соціального захисту, належать особи з обмеженими фізичними можливостями, особливо старших вікових груп, та які потребують стороннього догляду, особи, що належать до маргінальних прошарків населення, члени сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, часто – представники національних меншин, мігранти та інші категорії населення. Наслідком нерівного доступу є значно вищі ризики соціального виключення і маргіналізації, як крайні прояви – неможливість соціальної інтеграції та участі у житті суспільства, часткова або повна соціальна ізоляція.

Специфічною проблемою в Україні є нерівні можливості доступу до послуг соціальної сфери залежно від місцевості проживання: жителі сільських територій потерпають від незабезпеченості населених пунктів закладами освіти, охорони здоров'я, об'єктами, що надають побутові послуги, від відсутності транспортного сполучення із населеними пунктами, де такі послуги можна було б отримувати, тощо.

Нерівність, спричинена економічними факторами

Економічна нерівність є однією з основних причин обмеженого доступу населення до базових соціальних послуг, передовсім, медичних та освітніх. Низькодохідні групи населення не завжди мають змогу при потребі отримати медичні послуги: пройти обстеження, купити ліки, медичне приладдя, відвідати лікаря. Так, за даними обстеження умов життя домогосподарств, у 2011 році близько 23% домогосподарств України зазначали, що протягом року не змогли при потребі отримати медичну допомогу, придбати ліки чи медичне приладдя. Причому порівняно з 2010 роком частка таких домогосподарств різко зросла – більш ніж у півтора рази.

Головною причиною неможливості отримати кожен з видів медичної допомоги домогосподарства вказують занадто високу вартість (понад 90% домогосподарств). На решту причин, не пов'язаних з вартістю послуг чи ліків, а таких, що мають організаційний характер (відсутність відповідного лікаря, занадто довга черга, неможливість знайти ліки тощо) припадає лише кілька відсотків відповідей по кожному з видів медичної допомоги. Отже, головна причина неотримання необхідної медичної допомоги полягає в браку коштів.

Рівень доходу визначає також можливості доступу до освітніх послуг. В Україні безоплатною є дошкільна та шкільна освіта. Попри задекларовану 50-відсоткову частку бюджетних місць у ВНЗ II–IV рівнів акредитації, фактично їх не більше третини, а в окремих навчальних закладах таких місць взагалі немає. Тому конкурс на бюджетні місця є настільки високим, що говорити про рівні можливості

доступу до безоплатної вищої освіти неможливо.

Частина населення України потерпає від недостатності коштів для отримання будь-якої професійної освіти, не говорячи вже про вищу. Так, за даними 2011 р., його питома вага склала 7%. Найвразливішою верствою є багатодітні сім'ї, понад 20% яких не можуть забезпечити професійного навчання.

Нерівні можливості доступу до системи державної соціальної допомоги

В Україні діє розгалужена система соціальної допомоги, що включає грошові та натуральні виплати, різного роду пільги, субсидії, соціальні послуги. В цілому населення має рівні можливості доступу до системи соціальної допомоги, однак окремі верстви виявляються частково або навіть повністю позбавленими соціальної захищеності. Основні причини нерівного доступу можна умовно поділити на чотири категорії:

- економічні (зумовлені обмеженістю державних коштів, які можуть бути спрямовані на надання допомоги всім, хто її потребує);
- правові (недосконалість законодавства в частині умов та правил надання допомоги, внаслідок чого частина населення, потребуючи допомоги, не має формально права на неї);
- інституційні (пов'язані з недоліками в роботі служб, що мають виявляти осіб, які потребують допомоги, інформувати населення про права та можливості щодо отримання певних видів допомоги чи послуг, надавати такі послуги та допомогу у повному обсязі та відповідної якості тощо);
- особистісні (належність до певних соціальних груп населення: люди з інвалідністю, люди літнього віку, особи із сімей у складних життєвих обставинах, трудові мігранти, окремі національні меншини, бездомні громадяни, особи, які мають суспільно небезпечні хвороби тощо).

Економічні та правові причини пов'язані між собою та взаємообумовлюють. Так, через нестачу коштів у Державному бюджеті порогом для надання окремих видів соціальної допомоги є не прожитковий мінімум, як це мало би бути, виходячи з логічних міркувань, а рівень забезпечення прожиткового мінімуму, величина, яка щороку затверджується на законодавчому рівні, однак не обґрунтована нічим, окрім наповнюваності бюджету. Таким чином, частина населення, яке фактично має доходи, менші за необхідний для прожиття мінімум та перебуває за межею бідності, не має доступу до системи державної соціальної допомоги, хоча і потребує її.

За даними модульного опитування, яке проводилось у рамках обстеження умов життя домогосподарств у 2009 р., із загальної кількості домогосподарств, що не мали права на отримання будь-якої допомоги, потребу в ній відчували 4838 тис., або 36,0% (табл. 2.15).

Більшою мірою потребу в допомозі мають жителі сіл (43,5%), меншою – міські жителі (29,4% у великих містах і 38,5% – в малих). Це пояснюється як нижчими доходами сільських жителів, так і демографічною структурою селян, серед яких переважають люди старших вікових груп. Найперше люди потребують житлових субсидій (81,6%) і допомоги по бідності (27,1%).

Значно зростає потреба в отриманні допомоги з появою другої та, особливо, третьої дитини. Так, серед сімей з двома дітьми 44,3% відчуває потребу в отриманні допомоги, а серед багатодітних – 73,4%. Це цілком збігається з даними

Розділ 2

об'єктивного аналізу – саме з появою другої дитини в сім'ї різко зростає ризик бідності. Зрозуміло, що серед бідного населення потреба в отриманні допомоги вища порівняно з небідним – 45,7% проти 33,4%.

Таблиця 2.15.

Частка домогосподарств, що не мають права на отримання будь-якої допомоги, але відчують в ній потребу, Україна, 2009 р., %

	Частка домогосподарств, %
Всі домогосподарства, які не мають права на допомогу, але відчують потребу	36,0
в тому числі:	
За типом населеного пункту:	
велике місто	29,4
мале місто	38,5
сільська місцевість	43,5
За типом домогосподарства	
домогосподарство з дітьми	38,4
домогосподарство без дітей	35,1
За кількістю дітей у домогосподарстві	
одна дитина	36,2
дві дитини	44,3
троє і більше дітей	73,4
За економічними та демографічними ознаками	
всі члени домогосподарства працюють	27,0
всі члени домогосподарства у непрацездатному віці	37,9
всі члени домогосподарства у віці 75 років і старші	35,9
За рівнем добробуту	
Бідні	45,7
небідні	33,4

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними модульного опитування щодо ефективності програм соціальної допомоги. Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Однією з причин нерівних можливостей доступу до системи соціальної допомоги є недостатній рівень інформованості населення щодо наявності певних програм та механізмів їх функціонування.

В цілому населення України доволі непогано обізнане із програмами соціальної допомоги. Так, за даними модульного опитування, знають хоча б про один з видів допомоги майже 92% домогосподарств. Найбільше знають про допомогу при народженні дитини (83,3%), субсидію на оплату житлово-комунальних послуг та придбання комунальних товарів (79,4%), допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку. Більш ніж половині домогосподарств відомо про те що є допомоги на дітей одиноким матерям, малозабезпеченим сім'ям, дітям-інвалідам.

За результатами опитування, приблизно п'ята частина усіх домогосподарств України має право на отримання певної державної соціальної допомоги або мали таке право протягом останніх двох років. На момент проведення опитування 91,9% таких домогосподарств (або 19,5% від усіх домогосподарств країни) скористались цим правом. Таким чином, лише 1,7% українських домогосподарств не отримують ніяких допомог, хоча й мають на це право. Причинами цього можуть бути як відмови у наданні допомоги, так і те, що домогосподарства не звертаються за нею до відповідних органів.

Серед основних причин відмови домогосподарства назвали невідповідність між рівнем їхніх доходів та отаким, що дає право на призначення допомоги (21,6%), неповний пакет поданих документів (20,5%), не відповідали іншим (крім доходів) критеріям 16,8% домогосподарств, несвоєчасно подали документи 6% домогосподарств.

Причинами, через які потенційні користувачі не зверталися по допомогу, були: відсутність можливості для оформлення повного пакета документів або складність процедури (40,2%), не було потреби у допомозі, або розмір допомоги є надто малим (22,4%), відчувають дискомфорт від необхідності звертатись за допомогою 16,8%, інші причини (тільки планували звернутись, незручне розташування, незручний графік роботи органів соціального захисту тощо) склали 20,6%.

Про деякі особливості щодо важливості окремих причин для різних типів домогосподарств варто зауважити окремо: бідні домогосподарства та домогосподарства з пенсіонерів порівняно з іншими зазнають більших проблем з оформленням документів; відчуття психологічного дискомфорту від необхідності просити допомогу меншою мірою притаманне бідним та сім'ям з пенсіонерів; доступність органів соціального захисту та установ, що надають соціальні послуги, є найбільш проблематичною для сільських мешканців, особливо для людей з інвалідністю.

Нерівні можливості сільських жителів

Населення сільських територій має нерівні можливості, зіставно із жителями міст, щодо доступу до послуг соціальної сфери. Занепад соціальної сфери села часто пов'язують із розпадом радянської держави, однак із цим навряд чи можна погодитись. За часів СРСР соціальну сферу фінансували за залишковим принципом, ніколи у сільських мешканців не було рівних можливостей із міськими щодо доступності висококваліфікованої медичної допомоги, передовсім швидкої, якісних освітніх послуг, відвідування культурних заходів тощо. Звичайно, рівень забезпеченості сільських населених пунктів лікарнями, пунктами первинної медичної допомоги, школами, дитячими садками, закладами, що надають побутові послуги, був набагато вищим, ніж нині.

Частина проблем спричинена економічною нерівністю: за рівнем доходів сільські жителі істотно поступаються міським, а отже, вони мають менше можливостей оплатити при потребі високовартісне лікування, купити медичне приладдя, оплатити навчання у престижному закладі тощо. Однак основними є причини нематеріального характеру. Адже навіть доволі забезпечені сільські мешканці вимушені задовольнятися послугами шкіл і дитячих садків, які розміщені у тому ж населеному пункті або в найближчому, купувати найнеобхідніші продукти харчування у (часто) єдиному на село магазині або навіть кіоску тощо.

Розділ 2

Звісно, за наявності автомобіля (оскільки про регулярне транспортне сполучення мешканцям сіл, як правило, можна лише мріяти) заможніші сільські мешканці можуть користуватись послугами закладів, розміщених у населених пунктах з більш розвиненою соціальною інфраструктурою, однак це стосується переважно сіл, які розташовані поблизу районних або обласних центрів, оскільки щодня долати великі відстані для того, щоб відвезти дитину до школи або дитячого садка та забрати назад додому, уявляється проблематичним та мало реальним.

За даними обстеження умов життя домогосподарств, через відсутність поблизу житла об'єктів роздрібною торгівлі потерпає лише 3 % міських домогосподарств та у п'ять разів більше сільських, із-за відсутності не лише поблизу житла, а й взагалі в населеному пункті закладів, що надають побутові послуги, потерпає майже половина сільських домогосподарств, тоді як у містах таких лише 5% (табл.2.16).

Таблиця 2.16.

Позбавлення домогосподарств щодо наявності об'єктів соціальної інфраструктури, 2011 р.

Ознаки позбавлення	Домогосподарства, що потерпають від позбавлення		
	в середньому по країні	місто	село
Відсутність поблизу житла об'єктів роздрібною торгівлі	6,7	3,0	14,4
Відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги	19,2	5,0	49,1
Відсутність поблизу житла медичної установи	13,3	7,3	26,0
Незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги	17,7	5,6	43,3
Відсутність поблизу житла дошкільних закладів	4,1	2,2	8,2
Відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвиненою інфраструктурою	8,9	2,5	22,5

Джерело: Розрахунки співробітників ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств України Державної служби статистики України

Кожне четверте сільське домогосподарство потерпає від відсутності поблизу житла медичної установи. Через занепад соціальної сфери в цілому та реформу медичної галузі, що нині набирає обертів в Україні, значна частина сільських населених пунктів втратила не лише дільничні лікарні, а й пункти первинної медичної допомоги. Доволі часто на кілька сіл працює лише один фельдшер, який не має в своєму розпорядженні транспорту, а отже, не може вчасно надати необхідну допомогу. Через незадовільний стан доріг до багатьох сільських населених пунктів карети швидкої медичної допомоги навіть не виїжджають на виклик (на незабезпеченість населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги вказали 43,3% сільських жителів).

Від відсутності поблизу житла дошкільної установи страждає 8% сільських домогосподарств, у містах – лише 2,2%. Якщо діти шкільного віку можуть, у разі необхідності, дістатись пішки до школи, то дошкільнятам долати навіть невеликі

відстані (до 3-х км) доволі важко. Якщо домогосподарство не забезпечене транспортним засобом, то доставка дитини до дитячого садка та назад додому перетворюється на серйозну проблему.

Майже чверть сільських домогосподарств потерпає від відсутності регулярно-го транспортного сполучення із населеним пунктом з більш розвинутою соціальною інфраструктурою. Нині є села, куди громадський транспорт ходить лише 2–3 рази на тиждень, продукти харчування (свіжий хліб, молоко, масло тощо) завозять один раз на тиждень, а купити їх в іншому населеному пункті, за відсутності власного транспорту, неможливо.

Проблеми людей з інвалідністю

Однією із найбільш вразливих категорій є особи з обмеженими можливостями, які через своє складне чи важке захворювання потребують сторонньої допомоги. Якість їхнього життя значною мірою залежить від наявності належним чином пристосованих служб із набором послуг, а також засобів особливої, часто інтенсивної підтримки. Проте в багатьох випадках вони не мають належної підтримки з боку систем соціального захисту як через відсутність певних її видів взагалі, так і нерівні можливості доступу до соціальних послуг.

За даними Міністерства соціальної політики, на початок 2011 року в Україні проживало 2,8 млн. осіб з інвалідністю внаслідок і вроджених вад, і набутих хвороб. Особливу стурбованість викликає зростання чисельності дітей з інвалідністю. Головними причинами інвалідності дітей у 2010 р. були вроджені вади – 28,3%, хвороби нервової системи – 28,1% та розлади психіки й поведінки – 14,4%.

За регіональною статистикою, найбільше таких дітей зареєстровано у Донецькій (13717 – 8,3%), Дніпропетровській (11290 – 6,8%), Львівській (10355 – 6,3%) і Харківській (8806 – 5,3%) областях.

Державна підтримка осіб з інвалідністю полягає, в основному, у виплаті пенсії та соціальної допомоги, а набір соціальних послуг є доволі обмеженим, до того ж, переважно стандартизованим, в той час як такі особи потребують індивідуального підходу.

Станом на 01.01.2011 року в Україні діяли 82 центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів та 108 реабілітаційних відділень, 3 центри та 2 реабілітаційних відділення змішаного типу для інвалідів та дітей-інвалідів з розумовою відсталістю, всього 195 реабілітаційних установ. У 2010 році в центрах соціальної реабілітації та реабілітаційних відділеннях отримали реабілітаційні послуги 14,6 тис. дітей з інвалідністю, або лише 9% від загальної чисельності цієї категорії дітей.

В Україні конституційне право громадян на охорону здоров'я та медичну допомогу, а у разі повної, часткової чи тимчасової втрати працездатності – на соціальний захист – забезпечується лише за рахунок державного фінансування (у країнах Європи, Російській Федерації – за рахунок страхових компаній). На жаль, на сьогодні державне регулювання заходів щодо медико-соціального забезпечення та реабілітації інвалідів в Україні має ряд проблем системного характеру (організаційно-правове, ресурсне, інформаційне, фінансово-економічне, кадрове забезпечення тощо).

Розділ 2

Незважаючи на те, що в країні створена та діє досить розгалужена мережа служби медико-соціальної експертизи, залишаються невирішеними ряд питань у діяльності медико-соціальних експертних комісій (МСЕК): відсутня спеціальність «Медико-соціальна експертиза та медико-соціальна реабілітація», тобто в державі не створено системи фахової підготовки лікарів-експертів; відсутні єдині методологічні і виконавчі підходи при здійсненні медико-соціальної експертизи, розрізнені підходи у наданні медико-експертної допомоги дитячому та дорослому населенню; не здійснюється централізована закупівля автотранспорту для потреб МСЕК, що обмежує надання медико-експертної допомоги населенню у віддалених регіонах, здійснення оглядів немобільних громадян вдома тощо.

Проблемним залишається питання щодо механізму отримання коштів для виконання індивідуальних програм реабілітації (ІПР) у зв'язку з різними рівнями підпорядкованості закладів, що розробляють ІПР та які здійснюють їх виконання. На сьогодні огляд громадян, які оскаржують рішення обласних МСЕК, та забезпечення консультативної допомоги у складних діагностичних випадках здійснюють Український державний науково-дослідний інститут медико-соціальних проблем інвалідності (Дніпропетровськ) та Український науково-дослідний інститут реабілітації (Вінниця), ліжковий фонд яких, відповідно, становить 550 ліжок при розрахунковій потребі 1000 ліжок. Тобто на сьогодні ресурсне забезпечення вітчизняних спеціалізованих науково-дослідних установ значно обмежує можливості їх ефективного функціонування.

На законодавчому рівні права людей з інвалідністю регламентуються доволі чітко, зокрема в Законі «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» записано, що «...інваліди в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України та іншими законодавчими актами». А в реальності багато із задекларованих прав і свобод порушуються. Наприклад, у багатьох населених пунктах не створено умов для вільного пересування осіб з інвалідністю, не пристосований громадський транспорт, не всі будівлі, навіть державних органів влади, пристосовані для використання людьми з інвалідністю. Багато вулиць не освітлюються, що чинить додаткові перешкоди для пересування не лише на спеціальних засобах, а й слабозорих людей.

За законом, установи, що надають соціальні послуги, мають забезпечувати всіх потребуючих спеціальним транспортом. Зрозуміло, що навіть за наявності достатньої кількості одиниць транспорту (а це нині далеко не так) важко забезпечити таку кількість та якість послуг, за якої людина з інвалідністю не відчувала б себе позбавленою.

Залишаються декларативними положення про вільний доступ і користування культурно-видовищними закладами і спортивними спорудами, для занять фізкультурою і спортом, а також про надання спеціального спортивного інвентаря. Нині більшість спортивних секцій, клубів є приватними, а отже, платними, безоплатними залишились одиниці, до того ж, вони облаштовані відповідно до потреб та запитів здорових людей. Плата є доволі високою, а у людини з проблемами здоров'я значна частина доходу витрачається на придбання ліків та медичного обладнання, харчування, придбання товарів першої необхідності, тому коштів на оплату спортивних клубів не залишається. Звичайно, в Україні діють і спортивні клуби інвалідів, і

окремі секції, однак для переважної більшості вони є недоступними, особливо для жителів сільської місцевості.

Нерівний доступ осіб з інвалідністю до системи соціального захисту спричинений і недостатнім інформаційним забезпеченням та превалюванням принципу надання соціальної допомоги після звернення особи за нею. З різних обставин далеко не всі люди з інвалідністю знають свої права в частині можливості отримання соціальної допомоги та орієнтуються у видах соціальних послуг, що можуть бути їм надані. Рівний доступ до системи соціальної допомоги певною мірою забезпечується через діяльність соціальних працівників, однак тут спрацьовує людський фактор: набір і якість послуг залежать від кваліфікованості та сумлінності соціального працівника.

Набір послуг з соціально-побутового і медичного обслуговування, що їх надають для осіб з обмеженими можливостями територіальні центри соціального обслуговування населення, значно диференціюється залежно від типу населеного пункту: перелік послуг, які може отримати населення, скорочується разом зі зменшенням розміру населеного пункту.

У великих та малих містах особи, які потребують певних послуг, можуть їх отримати як вдома, так і у приміщеннях центрів. Зрозуміло, що сільські жителі, які потребують сторонньої допомоги, не завжди можуть добратись до іншого населеного пункту (оскільки в сільській місцевості, як правило, такі центри не розміщуються), щоб отримати необхідну послугу. Тому набір послуг обмежується тими, які надають соціальні працівники вдома (як-от придбання та доставка продовольчих, промислових і господарських товарів за рахунок обслуговуваних громадян, приготування їжі, годування, придбання та доставка медикаментів, допомога в прибиранні приміщень, прання білизни, оформлення документів на отримання соціальної допомоги, субсидій з оплати житлово-комунальних послуг, оплата платежів тощо).

Особи з обмеженими можливостями, які проживають у сільських населених пунктах, здебільшого позбавлені можливості скористатись послугами, які надають у відділеннях соціально-побутової адаптації (зокрема, консультації з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, оформлення правових документів, довідкові послуги) та соціально-медичних послуг (консультація лікаря, фізіотерапевтичні процедури, ЛФК, масаж та інші). Однак і міські жителі, яким складно самостійно пересуватись або які взагалі не можуть пересуватись без сторонньої допомоги, не завжди мають змогу дістатись до територіального центру, щоб отримати певні послуги: для забезпечення всіх бажаючих не вистачає соціального транспорту.

Ще більш вразливою категорією є діти з інвалідністю: до загальних проблем осіб з обмеженими можливостями додаються освітні. Діти з інвалідністю мають нерівні можливості доступу до системи освітніх послуг. Система інклюзивної освіти в Україні тільки починає формуватися, в рамках експерименту створюються інклюзивні ресурсні центри, що мають координувати діяльність установ – надавачів необхідних послуг.

Ідея ресурсних центрів для України не нова, як й ідея інклюзії, адже навіть міністерському експерименту вже 10 років. Та оскільки істотного фінансування з боку держави в цю програму не надходить, а без ресурсів ніщо розвиватись не

може, саме ресурсний центр має стати каталізатором процесу. Інклюзія як освіта для всіх дітей-інвалідів потребує надзвичайно різноманітних ресурсів. Самі діти, яких фахівці пропонують залучати до шкіл, надзвичайно різні, їхні особливі потреби можуть дуже відрізнятися. Тому мати відразу всю потрібну інформацію, обладнання, досвід, спеціалістів на кожен випадок неможливо. Вимагається дуже прицільна, індивідуальна робота, пошук нових та різноманітних способів підтримки. Фактично кожній сім'ї, дитині, школі, педагогу необхідно надати щоразу інакшу допомогу, яка зніме проблеми та полегшить входження в навчальний процес. Книжки, веб-ресурси, перекладні матеріали, а також інформація про наявні в громаді супутні послуги та їх координати мають надаватися на запит батьків і педагогів. Все це значною мірою нове, поки що не обумовлене жодними інструкціями, тому вимагає значних зусиль і ресурсів.

Діти з інвалідністю відвідують групи навчання у спеціальних закладах і центрах. В цілому система спеціалізованої освіти спроможна забезпечити потреби сімей, які виховують дітей з функціональними обмеженнями, хоча поки що не ліквідовано перешкоди для легкого доступу дітей до мережі спеціалізованих навчальних закладів. Це пов'язано з недостатньою інформованістю батьків, територіальною віддаленістю потрібних закладів від місць помешкання і, відповідно, труднощами як матеріального, так і суто технічного характеру, що пов'язані з необхідністю постійного перевезення дітей. Хоча Закон України «Про освіту» гарантує дітям-інвалідам не тільки право на навчання, а й вибір його форм і освітніх програм, цей вибір поки що не є загальнодоступним.

Можливості вибору обмежені станом здоров'я дітей, часто несприятливими соціальними умовами і недостатнім матеріальним забезпеченням сім'ї, непристосованістю споруд і приміщень, транспортних засобів, нестачею інформації і бюрократичними перешкодами. Переважна більшість нинішніх вчителів не готові працювати в інтегрованому освітньому середовищі, не мають досвіду організації навчання та забезпечення персональної допомоги учням і студентам з особливими потребами. До того ж, не налагоджено систему підвищення кваліфікації вчителів у частині інклюзивного навчання.

Серйозним бар'єром розвитку інклюзивної освіти є моральна неготовність освітнього середовища прийняти дітей з особливими потребами. Прояви жорстокого поводження з такими дітьми є доволі частими, причому як з боку однолітків, так і батьків інших учнів та педагогів. Фактично тисячі дітей вже стихійно інтегровані в загальноосвітню систему. Батьки вимагають для своїх дітей гарантованого законом права вибору навчального закладу. Але це не означає, що в школах діти отримують справді необхідну їм якісну освітню послугу.

Ніхто достеменно не знає, як навчати нечуючих чи слабозорих дітей в умовах масової школи, де за розкладом не передбачено жодних сурдо- чи тифлопедагогів. Тим більш проблематичне здобуття освіти дітьми з інтелектуальною недостатністю, які ще донедавна вважались «ненаучуваними» і яким також необхідні спеціальні (корекційні) педагоги. Вони є в спецшколах-інтернатах. Та чи можливо і як залучити їхній досвід до масових шкіл – залишається питанням. Для того, щоб школа стала доступною дітям з руховими порушеннями, необхідні пандуси, ліфти, відповідні туалети. Адже дитина з особливими потребами має навчатися за індивідуальною про-

грамою. Однак освітяни часто трактують індивідуальну програму лише як навчання вдома, хоча це не так. Від вирішення цих та ще багатьох питань залежить, наскільки повно забезпечить наша держава право на освіту дітям з особливими потребами.

Більшість дітей з інвалідністю можуть бути інтегрованими до загальноосвітніх навчальних закладів лише за умови проходження кількох курсів реабілітації. Проте рівень охоплення дітей реабілітаційними послугами є доволі низьким. До того ж, позитивну динаміку 2006–2008 рр. зростання чисельності дітей, яким було надано реабілітаційні послуги, було втрачено у 2009–2010 рр., у 2011 р. відбулось її зниження на 5%. А кількість дітей, яких після проходження реабілітації було інтегровано в загальноосвітні навчальні заклади, взагалі зменшилась більш ніж вдвічі – з 1500 до 661 дитини. Якщо у 2009 році було інтегровано 8,3% дітей, які пройшли реабілітацію, то у 2011 – лише 4,6% (рис. 2.21).

Рис.2.21. Чисельність дітей з інвалідністю, яким надано реабілітаційні послуги у центрах соціальної реабілітації дітей-інвалідів, та дітей, інтегрованих у загальноосвітні навчальні заклади, 2006–2011 рр.

Джерело: Реабілітація та зайнятість інвалідів (аналітичні матеріали) Електронний ресурс. Режим доступу: <http://mlsp.kmu.gov.ua/document/138851/2011.doc>

Зрозуміло, що не всіх дітей можна інтегрувати, однак таке різке падіння показника не пояснюється лише зміною контингентів дітей, що проходять реабілітацію. Як правило, батьки намагаються як мінімум один раз на рік проходити з хворою дитиною курс реабілітації, чисельність дітей з інвалідністю не зменшується, а навпаки, зростає, тому зниження частки дітей, яких вдалось інтегрувати в загальноосвітні навчальні заклади, в основному, пов'язане з загальною невисокою якістю послуг, що їх надають центри реабілітації.

Якість послуг залежить від кількох чинників. Передовсім, це рівень технічного оснащення центрів, забезпечення діагностичним та реабілітаційним обладнанням відповідно до профілю. Як вже зазначалось, переважна більшість центрів соціальної реабілітації для дітей з інвалідністю фінансуються з місцевих бюджетів. Так, у 2010 році 95% центрів та реабілітаційних відділень фінансувались за рахунок коштів місцевих бюджетів, і лише 5%, або 11 установ – за рахунок коштів спеціального фонду Державного бюджету України. Така ситуація ставить регіони у нерівні фінансові можливості щодо забезпечення дітей з інвалідністю якісними реабілітаційними послугами.

Не менш важливим чинником є наявність достатньої кількості висококваліфікованих фахівців, здатних до постійного самовдосконалення, націлених на пошук та освоєння нових методик реабілітації, які б з терпінням та розумінням ставились до кожної дитини, адже контингент вихованців центрів є дуже специфічним, насамперед для дітей з вадами розумового розвитку.

Не створено належної системи денного догляду за людьми з обмеженими можливостями. Особливо від цього страждають сім'ї, де виховується дитина з інвалідністю: по-перше, у ряді випадків це спричинює інституалізацію таких дітей, по-друге, обмежує можливості сім'ї для самозабезпечення – більшість матерів, які виховують дітей з інвалідністю (переважно самотужки, батько доволі рідко бере участь у вихованні дитини з інвалідністю), вимушені жити на допомогу від держави, оскільки дитина, як правило, потребує стороннього догляду.

Лише в кількох містах України функціонують установи, що надають послуги денного догляду за дітьми з інвалідністю. Більшість таких дітей не можуть обслуговувати себе самостійно, або залишати їх наодинці небезпечно для життя та здоров'я (наприклад, дітей з психічними розладами). Тому матері змушені відмовлятися від трудової діяльності та задовольнятися лише коштами, які виплачує держава як пенсію та надбавку на догляд. Цих коштів вкрай недостатньо, оскільки, крім витрат на задоволення життєвих потреб, родина змушена витратити кошти ще й на лікування хворої дитини.

Цілодобове перебування з хворою дитиною негативно позначається на фізичному та психічному стані матері, часто призводить до того, що вона приймає рішення про поміщення хворої дитини до інтернатного закладу. Як правило, діти, що потрапили до державного закладу, рідко повертаються додому, в основному вони переходять із одного закладу в інший в міру досягнення певного віку. У центрах соціально-психологічної реабілітації немає бази даних сімей, у які діти можуть бути повернуті із закладів. Немає таких даних і в інтернатних установах, де перебувають діти. Із сім'ями, які мають хоча б мінімальні можливості для повернення дитини із закладу, соціальна робота майже не проводиться.

Нові виклики постають для суспільства у зв'язку зі старінням осіб з обмеженими можливостями, зокрема тих, хто потребує інтенсивної підтримки. Для подолання цих викликів потрібні новаторські підходи в багатьох секторах, де реалізуються напрями діяльності відповідних служб.

Нерівність людей літнього віку

Незважаючи на те, що сьогодні пенсійною системою охоплено практично всі громадян відповідного віку, літні люди мають нерівні можливості щодо соціального захисту. Чи не найважчою для вирішення є проблема нерівних умов жителів міських населених пунктів та сільських територій щодо зайнятості та призначення пенсій, які є основним джерелом доходу домогосподарств пенсіонерів. На селі основною сферою зайнятості є сільське господарство, де рівень заробітної плати впродовж багатьох десятиріч – один із найнижчих, а отже, і пенсійна виплата, розрахована як відсоток від заробітної плати, теж буде значно нижчою від середньої. За даними Пенсійного фонду України, у січні 2011 р. середня пенсія сільських жителів становила 939,15 грн., що майже на чверть нижче, ніж у міських пенсіонерів. А після того, як

роботу в особистому селянському господарстві прирівняли до офіційної зайнятості, селяни можуть розраховувати лише на соціальну пенсію, оскільки вони не сплачують внески до Пенсійного фонду.

Крім міжпоселенської, має місце і гендерна нерівність: традиційно заробітна плата жінок становить близько 75% заробітної плати чоловіків, а тому і пенсії у жінок є нижчими. Вищим у чоловіків є коефіцієнт, що враховує кількість років трудового стажу: існуюча нібито пільга щодо більш раннього виходу на пенсію у жінок насправді позбавляє їх змоги і більше заробити коштів, і продовжувати трудову діяльність, адже частина з них після досягнення пенсійного віку змушена залишати роботу не з власної ініціативи. Хіба що ситуацію вдасться частково виправити після повного запровадження положень пенсійної реформи щодо збільшення та вирівнювання пенсійного віку для чоловіків і жінок.

Також люди літнього віку мають нерівні можливості щодо зайнятості. Роботодавці неохоче беруть на роботу осіб передпенсійного віку, нерідко граничним віком виступає і більш молодий – 40–30 років. Навіть в оголошеннях часто обумовлюється вік претендентів на роботу. Хоча нині це заборонено на законодавчому рівні, однак фактично навряд чи комусь вдасться довести, що його не взяли на роботу через вік; якщо з оголошень прибрати віковий ценз – не проблема, то з реального життя – навряд чи вдасться.

Крім віку, перешкодою для влаштування на роботу є те, що не завжди літні люди вміють працювати із сучасною технікою – комп'ютерами, офісним обладнанням, без яких нині важко уявити більшість робочих місць. А система навчання та підвищення кваліфікації для людей пенсійного віку сьогодні майже не працює.

Нерівний доступ сімей у складних життєвих обставинах

Наявність нерівного доступу сімей у складних життєвих обставинах до системи соціальної підтримки та соціальних послуг, в основному, зумовлюються тими ж факторами, що і потрапляння сім'ї у такі обставини. Так, якщо це низькі матеріальні статки, то і рівного доступу до системи освіти чи охорони здоров'я родина не буде мати з тих же причин. Особливо у таких сім'ях через нерівні можливості страждають діти. Якщо із середньою освітою дітей особливих проблем немає, то вища освіта для цієї категорії дітей є практично недоступною. Здебільшого недоступність вищої освіти для таких дітей обумовлена їх низькою успішністю в школі, нечастими відвідуваннями занять, відповідно низьким рівнем отриманих знань, а також прагненням якомога швидше знайти роботу, аби мати можливість забезпечувати себе та інших членів своєї родини. А особа без спеціальної освіти змушена, зазвичай, працевлаштовуватися на низькокваліфіковану та низькооплачувану роботу. Крім того, серед сімей даного типу спостерігається певна "спадковість у здобутті освіти": тобто, якщо батьки не мають спеціалізованої освіти, то вважають, що й їх дітям вона ні до чого.

Більшість сімей у складних життєвих обставинах характеризуються не тільки низьким рівнем доходів, а й недбалим ставленням до своїх дітей, що може мати значний негативний вплив на стан здоров'я та самопочуття дітей. Так, за здоров'ям дітей із проблемних сімей, у разі якщо вони відвідують освітні заклади (дитячий садок або школу), переважно слідкує вихователь або вчителі. Також діти, які відвідують за-

Розділ 2

клади освіти, в обов'язковому порядку раз на рік мають проходити повний медичний огляд з відвідуванням усіх профільних лікарів. Але слід зауважити, що з недавнього часу через брак коштів у МОЗ України медичні перевірки стану здоров'я дітей є не регулярними та не комплексними.

Крім того, якщо діти з сімей у складних життєвих обставинах мають рівні можливості з дітьми з благополучних родин щодо проходження профілактичних оглядів, то шанси отримати при потребі кваліфіковану медичну допомогу у таких дітей є набагато меншими. Незважаючи на те, що, відповідно до чинного законодавства, медичні послуги в Україні є безоплатними, населенню все ж таки доводиться купувати ліки, медичне приладдя тощо, а це часто не по кишені для дорослих з проблемних сімей (особливо якщо батьки пиячать або вживають наркотики). До того ж, недбале ставлення до своїх дітей призводить до “непомічання” хвороби дитини, тому медичні послуги для дітей з таких сімей, якими часто опікуються сусіди чи знайомі, є малодоступними.

Разом з тим, попри всі негаразди, слід зазначити, що сьогодні в Україні немає масових випадків смертності дітей з сімей у складних життєвих обставинах через те, що їм не було надано медичної допомоги. Працівники соціальних служб відзначають, що за останні кілька років відбулись позитивні зміни у ставленні медичного персоналу до цієї категорії дітей.

Враховуючи наявність в Україні значної кількості дітей, які проживають у сім'ях у складних життєвих обставинах, ще однією суміжною проблемою за цих умов стає дуже низька поінформованість населення, особливо дітей, щодо своїх прав (в тому числі і на соціальну допомогу та соціальний захист) та можливостей їх відстоювати.

В Україні протягом останніх років було проведено кілька соціологічних досліджень, які ставили за мету вивчення правової культури дітей. Їх результати свідчать про те, що лише 14% опитаних дітей віком від 14-ти до 17-ти років знають права дитини добре, а 4% – взагалі нічого не знають про ці права. Ще нижчий рівень спостерігається серед дітей, які виховуються у несприятливих умовах й екстремальних ситуаціях, зокрема, діти-інваліди, діти з сімей у складних життєвих обставинах, діти з багатодітних сімей, де кожен п'ятий взагалі не знає про права дитини. Вісімдесят чотири відсотки опитаних вважають, що тією чи іншою мірою права дитини в Україні порушуються, а на думку половини з опитаних, вони порушуються дуже часто.

Загалом найчастіше діти стикаються з порушенням таких прав, як: вільно висловлювати свою думку, мати власні погляди та переконання; на відпочинок; на якісну медичну допомогу; на захист від втручання в особисте життя; на освіту; право дітей на розвиток талантів; захист від жорстокості, знущання, брутального поведіння; право дітей на піклування батьків.

Проблеми соціального захисту трудових мігрантів

Трудові мігранти належать до категорії осіб, які потерпають від нерівності доступу до системи соціального захисту. Більшість з них перебувають нелегально за кордоном, трудові відносини із роботодавцями не оформляють належним чином, не сплачують внески до соціальних фондів, а отже – не мають права ані на соціальну допомогу, ані на пенсію. Накопичити необхідні кошти на прожиття після повернення

в Україну вдається лише одиницям, адже переважна більшість виїждять на заробітки через скрутне матеріальне становище сімей, необхідність сплачувати за здобуття освіти дітьми та з інших причин. Члени сімей трудових мігрантів, в основному, не працюють та не мають інших джерел доходу, крім коштів, які надходять із-за кордону. Переважно вони використовуються на поточне споживання, тобто «проїдаються», накопичення здійснює лише невелика частка сімей.

Ситуація із трудовими мігрантами є неоднозначною. З одного боку, виїзд за кордон та нелегальна зайнятість є їх свідомим вибором, у більшості вони обізнані зі всіма негативними наслідками. З другого – виїхати в іншу країну їх змушує важка економічна ситуація в країні в цілому та в регіоні постійного проживання, неможливість знайти роботу та забезпечити себе й сім'ю.

Негативним у цій ситуації є те, що члени родин трудових мігрантів, в основному діти, звикають жити на допомогу від батьків, що надходить з-за кордону, навіть не намагаються влаштуватися на роботу, часто залишають навчальні заклади. Отже, і мети, задля чого власне і було прийняте рішення про виїзд за кордон, – навчання дітей – не досягнуто, і мігранти позбавляють себе можливості соціального захисту у старості.

Не захищені трудові мігранти і за кордоном. За даними соціологічного дослідження з питань трудової міграції, що було проведене у 2007 р., лише 34,5% українців, які працювали за кордоном, мали письмову угоду з роботодавцями, проте навіть з цієї категорії осіб 21,4% відповідно до угоди не мали права ні на одну соціальну пільгу. Лише у половині випадків у письмовій угоді було закріплено право на соціальне страхування, у 9,3% – на щорічну відпустку, лише у 3,6% випадків – на оплату лікарняного. Найменш соціально захищена категорія українських трудових мігрантів – ті, які працюють у Росії.

Середня тривалість робочого тижня українців за кордоном становить 52,6 години (лише 12% працювали до 40 годин на тиждень). Чотирнадцять відсотків працівників стикалися з тим, що їх фактична робота відрізнялася від обіцяної, 7,0% – з переведенням від одного роботодавця до іншого, 11,9% працювали в несприятливих умовах, 9,6% повідомили про фактичні затримки або неповної виплати заробітної плати, 4,4% були вимушені виконувати наднормову неоплачувану роботу.

Нерівність окремих національних меншин

Особи, які походять з національних меншин, можуть стикатися з численними труднощами, що пов'язані з дискримінацією щодо доступу до соціальних послуг або їхньою недостатньою обізнаністю про державні соціальні служби. Передовсім це стосується ромського населення. Серед ромів велика частка неписьменного населення, діти не відвідують школу, не проходять медичні огляди. Доволі часто роми не мають документів, що засвідчують особу, не реєструють народження дітей. Відповідно, і не мають змоги отримувати ані державну соціальну допомогу, ані соціальні послуги, хоча гостро їх потребують.

Проблеми ромських родин обтяжуються ще й фактично повним несприйняттям їх суспільством. За даними соціологічних опитувань, з-поміж усіх етносів роми є найбільш небажаними сусідами. Із ними асоціюються крадіжки, антисанітарія та інші асоціальні явища. Дітей неохоче беруть у дитячі садки та у школи, часто батьки

учнів та вихованців висловлюють протест проти навчання в одному класі або перебування в одній групі у дитячому закладі їхніх дітей та дітей ромів. З різних причин, в тому числі і тих, що склались історично, з-поміж усіх національних меншин саме роми є найбільш позбавленими можливостей доступу до послуг соціальної сфери та соціального захисту. Для пошуку засобів вирішення їхніх проблем необхідно запровадити комплексний та множинний підхід з врахуванням культурних коренів, мови та специфічних проблем цієї групи.

Нерівні можливості громадян без визначеного місця проживання

Ще однією вразливою категорією населення, яка має нерівні можливості щодо доступу до системи соціального захисту, є громадяни без визначеного місця проживання. Відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», у складі територіальних центрів створено відділення обліку бездомних громадян, однак допомога їм може надаватись лише за принципом «денного стаціонару», та й обмежується вона, в основному, гарячими обідами, одягом, взуттям, а серйозної юридичної допомоги, скажімо, з повернення втраченого житла через шахрайські дії інших осіб, територіальні центри не надають.

З даними дослідження Центру перспективних соціальних досліджень «Соціальний портрет бездомних громадян» (2007 р.), понад 80% бездомних не отримують соціальної допомоги, оскільки часто вони не мають документів, які засвідчують особу, що робить неможливою їх реєстрацію в центрі зайнятості, видачу пенсій і соціальної допомоги.

Особливо це стосується осіб пенсійного віку, для яких ці виплати – чи не єдине джерело існування, а за результатами дослідження, серед осіб від 56 до 65 років не мають документів 45%, серед тих, кому більше 65 років – 33%. І навіть ті, в кого є документи, часто не знають про свої права, не готові вистояти черги та збирати відповідні довідки. Соціальна апатія та зневіра не сприяють пошуку шляхів щодо отримання допомоги. Понад половину опитаних засобом свого існування зазначили тимчасову працю. Лише 17% респондентів (переважно старше 55 років) отримують допомогу від держави та благодійних закладів²⁴. Разом з тим переважна частина бездомних має суб'єктивне відчуття відторгнення (понад 80% респондентів виявили зацікавленість щодо повернення до нормального життя).

Основні причини потрапляння до категорії бездомних, згідно з соціологічним дослідженням, є сімейні проблеми (розлучення, конфлікти у сім'ї, сирітство); на другому місці – втрата житла через позбавлення волі; на третьому – наркозалежність, алкоголізм, і насамкінець – незаконні операції з житлом (при продажу його власником для придбання житла меншої площі, продажу квартири (будинку) після втрати роботи, через заборгованість з оплати комунальних послуг, продажу житла для відкриття власної справи, з якою не склалось). Тобто відторгнення бездомних є комплексним відторгненням, адже воно відбувається із всіх сфер суспільного життя: економічної, культурної, політичної, відторгнення за станом здоров'я, і врешті-решт – від системи соціальної допомоги.

²⁴ <http://www.kmu.gov.ua/control/publish/>

2.5. Доступ до ринку праці та продуктивна зайнятість

Право на працю належить до основоположних прав людини. Участь у ринку праці та зайнятість створюють необхідні умови для забезпечення економічного зростання, матеріального добробуту і достатнього життєвого рівня, відкривають широкі можливості соціалізації і належать до основних форм участі в суспільному житті.

Завдяки економічній діяльності людей створюється додана вартість, що є джерелом доходу та основою добробуту не лише для самих зайнятих та їхніх родин, а й для всіх верств населення (зокрема через одержання соціальних трансфертів), для держави загалом (наповнення бюджету, масштаби та структура соціальних видатків). Робота як джерело доходу та форма участі у господарській діяльності дає можливість стати власником майна, включаючи виробничі активи, цінні папери тощо.

На рівні глобальних цілей розвитку тисячоліття повна продуктивна зайнятість та гідна праця для всіх визнані центральним завданням щодо подолання бідності.²⁵ Участь у ринку праці є основним джерелом регулярних поточних доходів населення, тому рівень економічної активності використовується ПРООН у глобальних звітах з людського розвитку як індикатор доступу до джерел добробуту.²⁶

Економічна активність та зайнятість забезпечують не лише матеріальний добробут і незалежність, а й можливості соціалізації та задоволення духовних потреб людини. Зайнятість як генератор мотивації до самовдосконалення та шлях до максимального залучення в суспільне життя може бути визнана самостійною та самодостатньою цінністю. Якщо у традиційних суспільствах лише деякі види занять (військова, державна, церковна служба) давали змогу здобути певне соціальне становище, то нині зайнятість і професійна кар'єра належать до провідних каналів висхідної соціальної мобільності. Участь у ринку праці та професійно-кваліфікаційний статус на сьогоднішній день великою мірою визначають місце людини у суспільній стратифікації, є системоутворюючими ознаками соціального статусу.²⁷

Становище на ринку праці відображає реальний рівень конкурентоспроможності індивіда чи певної групи населення. Саме на ринку праці найчастіше і найвідчутніше проявляються проблеми дискримінації, хоча рівність трудових прав належить до конституційних гарантій. Ринок праці, як лакмусовий папір, виявляє існуючі дискримінаційні практики, породжені не тільки й не стільки недоліками чинного законодавства, скільки закоренілими упередженнями та стереотипами.

Економічні та соціальні функції ринку праці та зайнятості обумовлюють їх важливу роль як фактора формування нерівності в суспільстві. Як свідчить досвід розвинутих країн, побудова суспільства загального добробуту передбачає подолання масштабної нерівності та досягнення суспільної злагоди, що можливо завдяки високій економічній активності та зайнятості населення. Для високодохідних верств населення трудова діяльність є головним «адвокатом» їх багатства, для незаможних – способом досягнення належного рівня добробуту. Не дарма Європейська стратегія розвитку на період до 2020 р. визначає першою з п'яти голов-

²⁵ *Guide to the new Millennium Development Goals Employment Indicators: including the full set of Decent Work Indicators / International Labour Office.* – Geneva: ILO, 2009. – 48 p.

²⁶ *Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All / United Nations Development Programme.* – New York, 2011. – 185 p.

²⁷ *Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації (монографія).* / Відповід. ред. В.С. Стещенко. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. – 472 с.

Розділ 2

них цілей досягнення 75%-го рівня зайнятості серед населення віком 20–64 роки.²⁸

У контексті проблеми нерівності, йдеться не просто про доступність роботи як такої, а про доступність підходящої роботи та можливість продуктивної зайнятості. Безробіття (тобто можливість реалізації економічної активності в зайнятості) є порівняно локальною проблемою, значно більшу роль відіграють в даному разі продуктивні характеристики роботи, що формують нерівність між зайнятими.

Адам Сміт вирізняв два типи чинників, що обумовлюють нерівність умов зайнятості та винагороди:

нерівність, обумовлена самим характером заняття: наскільки робота є приємною чи неприємною (легка чи важка, чиста чи брудна, шанована чи принижлива), якого навчання потребує її виконання (можна навчитися легко/дешево чи важко/дорого), постійна чи непостійна (залежність від погодних умов, сезонність тощо), який ступінь довіри має викликати виконавець (відповідальність роботи), наскільки висока вірогідність успіху (здобуття визнання, кар'єрне просування, ступінь професійного ризику тощо);

нерівність, обумовлена втручанням держави: обмеження конкуренції, зокрема обмеження доступу до певних занять; посилення конкуренції шляхом стимулювання залучення до певних занять (наприклад, встановлення спеціальних пенсій та стипендій, оплата навчання); обмеження вільного переходу від одного заняття до іншого або територіальних переміщень.²⁹

Усі ці чинники залишаються актуальними й нині. Перший тип нерівності має більш об'єктивний характер, але зрештою доводиться визнати, що нерівність між зайнятими визначається самим фактом поділу праці, який, з одного боку, обумовлює прогрес і підвищення продуктивності, з другого – поглиблює сегментацію ринку праці.

Серед специфічних причин нерівності у доступі до ринку праці та продуктивної зайнятості в сучасній Україні слід зазначити:

- недосконалість законодавчих норм та/або їх недотримання (гендерна незбалансованість трудового законодавства, обмеження можливостей одержання офіційного статусу безробітних для сільських мешканців);
- нерозвинутість інфраструктурної підтримки на ринку праці, зокрема недостатній доступ до інформаційних ресурсів і комунікацій щодо поточної кон'юнктури;
- втрата традицій трудового виховання дітей та молоді (трудова практика та професійне навчання робітничим професіям у середніх загальноосвітніх закладах, «стройотряди» для студентів тощо, які за радянських часів були не такою вже й поганою «школою» трудового життя);
- міцні стереотипи та упередження у ставленні до певних груп населення (гендерні стереотипи, вікова дискримінація, ксенофобія по відношенню до працівників-мігрантів та представників деяких етнічних груп, ін.);
- слабка обізнаність і пасивність широких верств населення щодо своїх трудових та соціальних прав.

²⁸ Europe 2020 targets http://ec.europa.eu/europe2020/reaching-the-goals/targets/index_en.htm

²⁹ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народа // Антология экономической классики. Предисловие И.А. Столярова. – М.: МП «ЭКОНОМ», «КЛЮЧ», 1993. – С. 163–204.

За таких умов прояви нерівності (навіть якщо вона має об'єктивне підґрунтя) загрожують ризиками соціального відторгнення. Як показують дослідження,^{30 31} найвищим є ризик соціального відторгнення у сфері ринку праці та зайнятості в Україні для таких груп населення:

- за можливостями працевлаштування: молодь, особливо випускники навчальних закладів, які шукають перше робоче місце; жінки активного дітородного віку (20–29 років); особи старше 40 років;
- за якістю робочих місць: зайняті в неформальному секторі;
- за можливостями кар'єрного просування: жінки;
- по всіх вищезазначених напрямках: сільські жителі та мешканці малих монофункціональних міст; особи без повної вищої освіти; працівники-мігранти, особи, звільнені з місць відбуття покарання, безпритульні.

Ризик відторгнення значною мірою посилюється великим відсотком безробітних, які не одержують допомогу по безробіттю. Кількість безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості майже втричі менша, ніж фактичні обсяги безробіття, визначені згідно зі стандартами МОП, і тільки $\frac{3}{4}$ зареєстрованих безробітних одержують допомогу. Тобто рівень охоплення фактичного контингенту безробітних допомогою по безробіттю становить менше 25%,³² тоді як у розвинутих країнах – 49%.³³

Складний характер та різноплановість проявів нерівності, пов'язаної з ринком праці, потребує комплексної оцінки масштабів недовикористання праці, що відображає інтегральний рівень доступності роботи та продуктивності зайнятості.

Рівень безробіття, як питома вага безробітних у загальному обсязі пропозиції робочої сили, традиційно вважається головним індикатором стану ринку праці. У той же час завжди визнавалося, що один цей показник не дає повної характеристики рівня використання робочої сили.

Стандартне визначення безробітних базується на трьох критеріях – це особи, які³⁴:

- не мали роботи у звітному тиждні, тобто не виконували ніякої роботи хоча б одну годину за наймом або на умовах самозайнятості;*
- були готові приступити до роботи найближчим часом;*
- вели активні пошуки роботи протягом деякого періоду часу, тобто робили певні кроки в пошуках роботи за наймом або організації власного бізнесу.*

Віковий ценз обстежуваних осіб, тривалість періодів готовності приступити до роботи і пошуків роботи можуть мати деякі національні відмінності, проте всі країни, які проводять обстеження робочої сили, слідуєть цим стандартним критеріям.

³⁰ Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення. – К.: ПРООН Україна, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2010. – 84 с.

³¹ Соціальне залучення в Україні: європейський вибір та інституції соціального сектору / Аналітична національна доповідь. – К.: ПРООН, 2010. – 86 с.

³² Розраховано за даними офіційного веб-сайту Державної служби статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

³³ World of Work Report 2009. The Global Jobs Crisis and Beyond – Geneva: ILO, International Institute for Labour Studies, 2009. – 118 p.

³⁴ Resolution concerning statistics of the economically active population, employment, unemployment and underemployment, adopted by the Thirteenth International Conference of Labour Statisticians // Офіційний веб-сайт Міжнародної організації праці. – http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087481.pdf (12.09.2012)

Розділ 2

Таким чином, показники безробіття відображають повну відсутність роботи і передбачають активну участь у ринку праці через пошуки роботи. Однак є безліч різних «проміжних» станів, які знаходяться на межі між зайнятістю і безробіттям, з одного боку, і між безробіттям та економічною неактивністю, з другого боку. «Відстань» між повною зайнятістю і повною неактивністю дуже велика, і, відповідно, різний ступінь залучення в економічну діяльність і ринок праці, різний рівень використання ресурсів праці.

Необхідність доповнення показників безробіття статистичним виміром неповної зайнятості (underemployment) і недовикористанням праці (labour underutilization) неодноразово розглядалася на Міжнародних конференціях статистиків праці, зокрема на 9-й (1957 р.), 10-й (1962 р.), 11-й (1966 р.), 13-й (1982 р.), 16-й (1998 р.), 18-й (2008 р.) МКСТ³⁵. Чинні міжнародні стандарти в цій сфері визначені Резолюцією щодо вимірювання неповної зайнятості і ситуацій неадекватної зайнятості, прийнятої в 1998 р. на 16-й МКСП³⁶.

У термінах Резолюції 16-ї МКСП, неповна зайнятість (недозайнятість) відображає недовикористання продуктивних можливостей зайнятого населення. Статистичне вимірювання обмежене рамками неповної зайнятості за тривалістю робочого часу (time-related underemployment), що визначається одночасно за трьома критеріями:

- бажання працювати більше годин;*
- готовність працювати більше годин;*
- загальна тривалість фактично відпрацьованого у звітному періоді часу нижче визначеної норми (стандартної або законодавчо встановленої тривалості робочого часу).*

Ситуації неадекватної зайнятості відображають стан на робочих місцях, що знижує продуктивні можливості та благополуччя працівників. У зв'язку з різноманітним проявом національної специфіки, у Резолюції 16-ї МКСП наголошується, що статистичні визначення та методи вимірювання ситуацій неадекватної зайнятості підлягають подальшій розробці. З метою класифікації, було виділено три типи ситуацій неадекватної зайнятості:

- пов'язані з кваліфікацією (skill-related inadequate employment) – бажання і готовність змінити роботу, щоб повнішою мірою використовувати наявні професійні навички;
- пов'язані з доходами (income-related inadequate employment) – бажання і готовність змінити роботу, щоб уникнути факторів, які обмежують розмір доходу (низький рівень організації праці, малопродуктивна праця, нестача інструментів / обладнання, недоступність профнавчання / інфраструктури);
- пов'язані з надмірною тривалістю робочого часу (Inadequate employment

³⁵ *Subjects considered by International Conferences of Labour Statisticians // Офіційний веб-сайт Міжнародної організації праці. – http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/meetings-and-events/international-conference-of-labour-statisticians/WCMS_CON_TXT_STA_ICL_SUB_EN/lang--en/index.htm (12.09.2012)*

³⁶ *Resolution concerning the measurement of underemployment and inadequate employment situations // Офіційний веб-сайт Міжнародної організації праці. – http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087487.pdf (12.09.2012)*

related to excessive hours) – бажання працювати меншу кількість годин (на тій самій чи іншій роботі) з відповідним скороченням доходу.

До 18-ї МКСП (2008 р.) була підготовлена доповідь для дискусії «За рамками безробіття: вимір інших форм недовикористання праці»³⁷, яка пропонує якщо не всеосяжний, то, у всякому разі, більш комплексний підхід до проблеми. Запропонована концепція статистичного вимірювання недовикористання праці включає три компоненти:

- *надлишок праці, або ж дефіцит роботи (labour slack) – безробітні; не повністю зайняті за тривалістю робочого часу; особи, які зневірилися знайти роботу і подібні категорії неактивного населення;*
- *низькі заробітки (low earnings) – зайняті із заробітком нижче половини медіанного (з урахуванням фактично відпрацьованого часу);*
- *кваліфікаційна невідповідність (skill mismatch) – зайняті, рівень кваліфікації яких вищий, ніж вимагає фактично виконувана робота: особи з повною середньою або професійно-технічною освітою, зайняті у найпростіших професіях; особи з вищою освітою на посадах клерків і нижче.*

Якщо згрупувати складові недовикористання праці за статусом участі в ринку праці, вони охоплюють представників усіх статусів економічної активності:

- безробітних (усіх);
- зайнятих, які не повністю зайняті за тривалістю робочого часу, та/або мають низький рівень заробітку, та/або кваліфікацію вище, ніж вимагає виконувана робота (причому одна людина може виявитися одразу в двох або навіть усіх трьох типах ситуацій);
- економічно неактивних, які зневірилися знайти роботу, і подібні категорії, готові приступити до роботи.

Хоча доповідь пропонувала досить чіткі критерії по кожному компоненту, ця чергова спроба стандартизувати статистичне вимірювання рівня використання робочої сили також не змогла подолати існуючих розбіжностей, особливо, що стосується вимірювання ситуацій неадекватної зайнятості. Основна проблема практичного впровадження цієї статистичної концепції полягає в тому, що класична програма обстеження робочої сили не дає всієї необхідної інформації, зокрема вона не містить питань про розмір заробітку. Як показує національна практика проведення вибіркового обстежень домогосподарств, включення в анкету обстеження робочої сили будь-яких питань про доходи, а тим паче – про точний розмір заробітку, може призвести до істотного погіршення якості даних (збільшення кількості відмов від інтерв'ю, викривлення інформації внаслідок неправдивих відповідей тощо). Використання інших наявних джерел (обстеження бюджетів домогосподарств, статистика підприємств, адміністративні дані) для визначення чисельності зайнятих з низькими заробітками унеможливорює розрахунок інтегрального показника, оскільки виникає проблема порівнянності даних і неминучий подвійний рахунок.

Важливість статистичного вимірювання рівня недовикористання праці

³⁷ *Beyond Unemployment: Measurement of Other Forms of Labour Underutilization: Room Document №13 / Working group on Labour underutilization. 18th International Conference of Labour Statisticians. Geneva, 24 November – 5 December 2008. – 56 c.*

Розділ 2

особливо зростає в умовах глобальної рецесії, коли «граничні» між зайнятістю, безробіттям та економічною неактивністю стани набувають значного поширення не лише в країнах, що розвиваються, та перехідних країнах зі слабо структурованими ринками, а й у розвинутих країнах з сильними системами соціального захисту. Так, багато країн ЄС в умовах рецесії 2008–2009 рр. використовували схеми скорочення тривалості робочого часу як альтернативу безробіттю, що дало можливість зберегти зайнятість для близько двох мільйонів працівників³⁸.

У менш розвинутих країнах люди, які втрачають роботу по найму і не мають інших джерел засобів існування, змушені вдаватися до нестандартних форм зайнятості, часто на неформальній основі. Тому під час кризи великого зростання безробіття не спостерігається, і обсяги зайнятості скорочуються незначною мірою, але відбувається перерозподіл працівників із відносно благополучного сектору найманої праці в сектор уразливої зайнятості³⁹. Наприклад, в Україні в кризовому 2009 р. при 15%-му падінні ВВП чисельність економічно активного населення залишилася практично незмінною (скорочення склало 1,1%, або 247,1 тис. осіб), чисельність безробітних збільшилася на 0,5 млн. осіб, тоді як штат найманих працівників підприємств скоротився майже на 1 млн. осіб⁴⁰.

Скорочення пропозиції на ринку праці у період рецесії відбувається, як правило, за рахунок збільшення кількості осіб, які зневірилися знайти роботу, та подібних категорій населення, що не ведуть пошуки роботи (очікують повернення на попередню роботу, вважають неможливим знайти роботу внаслідок наявності соціальних або економічних бар'єрів, відсутності необхідної інфраструктури і т.п.). За стандартною класифікацією статусів економічної активності, такі особи перебувають поза ринком праці, проте вони, безперечно, чинять певний тиск на загальну ситуацію. Увага до цих груп населення пов'язана також з виявленням резервів робочої сили, актуальність яких зростає у зв'язку з прогресуючим процесом старіння населення.

Враховуючи недостатню інформативність стандартних показників безробіття, деякі країни з розвинутою статистикою ринку праці давно використовують додаткові і більш агреговані показники. У США, де регулярні обстеження робочої сили проводять з 1940 р., у 1970-х рр. був розроблений і впроваджений у статистичну практику перелік показників, що базуються на різних визначеннях безробіття і робочої сили⁴¹. Нині цей список включає шість альтернативних показників, що характеризують недовикористання робочої сили:

U-1 – особи, безробітні 15 тижнів і більше, у % до цивільної робочої сили;

U-2 – особи, які втратили роботу, та особи, у яких закінчилася тимчасова робота, у % до цивільної робочої сили;

³⁸ ERM REPORT 2010: *Extending flexicurity. – The potential of short-time working schemes / European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. – VIII, 125 p.*

³⁹ *Global Employment Trends 2010: The challenge of a jobs recovery / International Labour Office. – Geneva: ILO, 2010. – 82 p.*

⁴⁰ *Праця України у 2010 році: Стат. зб. / Відп. за вип. І.В. Сенік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 326 с.*

⁴¹ *Steven E. Haugen. Measures of Labor Underutilization from the Current Population Survey / U.S. Bureau of Labor Statistics, Office of Employment and Unemployment Statistics. Working Paper 424. – March 2009. – 12 p.*

U-3 – безробітні у % до цивільної робочої сили (офіційний рівень безробіття відповідно до стандартів МОП);

U-4 – безробітні плюс зневірені, у % до цивільної робочої сили плюс зневірені;

U-5 – безробітні плюс зневірені плюс подібні маргінальні категорії, у % до цивільної робочої сили плюс всі маргінальні категорії;

U-6 – безробітні плюс зневірені плюс подібні маргінальні категорії плюс зайняті неповний робочий час з економічних причин, у % до цивільної робочої сили плюс всі маргінальні категорії.

По відношенню до класичного визначення безробіття, перші два індикатори характеризують більш вузькі поняття, а останні три – ґрунтуються на ширших концептуальних підходах. Всі показники визначаються на базі поточного обстеження населення (Current Population Survey (CPS)) щомісяця для країни в цілому, а в розрізі штатів – за формулою ковзної середньої за 4 суміжні квартали. При цьому до зневірених належать особи поза робочою силою, які хочуть і готові працювати, та вели пошуки роботи якийсь час у попередні 12 місяців, але в останні 4 тижні припинили пошуки, зневірившись у їх результативності. До маргінальних категорій застосовуються ті ж критерії, що і для зневірених, крім причини відсутності пошуків роботи в останні 4 тижні. Зайняті неповний робочий час з економічних причин – це особи, які працювали менше 35 годин на тиждень, хочуть і готові працювати повний робочий час, але не змогли знайти роботу на повний час або їх робочий час було скорочено (тобто вимушена, недобровільна зайнятість неповний робочий час)⁴².

Статистика Канади застосовує таку практику з 1997 р. Повний перелік показників містить 8 індикаторів, один з яких (R4) відповідає стандартному рівню безробіття, інші його доповнюють, характеризуючи тривалість періоду безробіття (R1, R2) і поширення різних пограничних станів між безробіттям і зайнятістю/неактивністю. Останній індикатор, R8, називають загальним рівнем недовикористання (overall 'underutilization' rate), оскільки він є найбільш агрегованим. Його чисельник охоплює такі категорії осіб: безробітні; зневірені; очікують повернення або виклику на роботу; готові приступити до роботи в довготривалій перспективі; зайняті, змушені працювати неповний час, з коригуванням на рівень недовикористання робочого часу. Знаменник R8 включає зайнятих, безробітних та відповідні категорії неактивного населення, що увійшли в чисельник⁴³.

Євростат з 2010 р. на доповнення до стандартного показника рівня безробіття використовує три нових індикатори⁴⁴, що відображають чисельність таких груп населення:

- неповністю зайняті за тривалістю робочого часу;*
- шукають роботу, але не готові приступити найближчим часом;*

⁴² *Alternative Measures of Labor Underutilization // Офіційний веб-сайт Бюро статистики праці США. – <http://www.bls.gov/lau/stalt.htm> (12.09.2012)*

⁴³ *Jason Gilmore and Sébastien LaRochelle-Côté. Inside the labour market downturn / Statistics Canada. – February 23, 2011. – 14 p.*

⁴⁴ *Arturo de la Fuente. New measures of labour market attachment: 3 new Eurostat indicators to supplement the unemployment rate // Statistics in Focus. – №57/2011. – 8 с.*

Розділ 2

- *готові до роботи, але не шукають.*

Дві останні категорії отримали назву «потенційна додаткова робоча сила» (potential additional labour force). Показники визначаються на базі середньорічних даних обстеження робочої сили ЄС (European Union Labour Force Survey (EU-LFS)) і публікуються в розрізі країн. На відміну від США і Канади, Євростат не розраховує агрегованих показників, перевага віддається не відносним, а абсолютним величинам (чисельність кожної з категорій населення окремо).

Накопичений багаторічний досвід обстежень ринку праці в умовах різних країн і на різних стадіях економічного циклу зумовлює необхідність перегляду чинних міжнародних стандартів. У процесі підготовки 19-ї МКСП, проведення якої заплановано на 2013 р., розробляється проект оновлених стандартів статистики праці, включаючи вимір недовикористання робочої сили⁴⁵. Пропозиції в цій сфері спрямовані на вимір незадоволеного попиту на зайнятість (unmet demand for employment), що інтегрує три компоненти:

- безробітні;
- неповністю зайняті за тривалістю робочого часу;
- особи поза робочою силою, які здійснюють деякий тиск на ринок праці:
- шукають роботу, але не готові приступити найближчим часом;
- готові приступити, але не шукають роботу (зневірилися знайти роботу; звільнені, які очікують повернення на роботу; внаслідок наявності соціальних або економічних бар'єрів, відсутність необхідної інфраструктури тощо).

Ведеться також дискусія про базу порівняння для розрахунку відносного показника. Для розрахунку рівня безробіття в знаменнику традиційно береться робоча сила (чисельність економічно активного населення), але запропонований показник незадоволеного попиту на зайнятість включає також деякі категорії населення, що належать за діючими стандартами до неактивних, які перебувають поза робочою силою. Тому розрахунок відносного показника шляхом ділення на чисельність робочої сили буде давати завідомо завищений результат.

Важливою перевагою останньої розробки є порівняльна простота впровадження в статистичну практику – всі компоненти незадоволеного попиту на зайнятість можуть бути вимірні на базі поточних обстежень робочої сили без істотних змін їх програми. На нашу думку, для міжнародної порівняльності даних доцільно уточнити критерії визначення зневірених і подібних їм категорій (ознаки «тиску» на ринок праці), що в подальшому зробило б можливим їх включення до розширеного складу робочої сили.

В Україні у 2011 р. масштаби незадоволеного попиту на зайнятість становили 2,1 млн. чол. і майже на 20% перевищували чисельність безробітних (табл. 2.17).

Серед компонентів незадоволеного попиту на зайнятість найбільшою була кількість безробітних (83,4% загальної чисельності), значну групу становили також неактивні, які були готові працювати, але не шукали роботу (зневірилися знайти роботу; не знають, де і як шукати роботу; вважають, що немає підходящої роботи; мають роботу сезонного характеру; сподіваються повернутися на колишню роботу).

⁴⁵ Інформація о 19-й Международной конференции статистиков труда // Официальный веб-сайт Международной организации труда. – <http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/meetings-and-events/international-conference-of-labour-statisticians/19/lang--en/index.htm> (12.09.2012)

Масштаби незадоволеного попиту на зайнятість в Україні, 2011 р.

	Тис. осіб	У % до:		
		підсумку	робочої сили	робочої сили з урахуванням резервів
Безробітні	1732,7	83,40	7,86	7,75
Неповністю зайняті за тривалістю робочого часу	52,2	2,51	0,24	0,23
Неактивні, шукали роботу, але не готові приступити	7,6	0,37	0,03	0,03
Неактивні, не шукали роботу, але готові приступити	285,0	13,72	1,29	1,28
Всього	2077,5	100,00	9,42	9,30

Джерело: Державна служба статистики України, розрахунок за річними даними обмеження економічної активності населення.

Однак необхідність статистичного вимірювання інтегрального рівня використання праці залишається актуальною, оскільки в Україні значно масштабнішою є проблема низької якості зайнятості, а не дефіцит роботи як такої. Порівняно невисокий рівень незадоволеного попиту на зайнятість значною мірою пояснюється поширенням паліативних форм зайнятості в неформальному секторі, найбільш представлених зайнятістю в особистому селянському господарстві з метою реалізації виробленої продукції. У 2011 р. чисельність останньої категорії становила 2,9 млн. чол., або 14,2% загальної кількості зайнятого населення. У сільській місцевості, де вибір робочих місць особливо бідний, майже 40% зайнятого населення працюють в особистих селянських господарствах⁴⁶.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що вирішення проблеми нерівності в Україні неможливе без створення сприятливих умов для повної і продуктивної зайнятості населення. Політика зайнятості має бути спрямована не тільки на розширення можливостей вибору робочих місць, а й на формування нової моделі трудової поведінки, в якій увага зосереджена на змісті виконуваної роботи і можливостях розвитку, а не тільки на розмірі заробітку.

2.6. Доступність фінансово-економічних ресурсів для різних верств населення

У ринкових умовах доступність фінансово-економічних ресурсів є важливою характеристикою економічної нерівності, що відображає диференціацію населення за можливістю формувати, зберігати та ефективно використовувати власні

⁴⁶ *Економічна активність населення України 2011: Стат. зб. / Відп. за вип. І.В. Сенік. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 204 с.*

Розділ 2

та запозичені фінансово-економічні ресурси. Власні фінансово-економічні ресурси – це ті грошові кошти та активи, які перебувають у власності населення, формуються з власних джерел (доходи від оплати праці, грошові кошти, які громадянин отримує від підприємницької діяльності, доходи від власності на майно, надходження від інвестиційної діяльності; соціальні виплати, інші доходи) і використовуються на власний розсуд, виходячи з поточних потреб. Запозичені фінансово-економічні ресурси – це ті кошти, які громадяни отримують з фінансово-кредитних установ, за умови повернення та які нерідко мають чітко визначене цільове призначення (кредити, одержані у фінансових установах, товарно-матеріальні цінності, одержані на умовах кредиту або відстрочення платежу, інші кошти, одержані на умовах позики).

Економічна нерівність за доступністю фінансово-економічних ресурсів залежить від багатьох чинників: здійснюваної політики доходів та оплати праці, рівня економічної активності населення та суб'єктів фінансового ринку, розвитку фінансової інфраструктури та довіри до неї з боку населення. Значення фінансово-економічних ресурсів для зменшення проявів нерівності у суспільстві неможливо переоцінити, оскільки їх відсутність або нестача є основною перешкодою для людського розвитку. Для населення України доступність залучених фінансово-економічних ресурсів визначається насамперед привабливістю інвестиційного клімату в країні, довірою населення до банківських структур, конкурентністю страхового ринку, а головне – рівнем трудових доходів населення та ситуацією на споживчому ринку. Доступність чи недоступність фінансово-економічних ресурсів для населення залежить від здійснюваної в державі грошово-кредитної та податкової політики, політики доходів – її пріоритетів, засобів реалізації та очікуваних наслідків. При тому, що в країні досить розгалужена мережа банківських установ (кількість банківських структур становила 198 одиниць на кінець 2011 року із загальними активами близько 1212,9 млрд. грн.), запозичені фінансові ресурси здебільшого недоступні для пересічного українського громадянина.

У структурі фінансово-економічних ресурсів населення відносно стабільним елементом є та частка заощаджень, що формується на основі трудових доходів. Майновий статус домогосподарств країни значною мірою залежить від обсягів заощаджень, що слугують важливим джерелом забезпечення їх стабільного розвитку. Загальновизнано, що реальний приріст заощаджень виникає тоді, коли сукупні доходи особи перевищують два прожиткових мінімуми.

Обсяги заощаджень домогосподарств у вигляді депозитів у комерційних банках у 2011 р. становили 310,4 млрд. грн. За роки незалежності країни обсяг депозитів населення постійно зростав, а їх динаміка залежала від макроекономічної ситуації в країні, змін валютного курсу гривні та ступеня довіри господарюючих суб'єктів і населення до банківської системи. Як видно з табл. 2.18, за 1980–1990 рр. обсяг депозитів домогосподарств у номінальному обчисленні зріс у 2,5 рази, а за 2000–2010 рр. – у 40,6 рази.

Протягом кризових 2008–2010 рр. в умовах несприятливого економічного середовища, коливань валютного курсу та невпевненості у фінансово-економічній ситуації, вкладники займали обережну позицію та розміщували кошти у комерційних банках на короткий строк або взагалі закривали депозитні рахунки. Це призвело до скорочення депозитів на 989 млн. грн. у 2009 році, в основному за раху-

нок вкладів у національній валюті (на 6%). Депозити в іноземній валюті зросли на 5,1% тільки за рахунок зниження курсу гривні до іноземних валют, тоді як у валютах номінації їх обсяг зменшився. Необхідно враховувати і те, що певна частка заощаджень населення функціонує поза межами банківської системи (за оцінками, це 60 млрд. доларів США).

Таблиця 2.18.

Розмір депозитів домогосподарств, залучених комерційними банками в Україні, млн. грн.

	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
Всього*	34,3	49,7	84,9	616	6780	73202	215087	214098	275093	310390
З них у										
національній валюті	-	-	-	505	3481	42176	107526	101081	142924	160530
іноземній валюті	-	-	-	111	3299	31026	107561	113016	132169	149861

* – 1980, 1985, 1990 роки сума вкладів у млрд. крб.

Джерело: Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2001. – С. 445; Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України. – К., 2009. – С. 429; Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К.: «Август Трейд», 2011. – С. 419.

Поведінка домогосподарств на фінансовому ринку, намагання зберегти і примножити наявні ресурси залежить від такого регулятора, як курс національної грошової одиниці до іноземних валют (рис. 2.22).

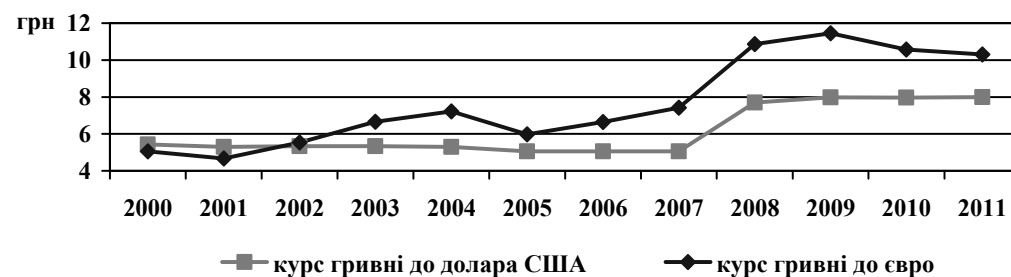

Рис. 2.22. Динаміка офіційного курсу національної грошової одиниці до іноземних валют, 2000–2011 рр. (на кінець періоду), грн.

Джерело: Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43900>

<http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=127719>

Навіть незначна девальвація гривні спонукає населення до формування заощаджень в іноземній валюті та може спричинити панічні настрої, які ще більше посилюють ситуацію невизначеності. У цьому сенсі становить інтерес аналіз динаміки співвідношення між обсягами заощаджень домогосподарств у національній та іноземній валютах. Звертає увагу та обставина, що у 1995 р. це співвідношення

Розділ 2

становило 4,5:1,0, тобто абсолютна перевага надавалась національній валюті, а в 2011 р. воно знизилось до рівня 1,1:1,0. Така динаміка характеризує орієнтири домогосподарств на формування заощаджень як в національній, так й іноземній валюті, що пов'язано з фінансовою нестабільністю, очікуваннями нових хвиль кризових явищ в економіці країни.

В Україні сформовано низький рівень доступності фінансово-кредитних ресурсів для переважної більшості населення через високі ставки за кредитами, що перевищують реальну платоспроможність потенційних позичальників, про що свідчать дані рис. 2.23.

Рис. 2.23. Частка залучених ресурсів у структурі сукупних ресурсів домогосподарств, 2004–2011 рр., %

Джерело: *Витрати і ресурси домогосподарств України у 2011 році: стат. зб.* – К.: Державний комітет статистики України, 2012. – 368 с.

Якщо у 2004 р. у сукупних ресурсах домогосподарств частка залучених ресурсів становила близько 4,0%, то у 2010 р. – 2,5%, а в 2011 р. – 3,1%. Попри тенденцію зближення динаміки процентних ставок банків у національній валюті за кредитами і депозитами (рис. 2.24), цей розрив за останні роки, на жаль, залишився достатньо істотним.

Рис. 2.24. Динаміка процентних ставок комерційних банків у національній валюті за кредитами та депозитами, %

Джерело: Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43900>
<http://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=127719>

Якщо у 2000 р. він становив 26,8 відсоткових пункти, то у 2010 р. – 5,4 в.п. Напередодні фінансово-економічної кризи значно збільшилися обсяги кредитування

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

домогосподарств, хоча і залишились нижче рівня європейських країн, в яких кредитне обслуговування нерідко досягає обсягів валового внутрішнього продукту. Зрозуміло, що такі обсяги кредитування можуть собі дозволити лише розвинуті країни світу з усталеними тенденціями соціально-економічного розвитку, доскональними фінансовими інструментами, орієнтованими на досягнення фінансової стабільності.

Для порівняння з вітчизняною практикою, наводимо характеристику депозитних та кредитних відсоткових ставок в окремих зарубіжних країнах (табл. 2.19).

Таблиця 2.19.

Характеристика депозитних та кредитних відсоткових ставок в зарубіжних країнах, %

Країна	Показник	Рік									
		2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Японія	Депозитна ставка	0,06	0,04	0,04	0,08	0,27	0,68	0,81	0,59	0,43	0,50
	Кредитна ставка	1,97	1,86	1,82	1,77	1,68	1,66	1,88	1,91	1,72	1,60
Сінгапур	Депозитна ставка	1,54	0,91	0,51	0,41	0,44	0,57	0,53	0,42	0,29	0,20
	Кредитна ставка	5,65	5,35	5,31	5,30	5,30	5,31	5,33	5,38	5,38	5,40
Китай	Депозитна ставка	2,25	1,98	1,98	2,25	2,25	2,52	4,14	2,25	2,25	2,80
	Кредитна ставка	5,85	5,31	5,31	5,58	5,58	6,12	7,47	5,31	5,31	5,80
Естонія	Депозитна ставка	4,03	2,74	2,40	2,16	2,13	2,84	4,37	5,72	4,82	1,10
	Кредитна ставка	7,78	6,70	5,51	5,66	4,93	5,03	6,46	8,55	9,39	7,80
Угорщина	Депозитна ставка	8,40	7,41	10,98	9,09	5,17	7,45	6,81	9,92	5,82	4,90
	Кредитна ставка	12,12	10,17	9,60	12,82	8,54	8,08	9,09	10,18	11,04	7,60
Росія	Депозитна ставка	4,85	4,95	4,48	3,79	3,99	4,08	5,14	5,76	8,58	6,00
	Кредитна ставка	17,91	15,70	12,98	11,44	10,68	10,43	10,03	12,23	15,31	10,80

Джерело: Офіційний сайт Світового Банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://search.worldbank.org>

З наведених даних видно, що, порівняно з іншими країнами, у тому числі постсоціалістичними, в Україні діє найвища процентна ставка по кредитах і високий відсотковий спред між ставками по кредитуванню та депозитними ставками. Це не тільки свідчить про високу ризиковість кредитування, а й істотно обмежує

Розділ 2

можливості домогосподарств середнього та низького статку залучати необхідні фінансово-кредитні ресурси. Низький потенціал кредитоспроможності вітчизняної економіки є одним з основних чинників, що зумовлює економічну нерівність між домогосподарствами країни.

Доступність фінансово-кредитних ресурсів значною мірою залежить від співвідношення виплат за кредитами та доходів громадян. Зокрема, Україна одна з країн, де найвища вартість іпотечних кредитів по відношенню до доходів домогосподарств (рис. 2.25).

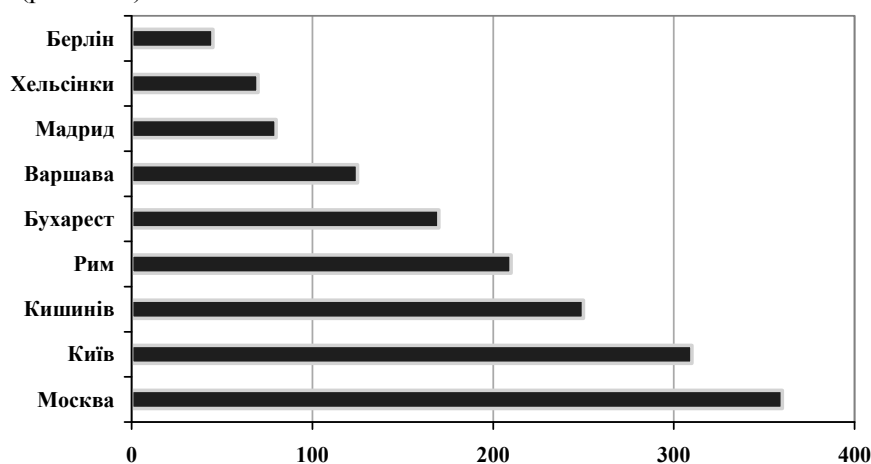

Рис. 2.25. Співвідношення виплат за іпотекою та середньомісячного доходу в деяких іноземних містах, %

Джерело: Сайт журналу *Компаньйон* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://companion.ua/Articles/Content?Id=198061>

Недоступність іпотечних кредитів пов'язана як з високими кредитними ставками та невисокими доходами населення, так і з надзвичайно високими цінами на нерухомість. За оцінками фінансових аналітиків, іпотечний портфель комерційних банків України з початку фінансово-економічної кризи скоротився на 40%. Іпотечні ресурси відіграють особливу роль у структурі фінансово-економічних ресурсів, необхідних для розвитку домогосподарств, оскільки вони мають здебільшого характер довготривалих інвестицій. У випадку їх віртуалізації, як це сталося напередодні кризи 2008–2010 рр., вони сприяють розгортанню та прискоренню процесів фінансової нестабільності.

В умовах глобального економічного простору змінюються традиційні джерела формування фінансово-економічних ресурсів домогосподарств, з'являються нові, серед яких слід виокремити міграційний капітал, під яким розуміють доходи працівників-мігрантів, що їх вони спрямовують на батьківщину. Із цим джерелом формування ресурсів пов'язані доходи близько 10% населення світу⁴⁷. В окремих країнах темпи його зростання випереджають навіть темпи збільшення надходжень від експорту, обсягів іноземних інвестицій тощо. За даними Міжнародного валют-

⁴⁷ Гайдучький А. П. Проблеми легалізації потоків міграційного капіталу / А. П. Гайдучький // *Економіка та держава*. – 2006. – №5. – С. 36–40.

ного фонду та Світового банку, за останні роки обсяги грошових переказів громадян досягли 501 млрд. дол. США; за наявними оцінками (з урахуванням неофіційної частини), вони сягають 751 млрд. дол. США.

Загальною тенденцією для країн Європейського Союзу є комплексне поєднання державних, регіональних і місцевих підходів до формування власних фінансових ресурсів домогосподарств з урахуванням необхідності досягнення таких цілей: активно стимулювати громади до участі в різних формах господарської та управлінської діяльності з тим, щоб вони мали стабільне джерело надходження доходів і не претендували на державну допомогу, брали активну участь у реалізації інвестиційних проєктів; забезпечити гідний рівень життя тим верствам населення, які не в змозі працювати за станом здоров'я, віком, і створити регіональну систему їх захисту; зберегти доступність освітніх, медичних, культурних послуг як основу людського розвитку.

Узагальнюючи світовий досвід можна виокремити такі основні підходи та принципи формування власних фінансових ресурсів домогосподарств, що принципово відрізняються від українських:

- наявність різноманітних джерел одержання доходу, у тому числі тих, які не залежать від результатів трудової діяльності, дає змогу населенню брати участь у реалізації інвестиційних проєктів;
- доходи населення є необхідним економічним підґрунтям формування середнього класу (а не засобом відтворення робочої сили на мінімальній межі), досягнення соціальної злагоди в суспільстві, а головне – одним з важливих інвестиційних джерел;
- посилення регіональних та місцевих засад в організації соціального забезпечення населення, що передбачають високу ділову активність місцевих органів влади.

Доступність фінансово-економічних ресурсів для домогосподарств значною мірою залежить від рівня розвитку в країні фондового ринку. Домогосподарства країни не є активними суб'єктами фондового ринку через його слабкий розвиток та нестачу коштів для придбання цінних паперів. Торгівлю на ринку цінних паперів організують фондові біржі, основними функціями яких є оцінка вартості й привабливості цінних паперів, а також організація ефективної торгівлі цінними паперами. Зрозуміло, що такою самою є роль будь-якого посередника фондового ринку, у тому числі в його позабіржовому секторі, але тільки фондова біржа спроможна забезпечити високий рівень ліквідності вкладень у цінні папери і задовільну їхню надійність. Є думка, що на фондовому ринку переважна більшість операцій з купівлі і продажу цінних паперів (здебільшого державних) здійснюється поза межами бірж. За таких умов досить складно забезпечити стабільне формування потужних легальних інвестиційних потоків як в економіку країни, так і на розвиток вітчизняних домогосподарств. Кількість бірж, яким видано ліцензії на таку діяльність, становить 10 організацій (серед них основними є ПрАТ «Фондова біржа «ПФТС» та ПАТ «Українська біржа»). Протягом 2010 року в економіку країни через інструменти фондового ринку залучено 84,37 млрд. грн. (132,24 млрд. грн. – у 2009 р.). Одним із основних напрямів розвитку ринку цінних паперів останніх років та нововведень на цих біржах для широкого загалу є запровадження інтернет-трейдингу, що дало

Розділ 2

можливість значно розширити коло фізичних осіб для участі у торгах. Інвестування на ринку цінних паперів стало значно доступнішим.

В економічно розвинених країнах світу, надзвичайно великого значення надають формуванню, збереженню і примноженню заощаджень населення, особливо через систему інститутів спільного (колективного) інвестування як основного засобу акумуляції коштів населення на фондовому ринку. Інтенсивний розвиток інститутів спільного інвестування в Україні та її регіонах є закономірним процесом, який дає змогу здійснювати перерозподіл грошових ресурсів, узгоджувати інтереси інвесторів, знижувати ризики інвестиційної діяльності. Доречно зазначити, що в США населення бере активну участь у спільному інвестуванні, його частка досягає 70% фінансових активів країни і у п'ять разів перевищує частку держави⁴⁸.

Внаслідок низького життєвого рівня населення України і, відповідно, незначних обсягів заощаджень його внесок у формування фінансових активів та участь у спільному інвестуванні економічних проектів є незначними. За даними Єдиного державного реєстру інститутів спільного інвестування, їх загальна кількість інтенсивно зростала у 2007 р. – із 519 на початок року до 834 – на кінець року (або на 61%) із вартістю активів 3,7 млрд. грн. Унаслідок укрупнення кількість інститутів спільного інвестування у 2010 р. скоротилася при зростанні загальних активів до 8,76 млрд. грн. (рис. 2.26).

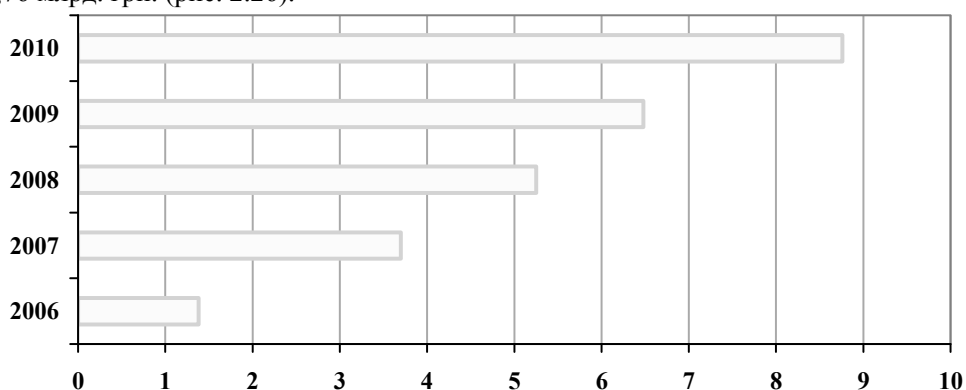

Рис. 2.26. Загальна вартість активів інститутів спільного інвестування у 2006–2010 рр. (на кінець періоду), млрд. грн.

Високої концентрації інститутів спільного інвестування досягнуто у м. Києві – 76,0% їх кількості; серед областей – у Дніпропетровській (9,8%), що значно перевищує показники Харківської (4,9%), Донецької (2,0%), Херсонської (1,6%), Запорізької (1,2%) та Івано-Франківської (1,2%) областей. З дозволу Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку в Україні на кінець 2010 р. функціонували 94 компанії, що здійснювали управління активами. Аналіз динаміки розвитку інститутів спільного інвестування дає підстави очікувати на подальшу посткризову

⁴⁸ Молина Е. В. *Инвестиционный потенциал населения и механизмы его реализации: [монография]* / Е. В. Молина. – Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 2007. – 102 с.

активізацію їх діяльності, посилення конкуренції між ними і банківськими структурами щодо залучення вільних коштів населення в економічний обіг, зважаючи на обмеженість обігових коштів суб'єктів господарювання.

Основними надбаннями спільного інвестування є:

- сприяння створенню й нагромадженню капіталу;
- перетворення інвестиційних рішень на доступніші для дрібних інвесторів;
- зниження ризику за рахунок диверсифікації;
- стимулювання діяльності підприємств і сприяння підприємництву в малому і середньому бізнесі;
- сприяння залученню іноземного капіталу.

Джерелом фінансово-кредитних ресурсів, залучених домогосподарствами країни, можуть бути страхові компанії, кредитні спілки, інвестиційні фонди, недержавні пенсійні фонди. Потужним інвестором у країнах Західної Європи є такі небанківські фінансові інститути, як страхові компанії, що здійснюють загальне страхування і страхування життя населення, частка якого перевищує 81% загальної суми капіталовкладень страхових компаній⁴⁹. Загалом, зростаюча кількість небанківських фінансових інститутів, що виконують певну соціальну функцію, у тому числі стосовно збереження і примноження заощаджень населення, їх залучення в економічний обіг, – це особливість фінансового ринку країн Західної Європи. Такий досвід необхідно використати в Україні та її регіонах, зважаючи на низький рівень захищеності заощаджень населення.

У цьому контексті важливим є активізація діяльності недержавних пенсійних фондів як стабілізаційної складової інвестиційних ресурсів країни, у тому числі сформованих самими домогосподарствами. За останні роки в Україні до участі в недержавних пенсійних фондах, які діяли у 8 регіонах, було залучено не більше 150 тис. осіб, тобто неістотна частка населення країни. При цьому з 87 недержавних пенсійних фондів значна більшість (69, або 80%) діяли у м. Києві. Вартість активів становила 1,13 млрд. грн., у структурі яких переважали цінні папери (49,23%) та грошові кошти (38,09%)⁵⁰.

Розвиток в Україні інституту недержавного пенсійного забезпечення дасть змогу розширити ресурсну базу домогосподарств, у складі яких переважають особи пенсійного віку. На особливу увагу заслугове практика формування так званого пенсійного капіталу в США, що передбачає такі основні джерела: виплати за програмою соціального забезпечення (Social Security), доходи з приватних пенсійних планів (Private Retirement Plan), виплати з індивідуального пенсійного фонду (Individual Retirement Annuity), а також заробітки та власні заощадження. У структурі доходів осіб у віці понад 65 років частка виплат із соціального забезпечення становить 41%, заробітків – 23%, приватних пенсій та пенсійних фондів громадських установ – 19%, власних заощаджень – 12%, інших надходжень – 5 %⁵¹. Переваги цієї системи ілюструють високі показники приватних заощаджень і мінімальні по-

⁴⁹ Криклій А. С. Розвиток небанківських фінансових інститутів в країнах Західної Європи в умовах глобалізації / А. С. Криклій, І. С. Каракулова // *Економіка та держава*. – 2006. – №4. – С. 8–10.

⁵⁰ Звіт державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ssmc.gov.ua/activities/annual>

⁵¹ Шаленко М. В. Джерела формування доходів осіб у пенсійному віці в США / М. В. Шаленко // *Зайнятість та ринок праці: [міжвід. наук. зб.]*. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – С. 175–186.

Розділ 2

казники заміщення передпенсійного доходу виплатами з фондів соціального забезпечення. Якщо у США рівень заміщення становить 40% і перебуває на мінімальній межі, то в європейських країнах він є значно вищим і становить: у Німеччині і Франції – 65–70%, Швеції, Італії та Іспанії – 90%³². Така політика може бути реалізована лише за високого життєвого рівня, коли власні заощадження населення формуються регулярно та не знецінюються внаслідок високої інфляції, а фінансові структури функціонують достатньо успішно в аспекті збереження нагромаджень населення.

Отже, низька доступність фінансово-економічних ресурсів для розвитку домогосподарств в українських реаліях обумовлена неефективною фінансовою політикою, що не орієнтована на потреби і запити населення. Її головні пріоритети, на жаль, це розгалуження самої мережі банківських структур, нав'язування населенню нових банківських послуг та продуктів, в яких ця фінансова структура виступає здебільшого як посередник (поширення платіжних карток), а не кредитор. Така політика мінімізує банківські ризики, проте не забезпечує необхідну доступність власне фінансово-кредитних ресурсів для населення.

Розділ 3. ОСНОВНІ ПРОЯВИ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ

3.1. Розподіл за соціально-економічним статусом

Найбільш очевидним проявом нерівності в суспільстві традиційно є розподіл населення або домогосподарств за соціально-економічним статусом. Розглядати цей прояв необхідно з двох боків, за статусом голови домогосподарства та його місцем у суспільній ієрархії та індивідуальним соціально-економічним статусом людини.

Так, за даними обстеження умов життя домогосподарств України у 2011 році у 49,8% домогосподарств голова мав статус – працюючий за наймом, 31,7% – пенсіонер, 8,0% – безробітний, 5,0% – домогосподарка, роботодавці склали лише 1,0%. Значною є нерівність у розподілі домогосподарств за соціально-економічним статусом голови домогосподарства та типом місцевості. У 2011 році найбільша кількість домогосподарств, де голова був працюючий за наймом, спостерігалася у великих містах – 58,7%, проти – 51,3% у малих містах та 37,1% у сільській місцевості. Найчастіше у великих містах фіксували домогосподарства, у яких голова був роботодавцем, і, навпаки, домогосподарства, де голова мав статус пенсіонера, безробітного або домогосподарки частіше траплялися у сільській місцевості. Отже, домогосподарства з високим рейтингом на суспільному щаблі сконцентровані у містах, тоді як у сільській місцевості переважають домогосподарства з низьким статусом. Така нерівність сприяє подальшому розриву між містом та селом, оскільки в наш час дуже важливо мати добрі стартові умови, без яких неможливо досягнути високого соціально-економічного статусу.

Соціально-економічний статус голови домогосподарства безпосередньо впливає на його добробут, про це свідчать як прямі, так і опосередковані показники. За даними 2011 року, середньомісячний еквівалентний розмір витрат домогосподарств, де голова мав статус – працюючий за наймом, становив 1735,7 грн., в той час як для домогосподарств, де головою був роботодавець – 2767,2 грн., Відповідно середньомісячні еквівалентні витрати для домогосподарств, де головою був пенсіонер, дорівнювали 1489,5 грн., домогосподарка – 1392,7 грн., безробітний – 1385,9 грн. Окрім абсолютного розміру витрат, домогосподарства мають суттєві відмінності у їх структурі. Серед домогосподарств, де головою є працюючий за наймом, частка витрат на харчування становить 50,9%, домогосподарка – 53,1%, безробітний – 54,8%, пенсіонер – 58,1%, тоді як у домогосподарствах, де головою є роботодавець, – лише 37,6%.

Як зазначалося вище, суспільний статус домогосподарства важлива характеристика нерівності населення, але й індивідуальний соціально-економічний статус відіграє не менш важливу роль у формуванні нерівності населення.

Необхідно оцінити статеві відмінності у розподілі різних категорій населення. За обстеженням умов життя домогосподарств України у 2011 році, чоловіки переважали серед роботодавців – 73,9%, та безробітних – 67,8%, майже паритет спостерігався серед найманих працівників – 49,8% чоловіків та 50,2% жінок. У свою чергу, жінки переважали серед пенсіонерів – 65,4%, що пояснюється більшою тривалістю їхнього життя.

Розділ 3

Ще однією важливою характеристикою нерівності є нерівність за типом місцевості. Так, за даними обстеження умов життя домогосподарств, серед мешканців великих міст 48,4% – працюючі за наймом, 21,8% – пенсіонери, 5,2% – безробітні, 4,3% – домогосподарки і лише 0,8% – роботодавці. У сільській місцевості частка працюючих за наймом складала лише 29,4%, пенсіонерів – 30,0%, безробітних – 12,6%, домогосподарок – 6,6%. Ці дані цілком збігаються з аналогічними даними про розподіл домогосподарств України за соціально-економічним статусом голови домогосподарства. Отже, це доводить значну нерівність у розподілі населення України з високими та низькими статусами за типами місцевості, що, в свою чергу, суттєво впливає і на економічну, і на соціальну нерівність. Якщо оцінити це у цифрах, то виходить, що у містах мешкають – 76,4% працюючих за наймом (з них у великих містах 50,4%), 74,1% роботодавців (52,75), 51,4% безробітних (26,0%), 59,0% домогосподарок (35,0%), 61,5% пенсіонерів (36,45).

Різниця у індивідуальних доходах населення залежно від їх соціально-економічного статусу набагато перевищує диференціацію витрат домогосподарств за статусом голови. У 2011 році сукупний середньомісячний дохід працюючих за наймом становив 1860,3 грн., відповідний показник для роботодавців майже вдвічі більше – 3591,7 грн. Сукупний індивідуальний дохід інших категорій населення значно поступався вищенаведеним, так, середньомісячний сукупний дохід пенсіонерів у 2011 році становив – 1124,8 грн., безробітних – 939,2 грн., домогосподарок – 776,7 грн. Значні відмінності спостерігалися також у структурі доходів: для працюючих за наймом та роботодавців основне джерело – це доходи від трудової діяльності, а для інших категорій населення – пенсії, допомога по безробіттю, допомоги та компенсаційні виплати.

Окрім нерівності у рівнях матеріального забезпечення за соціально-економічним статусом, є й інші. Зокрема, спостерігається значна диференціація за рівнем освіти залежно від наявного соціально-економічного статусу.

За даними 2011 року, серед працюючих за наймом частка осіб з вищою освітою становила 56,8%, у тому числі 31,5% з повною вищою освітою, серед роботодавців цей показник був, відповідно, 74,5% та 50,9%. Рівень освіти інших категорій громадян значно поступався вищезгаданим. Так, серед пенсіонерів було зафіксовано лише 33,1% осіб з вищою освітою, з них 14,2% мали повну вищу освіту; безробітних 29,4% осіб мали вищу освіту, у тому числі – 12,8% повну вищу освіту; домогосподарок вищу освіту мали 39,9% осіб, повну вищу – 18,9%. Така значна нерівність за рівнем освіти цілком підтверджується узагальнюючим показником освіченості населення, а саме кількістю років навчання: середня тривалість навчання серед працюючих за наймом становила 12,9 року, роботодавців – 13,8, пенсіонерів – 10,3, безробітних – 11,5, домогосподарок – 11,9, інших категорій населення не перевищувала 12 року.

Значними є відмінності між домогосподарствами країни за рівнем матеріального добробуту, рівнем освіти та ін. у розрізі соціально-економічного статусу домогосподарств. Це пов'язано з тим, що ці параметри тісно взаємопов'язані та взаємозалежні, між ними має місце взаємовплив – зокрема, складно отримати високий соціально-економічний статус без відповідного рівня освіти; водночас розуміння необхідності високого рівня освіти формується за відповідних настанов. Зі зростанням статусу домогосподарства, підвищується вірогідність того, що його члени мати-

муть високий освітній рівень.

Крім рівня освіти та тривалості навчання, є значні відмінності у галузі, в якій здобуто вищу освіту. Так, серед роботодавців, які мають вищу освіту, 52,0% отримали її у галузі технічних наук, серед інших категорій населення цей показник не перевищує 40%. Серед безробітних спостерігається значна частка населення, яке здобуло освіту за спеціальністю, пов'язану із сільським господарством, – 12,3%, частка домогосподарок з економічною освітою – 39,8%, що на 15–17 в.п. більше, ніж частка осіб із вищою освітою у цій сфері серед інших категорій населення.

Середня тривалість трудового стажу населення також має істотні відмінності. Зрозуміло, що, роблячи порівняльний аналіз за цією характеристикою, необхідно враховувати середній вік населення кожної категорії. Так, у 2011 році середній трудовий стаж працюючих за наймом становив 17,2 року, при тому, що середній вік цієї категорії дорівнював 40,7 року, тобто співвідношення середнього трудового стажу та середнього віку становило 0,423; майже нічим не відрізнялися показники роботодавців: середній трудовий стаж – 17,4, середній вік – 41,5, співвідношення – 0,419. Тривалість трудового стажу домогосподарок та безробітних поступалася вищезгаданим категоріям населення: середній трудовий стаж безробітних дорівнював – 14,3 року, середній вік – 37,7, співвідношення – 0,380. Такі показники для безробітного населення пов'язані, передовсім з тим, що рівні безробітності серед молоді набагато вищі, ніж серед інших вікових груп населення. Для домогосподарок середній трудовий стаж дорівнював 10,7 року, середній вік – 35,7 року, співвідношення – 0,284. Отже, роботодавці та працюючі за наймом є особами більш старшого віку з великим трудовим стажем.

3.2. Можливість підтримання соціальних зв'язків

Загальновизнано, що в Україні ступінь соціальної нерівності не має аналогів серед східноєвропейських країн, насамперед через злиття влади і бізнесу, перерозподіл національного багатства на користь високодохідних груп, на тлі скорочення частки доходів та можливостей самореалізації найбідніших верств населення. За результатами останніх соціологічних опитувань, лише 2 % дорослого населення України вважають себе заможними, до 40 % – середнім класом, а решта – 58 % самоідентифікують себе як бідні. У разі збереження надмірної соціальної диференціації населення можна очікувати посилення напруженості в суспільстві у найближчій перспективі.

Актуальним для українського суспільства є забезпечення рівності соціальних можливостей та рівності соціальних результатів. Рівність соціальних можливостей передбачає, перш за все, рівність усіх членів суспільства перед законом, в одержанні послуг освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення. Рівність соціальних можливостей регламентована ст. 43–53 Конституції України, згідно з якими кожен громадянин держави має право на вільно обрану працю, захист від незаконного звільнення, гарантовану винагороду за результати трудової діяльності, оплачувану щорічну відпустку, соціальне забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості. Однак, судячи з українських реалій, законодавчі та виконавчі органи влади і управління не в змозі привести проголошені права грома-

Розділ 3

дян у відповідність до реальних можливостей країни, а тим паче до міжнародних соціальних стандартів.

На відміну від соціальних можливостей, що формуються на потенційному рівні, рівність соціальних результатів слід розуміти як рівність соціальних умов лише для тих осіб, які беруть участь у суспільно корисній діяльності. В основу цієї категорії закладено принцип пропорційності соціальних благ і гарантій внеску окремо взятого індивідуума в суспільний розвиток. Відповідно до вказаного принципу, особам, які опинилися поза сферою зайнятості, має надаватися право на соціальні трансферти.

Обмеження нерівності, наближення українського суспільства до стану соціальної рівності (в будь-якій країні це можливо лише гіпотетично) ускладнено такими обставинами:

- недостатнім ресурсним забезпеченням соціальної сфери внаслідок бюджетних обмежень, а також відставання темпів оновлення існуючих соціальних стандартів від динаміки економічного розвитку, зокрема вартості життя населення та функціонування соціальної інфраструктури;
- наявністю «тіньової» системи надання соціальних послуг, що базується на нелегальному використанні державного майна, нецільовому використанні соціальних асигнувань, а також неофіційній платності соціальних послуг;
- декларативністю соціальних планів та проектів через відсутність дієвої системи контролю за проміжними та кінцевими результатами їх реалізації;
- низькою громадянською активністю населення та стійким закріпленням у масовій свідомості хибного стереотипу про необхідність перерозподілу суспільних благ з метою встановлення рівності та справедливості в розподілі доходів та власності; посиленням впливом корпоративних груп, що володіють значним ресурсним потенціалом, та заможних соціальних страт суспільства на формування розподільчих механізмів соціальної політики.

Необхідність формування усталених соціальних зв'язків в Україні обумовлена важливістю розв'язання конфлікту між традиційною соціальною реальністю, що характеризується неспроможністю діючих механізмів державної соціальної політики задовольнити повною мірою нагальні соціальні потреби українців, а також забезпечити їм соціальні гарантії, регламентовані конституційно. Важливо забезпечити формування усталених, конструктивних соціальних зв'язків у суспільстві, усвідомлюючи, що це завдання є прерогативою не тільки держави і владних структур, а й кожного громадянина. Реалізація цих ідей можлива за умови формування громадянського суспільства, здатного забезпечити узгодженість соціально значущих інтересів громадян, суспільних об'єднань, органів державної влади та органів місцевого самоуправління, захист прав і свобод громадян, конституційного ладу і демократичних принципів розвитку.

У процесі життєдіяльності формуються певні соціальні взаємозв'язки та взаємодії на основі спільності або розбіжності інтересів, цілей, орієнтирів та поглядів. Постійна чи тимчасова взаємодія індивідів або груп формує соціальні зв'язки, які передбачають обмін інформацією, результатами праці тощо. Переважна більшість соціальних зв'язків сприяє залученню суб'єктів до суспільно корисної діяльності, проте певна частка з них може бути і суспільно шкідливою (кримінальна

діяльність). Одна з основних функцій соціальної комунікації полягає у зміцненні суспільства, перетворенні його на цілісний соціальний організм, а також у підтримці та збереженні цієї цілісності. Хоча сучасне суспільство формується з різних організацій, соціальних груп, окремих індивідів, які мають різний соціальний статус та життєві позиції, проте розвиток соціальних зв'язків дає змогу посилити об'єднуючі засади зміцнення суспільства, перетворення його на цілісний соціальний організм. З розвитком інформаційного суспільства трансформується соціальний простір – нова система інформаційних ресурсів дає змогу суб'єктам обмінюватися інформацією на різних рівнях: глобальному, національному, регіональному, галузевому чи локальному.

Можна виокремити такі типи суспільно корисних соціальних зв'язків:

- соціальні зв'язки, що формуються у сімейній сфері і пов'язані зі спільним задоволенням базових життєвих потреб, вихованням дітей, підтримкою літніх членів родини;
- соціальні зв'язки з приводу реалізації цивільних прав громадянина;
- соціальні зв'язки у трудовій сфері, пов'язані з реалізацією трудового потенціалу особистості, формуванням трудових доходів, участю в прийнятті управлінських рішень на рівні трудового колективу;
- соціальні зв'язки з приводу формування освітньо-професійного потенціалу особистості;
- соціальні зв'язки, що забезпечують задоволення духовних потреб.

Будь-які соціальні зв'язки формують через певну координацію дій суб'єктів, які можуть набувати прямого чи опосередкованого прояву, залежно від того, чи перебувають взаємодіючі суб'єкти у безпосередньому контакті чи ні. Різні форми соціальної взаємодії завжди мають опосередкований характер у зв'язку з тим, що суб'єкти повністю не поінформовані про предмет взаємодії. Об'єктивність соціальних зв'язків полягає в тому, що вони виникають і розвиваються через спільність поглядів, інтересів, цінностей взаємодіючих суб'єктів. Усталені соціальні зв'язки у суспільстві слід розглядати як один з можливих шляхів обмеження соціальної нерівності у суспільстві.

Соціальні зв'язки набувають властивостей капіталу, оскільки участь людей у цих відносинах є способом одержання певних благ і вигод; життєдіяльність людини завжди протікає в організаційних формах, які характеризуються наявністю певних процедур формального змісту, ґрунтуються на нормативному регулюванні та мають інституціоналізований характер; ефективні соціальні зв'язки можливі за міцного соціального порядку і стабільності, коли у людей виникає відчуття особистої безпеки, що виражається в довірі до соціальних інститутів у результаті встановлення загальних норм і цінностей із конкретним економічним змістом.

Система соціальних зв'язків може посилювати чи зменшувати результативність колективної діяльності. У разі партнерських, дружніх відносин збільшується не лише дохідність виробництва, а й змінюється соціальна поведінка в суспільстві загалом. Реалізація потенціалу соціальних зв'язків сприяє зростанню результативності використання ресурсного потенціалу і виробничих відносин, тобто збільшенню приросту додаткової вартості через гармонізацію соціальних відносин у суспільстві загалом та в межах окремих функціональних і територіальних спільнот на базі співробітництва і партнерських зв'язків.

Первинними у життєдіяльності людей є, безумовно, соціальні відносини між

Розділ 3

ними як елементами природи. Народження людини – природне явище, що свідчить про первинність її зв'язків із природою. З другого боку, людина – істота соціальна, й соціальні зв'язки дедалі помітніше зумовлюють зміст і механізми задоволення спектра потреб людини, відтак впливаючи на її природні властивості. Соціальні потреби людини посилюють зв'язки між різними спільнотами в межах соціуму і водночас збільшують залежність людини від природи, з якої вона черпає матеріальні ресурси, перетворює їх у придатну для використання форму та задовольняє особисті й суспільні потреби.

У соціальних відносинах дедалі зростає роль людини як ресурсу, найважливішими ознаками якого є стан фізичного розвитку, інтелект, демографічна поведінка, що, в свою чергу, стають ресурсом природного відтворення, змісту і динаміки соціальних відносин, моральності, партнерства, дружби тощо. Людський потенціал реалізується на засадах розвитку системи соціальних відносин – людський потенціал, реалізований в економічній діяльності, забезпечує отримання підприємцями прибутку, найманими працівниками – доходу, іншими категоріями населення – соціальних виплат, а в підсумку – задоволення всього спектра потреб суспільства.

Пошук шляхів забезпечення соціальної рівності в суспільстві, насамперед, у плані рівного доступу усіх його членів до медичних, житлово-комунальних, освітніх, рекреаційних, культурних послуг, а також до сфери продуктивної зайнятості дискутується в наукових колах, серед політиків, економістів та соціологів. Більшість з них дотримується тієї думки, і з цим не можна не погодитися, що абсолютна соціальна рівність неможлива у зв'язку з суб'єктивними відмінностями кожного індивідуума за кваліфікаційно-освітнім рівнем, майновим забезпеченням та формою участі у суспільних відносинах.

Порушення соціальних зв'язків спричиняє депривацію як процес скорочення чи позбавлення можливостей задовольняти основні життєві потреби окремих індивідів чи навіть певних соціально-демографічних груп населення. Абсолютна форма депривації, що об'єктивно оцінюється за показниками рівня життя, супроводжується станом соціального дискомфорту, негативними психічними проявами. Визнаючи порушення чи деформацію соціальних зв'язків та структур головною причиною депривації, яка за певних умов може спричиняти соціальну напруженість, нестійкість масових настроїв та суспільної думки з різних питань соціально-економічного розвитку країни, слід детальніше розглянути її основні прояви.

Важливо зазначити, що порушення чи розрив соціальних зв'язків нерідко ототожнюють із соціальною смертю як результатом самоусунення або виключення соціального суб'єкта з життя соціуму на різних рівнях суспільного життя.

На мікрорівні, в малих групах це розрив соціальних зв'язків внаслідок витіснення з колективу, відхід з сім'ї тощо; на мезорівні – це відмова людини від участі в діяльності соціальних інститутів (державних, громадських, політичних) і її вихід з релігійних, професійних, демографічних та інших спільнот; на макрорівні цей розрив може настати внаслідок ув'язнення чи добровільного перебування у монастирі; на мегарівні – внаслідок бродяжництва, робінзонади, відлюдництва⁵².

У переважній більшості сучасних соціологічних досліджень домінує думка

⁵² Левченко І.Е. *Феномен соціальної смерті: сб. науч. работ / И.Е. Левченко // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 22–31.*

про те, що будь-які зміни у вже сформованій системі соціальних зв'язків (і навіть у випадку так званої соціальної смерті) слід оцінювати як позитивні та негативні одночасно. Негативний аспект відображає розчарування людини у сформованій системі соціальних відносин; нездатність або небажання адаптуватися в соціумі і досягти загальноприйнятих стандартів; неможливість реалізації творчого потенціалу; відсторонення від активного життя в суспільстві або відчуження. Позитивний аспект – це наявність конструктивної критики соціальних процесів і нераціональної взаємодії; усвідомленого вибору принципів поведінки, в яких недоцільні і непродуктивні відносини між особистістю і соціумом частково або повністю виключаються; так звана «самотність у натовпі» передбачає ступінь свободи, в якій цілком можлива незалежна реалізація творчих здібностей чи формування групи однодумців⁵³.

Серед нагальних соціальних потреб населення та сформованих на їх базі соціальних зв'язків провідне місце належить тим, що пов'язані з можливостями своєчасно отримати медичну допомогу, придбати ліки чи медичне приладдя. На рис. 3.1 наведено динаміку домогосподарств, позбавлених цих можливостей.

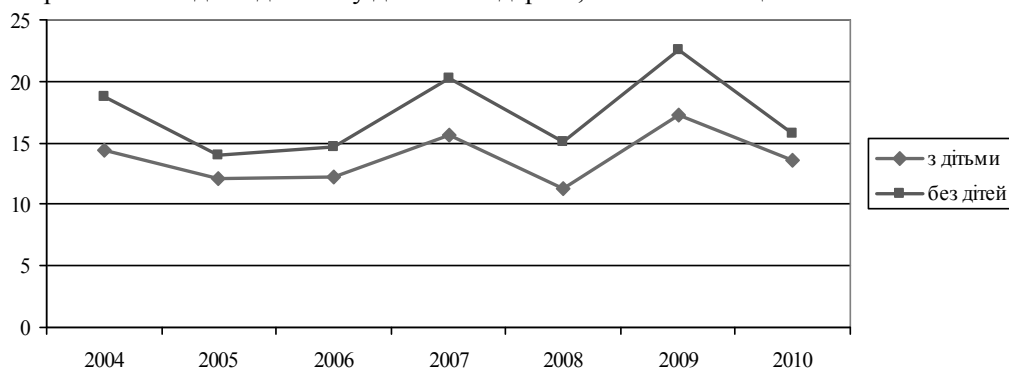

Рис. 3.1. Питома вага домогосподарств, які протягом останніх 12 місяців не змогли отримати медичну допомогу, придбати ліки чи медичне приладдя, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Через відсутність поблизу житла медичних закладів потерпає 5,1% домогосподарств у великих містах та 10,5 % – у малих, тоді як у сільській місцевості це є проблемою для 26,9 % домогосподарств, тобто більше ніж у 5 разів, порівняно з великими містами (табл. 3.1). Доречно зазначити, що внаслідок масштабних депопуляційних процесів та економічних проблем сільських територій (низька платоспроможність сільського населення, застаріла матеріально-технічна база та кадрові проблеми закладів сільської охорони здоров'я) за останні 10 років істотно скоротилася інфраструктура охорони здоров'я. Зокрема, кількість лікарняних закладів у сільській місцевості за 2000–2010 рр. зменшилася на 46,0 % (у них ліжок – майже на 40 %), кількість ФАПів – на 7,4 %, станцій та відділень швидкої медичної допомоги – на 15,4 %.

⁵³ Н.В. Князева-Лязгина С.А.Лязгин. Социальная смерть. Два аспекта взаимоотношения личности и общества. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Niz/.../knyazeva-lyazgina.htm

Таблиця 3.1.

Питома вага домогосподарств, що потерпають через відсутність поблизу житла медичної установи, %

	2007	2009	2011
Велике місто	7,6	5,9	5,1
Мале місто	14,4	9,6	10,5
Сільська місцевість	36,6	29,9	26,9

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Незабезпеченість сільських населених пунктів послугами швидкої медичної допомоги перетворилася на гостру проблему – від цього потерпає 26,9 % домогосподарств, що майже всемоє більше, ніж у великих містах (рис. 3.2). Низький рівень доступності послуг медичних закладів та швидкої медичної допомоги в сільській місцевості слід оцінювати як один з проявів нерівності у сфері забезпечення життєдіяльності населення в розрізі різних типів поселень.

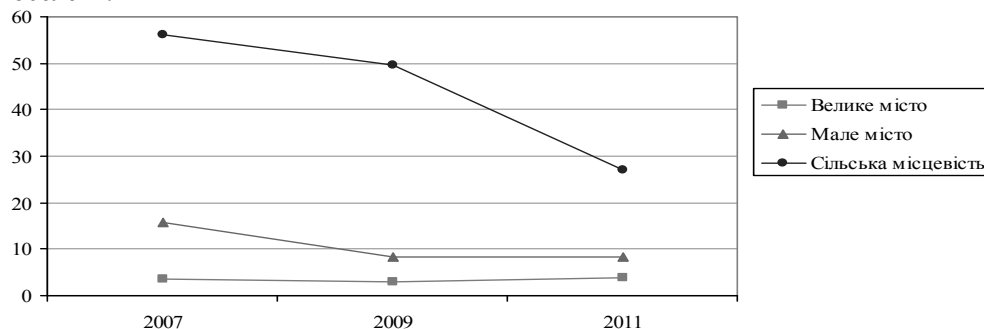

Рис. 3.2. Домогосподарства, що потерпають через незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Своєчасне отримання медичної допомоги є важливим індикатором проявів нерівності, насамперед у розрізі типів поселень. У 2011 р. вищий відсоток домогосподарств, що не змогли отримати медичну допомогу, спостерігався у сільській місцевості (26,2 %) при зростаючій динаміці, порівняно з 2007 р., неістотно випереджаючи великі і малі міста країни (табл. 3.2). Сільські домогосподарства значно обмежені у доступі до лікування в стаціонарі, медичного обстеження, щодо придбання медичного приладдя.

Складність одержання медичних послуг на безоплатній основі або їх висока вартість є основною причиною проблем, пов'язаних з потребою у послугах лікаря, насамперед у незабезпечених верств, багатодітних сім'ях. Це не може не позначитися на стані їх здоров'я, можливостях підтримувати необхідний рівень працездатності, сповідувати здоровий спосіб життя. Реформування медичної сфери, з пріоритетами подолання нерівного доступу до послуг охорони здоров'я сільських жителів, через структурне розмежування первинного, вторинного й третинного рівнів медичної до-

помоги, зокрема, шляхом створення центрів первинної медико-санітарної допомоги, госпітальних округів, високоспеціалізованих центрів з відповідним ресурсним забезпеченням є пріоритетним напрямом зниження нерівності та посилення соціальних зв'язків на сільських територіях.

Таблиця 3.2.

Питома вага домогосподарств, що потерпають через відсутність послуг лікаря (крім стоматолога) у медичному закладі (за відсутністю або складністю отримання таких послуг на безоплатній основі), %

	2007	2009	2011
Велике місто	24,5	20,3	24,1
Мале місто	23,4	19,0	21,4
Сільська місцевість	24,2	22,1	26,2

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Наявність поблизу житла дошкільних та шкільних закладів ми розглядаємо як необхідну передумову обмеження нерівності у доступі до соціальних послуг та можливості підтримувати соціальні зв'язки. Найгірше забезпечені дошкільними закладами сільські поселення. Понад половину сіл України, здебільшого малоселенних, не мають власних шкіл, використовуючи можливості підвозу школярів в інші сільські поселення. За результатами обстеження умов життя домогосподарств у сільській місцевості України потерпають через відсутність поблизу житла дошкільних закладів 4,7 % домогосподарств, у малих містах – 1,6, великих містах – 1,3 % домогосподарств (рис. 3.3).

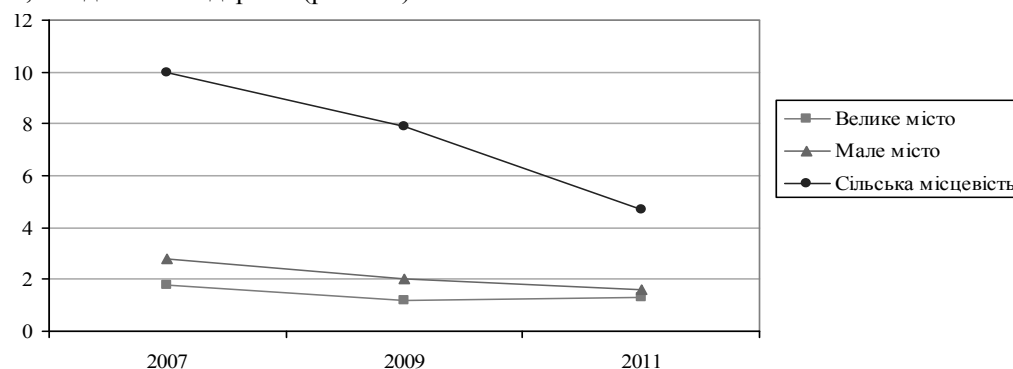

Рис. 3.3. Домогосподарства, що потерпають через відсутність поблизу житла дошкільних закладів, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Збереження і підтримання соціальних зв'язків передбачає наявність транспортного сполучення, телекомунікаційних засобів, мобільного зв'язку. З табл. 3.3 видно, що за 2007–2011 рр. найвища частка домогосподарств, що потерпають від відсутності щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом,

Розділ 3

відмічається у сільській місцевості – 22,7 %; у великих містах цей показник становить 1,1, малих – 4,8 %. Низький рівень регулярного транспортного забезпечення сільської місцевості слід оцінювати як головну перешкоду щодо підтримання необхідних соціальних зв'язків, насамперед з міським населенням.

Таблиця 3.3.

Питома вага домогосподарств, що потерпають через відсутність регулярного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом, %

	2007	2009	2011
Велике місто	1,4	1,0	1,1
Мале місто	6,3	3,7	4,8
Сільська місцевість	33,4	24,4	22,7

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Сільська місцевість недостатньо забезпечена об'єктами роздрібною торгівлі – частка домогосподарств, що потерпає через відсутність поблизу житла об'єктів роздрібною торгівлі, у 2011 р. становила 15,6 %, перевищивши аналогічний показник великих міст у 20,6, малих – у 4,7 разів. Позитивним є те, що за 2007–2011 рр. частка таких господарств скоротилася у сільській місцевості та у великих містах в 1,4 разу, у малих містах – в 1,3 разу, тобто скорочення відбувалось майже однаковими темпами (рис. 3.4). Якщо виходити з сучасних завдань соціального розвитку сільської місцевості, то темпи скорочення таких господарств повинні тут бути щонайменше у 4–5 разів вищими.

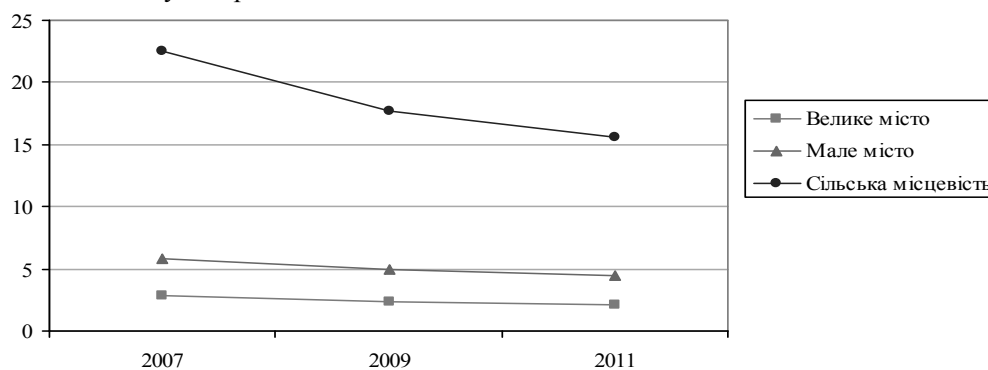

Рис. 3.4. Домогосподарства, що потерпають через відсутність поблизу житла об'єктів роздрібною торгівлі, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Подолання занепаду в сфері торгівлі та побуту сільської місцевості доцільно пов'язувати з прискоренням темпів відродження сільської кооперації; наданням пільгових кредитів на оренду приміщень підприємцями, які організують в сільській місцевості об'єкти побутового обслуговування; стимулюванням розвитку сільської роздрібною торгівлі і служби побуту; формуванням та реалізацією активної

державної соціальної політики в галузі охорони здоров'я, освіти та культурного розвитку сільського населення.

Важливим аспектом розвитку соціальних зв'язків є можливість здобуття професійної освіти незалежно від місця проживання. У 2011 р., порівняно з 2007 р., у зв'язку із платністю значної частки освітніх послуг зросла частка домогосподарств, що потерпають від неможливості її одержання у всіх типах поселень (табл.3.4). Хоча у великих містах цей показник є дещо нижчий, проте за цей період приріст таких господарств був значно вагомішим саме у великих містах. Відстежується залежність між статками домогосподарств та можливістю здобути професійну освіту – бідні та багатодітні домогосподарства істотно обмежені у цій сфері. Позбавлення можливостей отримання будь-якої професійної освіти для певної частки домогосподарств – реальна загроза зниження професійно-кваліфікаційного потенціалу економічно активного населення у майбутньому.

Таблиця 3.4.

Питома вага домогосподарств, що потерпають через позбавлення можливостей здобуття будь-якої професійної освіти, %

	2007	2009	2011
Велике місто	3,0	5,2	4,4
Мале місто	3,9	7,3	4,9
Сільська місцевість	6,2	7,5	6,5

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

У цьому контексті, посиленню соціальних зв'язків та обмеженню нерівності сприятиме: створення єдиного освітнього простору, удосконалення системи управління освітою та підвищення її якості; забезпечення доступності до якісної освіти всіх верств населення за умови спадкоємності рівнів освіти (дошкільної, початкової, середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої, післядипломної, освіти протягом життя); підвищення ефективності фінансування освіти.

Надзвичайно важливим для формування і зміцнення соціальних зв'язків є залучення домогосподарств країни до сучасних засобів комунікації. Зокрема, забезпеченість телевизором дає змогу домогосподарствам своєчасно одержувати необхідну інформацію про події в країні та світі, бути поінформованими щодо останніх досягнень науки і техніки, поглиблювати професійні знання та світогляд в цілому. У 2011 р. потерпало через відсутність телевізора 3,4 % домогосподарств сільської місцевості, 1,2 % домогосподарств великих і малих міст за загальної тенденції до їх скорочення (рис. 3.5). За умови збереження цих темпів, можна очікувати, що вже протягом найближчих двох-трьох років практично не буде таких домогосподарств у великих та малих містах при їх неістотній кількості у сільській місцевості.

Житлова забезпеченість, наявність прийнятних житлово-побутових умов слугують важливим індикатором потенціалу розвитку соціальних зв'язків на рівні сімейних, дружніх, сусідських відносин. Частка домогосподарств, що потерпають через нестачу житла (5 м² на особу), в 2011 р. становила: у великих містах – 5,4 %,

Розділ 3

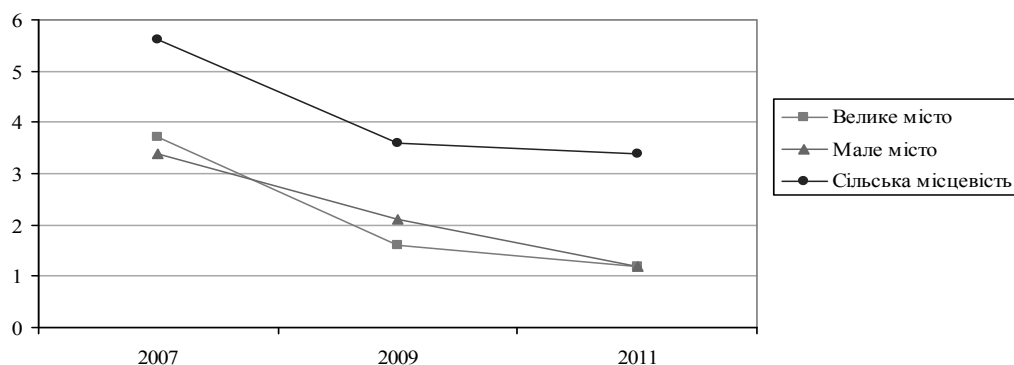

Рис. 3.5. Домогосподарства, що потерпають через відсутність телевізора, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

малих – 3,9, сільській місцевості – 2,8 % (табл. 3.5). Хоча частка таких домогосподарств є значно нижчою у сільській місцевості порівняно з містами, проте вищою є частка домогосподарств, які потерпають через незадовільний стан житлових приміщень.

Таблиця 3.5.

Питома вага домогосподарств, що потерпають через нестачу житла, %

	2007	2009	2011
Велике місто	6,5	6,0	5,4
Мале місто	3,5	2,4	3,9
Сільська місцевість	3,1	2,5	2,8

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Про складні житлово-побутові умови проживання на сільських територіях свідчить незабезпеченість квартир елементарними житлово-побутовими зручностями, яка у Вінницькій, Житомирській, Кіровоградській, Хмельницькій та Чернігівській областях перевищує 90 %. Незважаючи на те, що у сільській місцевості за 2000–2010 рр. забезпечення опаленням зросло на 15 %, каналізацією – 8,1, ваннами (душовими) на 7,2 %, воно залишається низьким по всіх сільських територіях регіонів.

Внаслідок відсутності необхідних коштів потерпають через поганий стан житла 18,7 % домогосподарств сільської місцевості, відповідно 13,5 % та 15,4 % домогосподарств великих та малих міст (рис. 3.6). З 2007 р. їх частка зросла у сільській місцевості, дещо скоротилася у великих і малих містах.

Проведена оцінка дає змогу зробити висновки про те, що несприятливі демографічні характеристики сільського населення в поєднанні з обмеженим спектром можливостей щодо охорони здоров'я, освіти, комфортного проживання, працевлаштування, рівня оплати праці та незадовільним розвитком на рівні поселень об'єктів соціального призначення, посилюють прояви нерівності у суспільстві.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

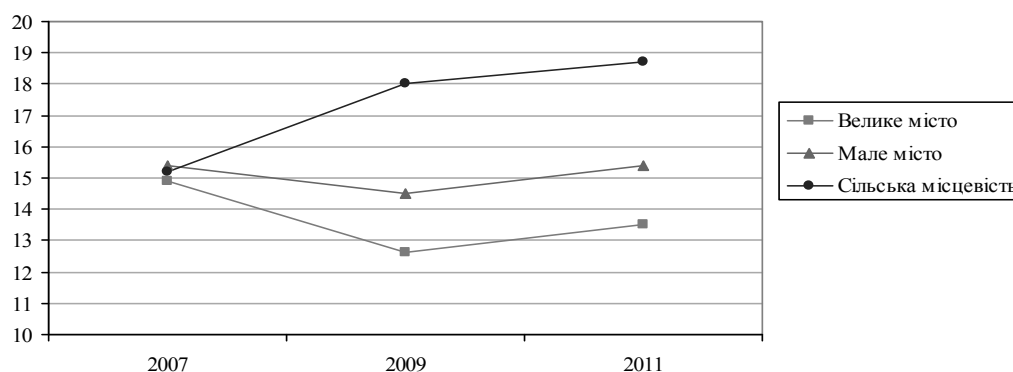

Рис. 3.6. Домогосподарства, що потерпають через відсутність житла в нормальному стані, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Їх обмеження у найближчій перспективі повинно передбачити: сприяння подальшому розвитку індивідуального житлового будівництва з використанням повного комплексу пільг, передбачених законодавством для різних категорій сільських забудовників; цільове виділення коштів державного, регіональних і місцевих бюджетів на спорудження або придбання житла для молодих фахівців; надання соціального житла особам, які мають наміри розпочати власну справу в сільській місцевості; поширення практики надання пільгових кредитів на потреби реконструкції житла; вдосконалення проектів житлових будинків для сільської місцевості; сприяння розвитку в сільській місцевості підприємств різних форм власності та профілю діяльності.

Розвиток соціальних зв'язків у суспільстві, у контексті завдань обмеження нерівності, передбачає інституціональні зміни у суспільстві. Насамперед, це подальше розширення і використання можливостей публічно-приватного партнерства, що передбачає встановлення довгострокових відносин між суб'єктами центральної або місцевої влади та підприємствами, громадськими об'єднаннями з приводу вирішення важливих для усього суспільства соціально-економічних проблем, у тому числі пов'язаних із обмеженням нерівності.

3.3. Вікова та міжпоколінна нерівність

Вік людини основна характеристика її індивідуального розвитку (онтогенезу). Тож вікова нерівність є природним явищем – наслідком набуття людиною різних якостей мірою фізичного розвитку, соціалізації, дорослішання, а згодом – старіння. При цьому вікові відмінності виникають не тільки як прямий ефект онтогенезу, а й як результат складного переплетіння індивідуального фізичного та психічного розвитку, суспільної і трудової кар'єри та шлюбно-сімейних зв'язків.

Саме поняття віку є вельми багатоплановим. Крім хронологічного (паспортного) віку у сучасній науковій літературі розрізняють такі види віку: біологічний (функціональний), соціальний (громадянський), психологічний. У кожній з

Розділ 3

цих вікових категорій відбивається відповідне розуміння часу життя людини як біологічного організму, члена суспільства, неповторної особистості.⁵⁴

Систему вікової нерівності почали вивчати ще на переломі XIX–XX ст. Німецький етнограф Генріх Шурц, досліджуючи життя кількох африканських, одного індійського та чотирьох північноамериканських народів, дійшов висновку, що вікові класи – найдавніший тип соціальної організації, заснований, з одного боку, на спільності вікових переживань та антагонізмі поколінь, а з другого – на протилежності статей⁵⁵.

Нерівність, пов'язана з віком, виявляється головним чином у різних життєвих шансах для різних вікових груп. Якщо розглядати вікову соціальну нерівність, її слід асоціювати з соціальним статусом та соціальними ролями, які змінюються впродовж життя людини. У процесі соціалізації людина набуває знань і досвіду, які дають їй можливість посісти певне місце у суспільній ієрархії.

У традиційних суспільствах найбільш поширеним явищем вікової нерівності було домінування осіб старшого віку, що легко пояснити. У добу, коли приріст знань відбувався дуже повільно, і передавалися вони переважно у особистісний спосіб – від батьків до дітей, від учителя до учня, старші люди були носіями не тільки більшого досвіду, а і більших знань, які нагромаджувалися протягом життя. В індустріальних суспільствах роль молоді помітно зростає, тому що молоді люди швидше й успішніше адаптуються до змін, які несе науково-технічний прогрес, а повага до старших залишається елементом культури. Вона є даниною життєвому досвіду попередніх поколінь, подолання ними труднощів і нестатків та їхнього внеску у створення загальної спадщини.

Традиційне розуміння старшого віку як носія знань, досвіду і мудрості у недалекому минулому найбільш яскраво виявлялося під час переписів населення або інших опитуваннях, у яких зазначався вік, коли літні люди свідомо його перебільшували, що було характерним для різних країн. Наприклад, за даними загального перепису населення СРСР 1959 р., в країні було зареєстровано 28015 осіб у віці 100 років і старше. Однак після ретельної перевірки їх лишилося тільки 21708 осіб. Перевірка, проведена під час вивчення феномену довгожителів у Закавказзі наприкінці 1970-х – поч. 1980-х рр., встановила, що в Абхазії справжніми довгожителами (тобто людьми у віці 90 років і старше) були лише третина опитаних, а в Азербайджані – у середньому не більше чверті обстежених.

У радянських умовах, коли суспільству бракувало демократії, роль старшого віку як чинника або запоруки знань, досвіду і мудрості нерідко перебільшувалась. Так, у період «застою» були чіткі вікові детермінанти соціально-економічного статусу. Можливість отримання високої посади чи наукового ступеня, звання у віці до 30 років, а в окремих групах і до 40 років практично виключалася. Домінували системи цінностей старших вікових груп як показник стабільності системи. Занепад радянської структури державної влади супроводжувався старінням вищих

⁵⁴ Кон И. С. *Возрастные категории в науках о человеке и обществе // Социологические исследования.* – 1978. – №3.

⁵⁵ Кон И. *Мужчина в меняющемся мире / Гендерная сегрегация и мужские союзы. Интерлюдия. Электронный ресурс.* http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/104262/Kon_-_Muzhchina_v_menyayushchemsya_mire.html

ешелонів керівництва⁵⁶.

Відомий російський соціальний антрополог Віктор Бочаров «перебудову», що спалахнула у 1985 році, пояснює серйозним порушенням соціально-вікової регуляції, яка мала забезпечувати періодичність передачі влади від покоління до покоління, зокрема і всередині КПРС. «Наприкінці брежнєвського правління суспільство буквально розпирало зсередини від амбіцій сорокарічних, чий соціальний вік був штучно обмежений»⁵⁷.

Серед сучасних розвинутих країн вікова нерівність на користь старшого покоління найбільше збереглася у Японії. Тут заробітна плата і статус працівника залежать, у першу чергу, від його віку й тривалості роботи у даній фірмі. Існує традиційна система етикету у взаєминах між старшими та молодшими: молодші зобов'язані підпорядковуватися старшим і виявляти ознаки поваги та вдячності; старші, з свого боку, мають керувати молодшими та піклуватися про них.

Проте у більшості модерних суспільств соціальний статус людей літнього віку в очах сучасників є значно нижчим, ніж у традиційному суспільстві. Дослідники відзначають низку причин такої трансформації⁵⁸:

- винайдення друку та збільшення письменності населення, що зменшило значущість усної передачі досвіду й традицій;
- пришвидшення темпів науково-технічного прогресу, яке призводить до знецінення досвіду минулих поколінь у очах наступних;
- впровадження законодавчо закріпленого пенсійного віку, який асоціюється з уявленням про знижену працездатність літньої людини;
- старіння населення, яке призводить до збільшення економічного навантаження на працездатну частину суспільства;
- вікова сегрегація, що поділяє вікові групи за можливістю доступу до тих чи інших ресурсів суспільства;
- трансформація структури сім'ї, що призводить до розриву традиційних міжпоколінних зв'язків.

3.3.1. Вікова нерівність

Нерівність за доходами різних вікових груп узагальнює в собі інші аспекти вікової нерівності – такі, як рівень освіти, статус на ринку праці тощо, а з другого боку, вона віддзеркалює особливості соціально-економічного устрою держави, проблеми, які були викликані перехідним етапом розвитку економіки. Так, велика різниця між доходами населення старших вікових груп та населенням працездатного віку значною мірою обумовлена відмінностями в умовах їх зайнятості та формування пенсій.

⁵⁶ Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні : монографія / [Балакірева О.М., Головенько В.А., Дмитрук Д.А. та ін.]; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 592 с. – С. 23.

⁵⁷ Цит. за: Гуля Королева. Феномен возраста. // Пчела #26–27 (май–август 2000). Електронний ресурс: http://www.pchela.ru/podshiv/26_27/fenomen.htm

⁵⁸ Микляева А. В. Возрастная дискриминация как социально-психологический феномен. Монография. – СПб.: Речь, 2009. – 160 с.

Розділ 3

Найбільш надійним джерелом щодо вікової нерівності є дані вибіркового обстеження умов життя населення. Інструментарій цього обстеження дає змогу оцінити рівень особистих доходів різних вікових груп і простежити динамічні зміни їх рівнів та співвідношень.

Найвищі рівні особистих доходів серед усіх вікових груп населення мають особи у віці 30–39 та 40–49 років. У 1999–2004 рр. доходи населення у віці 40–49 років незначно переважали доходи населення у віці 30–39 років, а у 2005 році вперше було зафіксовано вищі особисті доходи вікової групи населення у віці 30–39 років (рис. 3.7).

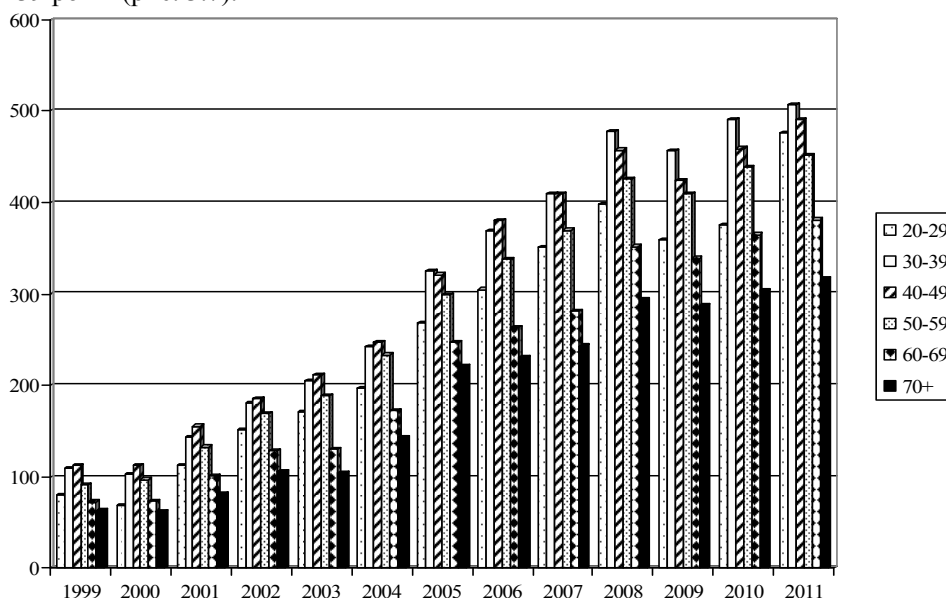

Рис. 3.7. Середньомісячний сукупний індивідуальний дохід населення України за віковими групами, 1999–2011 рр. (у цінах 1999 року, грн.)

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

У 2008–2011 рр. доходи вікової групи 30–39 років були найвищими, до того ж, різниця між доходами цієї вікової групи та доходами інших вікових груп була досить суттєва. Найнижчі рівні доходів було зафіксовано у населення старше 70 років, що цілком природньо, оскільки основним джерелом доходів населення цього віку є пенсія, рівень якої значно поступається рівню заробітної плати. У 1999 році доходи цієї вікової групи у середньому становили 63 грн. на місяць. Незважаючи на істотне підвищення мінімального розміру пенсій та вступу до цієї групи населення з більш високим рівнем пенсійного забезпечення, доходи населення цього віку підвищилися повільніше за доходи інших вікових груп.

Якщо ми порівняємо доходи населення у віці старше 70 років з віковими групами населення з найвищими доходами, то отримаємо таку картину. У 1999 році доходи населення у віці старше 70 років були у середньому на 16 грн. менші, ніж доходи населення у віці 20–29 років та на 47 грн. менше, ніж доходи населення у

віці 30–39 років. У наступних роках різниця між доходами цих вікових груп мали однакову тенденцію. Так, у 2000–2003 рр. різниця між доходами непрацездатного населення та працездатного збільшувалася, у 2004–2005 роках, завдяки суттєвому підвищенню пенсій, ця різниця почала скорочуватися, після чого у 2006–2008 рр. різниця знову виросла (рис. 3.8).

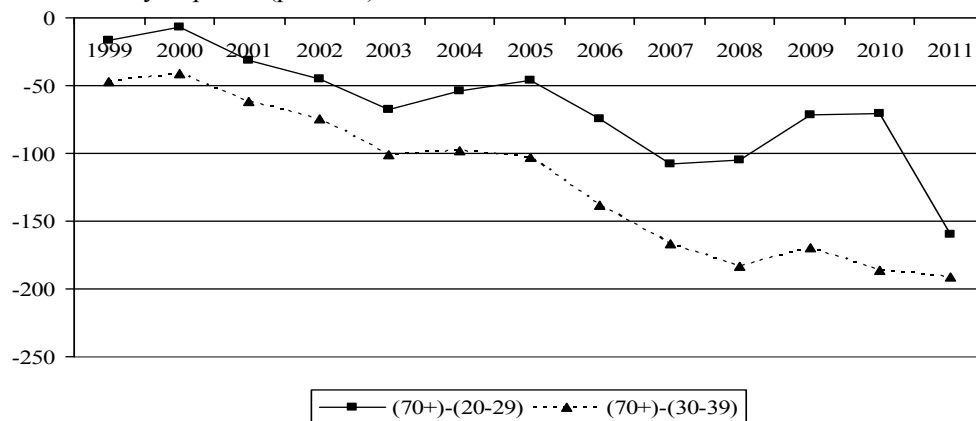

Рис. 3.8. Різниця між розміром середньомісячних сукупних індивідуальних доходів окремих вікових груп населення, грн. у зріставних цінах

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Світова фінансова-економічна криза вплинула, передусім, на доходи працюючих, що, в свою чергу, призвело до скорочення різниці у доходах, проте вже у 2011 році різниця між доходами зросла і становила 160 грн. між доходами населення у віці 20–29 та населенням старше 70 років, а доходи населення у віці 30–39 років перевищували доходи непрацездатного населення у середньому на 191 грн. у цінах 1999 року (рис. 3.8).

Більш наочною характеристикою різниці у доходах різних вікових груп є не абсолютна різниця між рівнем їхніх доходів, а їх співвідношення. Так, у 1999 році рівень доходів населення старше 70 років становив 79% від рівня доходів населення у віці 20–29 років, 57% доходів населення у віці 30–39 років та 70% середньодушових індивідуальних доходів громадян (рис. 3.9).

У 2011 році доходи непрацездатного населення становили 66% від рівня доходів населення у віці 20–29 років, 62% рівня доходів населення у віці 30–39 років та 72% рівня середньодушових індивідуальних доходів усього населення. Отже, протягом досліджуваного періоду не відбулося суттєвих змін між рівнем доходів різних вікових груп, у свою чергу, доходи пенсіонерів на рівні 70–75% від рівня середньодушових доходів є стандартом навіть для розвинутих країн світу. Основною проблемою залишається низький рівень доходів усіх без винятку вікових груп населення.

Слід зазначити, що вік не є основною характеристикою, що впливає на диференціацію населення за доходами. За авторськими розрахунками, міжгрупова дисперсія доходів у 1999 році склала 4,3%, тобто різниця у рівнях індивідуальних доходів населення лише на 4,3% пояснюється фактором віку.

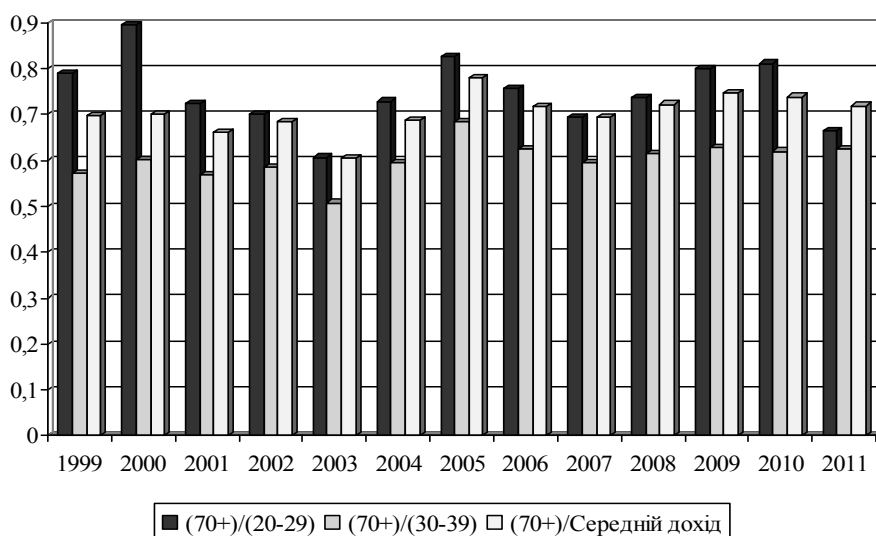

Рис. 3.9. Співвідношення доходів вікової групи 70+ із доходами інших вікових груп та середнім доходом по сукупності

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

В середині кожної вікової групи діють інші чинники, які мають більший вплив на рівень доходів населення. Необхідно зауважити, що дія цих факторів підсилюється, тому що міжгрупова дисперсія у 2011 році склала лише 3,5%.

3.3.2. Міжпоколінна нерівність

Розглядаючи міжпоколінну нерівність, не можна оминати питання вікової періодизації життя. Першими, хто запропонував вікову періодизацію розвитку людини, були Піфагор, Гіппократ й Аристотель. Піфагор (VI в. до н. е.) розрізняв чотири періоди у житті людини: весну (становлення) – від народження до 20 років; літо (молодість) – 20–40 років; осінь (розквіт сил) – 40–60 років; зиму (згасання) – 60–80 років. Гіппократ у житті людини виділяв 10 семирічних періодів, а Аристотель окремо виділяв дитинство і юнацтво.

Нині проблемою періодизації займається переважно психологія, у якій відомо достатньо багато періодизацій життя, розроблених різними, здебільшого зарубіжними, авторами⁵⁹. Психологи розрізняють такі фази: немовлята, раннє дитинство, середнє дитинство, підлітковий (юнацький) вік, молодість та рання дорослість, зрілий вік, літній вік.

Однак на загал періоди свідомого життя людини найчастіше асоціюють із молодістю зрілістю та старістю. Кожен з них має свої переваги і ризики, які людина не завжди здатна досягнути (додаток А).

⁵⁹ Хухлаєва О.В. Психологія розвитку: Молодість, зрілість, старість (3-е изд., стер.) учеб. Пособие. – М.: ИЦ Академия, 2006 г. – 208 с.

Схема вікової періодизації онтогенезу людини, запропонована Академією медичних наук СРСР у 1965 р.	
1. Новонароджені	1-10 днів
2. Грудний вік	10 днів - 1 рік
3. Раннє дитинство	1-3 роки
4. Перше дитинство	4-7 років
5. Друге дитинство	8-12 (хлопчики), 8-11 (дівчатка)
6. Підлітковий вік	13-16 (хлопчики), 12-15 (дівчатка)
7. Юнацький вік	17-21 (чоловіки), 16-20 (жінки)
8. Зрілий: 1-й період	22-35 (чоловіки), 21-35 (жінки)
9. Зрілий: 2-й період	36-60 (чоловік), 36-55 (жінки)
10. Літній	61-74(чоловіки), 56-74(жінки)
11. Старечий	75-90 (чоловіки і жінки)
12. Довгожителі	90 років і більше

Очевидно, що зазначені переваги та ризики найбільш узагальнено стосуються цих трьох періодів життя, і саме вони об'єктивно спричиняють нерівність за віком. Проте у разі, якщо ці ризики свідомо висувуються на передній план при прийнятті рішень щодо надання конкретній особі якихось благ (працевлаштування, зарахування на навчання, кредит, отримання медичної та соціальної допомоги тощо), без урахування реальних потреб та здібностей конкретної особи, має місце дискримінація за ознакою віку.

***Ейджизм** – явище вікової дискримінації потрапило до поля зору соціологів та психологів порівняно давно – у 1950–60 рр. У 1969 р. американський соціолог Р.Батлер запропонував для позначення вікової дискримінації використовувати поняття ейджизм, за аналогією з расизмом і сексизмом.*

У соціально-економічних дослідженнях чітка періодизація віку набуває особливого значення, тому що соціальні та економічні науки проводять дослідження, використовуючи дані статистики, які стосуються масових явищ та процесів і мають бути зіставними у часі та просторі. Так, статистика розрізняє демографічні групи щодо їх становища на ринку праці (непрацездатний і працездатний вік), у системі соціального страхування (пенсійний вік), контингенти дітей дошкільного і шкільного віку, віку навчання у ВНЗ, призову на службу в армію тощо.

Для державної політики, особливо при плануванні соціальних видатків, першорядного значення набуває прогнозування чисельності демографічних контингентів, зокрема працездатної та непрацездатної частини суспільства та їх співвідношення. Загальновідомо, що перетворення у системах пенсійного забезпечення, які відбуваються у багатьох країнах світу, починаючи з кінця 20 ст., були спричинені саме змінами у чисельності вікових груп на користь населення пенсійного віку (старінням населення).

Якщо у наукових дослідженнях періодизація віку служить здебільшого цілям пізнання, то у державній політиці вона нерідко перебуває під впливом настроїв

Розділ 3

суспільства, політичної кон'юнктури та суб'єктивних уявлень керівників, які приймають урядові рішення. Прикладом цього в Україні є встановлення меж шкільного віку, а разом з ним – тривалості навчання у школі⁶⁰, законодавче визначення вікових меж молоді як контингенту, що користується певними видами пільг⁶¹; нарешті зволікання з встановленням нових меж пенсійного віку, проблема якого обговорювалася у наукових та урядових колах, починаючи з 1990-х років, а рішення було прийнято лише у 2011 р.⁶²

Як окремий вид вікової нерівності розглядається міжпоколінна нерівність. Безперервна зміна поколінь, що становить сутність процесу відтворення населення, не відбувається рівномірно. У минулому (до другої половини 20 ст.) порушення кількісних співвідношень між окремими поколіннями спричинялися переважно війнами, епідеміями та іншими лихами. Так, на демографічній піраміді України 1959 р. добре помітні глибокі западини, залишені Великою Вітчизняною війною та Голодомором через провали у народженнях (рис. 3.10).

На демографічній піраміді, побудованій за останніми даними, помітні нові диспропорції між чисельністю поколінь, які мають інший характер та обумовлені принципово іншими причинами (рис. 3.11). По-перше, доволі чітко вирізняються демографічні хвилі, що повторюються приблизно через покоління. Спершу вони були спричинені компенсаційним (услід за періодом колективізації, репресій та Голодомору, коли створився «провал» у народженнях) підвищенням народжуваності, яке тривало аж до початку Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Нащадки цього покоління сформували нову демографічну хвилю (на рисунку їх найбільше у віці 50–54 роки).

Наступна хвиля була підсилена тимчасовим підвищенням народжуваності 1983–1986 рр. у зв'язку із запровадженням заохочувальних заходів щодо народжуваності – наданням матерям оплачуваної відпустки по догляду за дитиною до 1 року. Цікаво, що і знову заохочувальні заходи (значна сума допомоги при народженні дитини), які було впроваджено у 2007 р.,⁶³ припали на пік демографічної хвилі народжених у 1983–1986 рр. (рис. 3.12).

Більш рельєфно демографічні хвилі вирізняються і у зв'язку з відтворенням через покоління демографічних западин – малочисельного покоління народжених під час Великої Вітчизняної війни: ця западина відтворилася у народжених наприкінці 1960-х – початку 1970 рр., а у 1990 рр. була поглиблена спадом народжуваності, що завдячував небаченій сучасними поколіннями суспільно-економічній кризі.

⁶⁰ Закон України «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, N 46, ст.545.

⁶¹ Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 16, ст.167.

⁶² Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, N 12–13, ст.82.

⁶³ Постанова Кабінету Міністрів України від 11 січня 2007 р. N 13 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми».

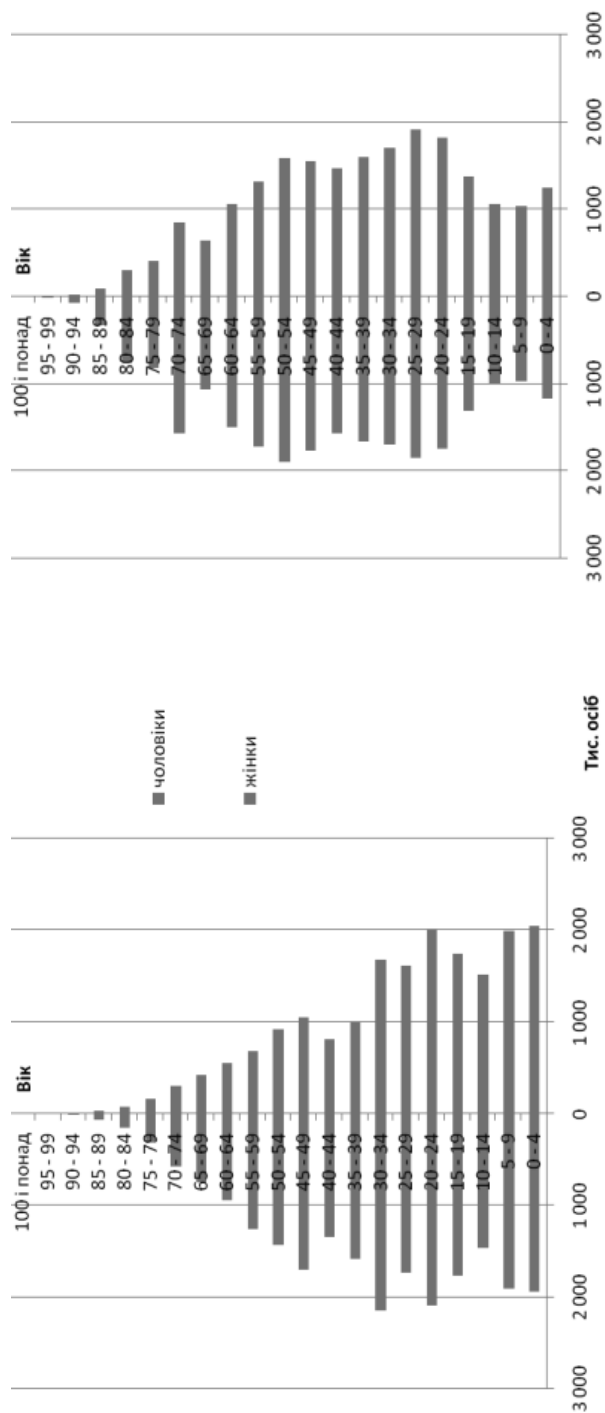

Рис. 3.11. Демографічна піраміда України за даними 2011 р.

Рис. 3.10. Демографічна піраміда України за даними перепису 1959 р.

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики України

Розділ 3

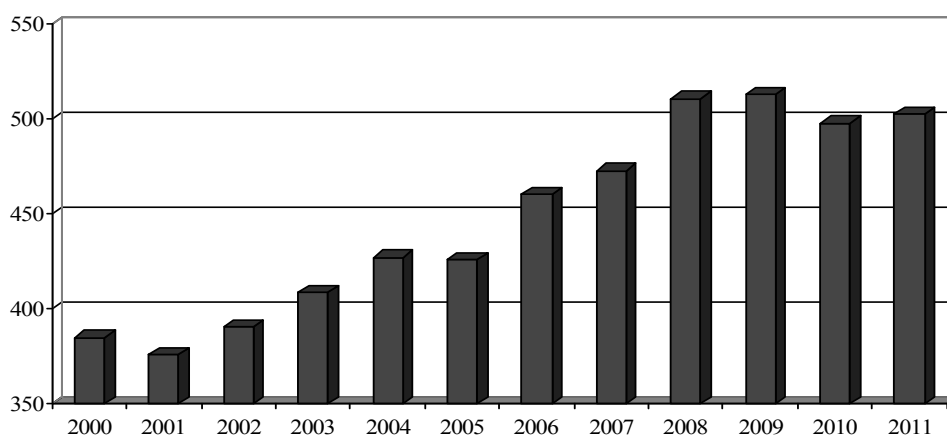

Рис. 3.12. Динаміка чисельності народжених в Україні у 2000–2011рр., тис. осіб

Джерело: Побудовано за даними Державної служби статистики України

Тож стає очевидним, що наразі державна політика стимулювання народжуваності посилює вікові диспропорції у складі населення. Самі по собі диспропорції вікової структури не несуть безпосередньої загрози відтворенню населення. Проте вони створюють напруженість у сфері доступу до освітньої та соціальної інфраструктури, яка не може швидко змінювати ємність, пристосовуючись то до малої, то до великої кількості клієнтів, тобто підсилюють соціальну нерівність між поколіннями. Це стосується то надлишку, то дефіциту місць для дітей у дитячих дошкільних закладах, згодом – проблема зайнятості вчителів, яка змінюється проблемою переповнених класів і навчання у дві зміни, конкурсів при вступі до вищих навчальних закладів, першого робочого місця тощо.

Динамічність соціально-економічного розвитку об'єктивно створює різні умови для особистісного формування та життєвої кар'єри людей, які належать до різних поколінь. Не можна порівняти життєвий шлях поколінь, яким довелося пережити колективізацію, Голодомор, Другу світову війну, і тих, чиє життя проходить у мирний час за відсутності катаклізмів, чий розквіт сил припав на роки економічного піднесення та соціальної стабільності. У новітній історії негативним впливом на умови життя людей позначається період розпаду СРСР та перехід до ринкової економіки. Тому між поколіннями завжди була і буде нерівність – у рівні освіти, обсязі вироблених і спожитих благ, характері праці тощо. Зрозуміло, що покоління, які перебували у несприятливих умовах саме у тому віці, коли вони мали найбільший трудовий, творчий потенціал, але не змогли його сповна реалізувати, з об'єктивних причин не зробили достатнього внеску у суспільне багатство. З другого боку, їх добробут залежить не лише від власного трудового внеску, а й відносин з приводу виробництва, розподілу і перерозподілу суспільного продукту.

Найбільш яскраво ці відносини у поколінному аспекті відображаються у солідарній пенсійній системі, де демографічний чинник відіграє не менш важливу роль, ніж трудовий внесок. У період становлення таких пенсійних систем населення пенсійного віку чисельно було значно меншим за працюючих (завдяки високій народжуваності, низькій тривалості життя і масштабному міграційному

припливу населення переважно працездатного віку), відносно невеликі внески роботодавців і найманих працівників (або сплачувані ними податки, якщо базові пенсії фінансуються з бюджету) цілком забезпечували нечисленним пенсіонерам рівень доходів, зіставний із тим, який вони мали в період трудової діяльності⁶⁴.

Радикально змінюється ситуація у зв'язку зі старінням населення, коли протягом життя одного покоління кількість пенсіонерів збільшується швидше, ніж обсяг ресурсів, покликаний забезпечити їх дохід. Якщо ж на пенсійний період життя покоління припадає ще й тривала, затяжна економічна криза, що супроводжується не тільки падінням реальних доходів, а й знеціненням заощаджень, то нерівність розподілу зобов'язань і ресурсів між поколіннями стає ще більш очевидною.

Будучи універсальним явищем, вікова нерівність перетворюється на вікову дискримінацію там, де не проводиться цілеспрямована політика створення рівних можливостей для представників різних соціально-демографічних груп. Найбільше вікова нерівність виявляється у можливостях працевлаштування, доступу до ресурсів, та проявах насилля щодо літніх людей.

На українському ринку праці відзначається підвищений рівень безробіття серед осіб віком до 25 років (більше ніж удвічі вищий за середній). З другого боку, серед оголошень щодо пропонуванних вакансій переважно висувуються вимоги щодо віку (преференції віддаються досвідченим працівниками віком до 35–40 років), що є порушенням Конституції та прав людини. Літні люди обмежені у доступі до кредитних ресурсів: банки погоджуються надавати їм лише невеликі споживчі кредити, відмовляючи у кредитах на купівлю авто чи житла. Літні люди також найчастіше стають жертвами побутового (сімейного) насилля, шахраїв та грабіжників.

Усі ці прояви непрямо відбивають відсутність законодавчої заборони дискримінації за віком прямої дії та цілеспрямованої роботи щодо створення у суспільстві відносин довіри та взаємоповаги між представниками різних поколінь.

3.4. Нерівність за гендерною ознакою

Нерівність за ознакою статі певною мірою притаманна всім суспільствам, незалежно від рівня соціально-економічного розвитку, державного ладу або політичного устрою країни. Різні соціальні ролі, які покладає суспільство на жінок та чоловіків, визначають нерівні можливості реалізації цих гендерних груп в окремих сферах життя: в доступі до владних структур, здобуття освіти, становищі на ринку праці та можливостях отримання доходу, володінні власністю та прийнятті рішень на рівні домогосподарства тощо. У контексті сучасних соціально-економічних перетворень поняття гендерної рівності отримало кілька визначень, більшість з яких ґрунтується на концепції не лише рівних прав, а й рівних можливостей жінок і чоловіків у різних сферах життя. Тобто жінки та чоловіки повинні користуватися однаковим суспільним статусом, мати однакові умови для реалізації всіх прав людини, однакові можливості робити внесок у політичний, економічний, соціальний розвиток держави, а також рівною мірою користуватися результатами розвитку. З огляду на це, законодавством

⁶⁴ *Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації (колективна монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с. – С. 11.*

України визначено поняття гендерної рівності як “рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь в житті суспільства”⁶⁵.

Незважаючи на відповідність вітчизняної законодавчої бази вимогам міжнародних засадничих документів з питань гендерної рівності, сформованість відповідного інституційного середовища, наявність уповноважених органів, що опікуються проблемами гендерної нерівності у суспільстві, дана проблема все ще залишається актуальною для України.

Гендерна диференціація в рівні доходів населення, гендерні викривлення на ринку праці та у сфері прийняття рішень, невідповідності соціально-демографічного розвитку залишаються вагомими чинниками соціального виключення, що проявляються у відстороненні жіночої половини населення від владних повноважень, обмеженні для них можливостей гідної зайнятості та доступу до економічних ресурсів.

Політичні повноваження та сфера прийняття рішень: гендерні дисбаланси. Сфера прийняття рішень, що охоплює політичну систему, органи державного управління та вищі шаблі управління у секторі комерційних організацій, відіграє важливу роль в сучасному світі; однак жінки, як правило, залишаються за її межами. Розширення можливостей жінок, підвищення їх соціального, економічного і політичного статусів мають суттєве значення для забезпечення ефективного державного управління, соціалізації розвитку, сталого розвитку у всіх сферах життя. Тому рівноправна участь жінок і чоловіків у політичному житті є наріжним каменем у загальному процесі досягнення гендерної рівності, не лише вимогою соціальної справедливості і демократії, а й необхідною умовою досягнення рівності в суспільстві.

Однак частка жінок серед народних депутатів Верховної Ради України становить лише 8% (35 жінок з 450 депутатів); за цим показником країна поступається не лише середньосвітовому рівню (19,8% станом на травень 2012 р.), а й окремим фундаменталістським державам ісламського світу, що відомі обмеженнями суспільної ролі жінок. Зокрема, за даними Міжпарламентського Союзу, частка жінок у складі парламентарів перевищує наразі 27% в Афганістані, 26% – в Тунісі, 25% – в Іраку⁶⁶. Наголосимо, що гендерна «закритість» політичної еліти є характерною рисою всього періоду незалежності України, більш того протягом окремих скликань Верховної Ради частка жінок у складі народних депутатів скорочувалася й до 5%.

Обмежене представництво жінок на посадах вищого рівня традиційно спостерігається й у системі державної служби: за підсумками 2011 року, частка жінок серед державних службовців першої категорії, тобто саме на тому рівні, де приймають відповідальні державні рішення, становила лише 14%. Водночас на рівні керівників другої та третьої категорій державних службовців питома вага жінок складала 30 і 42% відповідно, а на нижчих рівнях, за рахунок яких формується досвідчений кадровий резерв, – перевищувала 70% (рис. 3.13). Ще більш красномовні тенденції простежуються у складі вищих посадових осіб місцевого самоврядування: чоловіки становили 100% керівників першої категорії та близько 90% керівників другої–

⁶⁵ Закон України від 08.09.05 р. №2866-15 „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – №52. – 2005. – С. 56.

⁶⁶ <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>.

третьої категорій посадовців у цих органах. Лише серед керівників четвертої посадової категорії частка жінок наближалася до третини, тоді як на нижчих рівнях керівництва сягала 80% посадового складу органів місцевого самоврядування.

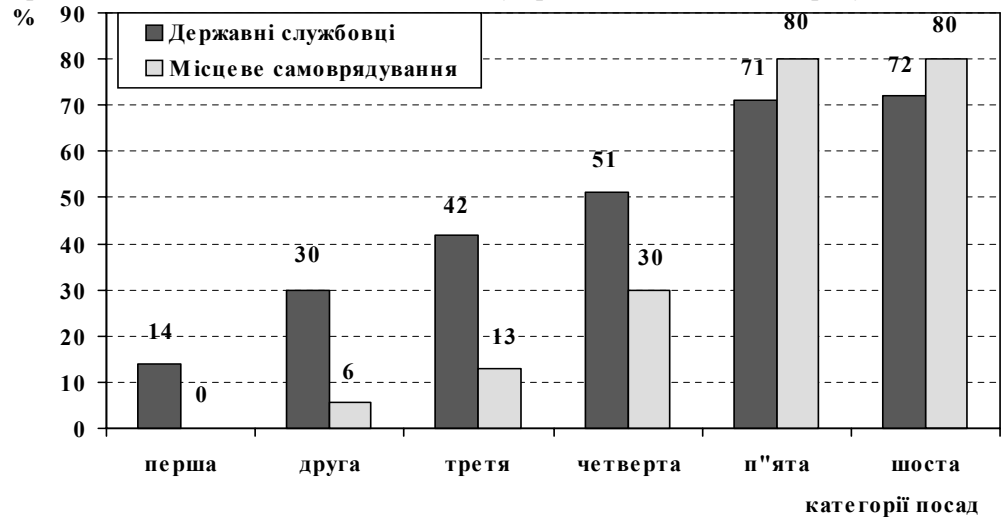

Рис. 3.13. Представництво жінок в органах влади України за категоріями посад, 2010 рік (у % до загальної кількості посадовців відповідної категорії)

Джерело: *Праця України у 2011 році: Статистичний збірник / Державна служба статистики.* – К.: Держаналітінформ, 2012 р. – 343 с.

У міжнародних дослідженнях останній феномен дістав назву «скляна стеля» як сукупність невидимих бар'єрів, неявних «чоловічих» корпоративних практик, що формують передумови «вертикальної» форми професійної сегрегації за ознакою статі, обмеженого представництва жінок на керівних посадах із ширшими управлінськими повноваженнями. Менша питома вага чоловіків, що працюють на найнижчих рівнях державної служби, іноді пояснюється їх більш швидким кар'єрним просуванням. В окремих випадках це може призвести до нижчої компетенції чоловіків, яким вдалось швидкими темпами досягти вищих посадових рівнів, унаслідок недостатнього досвіду роботи на низовому рівні. Як показує аналіз соціально-професійної структури населення, саме жінки становлять понад дві третини професіоналів і фахівців, що свідчить про високі освітньо-кваліфікаційні надбання, потенціал до професійної діяльності, який цілком може бути реалізований і на більш відповідальних посадах вищого рівня. Таким чином, наявність гендерної нерівності в доступі до владних структур та сфери прийняття державних рішень в Україні не викликає сумніву.

Гендерна нерівність на ринку праці: доступ до гідної зайнятості та оплати праці. На сучасному етапі ситуація на зареєстрованому ринку праці України вже не характеризується масштабними гендерними викривленнями: рівні жіночої економічної активності та зайнятості залишаються високими та наближаються до аналогів країн з найвищими рівнями гендерного розвитку. Показники безробіття не демонструють високої гендерної диференціації; більш того, рівень «чоловічого» безробіття протягом 2000–2012 років традиційно перевищував рівень безробіття

Розділ 3

жінок (рис. 3.14). Як демонструють тенденції безробіття після фінансово-економічної кризи, що розпочалася наприкінці 2008 року, саме жінки виявляються більш захищеними з погляду гарантій зайнятості та використання переваг системи соціального захисту, переважаючи у складі працівників бюджетної сфери.

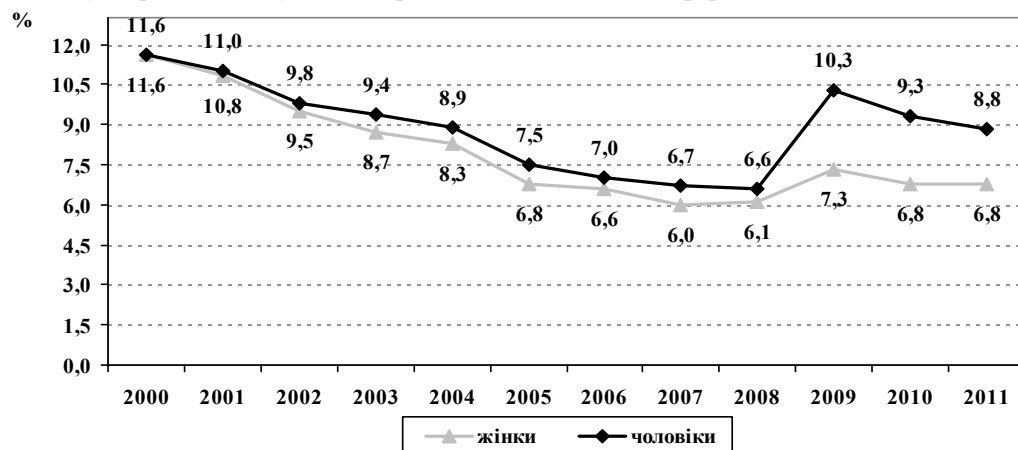

Рис. 3.14. Рівень безробіття жінок і чоловіків протягом 2000–2012 років, %

Джерело: *Обстеження економічної активності населення*

Єдиною категорією населення, повікові показники зайнятості яких засвідчують істотну гендерну асиметрію на користь чоловіків, залишаються особи у віці 25–35 років (рис. 3.15).

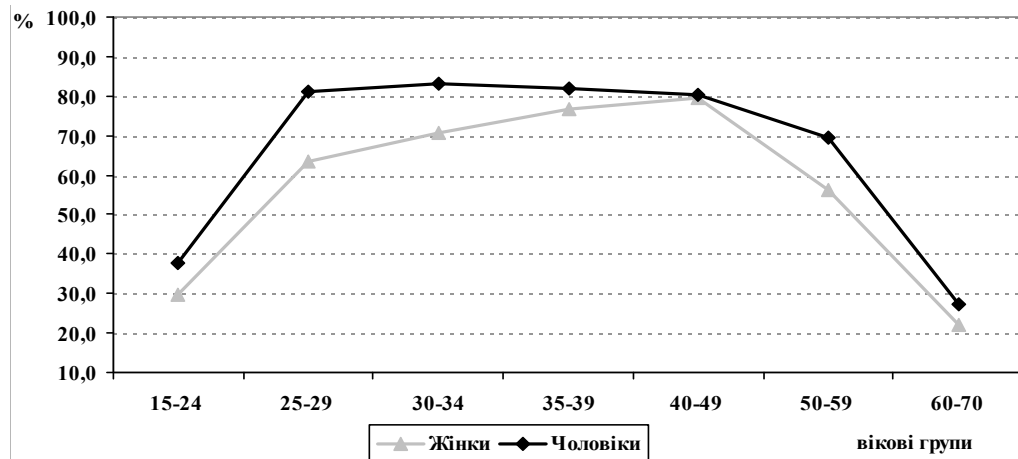

Рис. 3.15. Рівень зайнятості населення за статтю та віковими групами, 2011 р., %

Джерело: *Обстеження економічної активності населення*

Зважаючи, що на ці вікові групи припадають найвищі рівні народжуваності (у 2011 році на 1 тис. жінок віком 20–24 роки припадало 89,9 народжень, на 1 тис. жінок віком 25–29 років – 89,2 народжень, на 1 тис. жінок віком 30–34 роки – 58,0 народжень), природно припустити, що основним стримуючим чинником мож-

ливостей зайнятості молодших жінок виступає їх репродуктивна активність. Водночас необхідно мати на увазі, що перерва у професійній діяльності, що пов'язана з народженням дитини та необхідністю догляду за дітьми перших років життя, не лише впливає на скорочення поточних доходів жінок цієї вікової категорії, а й має довгострокові наслідки для їхньої економічної активності, обмежуючи можливості їх подальшого професійного зростання, призводячи до втрати кваліфікації, застаріння знань та навиків у сучасному динамічному світі.

Порівняно з початком 2000-х років, в Україні відбулось певне скорочення відмінностей у рівні середньої заробітної плати чоловіків і жінок, що також забезпечило наближення до кращих міжнародних стандартів. Якщо в середньому по 27 країнах Європейського Союзу гендерний розрив у заробітній платі складає 17,2% на користь чоловіків⁶⁷, то за підсумками 2010 року цей показник в Україні наблизився до 22%. В цілому, наявність відмінностей у показниках середньої заробітної плати жінок і чоловіків зумовлена рядом об'єктивних чинників, серед яких: міжгалузеві та міжпосадові відмінності в оплаті праці, особливості освітньо-кваліфікаційного рівня, умов праці, загальний трудовий внесок у результати праці, тривалість трудового стажу та режим робочого часу. Так, жінки частіше обирають для себе режим неповної зайнятості, що дає змогу поєднувати професійну діяльність з виконанням сімейних обов'язків; вони переважають у складі зайнятих у видах економічної діяльності, що характеризуються нижчою заробітною платою (зокрема, в бюджетному секторі – освіті, охороні здоров'я, секторі надання соціальних послуг), мають меншу тривалість загального стажу; не працюють на роботах з шкідливими умовами праці та не отримують відповідних компенсацій тощо.

Важливу роль у формуванні гендерного розриву в заробітній платі відіграє й «вертикальна» форма гендерної сегрегації ринку праці, завдяки якій жінки, як правило, зосереджуються на посадах нижчого рівня в більшості видів економічної діяльності. Така залежність між відмінностями в заробітній платі та представництвом жінок на престижніших посадах підтверджується стабільно глибоким гендерним розривом у доходах населення, що має на ринку праці статус роботодавця, порівняно з населенням, яке працює за наймом. Про існування штучного виключення жінок з більш престижних посад та професій свідчить і поширення “гендерно-привілейованих” оголошень про вакансії, що є типовим прикладом „дискримінації на рівні преференцій”, коли при наймі працівників за інших рівних умов роботодавці віддають перевагу чоловікам. Так, досить часто вакансії на посади менеджерів вищої і середньої ланки конкретизуються під чоловічу стать, а за жінками, зазвичай, залишаються менш престижні посади секретарів, бухгалтерів, та офіс-менеджерів.

Проте, як показують результати наукових досліджень⁶⁸, навіть при елімінаванні впливу всіх наведених вище факторів залишаються „непояснені” чинники формування гендерного розриву в заробітній платі. Саме ці чинники зумовлені дискримінаційною практикою на ринку праці, тобто випадками, коли жінки отримують менші доходи, ніж чоловіки, хоча мають рівноцінні характеристики щодо кваліфікації та продуктивності праці. Проявами такої практики є як на-

⁶⁷ За даними Євростату: www.eurostat.org

⁶⁸ Роцин С.Ю. Горелкина О.А. Гендерные различия в заработной плате: микроэкономический анализ факторов и тенденций // Гендерное неравенство в современной России сквозь призму статистики. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – С. 130–146.

Розділ 3

рахування більших премій, надбавок до заробітної плати, надання інших бонусів співробітникам-чоловікам у рамках “чоловічої” корпоративної практики, так і безпосереднє призначення різної заробітної плати при наймі на рівнозначні посади на підприємствах приватної форми власності.

Питання, пов’язані з загальним ставленням до явища гендерної дискримінації на ринку праці України та особистим досвідом респондентів щодо випадків нерівного, упередженого ставлення на робочому місці, посідали центральне місце в програмі соціологічного опитування «Дослідження участі жінок у складі робочої сили України», яке провів Український центр соціальних реформ у співпраці з Центром «Соціологічний моніторинг» у вересні 2012 року⁶⁹. Результати опитування засвідчили, що переважна більшість респондентів тим або іншим чином зазнавали певних дискримінаційних проявів у сфері зайнятості; лише третина опитаних жінок (34,1%) ніколи не стикалися з жодними проявами упередженого або нерівного ставлення на робочому місці та не чули про подібні ситуації від інших осіб у своєму оточенні. Серед найбільш поширених проявів дискримінації на ринку праці респонденти називали відмову у працевлаштуванні (14,4% працюючих жінок зазначили, що стикалися з цією проблемою особисто, майже третина з них повідомили про відповідний досвід своїх знайомих), незабезпечення належних заходів соціального захисту (відповідно 14,8 та 15,6% респондентів), психологічний тиск з боку керівництва або колег (відповідно 15 та 17,7% респондентів). Майже кожна десята з опитаних жінок стикалася з упередженим ставленням з боку керівництва в дорученні певної роботи або її оцінці, стільки ж повідомили про випадки встановлення нижчої, порівняно з колегами, заробітної плати за роботу однакової цінності. Близько третини респондентів зазначили, що хтось з їхніх друзів або знайомих зазнавав необґрунтованого звільнення.

При цьому саме гендерний фактор є, на думку респондентів, одним з найвагоміших чинників нерівного, дискримінаційного ставлення до працівників на ринку праці. Хоча опитані жінки найчастіше згадували в якості дискримінаційного чинника молодий вік (15,8% респондентів), жіноча стать і наявність сімейних зобов’язань розділили між собою другу сходинку в ранжуванні чинників дискримінації в сфері зайнятості, отримавши по 9,8% відповідей респондентів. Оскільки в українському суспільстві саме на жінок традиційно покладається реалізація сімейних зобов’язань, ці два чинники можна розглядати у сукупності, що виводить проблеми гендерної дискримінації на передній план в особистому досвіді респондентів.

Вражає, що у переважній більшості випадків жінки, які стикаються з дискримінацією на ринку праці, навіть не намагаються відстоювати свої трудові права. Лише дещо більше чверті (27,1%) опитаних жінок, які зустрічалися з упередженим ставленням, намагалися це зробити; на додаток до них, 13,2% респондентів мали початкові наміри щодо відновлення справедливості, однак з часом відмовилися від цих задумів. Натомість більше половини жінок (59,7%) не лише не робили ніяких дій задля встановлення рівного ставлення до себе, а навіть не припускали думки про доцільність виправлення ситуації.

Наголосимо, що проблеми виключення жінок з ринку праці визначаються

⁶⁹ В опитуванні брали участь представники двох цільових груп – працедавців (жінок і чоловіків) та працюючих жінок. Вибіркова сукупність була сформована 1001 зайнятою жінкою та 206 роботодавцями (з них 93 – чоловіки, 113 – жінки), що представляли 26 територіально-обласних одиниць України.

не лише дією ринкового конкурентного механізму та наявністю прямих бар'єрів для зайнятості (вужчий професійний вибір, відсутність необхідних для них робочих місць або необхідної кваліфікації), а й істотно пов'язані з виконанням сімейних обов'язків. Саме репродуктивна діяльність, яка в широкому розумінні охоплює не лише народження, а й виховання дітей, а також піклування та догляд за непрацездатними членами родини (хворими, інвалідами або особами похилого віку), ведення домашнього господарства тощо виступає основним обмежуючим чинником, що стримує можливості професійної та громадської реалізації жінок. За даними соціологічного опитування «Дослідження участі жінок у складі робочої сили України» в 2012 р., понад три чверті жінок зазначили, що саме вони переважно займаються у власному домогосподарстві прибиранням (78,4% респондентів) та приготуванням їжі (75,3% респондентів). Близько двох третин з тих жінок, які мають дітей або членів родини, які потребують постійного догляду, відповіли, що піклування про цих осіб належить саме до їхніх обов'язків (рис. 3.16). Більшість жінок також стверджували, що саме вони відповідають у родині за купівлю продуктів та товарів повсякденного вжитку. Єдиним видом хатніх робіт, що залишається «чоловічою» прерогативою в більшості вітчизняних домогосподарств, є дрібні ремонтні роботи – про це повідомили понад половину респондентів-жінок.

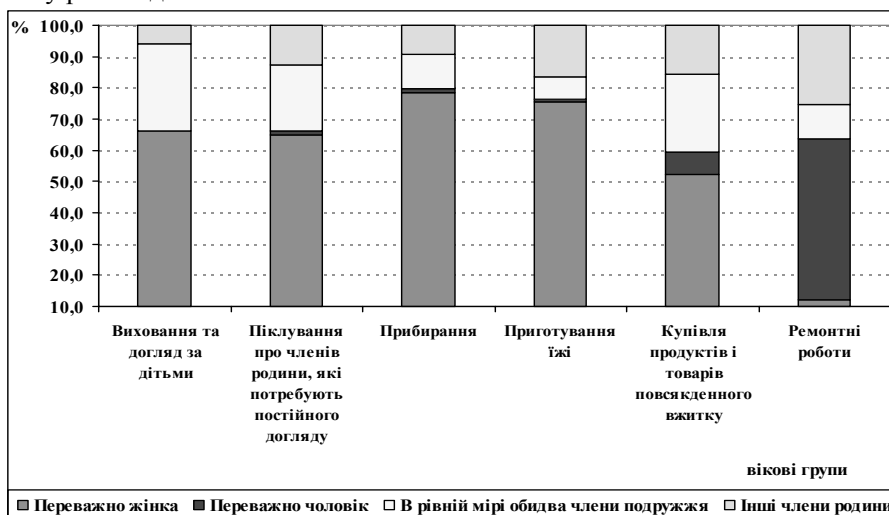

Рис. 3.16. Особливості розподілу домашніх обов'язків у домогосподарствах України (за результатами відповідей жінок, які зазначили, що для їх домогосподарств є релевантними відповідні види домашніх робіт)

Джерело: Соціологічне опитування «Дослідження участі жінок у складі робочої сили України», 2012 р.

Очевидно, що такий розподіл обов'язків у родині призводить до більших часових затрат жінок. Згідно з результатами соціологічного опитування «Дослідження участі жінок у складі робочої сили України» в 2012 році, дві третини жінок повідомили, що їхні чоловіки займаються хатньою роботою в межах лише 1–10 годин на тиждень, близько половини – що їх чоловіки витрачають ще стільки ж часу на

Розділ 3

піклування про членів родини, які потребують догляду (діти, літні, інваліди). Разом з тим, понад чверть опитаних жінок витрачали більше 20 годин на тиждень на роботу в домашньому господарстві, 15% респондентів – ще стільки ж на піклування про членів родини. Необхідно зважати, що досить часто праця в домогосподарстві потребує навіть більших фізичних зусиль та затрат часу, ніж оплачувана робота, істотно обмежуючи можливості життєвого вибору жінок та перспективи їх розвитку. Саме тому у сучасних наукових дослідженнях гендерні особливості розподілу робочого часу описують в термінах «подвійного робочого навантаження» або «другої зміни» жінок.

Таким чином, з одного боку, внаслідок високої пріоритетності родини самі жінки частіше віддають перевагу більш гнучким моделям зайнятості (неповний робочий час, дистанційна робота), професіям та посадам, що характеризуються меншим робочим навантаженням і відповідальністю, не потребують наднормової зайнятості та високої інтенсивності праці, не передбачають можливостей кар'єрного зростання; з другого боку – упереджене ставлення роботодавців виражається в тому, що вони часто сприймають жінок як менш «цінну» та «надійну» робочу силу, що штучно обмежує можливості їхньої продуктивної зайнятості, формує вузький сегмент «жіночих» професій та заважає професійному просуванню жінок.

Гендерні диспропорції формування та розподілу доходів населення. Проблеми гендерної нерівності проявляються не лише на ринку праці, вони можуть характеризувати загальні дохідні можливості населення, відмінності в доступі жінок і чоловіків до економічних ресурсів, розподілі їх економічних повноважень у межах домогосподарства. Цей прояв гендерної нерівності не лише обумовлює нижчі стандарти життя жінок, він може справляти негативний вплив на рівність їх прав і можливостей в інших сферах життя, перешкоджаючи повноцінній участі в житті суспільства та обмежуючи перспективи особистого розвитку.

За даними ОУЖД в 2011 році, середні особисті доходи жінок становили лише 65,3% середніх особистих доходів чоловіків (відповідно 1122,9 грн. проти 1720,2 грн. на місяць), засвідчуючи істотний розрив у дохідних можливостях населення. Незважаючи на практично лінійне зростання доходів протягом 2001–2011 років, розмір гендерного розриву в рівні доходів залишався практично незмінним, характеризуючись значно вищим рівнем диференціації, ніж співвідношення середньої заробітної плати жінок та чоловіків. Така закономірність є віддзеркаленням внеску інших джерел доходів у формування гендерної нерівності в доступі до економічних ресурсів: за даними 2011 року, середні доходи жінок від самостійної трудової діяльності становили лише 22% відповідного «чоловічого» показника, а середні доходи жінок від підприємницької діяльності – 34,7% середніх доходів чоловіків.

Якщо розглядати всю сукупність населення країни, привертає увагу істотно вищий внесок пенсійного забезпечення у структурі формування сукупних доходів жінок, порівняно з чоловіками (36,8% проти 22,1%), а також роль інших «нетрудових» джерел, до яких належать різні види соціальної допомоги, допомоги від родичів тощо (рис. 3.17). У чоловіків виявляється вищою загальна частка доходів від зайнятості: понад дві третини їхніх доходів формується за рахунок заробітної

плати (68,8% сукупних доходів), ще 6,6% сукупних доходів забезпечують надходження від самостійної трудової діяльності, 1,8% – надходження від підприємницької діяльності. В структурі «жіночих» доходів внесок даних статей надходжень є значно помірнішим: заробітна плата забезпечує лише 58,8% сукупних доходів, доходи від підприємницької діяльності – відповідно 2,2%, а доходи від самостійної трудової діяльності – лише 1% сукупних доходів. У цілому, такі закономірності формування структури доходів жінок і чоловіків є цілком очікуваними, з огляду на особливості статево-вікової структури населення України, що характеризується значним чисельним переважанням жінок у складі пенсіонерів за віком. Поряд з цим, менша залежність сукупних доходів жінок від оплачуваної зайнятості відображає й нижчі показники економічної активності та зайнятості жінок, порівняно з чоловіками, що є традиційними для ринку праці України.

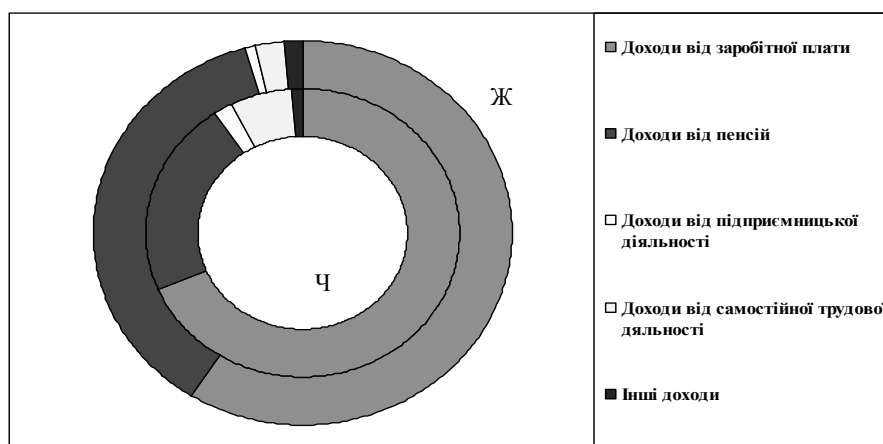

Рис. 3.17. Структура особистих доходів жінок і чоловіків за різними джерелами доходів, 2011 р.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Особливий інтерес становить дослідження гендерних відмінностей у рівні особистих доходів залежно від освіти, віку, сімейного статусу, статусу зайнятості, місця проживання (тип населеного пункту та регіональна варіація) тощо. Парадоксально, але найвищий гендерний розрив у рівні особистих доходів характерний для населення, що має вищу освіту, тобто високі освітні надбання українських жінок не забезпечують їм належного становища на ринку праці та можливостей гідних заробітків. А серед найменш освічених контингентів, до яких належать неписьменні та особи, які не мають освіти (здебільшого населення старших вікових груп та молодь, яка ще навчається), гендерні відмінності в рівні доходів є досить незначними, засвідчуючи неістотний вплив гендерного чинника на рівень оплати некваліфікованої праці.

Іншою важливою особливістю гендерного розподілу доходів населення є надвисокий розрив у рівні доходів одружених жінок і чоловіків (до 45%), в поєднанні з практично рівними гендерними показниками особистих доходів розлучених категорій

Розділ 3

населення. Ця закономірність є прямим свідченням високого впливу традиційних соціальних ролей, що визначають гендерний розподіл сімейних зобов'язань, на рівень особистого добробуту, економічні повноваження жінок і чоловіків, можливості їх успішної професійної реалізації. Зростання рівня доходів у розлучених жінок є неоднозначним феноменом. З одного боку, таку тенденцію можна сприймати як результат «вивільнення» зі сфери домашнього господарства після припинення шлюбних відносин, зміну їхніх життєвих пріоритетів та спрямування потенціалу у напрямі кар'єрної реалізації. З другого боку – підвищення особистих доходів цієї категорії жінок може бути наслідком вимушеної активізації позиції жінок на ринку праці, які після розірвання шлюбу мають самостійно забезпечувати власний добробут, добробут дітей або інших непрацездатних членів родини.

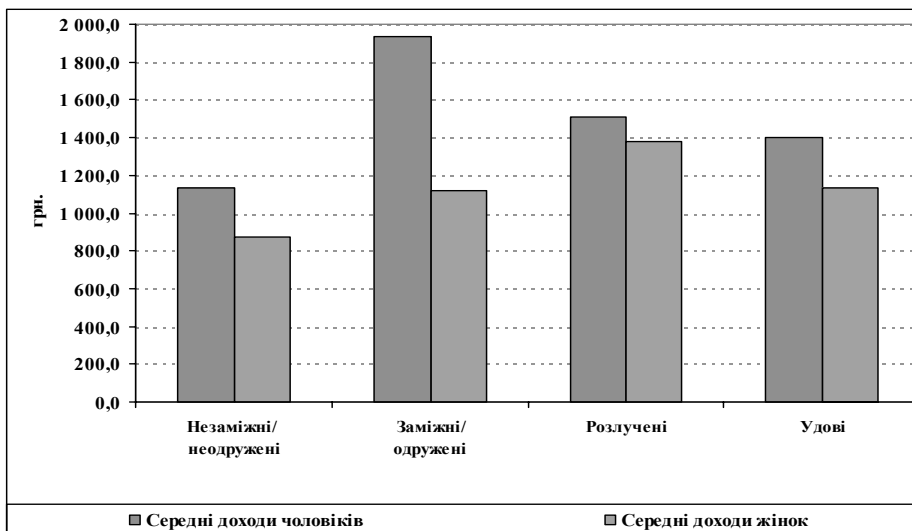

Рис. 3.18. Середні особисті доходи населення залежно від шлюбного стану, грн. на місяць, 2011 р.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

В цілому, маючи нижчі доходи, жінки зазвичай стикаються з вищими ризиками бідності, потрапляючи до вразливих категорій населення та переважаючи у складі малозабезпечених верств суспільства. Особливий «профіль» бідності в Україні формують жінки літнього віку, оскільки саме в цій віковій групі стабільно спостерігається найбільший гендерний дисбаланс у показниках бідності: серед жінок віком старше 75 років рівень бідності сягав 28%, за середньоукраїнського значення 24,3% за підсумками 2011 року.

Водночас гендерний аналіз розшарування доходів населення свідчить про вищі значення нерівності чоловіків: значення Gini-коефіцієнта за середньодушовими доходами чоловіків склало 36,3% в 2011 році проти 30,4% за середньодушовими доходами жінок. Це доводить, що саме чоловіки більшою мірою представлені як серед найбагатших, так і серед найбідніших, маргінальних прошарків населення, тоді як жінки становлять більш однорідну сукупність з погляду майнового стану. Враховую-

чи це, гендерно-чутлива соціальна політика має бути адресною і не може спрямовуватись виключно на подолання негативних соціально-економічних наслідків для жінок.

Таким чином, гендерна нерівність простежується в сфері прийняття політичних рішень, зумовлюючи виключення жінок зі сфери державного управління, високих посад в керівництві корпорацій та політичного життя. Пряме або приховане виключення на ринку праці проявляється в нерівних можливостях зайнятості жінок і чоловіків, обмеженому доступі жінок до певних “чоловічих” галузей або професій, які характеризуються вищими рівнями оплати праці та престижем, наявності гендерного розриву в оплаті праці, менших можливостях кар’єрного просування жінок. Ці чинники, в поєднанні з поширеними традиційними стереотипами щодо гендерного розподілу ролей у суспільстві, роблять внесок у формування розриву в рівні дохідних можливостей жінок і чоловіків, внаслідок чого жінки переважають у складі соціально вразливих груп населення. Негативні прояви гендерної нерівності посилюються існуванням неефективної системи соціального захисту, низьким рівнем соціальних трансфертів, недостатнім розвитком соціальної інфраструктури (зокрема сектору побутових послуг та мережі дитячих дошкільних закладів), безпосередніми споживачами якої більшою мірою є жінки.

Водночас необхідно зважати на те, що прояви гендерної нерівності в українському суспільстві мають і інший аспект. Покладаючи на чоловіків роль «годувальників» родини, традиційні гендерні стереотипи «ідеального» чоловіка призводять до загострення «чоловічого» виміру медико-демографічної кризи в Україні. Надмірне психоемоційне навантаження, стреси, недостатнє поширення настанов здорового способу життя, ризиковані форми поведінки, брак суспільної безпеки, – все це чинники надвисокої смертності чоловіків працездатного віку. Вищі показники захворюваності на соціально детерміновані хвороби (туберкульоз, ВІЛ/СНІД), злоякісні новоутворення, що тісно пов’язані зі способом життя, висока смертність від зовнішніх чинників (травми, отруєння тощо) та навмисних самоушкоджень (самогубств) є важливим проявом гендерної нерівності у суспільстві, що пов’язаний не лише зі станом здоров’я населення, а й зі станом соціального середовища у країні.

Зазначимо, що певних проявів дискримінації зазнають чоловіки й у сфері сімейних правовідносин – відповідно до соціальних стереотипів, чоловіки іноді виявляються позбавленими можливостей повноцінного спілкування з дітьми після розлучення, роботодавці з упередженням ставляться до надання чоловікам відпустки з догляду за дітьми віком до 3 років або лікарняних з догляду за хворими дітьми. Це зумовлює необхідність комплексного впровадження гендерних підходів до реалізації державної політики, яка має враховувати різні прояви гендерної нерівності у суспільстві, а не зосереджуватися лише на поліпшенні становища жінок.

3.5. Самооцінка здоров’я у розрізі різних соціальних груп

Згідно з концепцією людського розвитку, базовою можливістю для людини є тривале та здорове життя, відсутність цієї можливості є неприпустимою на будь-якому етапі розвитку суспільства. Отже, нерівність у цій сфері є свідченням існування загальної нерівності.

Розділ 3

За певних інформаційних обмежень, опосередковане свідчення щодо стану здоров'я населення з різних соціальних груп можуть давати показники доступності послуг охорони здоров'я. Проте дані щодо самооцінки населенням стану свого здоров'я виступають прямими характеристиками, хоча і мають певні вади суб'єктивізму.

За даними обстеження умов життя домогосподарств у 2011 році, як добрий стан свого здоров'я оцінили 46,5% населення, задовільним його визнали 43,6% населення, і лише 9,9% відповіли, що мають поганий стан здоров'я (рис. 3.19).

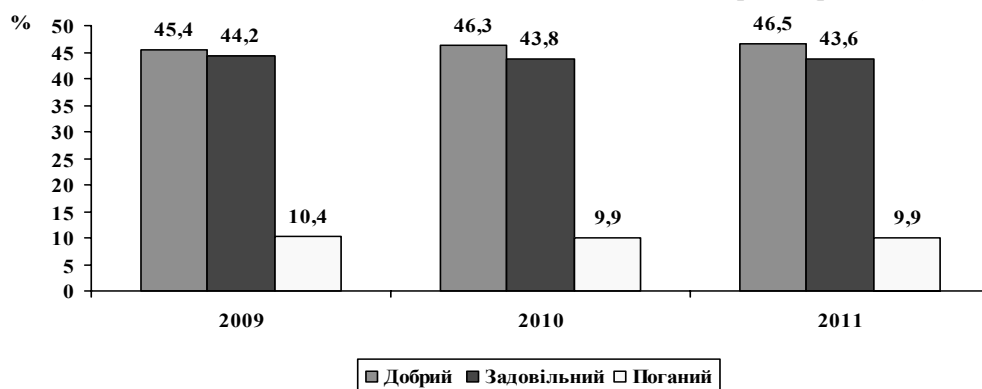

Рис. 3.19. Самооцінка стану здоров'я населенням у 2009–2011 рр.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Незважаючи на те, що ми маємо справи з самооцінкою ці дані досить сталі у часі. Так, у 2009 році добрим станом здоров'я могли похвалитися 45,4%, що на 1,1 в.п. менше, ніж у 2011 році. Задовільний стан здоров'я у 2009 році мали 44,2% громадян країни, що на 0,6 відсоткового пункту більше, ніж у 2011 році. Як поганий свій стан здоров'я визначили у 2009 році 10,4% населення, що на 0,5 в. п. більше, ніж у 2011 році (рис. 3.19).

Така сталість оцінок дає нам підстави вважати цей показник достатньо надійним для оцінки нерівності населення за станом здоров'я. На жаль, це не додає оптимізму, оскільки менше половини населення країни мають добрий стан здоров'я, більшість населення має ті чи інші проблеми зі здоров'ям, що відображається у високій захворюваності та смертності.

Оцінюючи нерівність за станом здоров'я, необхідно визначити основні соціально-демографічні фактори, що посилюють цю нерівність. Перший фактор, який необхідно дослідити, – це нерівність за станом здоров'я залежно від віку та статі. У 2011 році добрий стан здоров'я за самооцінкою мали 76,8% дітей у віці до трьох років, і лише 1,1% населення цього віку мали поганий стан здоров'я. На жаль, з віком частка населення, що оцінює стан свого здоров'я як добрий, стрімко скорочується. Так, у 2011 році добрий стан здоров'я мали 71,6% дітей у віці від трьох до шести років, та 70,3% населення у віці від 7 до 13 років.

Частка чоловіків у віці 18–29 років, що оцінили свій стан здоров'я як добрий, перевищує відповідний показник у жінок більше ніж на 5 відсоткових пунктів.

Взагалі, за самооцінкою, чоловіки мають ліпший стан здоров'я за усіма віковими групами, за винятком вікової групи 16–17 років (додаток Б).

Цілком природно, що вік є головним фактором стану здоров'я, але те, що лише 10% чоловіків старше 60 років та 7,5% жінок старше 55 років оцінюють свій стан здоров'я як добрий, свідчить про наявність у країні багатьох інших факторів, що викликають таку значну вікову диференціацію стану здоров'я. Так, для осіб пенсійного віку незалежно від статі притаманне дуже значне розповсюдження хронічних хвороб. За даними обстеження умов життя домогосподарств у 2011 році, 71,4% чоловіків пенсійного віку мали хронічні хвороби різної тяжкості, серед жінок таких було ще більше – 78,1%.

Дуже негативним є і те, що майже чверть дітей у віці до трьох років не мають доброго стану здоров'я, до того ж, 5,9% з них мають хронічні хвороби, що у подальшому може призвести до значного погіршення здоров'я населення країни у старших вікових групах та зростання нерівності.

Наступним фактором, що впливає на стан здоров'я населення, є місцевість проживання. Зокрема, сільська місцевість має менш розгалужену інфраструктуру лікувальних закладів, ніж міські населені пункти. З'ясувалося, що це суттєво не впливає на нерівність за станом здоров'я. Так, у 2011 році як добрий свій стан здоров'я визнали 45,8% мешканців міст та 48,1% жителів сільської місцевості (рис. 3.20).

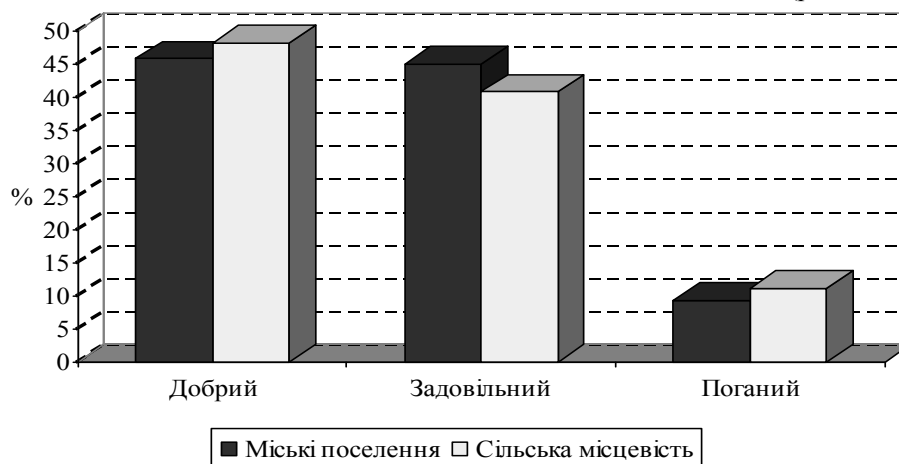

Рис. 3.20. Самооцінка населенням стану здоров'я залежно від місця проживання, 2011 рік, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

У сільській місцевості частка населення з поганим станом здоров'я переважає відповідний показник міських поселень на 1,8 відсоткових пункти. Отже, можна стверджувати, що на сьогодні місцевість проживання має незначний вплив на нерівність населення за оцінкою стану свого здоров'я. Це підтверджується і тим, що частка осіб, які мають хронічні хвороби, майже однакова: у міських поселеннях цей показник становить 35,7%, а у сільській місцевості 33,3%.

Підвищення народжуваності, що спостерігається протягом останніх років,

Розділ 3

окрім позитивного, має і негативні риси. Багато дослідників вважають, що значну частку приросту чисельності народжених дають маргінальні верстви населення, які мають поганий стан здоров'я. Тому самооцінка стану здоров'я домогосподарств з різною кількістю дітей дуже важлива.

За даними обстеження умов життя домогосподарств у 2011 році найліпший, стан здоров'я мало населення, що проживає у домогосподарствах з п'ятьма та більше дітьми. У таких домогосподарствах 70,3% населення оцінили свій стан здоров'я як добрий, серед домогосподарств з однією дитиною таких було лише 58,7%. Серед багатодітних домогосподарств з п'ятьма дітьми спостерігається найнижча частка осіб з поганим станом здоров'я – 2,6%, серед домогосподарств з однією дитиною таких 4,7% (рис. 3.21).

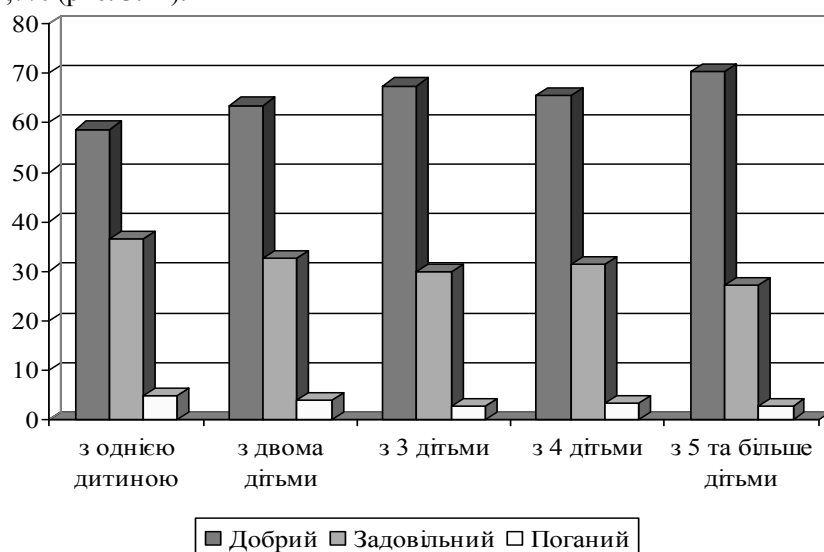

Рис. 3.21. Самооцінка населення стану здоров'я залежно від кількості дітей у домогосподарстві, 2011 рік, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

На відміну від місцевості проживання, не можна стверджувати, що кількість дітей у домогосподарстві має однозначний вплив на здоров'я населення. Так, у багатодітних домогосподарствах (з чисельністю п'ять та більше дітей) частка населення, що має хронічні хвороби, складає більше чверті, тоді як серед домогосподарств з однією дитиною таких – 22,0%, а серед домогосподарств з чотирма дітьми – лише 15,6%.

На відміну від попередніх факторів, рівень доходів справляє протилежний, від очікуваного, вплив. За даними 2011 року, найліпший стан здоров'я спостерігався серед населення з найнижчим рівнем доходів. Так, частка населення, які оцінили свій стан здоров'я як добрий, серед представників першої децильної групи – 59,2%, серед представників десятої децильної групи лише 42,5%. В той же час найбільша частка населення з поганим станом здоров'я зафіксована серед представників третьої децильної групи – 13,5% (рис. 3.22).

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

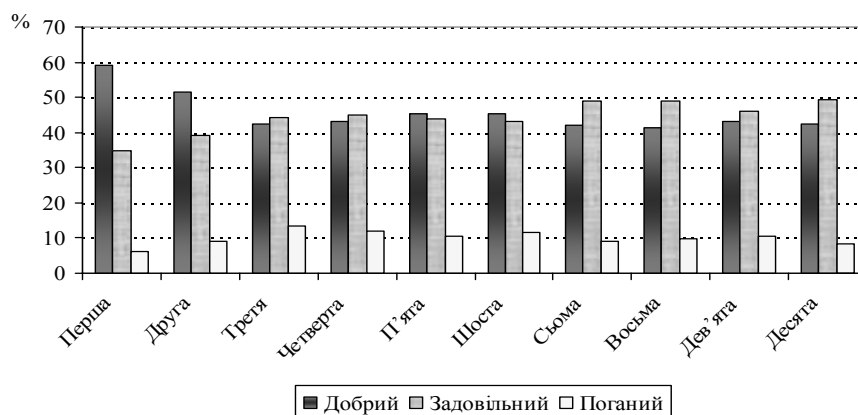

Рис. 3.22. Самооцінка населення стану здоров'я залежно від рівня їх доходів, 2011 рік, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Аналогічна ситуація спостерігається з рівнем хронічних захворювань, найнижчий їх рівень, за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, становив 20,5%, тоді як серед представників десятої децильної групи таких було зафіксовано 43,4%.

Тобто з великою ймовірністю ми можемо стверджувати, що між рівнем доходів та самооцінкою стану свого здоров'я не має тісного зв'язку, або цей чинник впливає на стан здоров'я з певним лагом.

Проведений аналіз дає можливість зробити такі висновки: можна з певністю стверджувати, що самооцінка стану свого здоров'я не дозволяє нині, виявити чіткий взаємозв'язок між основними факторами нерівності та станом здоров'я. Це не означає, що її взагалі немає, але для її виявлення необхідно застосовувати надійніше джерело інформації. Все ж деякі цікаві закономірності виявити вдалося. По-перше, самооцінка стану власного здоров'я має сталі співвідношення, отже, динаміку цього процесу вона характеризує добре. По-друге, в Україні відсутня культура здорового способу життя, це ілюструє стрімке зростання з віком частки осіб з хронічними захворюваннями. Відсутність такої культури і призводить до того, що дохід має обернений вплив на стан здоров'я, оскільки значні витрати на лікування не завжди можуть повернути втрачене здоров'я. В той час, як витрачені кошти на профілактику різного виду захворювань та здоровий спосіб життя і формують прямий зв'язок між станом здоров'я та доходами населення.

3.6. Доступ до безпечного екологічного середовища в контексті здоров'я населення

З огляду на Концепцію сталого розвитку, сьогодні приділяється значна увага зв'язку здоров'я і навколишнього оточення, забезпеченню принципу соціальної справедливості стосовно ураження ризиками середовища життєдіяльності окремої

людини і соціально-демографічних груп. Порядком денним на XXI сторіччя, що прийнятий Конференцією ООН з довкілля та розвитку (Ріо-де-Жанейро, 3–14 червня 1992 р.), усім країнам було рекомендовано розробити плани пріоритетних заходів з урахуванням програмних областей, серед яких були як захист уразливих груп населення, так і зниження ризиків для здоров'я, пов'язаних із забрудненням та шкідливим впливом навколишнього середовища.

Соціальні нерівності в сфері довкілля й розподіл ризиків стосовно здоров'я. Здоров'я індивідууму і здоров'я громадське, в кінцевому підсумку, залежить від можливості успішної регуляції взаємозв'язків між фізичним, біологічним і соціально-економічним середовищем, в якому існує людина. В основі нерівностей найчастіше лежить «несправедливий розподіл» екологічних ризиків серед різних груп населення, а також «процесуальна несправедливість», тобто нерівні можливості різних груп населення впливати на рішення, що зачіпають їх безпосереднє середовище та умови проживання.

Між країнами і всередині них, а також у межах місцевих спільнот є значні соціальні нерівності щодо впливу на людей несприятливих факторів навколишнього середовища. У більшості випадків, документованих в науковій літературі, соціально неблагополучні групи населення піддаються диспропорційно більшому впливу екологічних факторів ризику. При цьому найсуттєвішими детермінантами підвищеного ризику визнаються низький дохід і бідність.

Задачі дослідників утруднені тими обставинами, що загальна база фактичних даних неповна. Інформацію стосовно екологічних детермінант здоров'я часто не вдається проаналізувати з урахуванням соціально-демографічних параметрів, таких як дохід, рівень освіти, трудова зайнятість, вік, стать, етнічна приналежність. Оцінка масштабу соціально обумовлених екологічних нерівностей, визначення пріоритетів і виявлення найбільш уразливих груп ризику становлять у зв'язку з цим значні труднощі.

Світова громадськість визнає, що питання екологічної та соціальної справедливості і необхідність усвідомлення гендерних аспектів слід ретельніше враховувати при формуванні політики на національному та місцевому рівнях. Більш справедливий розподіл екологічних та медико-санітарних ресурсів має бути предметом комплексної відповідальності всіх діючих сил у секторах охорони навколишнього середовища, територіального планування та сталого розвитку.

На V міністерській конференції з довкілля та охорони здоров'я (Парма, Італія, 2010) наведено потенційні механізми, за якими соціальні нерівності можуть впливати на ступінь піддавання екологічним ризикам і на тяжкість наслідків впливу цих ризиків на здоров'я людини⁷⁰. Виділено чотири таких механізми (рис. 3.23).

Параметри соціально-економічного статусу (СЕС), такі як розмір доходу, характер трудової зайнятості та рівень освіти, є потужними детермінантами екологічного ризику стосовно здоров'я. Гендерні характеристики та етнічна приналежність можуть не тільки модифікувати відносини між соціально-економічним статусом, навколишнім середовищем та здоров'ям, а й прямо діяти на рівні впливу і нерівності щодо здоров'я, **які впливають** з біологічних, соціальних, культурних та поведінкових розходжень.

⁷⁰ Социальные и гендерные неравенства в отношении окружающей среды и здоровья (Пятая министерская конференция по окружающей среде и охране здоровья "Защитим здоровье детей в изменяющейся среде", Парма, Италия, 10–12 марта 2010 г. — Copenhagen : WHO, Regional Office for Europe. – 31 с.

На ці взаємовідносини може також впливати фактор віку.

Механізм 1.	Соціальні детермінанти корелюють з якістю середовища проживання. Соціально неблагополучні групи нерідко живуть і працюють у менш сприятливих екологічних умовах порівняно із загальним населенням.
Механізм 2.	Рівні впливу знаходяться в певній залежності від факторів, що належать до соціальних нерівностей (таких, як рівень знань, характер поведінки стосовно здоров'я). Тому, за однакових умов навколишнього середовища, неблагополучні групи можуть піддаватися більш інтенсивному впливу, ніж населення в цілому.
Механізм 3.	Фактори, пов'язані з соціальними нерівностями (такі, як стан здоров'я та біологічна сприйнятливість) впливають на залежність "вплив–відповідь". При тому ж самому рівні впливу неблагополучні групи можуть проявляти більш високу вразливість щодо розвитку несприятливих наслідків для здоров'я, наприклад, в результаті синергізму між множинними факторами ризику.
Механізм 4.	Соціальні нерівності справляють прямий вплив на кінцеві результати щодо здоров'я, що може реалізовуватися через екологічні та неекологічні механізми. Однак, за однакових параметрів залежності "вплив–відповідь", неблагополучні групи можуть проявляти більш високу вразливість до розвитку несприятливих наслідків для здоров'я через гірший доступ до послуг (наприклад, дефіцит послуг екстреної медичної допомоги в сільських районах, неадекватне страхове покриття) і знижених можливостей протистояти негативним ефектам (наприклад, дефіцит інформації, знижений доступ до відповідних служб). Абсолютний масштаб наслідків може бути також вище в неблагополучних групах через більшу поширеність порушень здоров'я, надбаних раніше, на попередніх етапах життя.

Рис. 3.23. Механізми впливу соціальних нерівностей на дію екологічних ризиків для здоров'я

Параметри соціально-економічного статусу (СЕС), такі як розмір доходу, характер трудової зайнятості та рівень освіти, є потужними детермінантами екологічного ризику стосовно здоров'я. Гендерні характеристики та етнічна приналежність можуть не тільки модифікувати відносини між соціально-економічним статусом, навколишнім середовищем та здоров'ям, а й прямо діяти на рівні впливу і нерівності щодо здоров'я, які випливають з біологічних, соціальних, культурних та поведінкових розходжень. На ці взаємовідносини може також впливати фактор віку.

Для проведення оцінки нерівностей щодо екологічних умов і здоров'я було розроблено 14 індикаторів нерівностей, які розбито на три категорії (табл. 3.7)⁷¹.

⁷¹ *Environment and health risks: a review on the influence and effects of social inequalities. In: Fifth Ministerial Conference on Environment and Health. Parma, Italy, 10–12 March 2010. – Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2010. – 31 p.*

Таблиця 3.7.

Індикатори нерівностей щодо екологічних умов і здоров'я

Житлові умови	Травматизм	Навколишнє оточення
Незадовільне водопостачання	Виробничі травми	Вплив шуму у оселі
Відсутність туалету зі зливом	Дорожні травми зі смертельним результатом	Відсутність доступу до озелененої території або рекреаційних зон
Відсутність ванни або душу	Отруєння зі смертельним результатом	Вплив вторинного тютюнового диму вдома
Перенаселеність	Падіння зі смертельним результатом	Вплив вторинного тютюнового диму на роботі
Вогкість в будинку		
Неможливість забезпечувати адекватне опалення житла		

За даними переважної кількості досліджень, представники нижчих соціально-економічних груп більшою мірою схильні до впливів шкідливих екологічних факторів. Це, зокрема, стосується екологічних ризиків, що виявляється в таких умовах і місцях звичайного перебування людини:

- **в оселях** – вторинний тютюновий дим (пасивне куріння), біологічне і хімічне забруднення (зокрема повітря в приміщеннях), неадекватна температурна комфортність (холод та спека), брак/недосконалість санітарних зручностей, ризик травматизму;
- **на території, прилеглій до житлових будинків** – відсутність міського благоустрою та криміногенна обстановка, шум, близькість до забруднених територій і місць видалення відходів, забруднення повітря, пов'язане з транспортом;
- **на транспорті**, особливо щодо дорожнього травматизму;
- **на робочих місцях** – виробничий травматизм, вплив шкідливих речовин, стрес.

Нерівності щодо екологічних ризиків, пов'язані з рівнями доходу і освіти та іншими показниками СЕС. Сім'ї з низьким рівнем доходу нерідко живуть у неадекватних житлових будівлях, часто з наявністю вогкості і цвілі, що впливає на здоров'я, передусім виникнення хвороб системи органів дихання, ревматичних хвороб, алергічних розладів тощо. Дефіцит фінансових ресурсів для придбання енергоносіїв («енергетична, або паливна бідність») і низький дохід в цілому ведуть до інтенсивнішого використання твердих видів палива для опалення житла, що підвищує рівень впливу забруднювачів повітря, таких як окис вуглецю, бензоли, зважені частинки і формальдегід. Жінки, внаслідок своєї сімейної ролі, зокрема, обов'язку приготування їжі і довшої тривалості часу, проведеного всередині будинку, порівняно з чоловіками, більшою мірою піддаються дії забруднювачів навколишнього середовища в приміщеннях.

Одна з основних і стійких нерівностей, тісно пов'язаних з доходом та іншими аспектами СЕС, стосується наявності санітарних зручностей у житлі. У всьому Європейському Регіоні сім'ї з низьким рівнем доходу найчастіше не мають власної ванни або душу. У ряді країн, включаючи і деякі країни ЄС, все ще значною мірою зберігається така ознака бідності, як відсутність у сімейному житлі окремого туалету. Вже наявний низький рівень водопостачання, санітарії та гігієни може ще більш посилитися в майбутньому через дефіцит води, обумовлений зміною клімату.

Стан джерел водопостачання та якість питної води безпосередньо впливають на здоров'я населення, особливо на дітей і найбідніші верстви⁷². В Україні впродовж останніх років проблема якісної питної води залишається гострою. Високий рівень техногенного навантаження на водойми, застарілі технології водопідготовки на сьогодні не дають змоги забезпечити населення питною водою гарантованої якості. За даними офіційного сайту Держсанепідслужби України, в країні за 6 місяців 2012 року було проведено 13688 обстежень водопровідних споруд, з них у 13,7% виявлено грубі порушення санітарного законодавства. Подальше погіршення екологічного стану водних ресурсів викликає значне занепокоєння. Незважаючи на спад промислового виробництва, порівняно з радянським часом, та пов'язане з ним зменшення скиду у водойми стічних вод, їх стан істотно не поліпшився. Невідповідність якості питної води нормативним вимогам є головною причиною поширення в країні багатьох інфекційних хвороб (вірусного гепатиту А, ротавірусних інфекцій, інфекцій бактеріальної природи). Централізованим водопостачанням забезпечено лише близько чверті сіл України, решта сільського населення споживає воду з колодязів та індивідуальних свердловин, які здебільшого перебувають у незадовільному стані. Зростає нітратне забруднення ґрунтових вод, які без очищення споживає більшість сільського населення, а таке забруднення небезпечно для здоров'я як через безпосередню токсичну дію, так і через зниження резистентності організму.

Житло – це також основне місце, де на людей впливає вторинний тютюновий дим (пасивне куріння), що також набагато частіше відбувається в оселях сімей з низькими рівнями доходу і освіти, причому, за даними деяких досліджень, вплив ВТД на дітей у цих групах зазвичай в три-чотири рази вищий, ніж у більш забезпечених родинах.

У багатьох державах-членах ООН, особливо в східній частині Регіону, залишається суттєвою проблемою перенаселеність житла. В цілому по ЄС від нестачі житлової площі потерпає кожна четверта сім'я в групі з найбільш низьким рівнем доходу, але лише кожна сьома – з високим рівнем доходу. Одна з найбільш міцних і стійких залежностей, що пов'язують соціальні нерівності та місцезнаходження житла, стосується якості атмосферного повітря. В цілому, малозабезпечені сім'ї, як правило, живуть у межах або недалеко від великих міських та індустріальних зон і поряд з основними автомагістралями, наражаючись таким чином більшою мірою на вплив забрудненого повітря.

Що ж до інтенсивності впливу, то представники привілейованих соціально-економічних груп, як правило, мають більше можливостей захистити повітря в своїх будинках від атмосферного забруднювання з допомогою якісніших систем вентиляції і менш піддаються їх впливу під час пересувань у тій же місцевості (якщо при цьому не пересуваються пішки або користуються, наприклад, не мопедом, а мають автомобіль, оснащений системою кондиціонування повітря). У плані уразливості, для менш забезпечених соціально-економічних груп характерні нижчі рівні захисних факторів, таких як характер харчування, уже сформований стан здоров'я та доступ до послуг охорони здоров'я, обмежені знання щодо можливості самозбережувальної поведінки (або обмежені можливості застосування таких знань), а також інші конкурентні та

⁷² *Safer water, better health [Електронний ресурс]. – WHO : Geneva, 2008. – 53 p. – Режим доступу : http://whqlibdoc.who.int/publications/2008/9789241596435_eng.pdf*

супутні фактори ризику.

Наступні за значенням ризику, після забруднення повітря, пов'язані з середовищем проживання і характеризуються соціальним градієнтом, – це відсутність зелених зон, загальна неупорядкованість території, вплив шуму і близькість забруднених або забруднюючих об'єктів. Представники менш забезпечених соціально-економічних груп, зазвичай, відносно більше часу проводять у неблагополучних районах і на неупорядкованих територіях, при цьому є також пряма асоціація з показниками психічного здоров'я, такими як тривога і депресія.

Криміногенна вулична ситуація також сильно корелює з благоустроєм території і низьким соціальним статусом сімей, які на ній проживають. Одним з основних аспектів нерівності є доступ до зелених зон як показник благоустрою навколишнього середовища, при цьому нижчі рівні такого доступу характерні для районів переважного проживання груп з низьким доходом. Дані опитувань показують, що низький рівень безпеки на вулицях і брак зелених насаджень негативно впливають на рівень фізичної активності населення, а гіподинамія є одним із основних чинників виникнення і розвитку хронічних неінфекційних захворювань.

Шкідлива дія шуму, особливо актуальна в містах, багато в чому обумовлена саме шумом від вуличного руху. Фактичні дані з різних країн систематично засвідчують, що малозабезпечені сім'ї значно більшою мірою уражаються дією транспортного шуму, який при цьому може перевищувати національні гранично допустимі значення.

Нарешті, місцезнаходження житла може визначати наявність різноманітних проблем, пов'язаних з промисловим забрудненням, розташуванням сміттєзвалищ, сміттєпереробних полігонів або іншими екологічними загрозами (наприклад, ризик повеней), які поширюються лише на конкретні території. Виробництва з шкідливими промисловими викидами, як правило, розташовані в менш упорядкованих районах. Ця залежність спостерігається в різних країнах, і викликає занепокоєння, головним чином (але не тільки!) в східній частині Європейського регіону ВООЗ, з приводу безконтрольних або нелегальних сміттєвих звалищ.

Основна частина наявних фактичних даних з травматизму стосується транспортного сектору, але, поряд з цим, постійно зростає обсяг достовірної інформації щодо ненавмисних травм серед дітей. Результати проведених досліджень досить часто свідчать про те, що діти в соціально-економічних групах, які перебувають на нижчих соціальних щаблях і проживають у менш привілейованих районах, більшою мірою схильні до ризику травматизму, у тому числі зі смертельним результатом, ніж їх однолітки в інших групах. Це стосується більшості причин травм, таких як дорожньо-транспортні пригоди, утоплення, отруєння, падіння і опіки, й різних умов, (вдома, на роботі, на транспорті тощо).

Нерівності щодо екологічних ризиків, пов'язані з умовами праці. Наукові дослідження з гігієни праці містять велику кількість даних, що демонструють зв'язок виробничих травм і хвороб з конкретними шкідливими чинниками навколишнього середовища. Незважаючи на те, що широкий соціально-економічний контекст рідко розглядається в цих дослідженнях, фактичні дані показують, що взаємозв'язок між рівнем виробничих навичок і станом здоров'я значною мірою піддається модифікації впливу з боку освіти і доходу; істотну роль відіграють також й інші фактори, такі

як безробіття, міграційний статус, етнічна приналежність і гендер. Вища освіта, наприклад, співвідноситься з більш високим рівнем професійних навичок і з меншою вразливістю екологічним ризикам.

У осіб, зайнятих працею з низьким соціальним статусом і низькою оплатою, частіше виникають симптоми стресу. Стрес може діяти як модифікатор або каталізатор ефекту, тобто, за порівнянних рівнів впливу шкідливих факторів, ті, хто відчуває стрес, з більшою ймовірністю наражаються на захворювання і нещасні випадки. Також слід брати до уваги додаткові ефекти поведінкових проявів стресу, таких як куріння, надмірне споживання алкоголю або насильство. Нелегальна трудова діяльність, несприятливі умови найму і дитяча праця характерні, головним чином, для вразливих і маргіналізованих верств населення, таких як мігранти і люди з більш низькими рівнями освіти, тому проблеми слід розглядати як важливе джерело нерівностей щодо екологічних умов і здоров'я.

Нерівності щодо екологічних ризиків, пов'язані з гендером. Внаслідок біологічних (статевих) або соціокультурних (гендерних) відмінностей чоловіки і жінки піддаються впливу екологічних чинників по-різному, і їх рівні чутливості також відмінні. Гендерні норми і цінності позначаються на впливові екологічних ризиків на чоловіків і жінок різними шляхами, в тому числі через властиві їм типи поведінки. Чоловікам в суспільстві традиційно відведено такі ролі і функції, які передбачають більш ризиковану поведінку і змушують їх нехтувати своїм здоров'ям. У багатьох спільнотах жінки все ще мають менше доступу до інформації щодо здоров'я, а також до послуг і ресурсів для його охорони. Крім того, гендерні фактори взаємодіють з расовими і етнічними характеристиками, параметрами соціального розшарування, що призводить до нерівного розподілу благ між різними соціальними групами і між чоловіками й жінками. Найвні фактичні дані про гендерну нерівність стосовно навколишнього середовища та здоров'я демонструють виражені відмінності між чоловіками і жінками як у рівнях впливу, так і в уразливості (наприклад, для чоловіків рівні індивідуального впливу тісно пов'язані з соціально-економічними факторами, а для жінок цей зв'язок значно меншою мірою виражений і не є настільки ж послідовним). Стійкі гендерні нерівності відображаються у впливові на розлади здоров'я хлопчиків внаслідок травматизму та ризикованої поведінки. Дані з різних країн Європи показують, що, починаючи з віку 1–2 років, рівні травматизму серед хлопчиків вищі, ніж серед дівчаток. Період підвищеної уразливості до травматизму припадає на підлітковий вік, і в цей час розрив між показниками травматизму у хлопчиків і дівчаток збільшується. Ці відмінності мають стійкий характер, зберігаючись у дорослих і в літньому віці. Фактичні дані також показують, що хлопчики більш фізично активні, ніж дівчата, і є думка, що більш високі рівні травматизму серед хлопчиків (принаймні частково) пов'язані з цим. Так, в Україні у 2011 р. серед молоді віком 15–19 років смертність хлопців внаслідок зовнішніх причин переважала таку серед дівчат втричі (серед дітей 10–14 років – вдвоє), а статева різниця в показниках смертності внаслідок утоплень серед молоді 15–19 років досягала 10 разів!

Є різниця в уразливості чоловіків і жінок через вплив хімічних речовин. Крім відмінностей у гормональному статусі, статеві відмінності в чутливості до токсичних речовин можуть бути обумовлені відмінностями в здатності організму знешкоджувати токсини. Дослідження на тваринах показують, що самці мають в 5 разів більш

високий потенціал знешкодження токсинів, ніж самки. Важлива особливість жінок полягає в тому, що в їх організмі, зазвичай, міститься відносно більше жирової тканини, ніж у чоловіків, що і обумовлює значніше накопичення ліпофільних хімічних речовин. У жировій тканині і в грудному молоці виявляються до 300 різних видів синтетичних хімічних сполук, і багато з них, за даними наукових досліджень, мають канцерогенні властивості або здійснюють токсичний вплив на головний мозок й інші відділи нервової системи.

Нерівності щодо екологічних ризиків, пов'язані з маргіналізованими групами населення. Щодо особливих і маргіналізованих груп населення, таких як мігранти (легальні і нелегальні), біженці та цигани (роми), дані щодо екологічних впливів на здоров'я певною мірою обмежені. Незважаючи на те, що було проведено ряд цінних досліджень, зокрема, силами неурядових організацій, джерелом більшої частини фактичних даних є вивчення окремих місцевих прикладів, відомості часто мають фрагментарний характер і дають мало можливостей для порівнянь. Так, дисертаційним дослідженням В. В. Брич встановлено, що п'яту частину ВІЛ-інфікованих осіб (20,5%), які перебувають на обліку в Закарпатській області, складають представники ромської національності⁷³, які також часто мають незадовільні умови проживання (брак санітарії, скупченість, вода з небезпечних джерел тощо) та нижчі рівні освіти. Однак з іншими регіонами ці дані порівняти не видається можливим. Збір систематичних даних на національному рівні проводиться рідко.

Особи, не зареєстровані як наймані працівники або як такі, що проживають за певною адресою, наприклад іммігранти без віз або дозволу на проживання, можуть особливо сильно піддаватися і бути вразливими щодо екологічних факторів ризику з різних причин (обмежений дохід, погані житлові умови, стигматизація, шкідливі умови праці), а також через певні поведінкові особливості.

Несприятливі умови праці, що потенційно посилюють вплив екологічних факторів ризику, більшою мірою характерні для маргіналізованих груп населення, хоча можуть також становити проблему для осіб з низьким рівнем освіти. Робота без укладення офіційного договору трудового найму – це джерело нерівностей за рахунок негативного впливу умов навколишнього середовища на здоров'я, а також порушень національних стандартів безпеки праці, гігієни і робочих умов, що тягне за собою низку різноманітних шкідливих впливів на здоров'я працюючих.

Нерівності щодо екологічних ризиків у різні періоди життя. Незважаючи на те, що вік сам по собі не входить до соціальних детермінант нерівності щодо здоров'я, в різні періоди життя деякі вікові групи мають більшу фізіологічну уразливість до конкретних екологічних ризиків. Діти раннього віку і літні люди проводять дещо більше часу вдома. Якщо це поєднується з важкими соціальними обставинами, які визначають менш сприятливі умови життя, то наявна підвищена вразливість до певних небезпечних факторів домашнього або навколишнього середовища може призвести до більш тяжких порушень здоров'я серед представників цих вікових груп. Приклади таких небезпечних факторів, зокрема:

- вторинний тютюновий дим (особливо для дітей);
- продукти побутової хімії – миючі засоби, детергенти та ін.;

⁷³ Брич В. В. Медико-соціальне обґрунтування моделі первинної профілактики ВІЛ-Інфекції / СНІДу серед окремих національних меншин : (на прикл. Закарпат. обл.) : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.02.03 / В. В. Брич ; Нац. мед. акад. післядиплом. освіти ім. П. Л. Шупика. – К., 2011. – 20 с.

- будь-яка екологічна загроза, безпосередньо пов'язана з домашнім середовищем або навколишньою територією.

У житлових районах дуже важливими є адекватне й безпечне транспортне забезпечення та інфраструктура. Найбільш вразливі категорії – це діти, матері з маленькими дітьми, люди з функціональними обмеженнями та літні люди, тобто всі ті, хто найбільше за все є залежним від послуг громадського транспорту. Основний наслідок нерівностей, що виникають, – це обмеження соціальної активності.

Нерівності, специфічні для дитячого віку. Значна частка тягаря хвороб серед дітей обумовлена впливами екологічних факторів, при цьому недавно отримані фактичні дані показують, що такі дії в дитинстві можуть стати причиною поглиблення нерівностей у здоров'ї і на наступних етапах життя. Тим не менш, проблемі соціальних нерівностей щодо екологічних ризиків для здоров'я дітей присвячено лише поодинокі дослідження. Проте добре відомо, що вплив екологічних шкідливих чинників на дітей має більш руйнівний характер в силу більш високої фізіологічної уразливості дитячого організму. Є нерівності щодо ненавмисних травм серед дітей від дорожньо-транспортних пригод, падінь, опіків, утоплень і отруєнь. Ці показники мають найбільш різкий соціальний градієнт серед усіх причин дитячої смертності, причому соціально-економічні нерівності стосуються травм усіх ступенів тяжкості. Результати досліджень показують, що чим важче травма, тим більше виражені наявні соціально-економічні відмінності. Це торкається більшості травм (наприклад, дорожньо-транспортні пригоди, отруєння, опіки) і низки різних умов (вдома, на роботі, на транспорті). Існує також віковий диференціал всередині дитячої вікової групи: маленькі діти піддаються більш високому ризику домашнього травматизму внаслідок падінь, опіків і отруєнь, в той час як діти старшого віку більше ризикують стати жертвою дорожньо-транспортного травматизму. Однією з гострих соціальних проблем України є відносно висока смертність дітей до 5 років із зовнішніх причин, яка посідає десяту частину (10,4%) у структурі. Особливо це стосується віку від року до п'яти, коли майже кожен третій випадок смерті спричиняють неприродні чинники (32,7%), тобто ті, яким можна було запобігти. За даними Держкомстату, у 2010 році через травми, отруєння та інші наслідки дії зовнішніх чинників загинула майже кожна третя дитина з числа померлих (303 з 927 смертей дітей у віці від року до п'яти). Переважної більшості цих смертей можна було уникнути за умов належного догляду за дитиною⁷⁴.

Як і раніше, викликає значну стурбованість небезпечний вплив хімічних речовин у пренатальному і дитячому віці, оскільки можуть грати роль відмінності в здатності організму абсорбувати хімічні речовини (накопичення свинцю, наприклад, в організмі дитини відбувається вдвічі швидше, ніж у дорослого), а також уразливості до шкідливих впливів (більш висока вразливість плода до багатьох токсичних і мутагенних речовин). Це наголошує на необхідності особливої уваги до профілактики впливу шкідливих факторів на жінок дітородного віку. У зв'язку, з одного боку, значним різноманіттям методологічних підходів і досліджень і, з другого, дефіцитом даних, які конкретно стосуються дітей, за багатьма темами і з багатьох європейських країн, сьогодні неможливо провести узагальнюючу оцінку або кількісно виміряти

⁷⁴ Цілі Розвитку Тисячоліття Україна: 2010 : національна аналітична доповідь – К., 2010. –114 с.

масштаби екологічних нерівностей серед дітей і підлітків у Європі. Характеристики екологічних нерівностей варіюють серед груп населення та країн, і загальна картина, що ґрунтується на наявних фрагментарних даних, полягає в наступному: діти, які живуть у несприятливих соціальних умовах, страждають від множинних і кумулятивних впливів, більшою мірою сприйнятливі до різноманітних токсичних речовин, що містяться в навколишньому середовищі, і частіше відчувають дефіцит екологічних ресурсів або недостатній доступ до якісних послуг охорони здоров'я (що могло б запобігти наслідкам екологічних загроз для здоров'я).

Нерівності, пов'язані з працездатним віком. Більшість екологічних ризиків, що впливають на групи населення від молоді до передпенсійного віку і пов'язані з робочим середовищем, було вже розглянуто. Ці нерівності також можуть бути ускладнені гендерними чинниками і впливати на здоров'я протягом усього життя. Їх часто розглядають як неминучі особливості певних видів роботи та фаху, однак часто є можливість значного пом'якшення їх дії шляхом належних регламентуючих і організаційних заходів. У менш забезпечених співтовариствах або його окремих групах ці заходи, зазвичай, мають недостатній характер і гірше реалізуються.

Нерівності, пов'язані з літнім віком. Наявні дані вказують на те, що градієнти екологічних впливів у літньому віці реалізуються за трьома основними факторами: нижчий матеріальний рівень, підвищена вразливість до факторів ризику, знижені функціональні можливості організму. Літні люди, як правило, живуть у старіших будинках, нерідко менш упорядкованих, при цьому частою обставиною є відсутність у них матеріальних коштів на поліпшення своїх житлових умов. Несприятливі впливи, характерні для цієї ситуації, почасти пов'язані з забрудненням повітря (внаслідок опалення і приготування їжі), але основні проблеми – це несприятливий температурний мікроклімат і «паливна бідність». Жителів похилого віку розглядають як основну групу ризику щодо впливу холоду під час зими, і вони найбільш уразливі в ситуаціях екстремальної спеки (як внаслідок житлових умов, так і підвищеної фізіологічної уразливості)⁷⁵. У період екстремальної спеки 2003 р. у Франції найвищі показники смертності спостерігалися серед літніх людей з поганими житловими умовами. Цьогорічна спека в Україні характеризується переважанням звернень по медичну допомогу, в тому числі і екстрену, людей літнього віку. Рядом епідеміологічних досліджень було виявлено, що літні люди також більш чутливі до шкідливих впливів забруднення повітря внаслідок вже наявних у них хвороб або розладів. Один з основних факторів уразливості при впливі екологічних факторів ризику – ослаблення імунної системи, характерне для літнього віку.

Нарешті, пусковим фактором екологічних нерівностей є фізіологічні функціональні обмеження, властиві людям похилого віку, які перетворюють їх на групу ризику з травматизму, особливо щодо такого виду травм, як падіння вдома. Це призводить до важких довгострокових порушень здоров'я або необхідності тривалого догляду в умовах стаціонарного закладу. На літніх людей припадає найбільший тягар розладів здоров'я, обумовлених падіннями, якість їх повсякденного життя погіршена внаслідок зниженого рівня індивідуальної пристосованості до навколиш-

⁷⁵ Рингач Н. О. Старіння в Україні: нові завдання для управління охороною здоров'я // Н. О. Рингач // *Súčasné problémy riadenia*. – Warszawa : Wyższa Szkoła Informatyki, Zarządzania i Administracji w Warszawie, 2011. – S. 89–105.

нього середовища. Підвищений рівень функціональних обмежень є причиною того, що літні люди піддаються максимальному ризику смерті під час таких стихійних лих, як повінь.

Скорочення нерівностей та боротьба за забезпечення здорових умов навколишнього середовища для всіх. При пошуках і розробці заходів для пом'якшення соціальних і екологічних нерівностей потрібно брати до уваги їх рушійні сили і корінні причини. Запорукою успіху проведених стратегій є чітке розмежування короткострокових і довгострокових задач та використання різноспрямованих комплексних підходів^{76 77}.

У довгостроковій перспективі максимальну користь для неблагополучних груп населення принесуть втручання, спрямовані на забезпечення більш безпечних умов навколишнього середовища в цілому, через те, що ці групи частіше піддаються несприятливим екологічним впливам. Загальне поліпшення умов навколишнього середовища на користь всього населення має, в свою чергу, приводити до відносно більш інтенсивного зниження екологічних ризиків для найуразливіших груп.

Як короткострокові слід включати в стратегію на місцевому, національному та міжнародному рівнях цільові заходи та кампанії, спрямовані на ті групи населення, серед яких виявлено ризик найбільш тяжких або специфічних несприятливих наслідків у результаті екологічних нерівностей. Ці заходи повинні бути природним доповненням до більш загальних підходів щодо створення здорових умов навколишнього середовища для всіх, а також забезпечувати контроль тих видів впливів, на які не можна вплинути лише шляхом загального поліпшення екологічних умов. Щоб домогтися скорочення нерівностей та поліпшення умов для найменш благополучних верств населення, в стратегіях захисту уразливих груп слід застосовувати різнобічні підходи. Треба стежити за тим, щоб такі втручання не сприяли, навпаки, поглибленню нерівностей. Необхідно також звертати особливу увагу на гендерні особливості відповідно до підходів з гендерної пріоритизації.

Скорочення нерівностей та боротьба за забезпечення здорових умов навколишнього середовища для всіх неможливі без виконання таких завдань, як:

- поліпшення умов повсякденної життєдіяльності людей;
- усунення нерівномірного розподілу владних повноважень, фінансових та інших ресурсів;
- оцінка та аналіз стану проблеми і ефективності вжитих заходів.

3.7. Специфіка прояву нерівності в освіті

У суспільній свідомості легітимність нерівності за рівнем освіти є загально-визнаною, тобто такою, що притаманна будь-якому суспільству та існує об'єктивно. Великий пласт наукової літератури з питань соціально-економічної нерівності подає

⁷⁶ Whitehead M., Dahlgren G. (2007). Концепции и принципы преодоления социального неравенства в отношении здоровья: Восходящее выравнивание (часть 1) Копенгаген, Европейское региональное бюро ВОЗ – Режим доступа : <http://www.euro.who.int/document/e89383r.pdf>

⁷⁷ Commission of the European Communities (2009). *Solidarity in health: reducing health inequalities in the EU. Communication 567, 20 October 2009.* – Brussels, Commission of the European Communities – Режим доступа : http://ec.europa.eu/health/ph_determinants/socio_economics/documents/com2009_en.pdf

інститут освіти як один з факторів її формування у суспільстві. Новітні дослідження з цієї проблематики акцентують увагу на тому, що рівень освіти справляє опосередкований вплив на добробут людини та її родини і є чинником виникнення або зниження ризику бідності.

Справді, для сучасної людини освіта стає своєрідним «джерелом» матеріальних благ, ще з дитинства формуючи та розвиваючи здатність до праці. Здобута освіта визначає сферу професійної діяльності людини, рівень доходу/заробітної плати, конкурентоспроможність і мобільність на ринку праці та навіть обумовлює вибір місця й місцевості проживання. Мотиваційні чинники до здобуття освіти (у т. ч. освітньої спеціалізації та освітнього рівня) стають більш прагматичними, орієнтованими на зовнішні елементи достатку (можливість отримання більшого доходу, професійно-кар'єрне зростання, набуття кращого та/або престижного соціального статусу, матеріальне забезпечення нащадків, відтворення соціально-культурного капіталу сім'ї).

Вимірювання соціально-економічної нерівності за рівнем освіти має деякі особливості, залежно від загальної мети дослідження та обраного підходу – критерію до вибірки (рис. 3.24).

Основним критерієм до вибірки може бути наявність певного рівня освіти у індивіда та отримання ним доходу (або його участі на ринку праці). Тоді з'являється можливість дослідити взаємозв'язок освітнього чинника та рівня добробуту людини, а також вплив цього чинника на конкурентоспроможність та мобільність людини на ринку праці.

Якщо необхідно дослідити інші опосередковані впливи рівня освіти на соціально-економічну нерівність у суспільстві (як-от нерівність освітніх шансів, нерівність освітніх результатів тощо), то до вибірки можна включати індивідів, які здобули, здобувають або тільки мають намір здобути певний рівень освіти.

Обраний підхід до вимірювання соціально-економічної нерівності за освітнім чинником впливатиме не тільки на рівень деталізації/узагальнення досліджень, добір або розробку відповідних індикаторів (як об'єктивних, так і суб'єктивних), налагодження інформаційного забезпечення, а навіть і на тривалість проведення таких досліджень.

При дослідженні проявів нерівності за рівнем освіти найчастіше використовують індикатор «доходи населення залежно від рівня освіти», що показує взаємозв'язок освітнього чинника та рівня добробуту працюючого та його сім'ї.

Для вивчення більш широких аспектів нерівності за рівнем освіти застосовують такі групи індикаторів:

- Розподіл осіб у віці 25 років і старше за соціально-економічним статусом залежно від рівня їх освіти; диференціація заробітної плати залежно від рівня освіти; рівень бідності залежно від рівня освіти голови домогосподарства – у вітчизняній практиці для їх розрахунку використовують дані Обстеження умов життя домогосподарств України (ОУЖД), яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі.
- Економічна активність населення за рівнем освіти; зайнятість населення за рівнем освіти; рівень участі населення, зайнятого у неформальному секторі економіки, за рівнем освіти; населення за причинами економічної

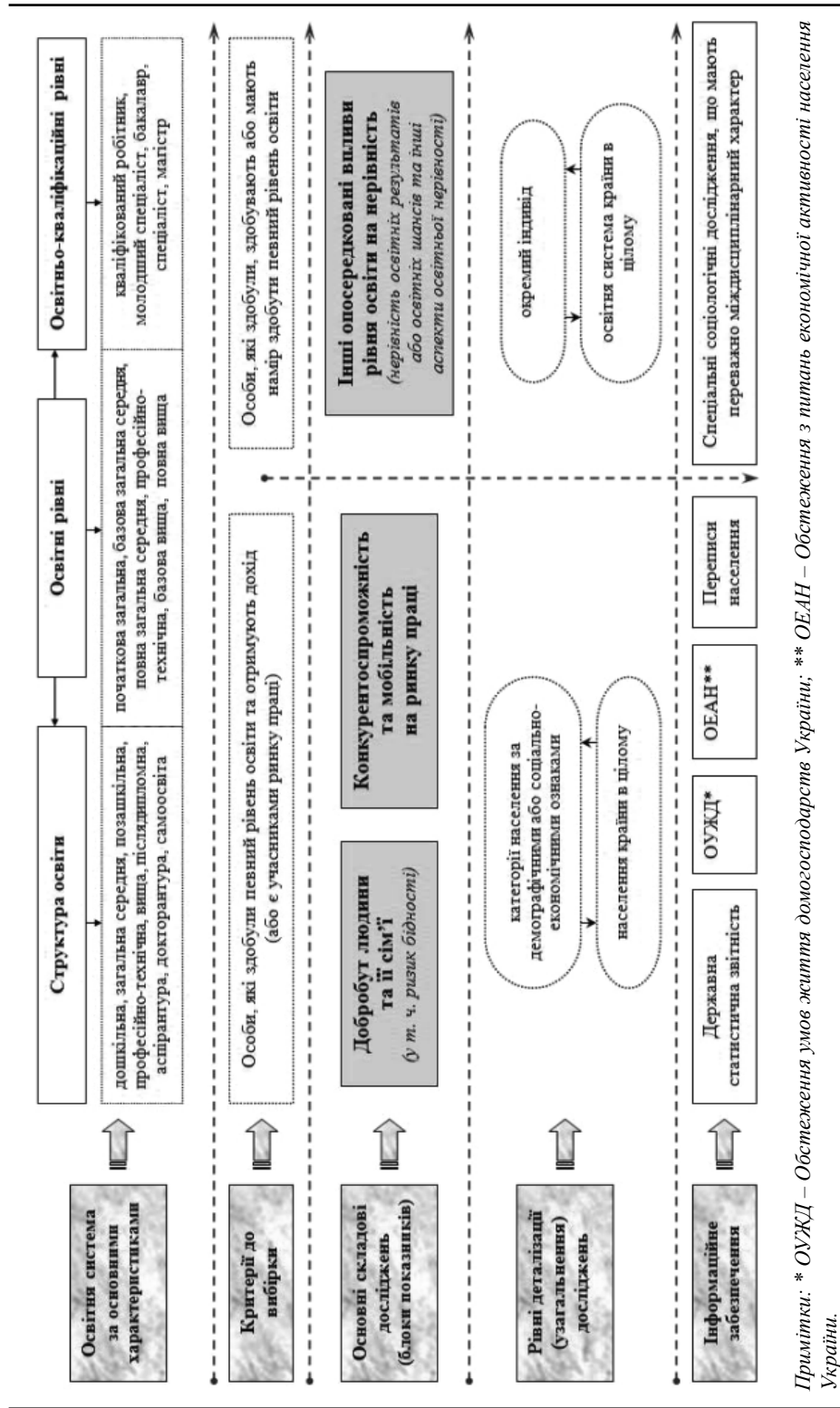

Рис. 3.24. Основні підходи до вимірювання соціально-економічної нерівності за рівнем освіти

неактивності та рівнем освіти; безробіття населення за рівнем освіти – ці показники містяться у інформаційній базі «Обстеження з питань економічної активності населення України» (ОЕАН), яке також здійснює Державна служба статистики України.

Застосування більш широкого кола індикаторів проявів нерівності за рівнем освіти вимагає проведення додаткових обстежень, у т. ч. соціологічних (наприклад, вивчення питань щодо: диференціації доходів усередині освітніх груп за галузевою або територіальною ознаками; середньої тривалості пошуку роботи безробітними за рівнем освіти; тривалості пошуку роботи серед випускників навчальних закладів з різними рівнями освіти; відповідність здобутої освіти рівню кваліфікації перших робочих місць молоді).

Дослідження інших опосередкованих впливів освіти на нерівність є дуже складним завданням у методологічному та методичному плані, оскільки серед науковців та практиків немає одностайного розуміння понять освітньої нерівності, освітньої рівності та соціальної справедливості. Освітня нерівність розглядається як нерівність доступу до освіти, нерівність доступу до якісної освіти, нерівність освітніх шансів або можливостей, нерівність освітнього стандарту, нерівність освітніх результатів тощо. На думку експертів, сучасні дослідження освітньої нерівності розпорошені між двома полюсами – від макро- (освітня система в цілому) до мікрорівня (окремий індивід). Крім того, наукові розробки з питань освітньої нерівності, як правило, мають міждисциплінарний характер, можуть охоплювати дуже великі періоди часу, та, відповідно, бути високозатратними.

У міжнародній практиці найбільш відомими напрямками дослідження опосередкованих впливів освіти на нерівність стали такі:

- вплив освіти на соціальну стратифікацію;
- взаємозв'язок соціокультурного капіталу та освітніх шансів;
- вплив економічної та культурної нерівності на освітню нерівність;
- вплив соціального капіталу на освітній ефект;
- нерівність та заохочення системою освіти культурних практик привілейованих груп;
- автономія вищої освіти як фактор відтворення соціальної нерівності;
- взаємозв'язок соціального походження та академічної невдачі;
- відмінності освітнього досвіду чоловіків та жінок; цінність освіти для різних соціальних класів/страт та їхні освітні можливості;
- нерівність інвестицій у формальну та інші види освіти;
- бідність та доступ до освіти; розширення доступу до освіти через реформістські програми;
- соціальні компенсації рівності освітніх можливостей;
- використання освітніх бар'єрів для відтворення освітньої нерівності й досягнення соціальної рівності та ін.

Характеристика проявів нерівності за рівнем освіти населення України.

Питання підвищення життєвого рівня населення, добробуту працюючого та його сім'ї сьогодні потребують особливої уваги. Відповідні розрахунки показують, що особисті доходи населення мають пряму залежність від освітнього рівня, тобто зростають прямо пропорційно з підвищенням рівня освіти, причому ця залежність про-

тягом досліджуваного періоду зберігається. У 2011 р. доходи від зайнятості осіб з повною вищою освітою перевищували доходи осіб з повною загальною середньою освітою у 1,5 рази, а з базовою загальною середньою – у 2,2 рази (у 2005 р., відповідно, в 1,5 та 2,3 рази).

Доходи осіб з вищою освітою впливають на матеріальне становище всієї родини. У домогосподарствах, де голова має повну вищу освіту, сукупний дохід в середньому на одну особу майже в півтора рази перевищує показник по домогосподарствах, де голова має повну середню освіту (за даними 2011 р.).

Цікавим для дослідження є зворотний зв'язок між матеріальним становищем населення та намаганням інвестувати кошти у освіту. Як видно з рис. 3.25, до восьмої децильної групи, внаслідок низьких доходів переважної більшості населення України, на всі види освіти направляється незначний відсоток коштів. Однак з восьмої децильної групи зростають витрати на вищу освіту, а представники десятої децильної групи направляють помітно більший відсоток своїх ресурсів не тільки на вищу освіту, а й освіту, яка не визначається рівнем – позашкільна, післядипломна, для отримання наукового ступеня тощо.

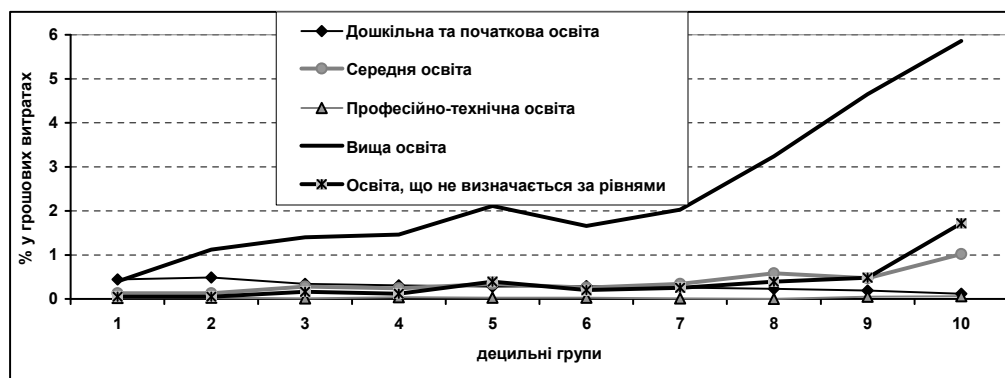

Рис. 3.25. Питова вага витрат на освіту за децильними групами, 2010 р.

Джерело: Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за заг. ред. Е.М.Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. – С. 204.

Рівень освіти чинить і опосередкований вплив на добробут конкретної особи та її родини, оскільки дає змогу краще реалізувати себе на ринку праці. Якщо серед осіб з повною вищою освітою у 2011 р. визначають свій соціально-економічний статус як «безробітний» лише 4,8% (у 2005 р., відповідно 4,5%), то серед осіб з неповною вищою освітою цей показник зростає до 6,9% (2005 р. – 7,9%), а з повною загальною середньою освітою – до 13,6% (2005 р. – 15,6%).

Питова вага представників зі статусом працюючого за наймом зростає з кожним наступним освітнім рівнем. Так, у 2011 р. серед осіб з повною загальною середньою освітою їх налічувалося 48,0%, з неповною вищою – 55,4%, з повною вищою освітою – 66,3% (у 2005 р. відповідно 51,5%, 59,4% та 69,8%).

Роботодавців, як працюючих з найвищими доходами, серед осіб з повною вищою освітою у 2011 р. було у 2,5 рази більше (1,5% проти 0,6%), ніж се-

Розділ 3

ред представників з повною загальною середньою освітою (у 2005 р. їх було більше в 3,4 рази – 1,7% проти 0,5%).

Особливо відчутно впливає на ризик бідності родини рівень освіти голови домогосподарства, оскільки головою домогосподарства частіше визнається особа – найбільший постачальник ресурсів, тобто яка приносить найбільший дохід. Рівень бідності в домогосподарствах, голова яких має повну вищу освіту, у 2005 р. у 2,3 рази поступався середньоукраїнському рівню і становив лише 11,8%; у 2011 р., відповідно, 1,7 разу та 14,1% (рис. 3.26).

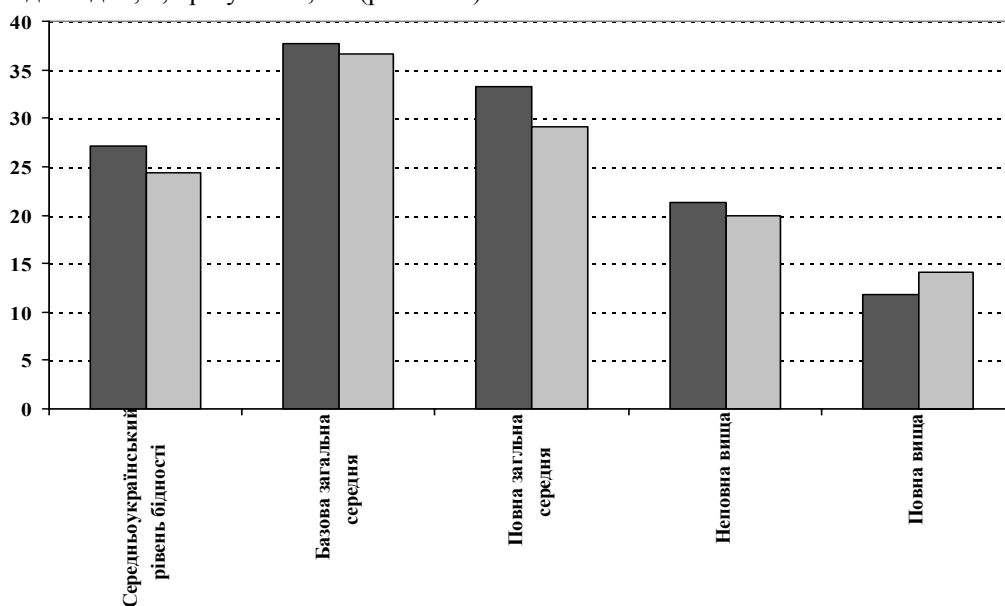

Рис. 3.26. Рівень бідності залежно від рівня освіти голови домогосподарства, 2005 та 2011 р.

Джерело: Розраховано за даними ОУЖД, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі

Ризик бідності зростає у домогосподарствах, голова яких не має вищої освіти. Рівень бідності в домогосподарствах, де голова має повну загальну середню освіту, у 2011 р. становив 29,1%, а за базової середньої – вже 36,6%, перевищуючи середньоукраїнський рівень бідності в 1,5 рази.

Тобто по домогосподарствах, голова яких має повну вищу освіту, рівень бідності у 2011 р. у 2,6 рази поступається показнику по домогосподарствах, де голова має лише базову середню освіту.

Таким чином, залежність ризику бідності від освіти голови домогосподарства простежується по всіх освітніх рівнях – з кожним наступним (більш високим) рівнем освіти помітно знижується рівень бідності домогосподарства.

Як видно з рис. 3.26, найбільша різниця у ситуації з бідністю спостерігається на межі неповної вищої та загальної середньої освіти. По домогосподарствах, голова яких має неповну вищу освіту (базову або незакінчену вищу), рівень бідності помітно поступається середньоукраїнському показнику – у 2005 р. на 5,8 в. п.,

у 2011 р. на 4,3 в. п. У домогосподарствах, де голова має лише загальну середню освіту, рівень бідності перевищує середньоукраїнський рівень (у 2005 р. на 6,1 в. п., у 2011 р. на 4,8 в. п.).

Проведений аналіз дає можливість стверджувати, що більш високий рівень освіти принаймні одного з членів домогосподарства, а особливо його голови, є запорукою нижчого ризику бідності. Таким чином, освіту сьогодні можна визначати як найбільш ефективний та найбільш перспективний чинник зниження ризику бідності родини.

Аналіз окремих показників економічної активності населення залежно від рівня освіти (рівень зайнятості, в т. ч. у неформальному секторі економіки, рівень безробіття) показав, що протягом 2000–2011 рр. найвищий рівень зайнятості мали особи, які здобули повну вищу освіту, а найнижчий – з початковою загальною або взагалі без освіти (рис. 3.27 та додаток 3.2). Хоча рівень зайнятості жінок поступається чоловікам (у 2011 р. 57,5% проти 66,7%), однак наявність більш високого освітнього рівня як у жінок, так і чоловіків є запорукою вищого рівня зайнятості⁷⁸ на ринку праці (рис. 3.28, 3.29).

Аналогічна ситуація щодо рівня зайнятості населення у віці 15–64 років залежно від здобутої освіти спостерігається в усіх типах поселень. Але чим нижче рівень освіти, тим важче працевлаштуватися саме жителям міських поселень (рис. 3.30).

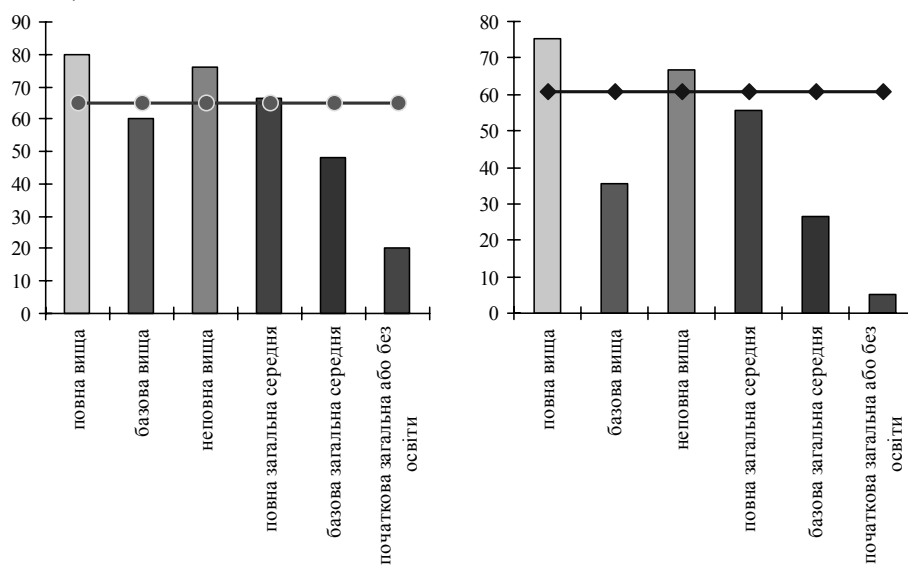

Рис. 3.30. Рівень зайнятості сільського та міського населення* за рівнем освіти, 2011 р., %

Примітка: * у віці 15–64 років.

Джерело: *Економічна активність населення України 2011: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 146*

Як видно, особи, які мають базову вищу освіту (освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавра), значно поступають у рівні зайнятості як працюючим з неповною

⁷⁸ За винятком базової вищої освіти, аналіз причин щодо цього див. нижче.

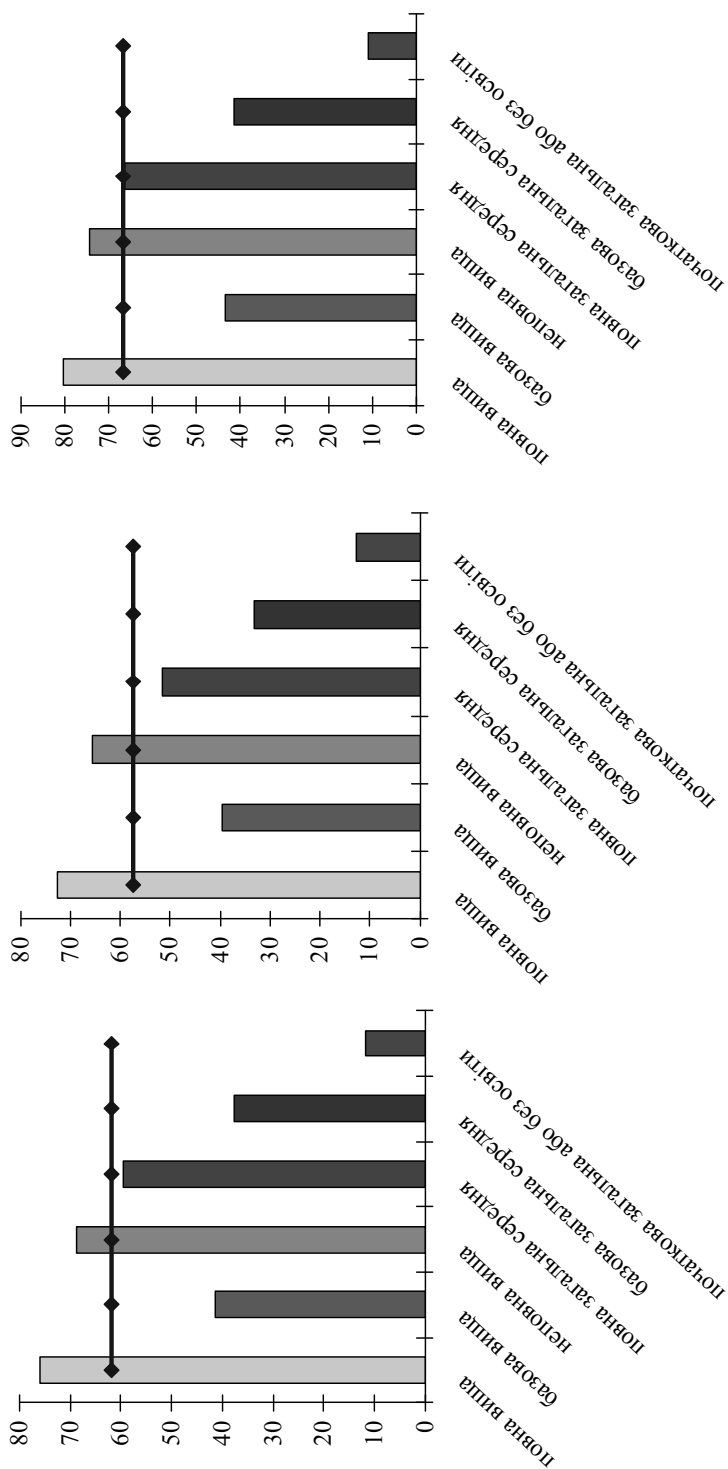

Рис. 3.27. Рівень зайнятості населення* за рівнем освіти, 2011 р., %

Рис. 3.28. Рівень зайнятості жінок* за рівнем освіти, 2011 р., %

Рис. 3.29. Рівень зайнятості чоловіків* за рівнем освіти, 2011 р., %

Примітка: * у віці 15–64 років.

Джерело: Економічна активність населення України 2011: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 146.

вищою освітою (освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста), так і з повною загальною середньою. Передусім це стосується жінок, чоловіків та жителів насаперед міських поселень.

Рівень безробіття серед бакалаврів в останні роки є найвищим (рис. 3.31), особливо серед чоловіків та мешканців міст. У 2011 р. рівень безробіття серед осіб з базовою вищою освітою сягнув вже 20,2% (2005 р. – 7,4%), що вкотре ставить питання про необхідність усунення існуючих інституціональних обмежень щодо «входу» на ринок праці осіб з базовою вищою освітою (встановлення відповідності між освітньою й професійною системами кваліфікацій в Україні, удосконалення нормативно-правової бази сфери освіти задля підвищення рівня працевлаштування випускників ВНЗ, гармонізація вищої освіти та ринку праці).

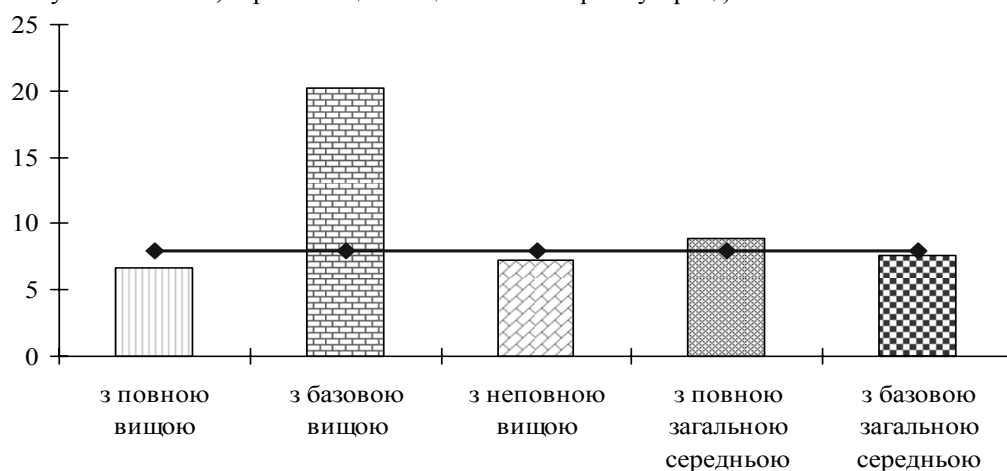

Рис. 3.31. Рівень безробіття населення у віці 15–64 років за рівнем освіти, 2011 р., %

Джерело: Економічна активність населення України 2011: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 155.

Так, престижність магістратури порівняно з бакалавратом закріплена на законодавчому рівні. Держслужба, медицина та деякі інші спеціальності передбачають наявність повної вищої освіти (у Національному класифікаторі України «Класифікатор професій» наразі є 7000 таких спеціальностей). У сферах авіації, юриспруденції та освіті роботодавці також віддають перевагу магістрам; тільки після закінчення магістратури випускник ВНЗ може претендувати на місце в аспірантурі, займатися науковою діяльністю або викладати у ВНЗ. Крім того, серед деяких роботодавців освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавра асоціюється з неповною вищою освітою (хоча нормою закону він визначений як базова вища освіта), а вимога щодо обов'язкового досвіду роботи (навіть для молодого спеціаліста) й небажання після закінчення ВНЗ займати вакансію (позицію) початкового рівня значно підвищує ризик безробіття серед бакалаврів. На думку фахівців, базова вища освіта на сьогодні залишається не тільки проміжною освітньою ланкою у освітній системі (через наявність освітньо-кваліфікаційного рівня спеціаліста), а й своєрідною «буферною зоною» між освітньою системою й ринком праці (і ця проблема актуальна не тільки для України).

Розділ 3

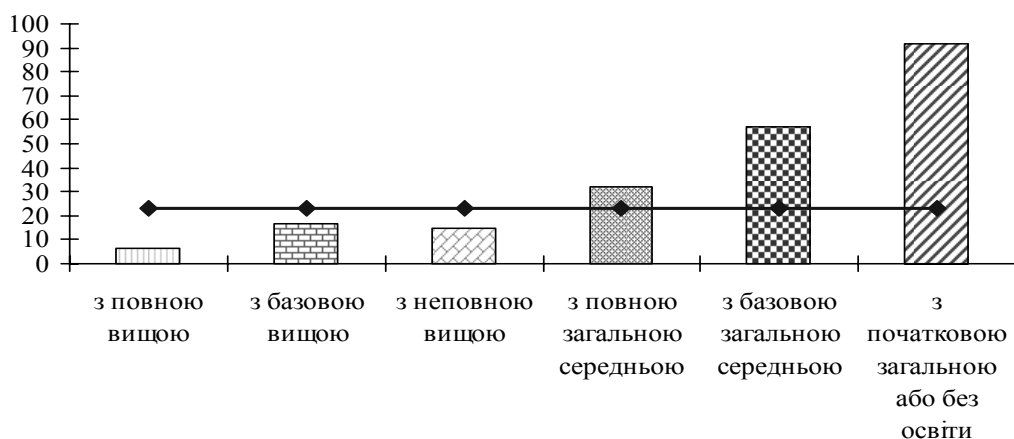

Рис. 3.32. Рівень участі населення, зайнятого у неформальному секторі економіки, за рівнем освіти, 2011 р., %

Джерело: *Економічна активність населення України 2011: Стат. збірник / Державна служба статистики України.* – К., 2012. – С. 153.

Як показує рис. 3.33, зайнятість населення у віці 15–70 років у неформальному секторі економіки зменшується прямо пропорційно з підвищенням рівня освіти, причому ця залежність протягом 2005–2011 рр. зберігається (додаток В). Найвищий рівень участі населення у неформальному секторі об’єктивно притаманний для сільської місцевості (у 2011 р. він становив 48,3% проти 11,5% у міських поселеннях), але наявність вищої освіти (навіть неповної) значно підвищує шанс отримати роботу у формальному секторі (тобто передусім забезпечити для себе мінімальні соціальні гарантії). У 2011 р. рівень зайнятості у неформальному секторі економіки населення з повною загальною середньою освітою перевищував рівень зайнятості населення з неповною вищою освітою: у 1,6 разу в сільській місцевості; у 1,9 разу в міських поселеннях; у 1,8 разу серед чоловіків та 2,5 рази серед жінок (додаток В).

Таким чином, високий рівень освіти можна визначити як основний чинник зниження ризику бідності та підвищення доходів працюючого та його сім’ї, навіть в умовах фінансово-економічної кризи. Саме освітній чинник сьогодні виконує більшу захисну та стимулюючу роль, аніж заходи державної соціальної політики щодо підтримки населення, оскільки більшість людей з вищою освітою продовжують користуватися економічними перевагами.

Інвестиції населення в освіту своїх дітей визнаються як найбільш перспективне та вигідне вкладання коштів в їх майбутнє. Можливо саме цим пояснюється зростаюча зацікавленість у підвищенні освітнього рівня дітей навіть за умови контрактного навчання, при обмеженій фінансовій спроможності батьків. Адже в Україні протягом тривалого періоду понад половину усіх студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації навчаються за рахунок фізичних осіб (у 2011/12 навчальному році їх питома вага серед усіх студентів становила 56,2%).⁷⁹ Якщо взяти до уваги, що протягом останніх років частка студентів, які навчаються за рахунок державного та місцевих бюджетів має невелику, але тенденцію до зростання, то маємо підстави говорити як про нама-

⁷⁹ За даними Державної служби статистики України.

гання з боку держави дотримуватися принципів соціальної справедливості у доступі до вищої освіти, так і про усвідомлення самим населенням важливості здобуття освіти.

3.8. Нерівність за професією та сферою діяльності

Відсутність можливостей здобуття якісної освіти ускладнює переходи між різними соціальними стратами, обмежує перспективи професійного розвитку певних груп населення, та, відповідно, призводить до появи нерівності за професією і сферою діяльності. Водночас нерівність цього виду може виникати внаслідок дії зовнішніх чинників впливу, таких як закріплення міжнародної спеціалізації країни на виробництві окремих видів продукції, що звужує межі професійної реалізації та зайнятості у високоприбуткових видах економічної діяльності для усіх груп населення.

Серед найбільш вагомих причин нерівності за професіями та сферами діяльності можна виокремити причини як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку. Так, об'єктивні причини появи нерівності за професіями та сферами діяльності, дія яких не залежить від змін зовнішнього та внутрішнього середовища, можуть бути поділені на такі групи (рис. 3.33):

- пов'язані з обмеженістю доступу до отримання професії;
- пов'язані зі звуженням можливостей оволодіння професією;
- пов'язані з неможливістю професійної реалізації.

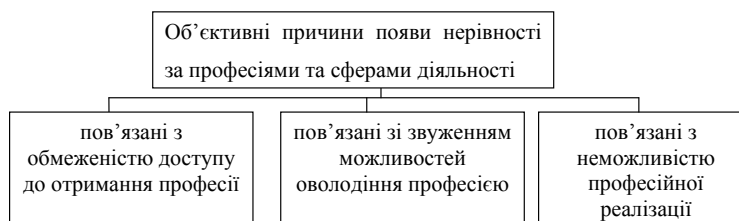

Рис. 3.33. Систематизація об'єктивних причин появи нерівності за професіями та сферами діяльності

Обмеженість доступу до отримання професії обумовлена дією чинників, пов'язаних з недостатнім *ресурсним забезпеченням можливостей здобуття якісної освіти*. З боку держави це проявляється, передусім, через збереження недостатніх обсягів фінансування навчальних закладів, неефективне використання наявних фінансових ресурсів.

Обсяги прийому студентів на навчання до ВНЗ I–II рівнів акредитації за рахунок коштів державного бюджету у 2000/01–2011/12 н.р. знижувались, що головним чином пов'язано зі скороченням кількості вищих навчальних закладів відповідних рівнів акредитації на 24,5% та зменшенням чисельності їх студентів на 32,4% порівняно з 2000/01 н.р.⁸⁰. Вплив економічної кризи проявився через скорочення

⁸⁰ „Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року”: Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2011. – 208 с.

Розділ 3

платіжних можливостей населення і відповідне зменшення чисельності вступників на навчання за рахунок коштів фізичних осіб.

Разом з тим значна частка населення також має значні фінансові обмеження зі здобуття якісної освіти, що забезпечуватиме доступ до отримання професії. За даними вибіркового обстеження домогосподарств щодо умов життя, доходів та споживчих можливостей у 2011 році, частка домогосподарств, які не мали коштів для отримання членом домогосподарства будь-якої професійної освіти, скоротилася на 1,2 в.п., і досягла рівня 5%.

Частка домогосподарств, що входять до складу першої децильної групи за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць, та вважають ознаками бідності недостатність коштів для отримання будь-якої професійної освіти, збільшилася з 95,0% у 2009 році до 97,8% у 2011 році (майже на 2,8 в.п.). Водночас частка домогосподарств, які за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць входять до складу десятої децильної групи, та також підтверджують як ознаку бідності недостатність коштів для отримання будь-якої професійної освіти, зросла помірно – з 97,5% у 2009 році до 98,5% у 2011 році. Однак частка домогосподарств з середньодушовими загальними доходами нижче прожиткового мінімуму, які вважають ознаками бідності недостатність коштів для отримання будь-якої професійної освіти, збільшилася істотно – з 94,6% у 2009 році до 97,6% у 2011 році⁸¹.

Частка домогосподарств, що входять до складу першої децильної групи за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць, та потерпають від позбавлення можливості отримання будь-якої професійної освіти, зменшилася з 18,3% у 2009 році до 14,1% у 2011 році. Питома вага домогосподарств, які за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць входили до складу десятої децильної групи, та потерпали від позбавлення можливості отримання будь-якої професійної освіти, скоротилася з 1,2% у 2009 році до 0,8% у 2011 році. Разом з тим частка домогосподарств з середньодушовими загальними доходами нижче прожиткового мінімуму, що потерпали від позбавлення можливості отримання будь-якої професійної освіти, зменшилася з 18,2% у 2009 році до 12,4% у 2011 році⁸².

Слід також зазначити, що обмеженість доступу до отримання професії залежить також від *статевовікових характеристик населення*. Дотепер є досить широкий перелік професій, пов'язаних з виконанням функціональних обов'язків у несприятливих, шкідливих умовах, що унеможлиблює зайнятість за ними жінок, молоді, людей похилого віку, осіб з обмеженими можливостями (інвалідів). Це значно звужує можливості отримання представниками цих груп населення професій у високоприбуткових видах економічної діяльності, що дають змогу отримувати доходи достатньо високого рівня.

Традиційно жіноча зайнятість переважає у тих видах економічної діяльності, де зафіксовано найнижчий рівень середньої заробітної плати – діяльності готелів та ресторанів (69,5% від середнього рівня по економіці), освіті (81,8%), охороні

⁸¹ „Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг” (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств), 2011 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

⁸² „Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг” (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств), 2011 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

здоров'я та соціальному забезпеченні (71,2%), у складі зайнятих яких жінки переважають – (60–83%) працівників. Найменшу заробітну плату, порівняно з чоловіками, отримували жінки, які працювали на підприємствах транспорту та зв'язку (77% від заробітної плати чоловіків), промисловості (68%), фінансової діяльності (70%), культури та спорту, відпочинку та розваг (63%).

Водночас чоловіки домінують у складі зайнятих у добуванні паливно-енергетичних корисних копалин (149,6% від середнього рівня по економіці), виробництві коксу, продуктів нафтопереробки (120,2%), хімічному виробництві (109,2%), транспорті (114,2%) (61–79% від загальної кількості зайнятих). Згідно з українським законодавством про працю, забороняється використання жіночої праці на важких та шкідливих роботах. Зайняті на таких роботах чоловіки отримують пільги і компенсації, що, відповідно, підвищує рівень їхньої оплати праці. Майже 78% працівників, зайнятих в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам (в основних виробничих видах діяльності), у 2011 році становили чоловіки. Це, відповідно, зумовлює виникнення та збереження нерівності за професіями та видами діяльності, пов'язаної з обмеженістю доступу до отримання професії.

Слід зазначити, що нерівність за професіями виникає через наявність не тільки статевих, а й вікових характеристик населення. Молодь традиційно залишається більш вразливою на ринку праці, оскільки внаслідок відсутності досвіду може претендувати лише на робочі місця з невисоким рівнем оплати. Аналіз розподілу зайнятості молоді у віці 15–34 роки за видами економічної діяльності свідчить про концентрацію молодіжної зайнятості у таких її видах, як фінансова діяльність (56,4%), торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (51,6%), діяльність готелів та ресторанів (45%). Однак при цьому треба врахувати, що, незважаючи на високий рівень заробітної плати у фінансовій діяльності, який майже у два рази перевищував середній рівень в економіці (6075 грн. у жовтні 2012 р.), молодь займала переважно робочі місця з невисоким рівнем оплати. Водночас, оскільки рівень заробітної плати в торгівлі становив лише 87,5% від середнього рівня по економіці, зайнятість молоді у цьому секторі не гарантувала їй захист від нерівності за доходами.

Що ж стосується зайнятості осіб передпенсійного віку, то найбільш значною залишалася їх частка у загальній чисельності зайнятих у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води (14,9%), наданні комунальних та індивідуальних послуг; діяльності у сфері культури та спорту (14,4%), діяльності пошти та зв'язку (14,1%). Частка жінок передпенсійного віку у віці 50–54 роки у загальній чисельності зайнятих становила 18,4% у будівництві, 17,7% у сільському господарстві, виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води. Частка чоловіків передпенсійного віку у віці 55–59 років у загальній кількості зайнятих становила 14,5% у сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги, 13,1% у сфері досліджень та розробок. Загалом, вищезазначені види економічної діяльності характеризуються недостатньо високими рівнями заробітної плати, коливаючись у межах від 70,5% середнього рівня по економіці – у сільському господарстві до 93,3% цього рівня – у діяльності пошти та зв'язку. Це обумовлює можливість посилення нерівності за професіями та видами економічної діяльності залежно від статево-вікових характеристик населення.

Нерівність за професією виникає внаслідок значної міжпрофесійної

Розділ 3

диференціації, що проявляється через збереження розриву між рівнями оплати за складну, кваліфіковану працю, та платою за виконання простих, жорстко регламентованих операцій за видами економічної діяльності. Міжпрофесійна диференціація як одна з причин нерівності за професіями та сферами діяльності може проявлятися через розподіл кількості штатних працівників за розмірами нарахованої їм заробітної плати за видами діяльності (додаток Д).

Найбільш значною залишається частка штатних працівників з розміром нарахованої заробітної плати у межах до 1102,00 грн. у сільському господарстві, мисливстві (8,7%), наданні комунальних та індивідуальних послуг; діяльності у сфері культури та спорту (8,3%), готелів та ресторанів (7,6%), торгівлі (7,5%). Це свідчить про те, що у вищезазначених видах економічної діяльності є значна кількість робочих місць з невисоким рівнем оплати праці, що не потребують від пошукувачів високої кваліфікації.

Водночас частка штатних працівників з розміром нарахованої заробітної плати понад 5000,00 грн. утримується у фінансовій діяльності на рівні 31,3%, дослідженнях та розробках (20,3%), промисловості (18,3%). Збереження достатньо високого рівня заробітної плати є не тільки підтвердженням наявності вищої освіти у штатних працівників (у фінансовій діяльності, дослідженнях та розробках), а й професійно-технічної освіти у промисловості.

Нерівність за сферою діяльності є результатом посилення міжгалузевої диференціації заробітної плати, що існує протягом тривалого проміжку часу та обумовлює нерівномірність розподілу доходів за видами економічної діяльності. Збереження міжгалузевої диференціації заробітної плати є наслідком дії об'єктивних і суб'єктивних чинників адаптації економіки до нових умов господарювання, різного ступеня інтегрованості видів економічної діяльності у глобальний економічний простір. Хоча найбільші вигоди від міжнародної спеціалізації отримують ті підприємства і галузі, які в значних обсягах експортують свою продукцію, однак це не завжди призводить до вищої оплати праці найманих працівників. Це означає, що у різних сферах діяльності оплата їхньої праці є різною мірою економічно обґрунтованою і соціально справедливою.

Можливості професійної реалізації як причини виникнення нерівності за професіями та сферами діяльності ускладнюються перебуванням працівників у стані вимушеної неповної зайнятості. Більшість підприємців застосовували ці заходи (поряд із затримками із виплати заробітної плати) з метою збереження кадрового складу і уникнення масового вивільнення працівників. Безперечно, часткове безробіття є цілком ефективною альтернативою повному безробіттю, однак українське законодавство не передбачало відповідні компенсаційні виплати. Запроваджено ці виплати були тільки з 16.03.2009 р. в зв'язку із системною соціально-економічною та фінансовою кризою. Відповідно, працюючі за неповної зайнятості втрачали значну частину доходу (головним чином, це стосувалося тих, хто перебував у вимушених відпустках).

7,3% від загальної чисельності зайнятих у будівництві перебували у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення робіт), 18,1% були переведені з економічних причин на неповний робочий день (форма гнучкого режиму роботи). Також 2,4% від загальної кількості зайнятих у промисловості були у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення робіт), 12,0% – переведено з

економічних причин на неповний робочий день. У 2011р. серед прийнятих на неповний робочий день (тиждень) жінки склали понад дві третини (68,0%). Найбільша частка таких жінок спостерігалася в установах освіти (8,8% від облікової кількості жінок), на підприємствах транспорту та зв'язку (11,5%), у готелях та ресторанах (11,8%), діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг (12,9%).

Це свідчить про можливість втрати значної частки доходів, посилення нерівності за професіями та сферами діяльності внаслідок перебування у відпустках без збереження заробітної плати (на період припинення робіт) та переведення з економічних причин на неповний робочий день (тиждень).

Застосування такої практики роботодавцями призводить не лише до посилення цієї нерівності через недоотримання доходів від зайнятості. Наслідком збільшення масштабів вимушеної неповної зайнятості є також професійна декваліфікація, що значно обмежує можливості саморозвитку особи, погіршує якість трудового потенціалу країни.

Наявність заборгованості з виплати заробітної плати, нерівномірний розподіл цієї заборгованості за сферами діяльності також виступає чинником формування нерівності за професіями та сферами діяльності. Найзначнішою залишається заборгованість з виплати заробітної плати у промисловості (60,3% від загального обсягу заборгованості), операціях з нерухомим майном, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємцям (13,7%), будівництві (10,9%)⁸³. Значна концентрація низькооплачуваних професій по окремих видах економічної діяльності призводить до поглиблення цієї нерівності, оскільки ефект масштабу посилює негативні наслідки впливу зростання заборгованості з виплати заробітної плати на рівень життя зайнятого населення.

Не менш важливим чинником виникнення обмежень доступу до отримання професії є *територіальна віддаленість* не тільки навчальних закладів, а й підприємств, на яких потенційно може бути зайнята людина у майбутньому. Нерозвиненість дистанційної освіти обумовлює стійку залежність можливостей отримання професії не тільки від місця проживання осіб, а й розвиненості транспортної інфраструктури.

Можливості оволодіння професією обмежуються застарілою матеріально-технічною базою навчальних закладів, незацікавленістю роботодавців у підвищенні кваліфікації працівників. Відсутність інвестиційних ресурсів та слабкість мотивації до впровадження прогресивних технологій, з боку роботодавців, та слабкість стимулів для оволодіння прогресивними технологіями, з боку працівників, призводить до звуження можливостей оволодіння професією.

Аналіз стану професійної підготовки та підвищення кваліфікації кадрів в Україні протягом останніх років свідчить про недостатній рівень охоплення програмами підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, зайнятих в національній економіці (рис. 3.34).

Зокрема, зміни частки навчених новим професіям в обліковій кількості штатних працівників не відзначалося достатньо стійкою позитивною динамікою, коливаючись у межах від 2,3% у 2002 році до 2,8% у 2004–2005 рр. Частка працівників,

⁸³ Джерело: *Експрес-випуск Державної служби статистики „Стан виплати заробітної плати на 1 жовтня 2012 року”*, № 09/4-32/297 від 25.10.2012 р.

Розділ 3

які підвищили кваліфікацію, в обліковій кількості штатних працівників, протягом передкризового періоду 2004–2007 рр. також не виходила за межі 8–9,2%, що віддзеркалює спектр проблем, пов'язаних із забезпеченням безперервності освіти.

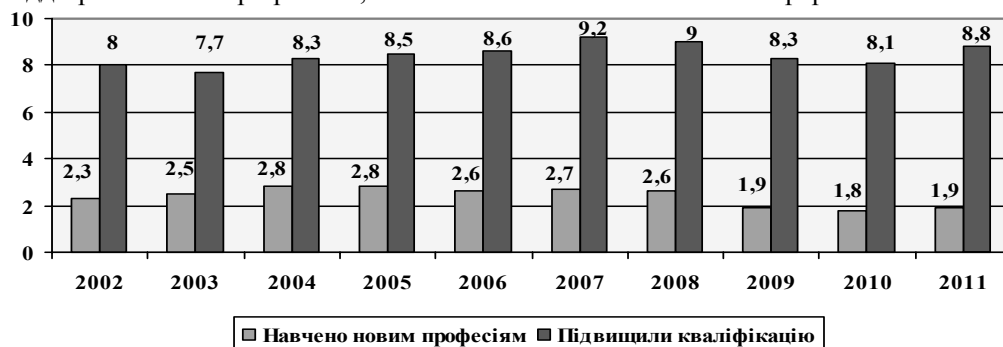

Рис. 3.34. Навчання новим професіям та підвищення кваліфікації кадрів в Україні у 2002–2011 рр., у % до облікової кількості штатних працівників

Джерело: *Праця в Україні у 2011 році: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К.: Держаналітінформ, 2012. – С. 92.*

Кризові умови значно вплинули на освітні характеристики робочої сили, що було обумовлено, насамперед, зниженням рівня інвестицій у розвиток людського капіталу країни. Зокрема, частка навчених новим професіям в обліковій кількості штатних працівників знизилася з 2,6% у 2008 році до 1,9% у 2011 році, тоді як за аналогічний проміжок часу частка працівників, що підвищили кваліфікацію, скоротилася з 9% до 8,3%⁸⁴.

Поряд з підготовкою і перепідготовкою кадрів, на підприємствах, установах та організаціях проводиться робота з підвищення кваліфікації працівників. У 2011 р. кваліфікацію підвищили 424,8 тис. жінок і 553,6 тис. чоловіків, що становило, відповідно, 7,6 та 11,1% середньооблікової кількості штатних працівників відповідної статі.

Можливості зайнятості визначаються не тільки професійно-кваліфікаційною підготовкою, а й вимогами щодо якості робочих місць. У цьому разі здатність погодитись на менш престижну і гірше оплачувану роботу має навіть більше значення. Загалом, поглиблення нерівності за професіями та сферами діяльності призводить до наростання проблем з формуванням та реалізацією трудового потенціалу, обумовлює нерівність у можливостях людського розвитку.

Структурні диспропорції за професіями та сферами діяльності. Деформована структура зайнятості також суттєво впливає на виникнення нерівності за професіями, оскільки з боку економіки посилюються сигнали щодо рівня оплати праці представників окремих професій, що формуються доволі часто в результаті впливу неринкових механізмів. У свою чергу, це впливає на мотивацію населення до отримання цих професій, без урахування реальних потреб економіки та власних можливостей, що у перспективі вагомо позначається на ринку праці. Збереження значної частки представників найпростіших професій (з невисокою оплатою

⁸⁴ *Праця в Україні у 2011 році: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К.: Держаналітінформ, 2012. – С. 92.*

праці) в структурі зайнятості посилює нерівність за професіями, оскільки значно поглиблюється розрив за доходами між найбільш кваліфікованими та низько кваліфікованими працівниками.

Структурні зміни зайнятості у економічно розвинених країнах у докризовий період характеризувалися значним приростом зайнятості у сфері бізнес-послуг (адвокатська, нотаріальна діяльність, бухгалтерський облік та аудит, дослідження ринку, консультації з питань комерційної діяльності та управління, інжиніринг, наймання та добір персоналу, рекламна, охоронна діяльність, секретарські послуги тощо); охорони здоров'я та соціальної роботи – 1,4 млн.; освіти – 1,2 млн.; готелі й ресторани – 1,1 млн.; будівництві – 1,0 млн. Незначний приріст зайнятості спостерігався також у найманні приватними домогосподарствами домашньої прислуги, оптовій торгівлі, відпочинку і спорті, операціях з нерухомістю, комп'ютерах та пов'язаній з ними діяльністю.

Одночасно відбувалося скорочення зайнятості в аграрному секторі та окремих видах промисловості (виробництво одягу, текстилю, машин та устаткування, радіо і телевізорів, шкіри та виробів зі шкіри, офісної техніки, електричних машин), а також у певних видах послуг – страхуванні та пенсійній фондах, пошти і телекомунікацій. Скорочення зайнятості у зазначених видах діяльності відбувалося значною мірою внаслідок „переведення” робочих місць до інших країн (так звана „офшорна втрата роботи” – offshoring job loss).

Порівнюючи структуру зайнятості населення в окремих країнах Європейського Союзу та України в 2010 році, можна спостерігати дію таких тенденцій (рис. 3.35). Зокрема, в Україні та Польщі дотепер значною залишається частка зайнятих у сільському господарстві (відповідно, 15,8% та 14%), що підтверджує збереження аграрної спеціалізації цих країн. Однак ефективність використання наявних матеріальних, фінансових та людських ресурсів істотно різняться між цими двома країнами як наслідок нижчого рівня продуктивності в аграрному секторі України.

Скорочення зайнятості в аграрному секторі є загальносвітовою тенденцією: за останні десять років його частка в загальних обсягах зайнятості, за даними Звіту МОП про глобальні тенденції зайнятості, скоротилася з 41,7% до 34,9%, у розвинутих країнах (включно з усіма країнами ЄС) – з 6,1% до 4,2%, по країнах Центральної й Південно-Східної Європи (без країн ЄС) та СНД – з 27,0% до 19,5%. Передусім, зменшення площі сільськогосподарських угідь, інтенсифікація виробництва за рахунок запровадження нових форм організації, сучасних видів техніки та технологій обумовлюють скорочення частки сільськогосподарської праці як у світі, так і в Україні.

Останніми роками частка зайнятості в промисловості практично в всіх економічно розвинених країнах скорочується, що пов'язано з переходом від індустріального до знанневого типу суспільства; в країнах, що розвиваються, – спостерігається „індустріалізація” зайнятості. Водночас викликали певне занепокоєння структурні зрушення в індустріальній зайнятості за технологічними підсекторами. Її скорочення відбувалося переважно за рахунок високотехнологічних видів діяльності. Особливо зменшилася кількість працівників на підприємствах, що виробляють машини та устаткування, електричне, електронне й оптичне устаткування. Водночас у низькотехнологічних видах промислової діяльності зниження зайнятості було неістотним, причому металургія залишалася практично єдиною промисловою галуззю, в якій чисельність працівників збереглася практично незмінною.

Розділ 3

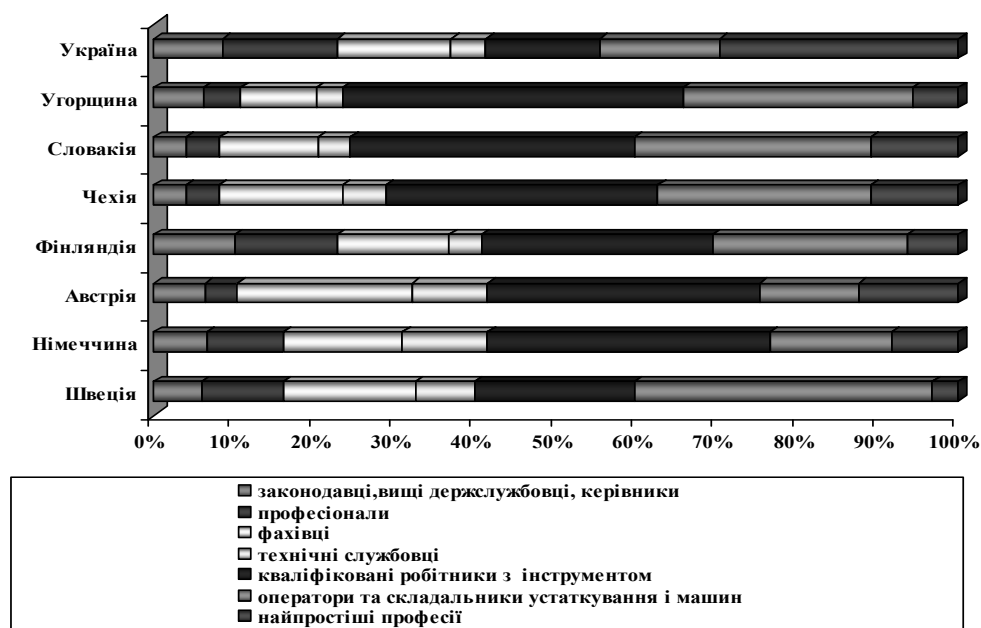

Рис. 3.35. Структура зайнятості населення за видами економічної діяльності у ряді країн ЄС та Україні, %

Джерело: <http://laborsta.ilo.org/>

Перехід до інноваційної моделі розвитку обумовлює пріоритетний розвиток сфери послуг (насамперед, розвитку торгівлі та соціальної інфраструктури, сфери бізнес-послуг, обслуговування населення (особливо похилого віку), у переважній більшості економічно розвинених країн. Про це свідчить значна частка зайнятих у сфері торгівлі (16,7%– 19,4%), охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (12,5% у Франції, 11,7% у Німеччині).

Розширення зайнятості у секторі послуг в Україні відповідає світовим і європейським тенденціям. Водночас слід зауважити, що в Україні швидше розвиваються види послуг з низькою знанневою ємністю, тоді як у знанневоємних видах послуг спостерігалася зростання лише на 14,7%. У передкризовий період серед знанневоємних послуг найзначнішим був приріст в операціях з нерухомим майном, оренді, інжинірингу та наданні послуг підприємцям, фінансовій діяльності, діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку й розваг. Водночас слід врахувати, що основою підсектору знанневоємних послуг є освіта, охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, що зумовлює практично повну відсутність динаміки в їхній чисельності.

Натомість, частка зайнятих у промисловості України (незважаючи на наявність достатньо потужного індустріального потенціалу, отриманого країною після розпаду СРСР), поступово знижувалася (з 20,1% у 2004 р. до 17,6% у 2011 р.). Це відбувалося внаслідок відсутності чіткої стратегії реструктуризації економіки у попередні роки, поступової деіндустріалізації національної економіки в результаті переходу від використання переважно адміністративних до ринкових

важелів управління, обмеженості фінансових ресурсів для розробки та впровадження технологічних нововведень, стихійності процесу роздержавлення власності та відмови від прогнозування структурних змін в умовах переходу від індустріального до постіндустріального суспільства.

Вплив фінансово-економічної кризи на зміну структури зайнятості населення проявився через значне зменшення питомої ваги сфери фінансової діяльності, операцій з нерухомим майном, надання індивідуальних та колективних послуг. Зокрема, в економічно розвинених країнах відбулися зрушення в секторальній структурі у напрямі відтоку зайнятих з будівництва, фінансової діяльності, промисловості та інших сфер до сфери послуг (тобто, зберігався стабільний оборот робочих місць). Натомість, у ринково орієнтованих країнах спостерігався перетік робочої сили в сектор неформальної економіки та аграрного сектору. Водночас це стимулювало посилення нерівності за професіями та сферами діяльності, оскільки концентрація зайнятості за видами діяльності з невисоким рівнем оплати праці впливала на поглиблення розриву за доходами між зайнятими у прибуткових та низько прибуткових сферах діяльності.

Професійно-кваліфікаційна структура робочої сили України характеризується збереженням значної частки низькоефективної праці. Це обумовлено, насамперед, непрогресивними структурними зрушеннями; жорсткістю та слабкою сприйнятливістю професійно-кваліфікаційної структури ринку праці до структурних зрушень в економіці; утриманням низького рівня професійної мобільності. Збереження значних обсягів малокваліфікованої праці у професійно-кваліфікаційній структурі робочої сили України обумовлено існуванням деформованої структури зайнятості на ринку праці (рис. 3.36).

Рис. 3.36. Структура зайнятих в економіці України, 2000–2011, %

Джерело: Економічна активність населення у 2011 році: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К.: Держаналітінформ, 2012. – С. 77

Виходячи з наведених вище даних, можна зробити висновок, що у структурі зайнятого населення України дотепер традиційно високою залишається частка представників найпростіших професій, що коливалася у межах від 23,2% у 2008 році до 23,9% у 2011 році. Натомість, частка професіоналів та фахівців у структурі зайнятих залишалася достатньо невисокою (відповідно, 14,5% та 11,2% у 2011 р.). Значним залишається скорочення частки кваліфікованих робітників з інструментом (з 13,5% у 2008 р. до 11,8% у 2011 р.). Разом з тим незначне зростання частки робітників сфери обслуговування та торгівлі (з 14,1% у 2008 р. до 15,0% у 2011 р.) свідчить не стільки про розширення сегмента сфери послуг, скільки про зростання частки зайнятих у дрібно роздрібній торгівлі.

Загалом, збереження значної частки найпростіших професій у структурі зайнятих, що відзначаються невисоким рівнем оплати праці, формує умови для посилення нерівності за професіями, що проявляється через поглиблення розриву за доходами між найбільш кваліфікованими та низькокваліфікованими працівниками.

3.9. Поселенська нерівність

Нерівність у стандартах життя населення різних типів населених пунктів є одним з чинників зростання соціальної напруженості в суспільстві. Історично так склалося, що доходи, споживання, наявність певного майна відрізняються в мешканців сіл, малих і великих міст. У цілому в сільських населених пунктах умови для людського розвитку набагато менш сприятливі, ніж у містах. В результаті швидкої індустріалізації і зростання міст в радянський період утворився великий розрив в умовах проживання між містом і селом. Сільські населені пункти значно поступалися містам за рядом показників, у тому числі за рівнем облаштованості житлового фонду, розвитку транспортної інфраструктури, якості послуг освіти, охорони здоров'я і сфери побутового обслуговування. Ці відмінності зростали разом з деякими особливостями державної політики щодо села. Так, у 70-80-х р. минулого століття малі сільські поселення були віднесені до «неперспективних» і готувалися до відселення, а тому їх інфраструктура, на відміну від великих сіл, не розвивалася.

Відмінності між містом і селом ще більш поглибилися за роки реформ. Наслідки демографічної кризи відчужаються набагато сильніше в сільській місцевості, ніж у містах. Збільшився розрив у доходах між міськими і сільськими жителями. Темпи падіння зайнятості в сільській місцевості значно вищі, ніж у міській. Важке економічне та фінансове становище багатьох сільськогосподарських підприємств значно обмежує їхні можливості з утримання соціальної сфери на селі. Через відсутність молодих кваліфікованих спеціалістів зберігаються істотні відмінності між містом і селом в освіті та охороні здоров'я.

При вивченні нерівності в рівні життя населення міста і села значну увагу слід приділити дослідженню середньодушових доходів. Доходи виступають визначальною характеристикою матеріального становища сімей і можуть розглядатися як основний індикатор їх життєвого рівня.⁸⁵ Доходи головним чином формують не тільки

⁸⁵Рівень життя населення України/ НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. Ком. Статистики України; за ред. Л. М. Черенько. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – 428 с.

майнову, а й соціальну нерівність у суспільстві. Дохід є не тільки проявом, а й одним з найважливіших факторів формування соціальної нерівності в житті населення.

Не менш важливими у визначенні нерівності між рівнем життя села і міста є середньодушові витрати, що разом із середньодушовим доходом показують основну картину життя населення в різних місцевостях проживання.

Середньодушовий дохід і середньодушові витрати найбільші в Києві (1439 і 1336 грн. відповідно), що зумовлено значно вищими зарплатами, порівняно з іншими містами України. Найнижчий рівень показників у сільській місцевості (1267 і 1141 грн. відповідно), що зумовлюється низькими заробітними платами і незначними доходами від власного домашнього господарства. Визначальним чинником у середньодушовому доході є заробітна плата, від якої головним чином залежить розподіл середньодушового доходу між місцевостями проживання.

Таблиця 3.8.

Середньодушовий дохід і середньодушові витрати населення України в 2011 році на місяць в розрізі типу населеного пункту, грн.

Тип населеного пункту	Середньодушовий дохід на місяць	Середньодушові витрати за місяць
Велике місто	1492,4	1426,1
Мале місто	1364,2	1265,2
Село	1267,1	1141,3
Київ	2330,9	2123,9
Україна	1438,8	1336,4

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Криві розподілу населення України за середньодушовими доходами досить відчутно відрізняються залежно від типу населеного пункту (при дослідженні Київ включено в групу «велике місто» через низьку вибірку досліджень). При аналізі чітко видно, що більшу наближеність до типових ознак форми нормального розподілу має розподіл населення у великих містах, адже він має більшу схильність до наповнення тих дохідних груп, які розміщуються праворуч від модальної, що знаходиться в межах 1200–1300 грн. При цьому модальна група в різних місцевостях проживання різна: для села дві – 900–1000 грн., що відображає дохід пенсіонерів, і 1200–1300 грн., що показує рівень зарплат у даній місцевості; для малого міста характерна дуже різка належність населення до групи 900–1000 грн., де доходи включають пенсії, а також приблизно відповідають заробітним платам. У сільській місцевості у високодохідних групах спостерігається набагато менша кількість населення, порівняно з великими і малими містами, що пояснюється значною кількістю людей пенсійного віку з відповідно нижчими доходами (рис. 3.37).

Гострокінечність розподілу, а також вкрай різкі форми лівого та правого схилів розподілу населення малих міст свідчать про значний рівень нерівномірності розподілу населення даної місцевості проживання за середньодушовими доходами.

У великих містах спостерігається більша концентрація населення саме у високодохідних групах. Так, у дохідні групи (понад 4% населення) входять групи від 1200 до 1900 грн., що свідчить про вищий рівень доходів саме великих міст.

Розділ 3

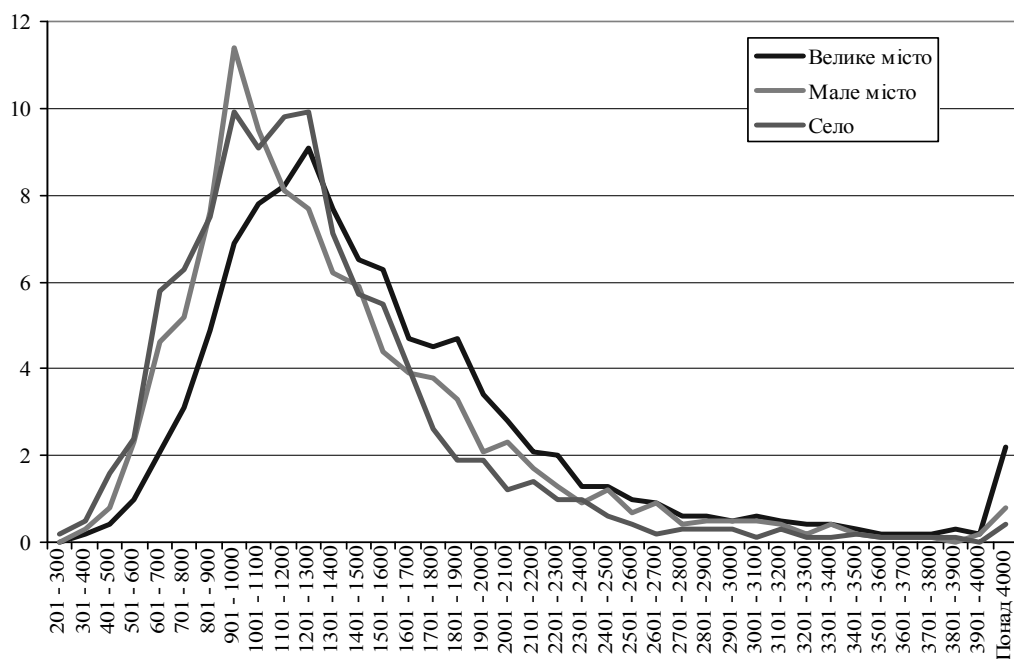

Рис 3.37. Розподіл населення України за сукупними середньодушовими доходами (на місяць) у 2011 році у розрізі типу населеного пункту, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

В цілому у всіх групах спостерігається більш плавний перехід кривої у високодохідні групи і різкий обрив у низькодохідні. Якщо порівняти найбільш високодохідну групу в малих містах, то вона збігається з селами, проте на 3 групи лівіше від великих міст, що пояснюється більш схожим рівнем життя населення в малих містах і селах.

Аналіз вкладу різних компонентів доходу в загальну нерівність дає змогу одержати детальнішу інформацію про причини та природу нерівності в населення у різних типах місцевості. Оплата праці є найбільш вагомим компонентом сукупного доходу українського населення. Джерела доходів у жителів міст і сіл найбільше відрізняються часткою оплати праці.

Найвища частка оплати праці в доходах домогосподарств міста Києва – 63,75%, найнижча – у сільській місцевості – 34,90%, що зумовлено значною часткою пенсіонерів, безробітних і людей, які живуть за рахунок підсобного господарства, в останній. Відповідно, в селах значну частку доходу, порівняно з містами, становлять нетипові для інших типів місцевості джерела доходів, такі як доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства (10,42%), доходи від власності (1,94%) та вартість спожитої продукції, отриманої з ОПГ та від самозаготівель (12,61%). Основна залежність джерел доходів від типу місцевості полягає в тому, що зі зменшенням населеного пункту зростає частка доходів, які не пов'язані з оплатою праці.

У Києві більшу частку доходів населення, порівняно з іншими типами населених пунктів, складає допомога родичів і знайомих, що можна пояснити допомогою рідних молодим сім'ям, які приїхали від батьків з інших населених пунктів чи на інше місце проживання в тому ж місті. У Києві також нижча частка пенсіонерів серед населення і розмір пенсії порівняно з зарплатами, тому частка даного джерела доходів набагато нижча ніж, наприклад, в селі чи малому місті. Також у Києві більша частка доходів від підприємницької та індивідуальної діяльності, що визначається кращими можливостями для заробітку в столиці (рис. 3.38).

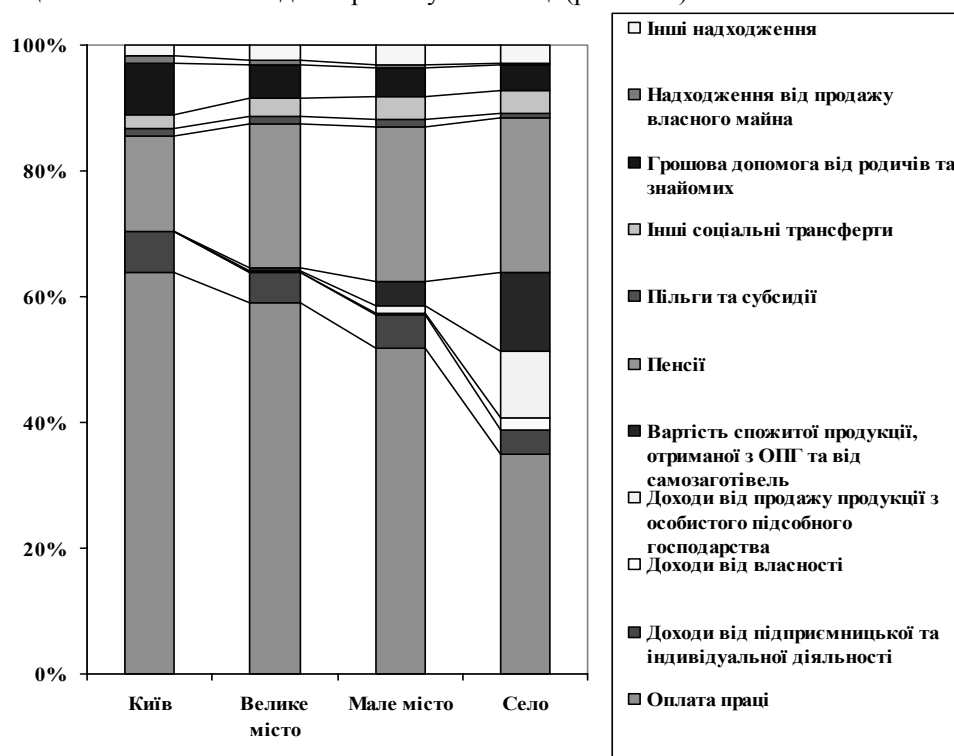

Рис 3.38. Джерела доходів домогосподарств України в 2011 році в розрізі типу населеного пункту, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

При розподілі сукупних еквівалентних доходів по децильних групах у Києві, великому місті, малому місті і селі головною особливістю є те, що зі зменшенням населеного пункту зростає різниця в доходах першого і десятого децилів (якщо прирівняти Київ до великого міста). У великому місті доходи десятого децилю в 2,8 рази вищі, ніж першого, в малому місті – в 3,2, в селі – в 3,3. Причиною збільшення даної частки є вищі можливості великих міст у способах заробітку. В малих містах і селах населення, зазвичай, отримує нижчі зарплати і пенсії, ніж жителі великих міст і Києва, а заробітки підприємців (які потрапляють до десятого децилю) набагато вищі, ніж ці заробітні плати, що й є основною причиною більшої нерівності.

Розділ 3

Сукупні еквівалентні доходи медіанних груп істотно зменшуються зі зменшенням типу населеного пункту, при цьому в Києві вони будуть в середньому в межах 1800–1900 грн., у великому місті – 1500–1600 грн., в малому місті – 1400–1500 грн., в селі – 1300–1400 грн. Сукупні еквівалентні доходи першого децилю вищі лише в Києві. В інших типах населених пунктів вони мало відрізняються, так як визначаються переважно мінімальними заробітними платами і пенсіями. Сукупні еквівалентні доходи десятого децилю збільшуються від села до Києва, різниця між ними становить тисячу гривень.

Співвідношення сукупних еквівалентних витрат першого і десятого децилів за типами населених пунктів значно відрізняються від такого ж співвідношення в доходах, що демонструє тенденцію до приховування доходів населенням, яке входить до вищих децильних груп. У великому місті витрати десятого децилю в 4,9 рази вищі ніж першого, в малому місті – в 4,9, в селі – в 5,3.

Сукупні еквівалентні витрати медіанних груп істотно зменшуються зі зменшенням типу населеного пункту, при цьому в Києві вони будуть в середньому в межах 1400–1500 грн., у великому місті – 1400–1500 грн., в малому місті – 1300–1400 грн., в селі – 1300–1400 грн. Витрати населення першого децилю різних типів населених пунктів приблизно однакові у межах 670–700 грн., при цьому витрати є меншими за доходи у всіх населених пунктах, окрім малих міст, що свідчить про наявність неповідомлених доходів у жителів останніх. Витрати на одну особу, які входять до десятої децильної групи, найвищі в столиці (4162 грн.), що загалом відображає і вищий рівень доходів, найнижчі – у жителів малих міст (3386,5 грн.). При цьому сукупні еквівалентні витрати представників десятої децильної групи, які проживають в селах, вищі ніж у жителів малих і великих міст (додаток Е).

Структура витрат населення в розрізі типу населеного пункту визначена рівнем доходів у цих групах. Першочерговими є витрати на харчування, що становлять більшу частину витрат населення, в Києві на рівні 50%, що свідчить про приблизно рівні ціни на продукти харчування, але значно вищі доходи в столиці. Витрати на харчування великих і малих міст майже не відрізняються – 52,13% і 53,16% відповідно. Найбільший відсоток на харчі витрачають жителі сільських населених пунктів, що пояснюється низькими доходами населення в даній місцевості.

Відсоток витрат на харчування і на послуги найточніше визначає доходи населення і місцевість проживання. Витрати на непродовольчі товари приблизно однакові у всіх типах населених пунктах і становлять близько 20% від усіх витрат, при цьому в столиці дане значення менше – 18%, що пояснюється також рівними цінами по країні, проте вищими доходами в Києві.

У Києві найбільші витрати на послуги, порівняно з іншими типами населених пунктів (23,04%), що є свідченням розвиненої інфраструктури і сфери послуг загалом, а також вищих цін на дані послуги, ніж у регіонах. Найменше витрачають на послуги жителі сіл (7,65%), так як велика частина населення не має централізованого опалення, газопостачання і т.д. (рис.3.39).

Якщо проаналізувати витрати населення тільки на житлово-комунальні послуги і паливо, то найбільше витрачають жителі Києва і великих міст – 9,81% і 9,76% відповідно, при цьому вони й отримують найбільший набір послуг; рівень витрат жителів малих міст – 8,3%, сіл – тільки 6,6% (табл. 3.9).

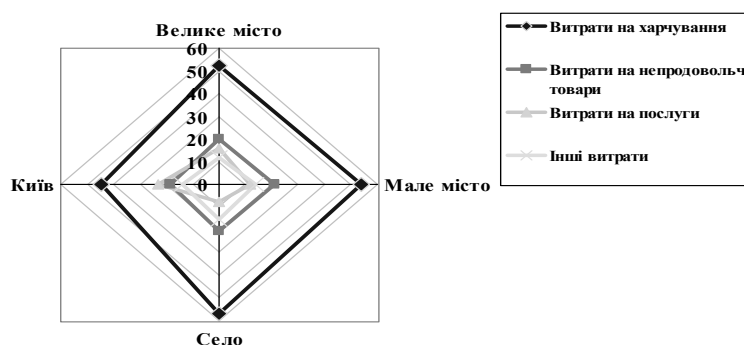

Рис 3.39. Структура витрат населення України в 2011 році у розрізі типу населеного пункту, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Таблиця 3.9.

Витрати населення України на ЖКП і паливо в 2011 році у розрізі типу населеного пункту, %

Тип населеного пункту	Частка витрат на ЖКП і паливо
Велике місто	9,76
Мале місто	8,30
Село	6,60
Київ	9,81
Україна	8,54

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Залежність між рівнем доходів та кількістю їх одержувачів відображається за допомогою коефіцієнтів концентрації доходів, найбільш поширений з яких коефіцієнт Джині. За обрахунками даного коефіцієнта видно, що найбільша нерівність у доходах в місті Києві; найменша – в сільських населених пунктах. Це пов'язано насамперед зі значною різницею в доходах населення різних типів населених пунктів і, в першу чергу, столиці. (табл. 3.10).

Таблиця 3.10.

Індекс Джині по витратах населення України в 2011 році у розрізі типу населеного пункту

Тип населеного пункту	Індекс Джині
Велике місто	25,6
Мале місто	26,7
Село	25,5
Київ	31,8
Україна	27,7

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Розділ 3

Бідними вважається населення, рівень сукупних витрат якого нижчий за офіційно встановлену межу. В 2011 році межа бідності в Україні становила 1062 грн. Кількість населення в Києві, сукупні еквівалентні витрати якого були нижчі за дану межу, складала 5,1%, що є найкращим показником серед типів населених пунктів.

Найгірша ситуація в селі, де бідними офіційно вважаються 32,1% населення, що можна пояснити безробіттям, низькими заробітними платами і значною кількістю людей пенсійного віку, які, в свою чергу, мають низькі пенсії.

Схожа ситуація і в малих містах – 28,9%, де більшість населення отримує низькі заробітні плати на невеликих приватних підприємствах чи є працівниками бюджетної сфери. У цих населених пунктах також вагомим чинником низьких доходів населення є безробіття.

У великих містах ситуація з бідністю краща – 17,5%, при цьому бідними є переважно люди пенсійного віку, а також багатодітні і неповні сім'ї.

Таблиця 3.11.

Рівень бідності населення України в 2011 році у розрізі типу населеного пункту, %

Тип населеного пункту	Рівень бідності, %
Велике місто	17,5
Мале місто	28,9
Село	32,1
Київ	5,1
Україна	24,3

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Із рівнем злиденності маємо схожу ситуацію. В 2011 році межа злиденності становила 850 грн. Найкраща ситуація зі злиденністю в місті Києві, де до даної категорії відносять 2,4% населення, найгірша – в сільській місцевості, де злиденними є 15,7%, що зумовлено більшим безробіттям населення і низькими доходами.

Таблиця 3.12.

Рівень злиденності населення України в 2011 році у розрізі типу населеного пункту, %

Тип населеного пункту	Рівень злиденності, %
Велике місто	6,8
Мале місто	11,6
Село	15,7
Київ	2,4
Україна	10,7

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Рівень достатку населення проявляється в обсягах та структурі споживання основних продуктів. Одним з показників, за допомогою яких можна оцінити споживання, є продукти харчування, які населення споживає за місяць чи за рік. Про вищий рівень життя населення свідчить споживання м'яса, молока, риби і фруктів.

Споживання хліба та хлібопродуктів на одну особу на рік найбільше в

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

сільській місцевості – 131,5 кг/особу/рік, в малому місті – 112,7 кг/особу/рік. У великому місті споживання даного продукту набагато менше – 97,8 кг/особу/рік, при цьому в Києві хлібопродуктів вживають тільки 81,7 кг на особу в рік.

Аналогічна ситуація зі споживанням картоплі і картоплепродуктів. В сільській місцевості споживають найбільше – 120,1 кг/особу/рік, в малому місті – 92,0 кг/особу/рік. Характерно, що, зі зменшенням доходів, населення купує більше меншвартісних продуктів або споживає більше вирощеного в особистому підсобному господарстві. Отже, у великому місті картоплі вживають 78,7 кг/особу/рік, а в столиці лише 62,0 кг/особу/рік.

Овочів найбільше споживають у сільській місцевості – 108,7 кг/особу/рік, що можна пояснити тим, що основну частину даної групи продуктів населення вирощує самостійно. В малому місті овочів споживають 99,0 кг/особу/рік, у великому місті – 100,3 кг/особу/рік, в Києві – 97,2 кг/особу/рік.

Флодів, ягід, горіхів та винограду на одну особу за рік найбільше споживають в Києві – 79,4 кг/особу/рік. У великому місті даний показник нижче – 57,5 кг/особу/рік, в малому місті – 39,2 кг/особу/рік, в сільській місцевості – тільки 29,8 кг/особу/рік.

Цукру найбільше вживають у сільській місцевості – 40,8 кг/особу/рік, і це можна пояснити тим, що населення сіл більше використовують його для консервації. В малих містах даний показник нижчий – 37,8 кг/особу/рік, у великих містах – 34,5 кг/особу/рік, в Києві – 32 кг/особу/рік.

Таблиця 3.13.

Споживання основних харчових продуктів населенням України в 2011 році в розрізі типу населеного пункту

Тип населеного пункту	Велике місто	Мале місто	Село	Київ	Україна
Споживання хліба та хлібопродуктів на одну особу за рік, кг	97,8	112,7	131,5	81,7	111,4
Споживання картоплі та картоплепродуктів на одну особу за рік, кг	78,7	92,0	120,1	62,0	94,5
Споживання овочів на одну особу за рік, кг	100,3	99,0	108,7	97,2	102,5
Споживання плодів, ягід, горіхів та винограду на одну особу за рік, кг	57,5	39,2	29,8	79,4	45,4
Споживання цукру та кондитерських виробів на одну особу за рік, кг	34,5	37,8	40,8	32,0	37,2
Споживання олії, маргарину та інших жирів на одну особу за рік, кг	21,5	22,5	21,8	20,7	21,8
Споживання м'яса та м'ясопродуктів, включаючи субпродукти та жир, на одну особу за рік, кг	68,8	62,3	52,6	70,5	62,0
Споживання молока та молокопродуктів на одну особу за рік, кг	234,8	216,8	229,3	265,8	230,3
Споживання яєць та яйцепродуктів на одну особу за рік, шт.	259,6	249,4	228,2	258,4	246,8
Споживання риби та рибопродуктів на одну особу за рік, кг	21,4	22,0	20,2	21,7	21,2

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Розділ 3

Споживання олії, маргарину та інших жирів на одну особу за рік майже не відрізняється за типами населених пунктів. У Києві продуктів даної групи вживають 20,7 кг/особу/рік, у великих містах – 21,5 кг/особу/рік, в малих містах – 22,5 кг/особу/рік, в сільській місцевості – 21,8 кг/особу/рік.

Одним з найважливіших продуктів, які свідчать про достаток населення, є споживання м'яса і м'ясопродуктів. Спостерігається чітка залежність, що зі зростанням типу населеного пункту збільшується споживання м'яса. Так, у столиці цей показник становить 70,5 кг/особу/рік і є найвищим по Україні, у великому місті – 68,8 кг/особу/рік, в малому місті – 62,3 кг/особу/рік. Найменше м'ясопродуктів вживають у сільській місцевості – 52,6 кг/особу/рік.

Молока та молокопродуктів споживають найбільше в столиці і великих містах – 265,8 і 234,8 кг/особу/рік відповідно. Доходи населення даних типів населених пунктів дають змогу купувати ці продукти. Найменше споживають молочних продуктів у малих містах у зв'язку з низькими доходами – 216,8 кг/особу/рік, при цьому в сільській місцевості за рахунок власного виробництва молока і молокопродуктів вживають більше – 229,3 кг/особу/рік.

Споживання яєць та яйцепродуктів найвище в столиці і великих містах – 258 і 259 штук/особу/рік. У малих містах цей показник набагато нижчий і становить 249 штук/особу/рік, і в сільській місцевості найнижчий – 228 штук/особу/рік.

Риби і рибопродуктів населення України споживає приблизно однаково в усіх типах населених пунктів – приблизно 20–22 кг/особу/рік, що не є показником нерівності в споживанні цього продукту.

Важливою умовою достатку населення є рівень забезпеченості товарами тривалого вжитку. При цьому без ряду товарів взагалі неможливе нормальне існування сучасної людини – мінімальний майновий набір: холодильник, телевізор, пральна машина. Придбання таких речей, як автомобіль, кухонний комбайн, кондиціонер тощо свідчить про наявність вільних ресурсів.

Порівнюючи забезпеченість населення товарами довготривалого користування в розрізі типів населених пунктів, доцільно зазначити: забезпеченість холодильниками, пральними машинами, електропрасками і мобільними телефонами приблизно однакова, що свідчить про важливість і доступність для населення даних товарів. При цьому значною є нерівність у забезпеченості іншими речами довготривалого користування. Зокрема, персональний комп'ютер є у половині домогосподарств Києва, в селі цей показник становить менш ніж 10%, мікрохвильову піч мають половина сімей столиці, проте в малих містах і селах – тільки в 20–30% жителів (табл. 3.14).

Автомобіль мають 26,6% жителів Києва, в сільській місцевості – 19,9% домогосподарств, проте в селах і малих містах важливим транспортним засобом є велосипед (58,8% і 40,7% відповідно), який у великих містах не є настільки потрібною річчю у зв'язку з розвинутою системою комунального транспорту.

Жителі Києва і великих міст для більш комфортного життя купують ноутбуки, кухонні комбайни, програвачі дисків, відеокамери, кондиціонери, що свідчить про вищий рівень доходів у жителів цих типів населених пунктів. А мешканці малих міст і сіл мають значно менше даних товарів.

Таблиця 3.14.

**Наявність товарів тривалого користування в домогосподарствах України
в 2010 році в розрізі типу населеного пункту, %**

Товар тривалого користування	Велике місто	Мале місто	Село	Київ	Україна
Холодильник	97,9	98	95,8	94,2	97,1
Морозильник	4,5	9,1	16	10,2	9,6
Пральна машина	88,7	87	77,6	80,3	84,3
Електропилосос	84,3	78,8	58,4	80,7	74,6
Електропраска	95,7	96	93,3	93,7	94,9
Електропрогравач та програвач CD-дисків	9,4	6,2	6	14,9	7,9
Кольоровий телевізор	95,9	96,5	93,6	91,3	95,1
Відеоплеєр, відеомагнітофон, DVD-програвач, цифровий фотоапарат	45,6	34,4	23,9	41,3	35,7
Відеокамера	7	4,4	2	13	5,1
Магнітофон, магнітола	14,6	10,5	12,8	12,2	12,9
Музичний центр	15,6	11	9,1	20,9	12,7
Фотоапарат	28,9	24,8	19,8	33,5	25,3
Персональний комп'ютер	35,5	23,2	9,9	50,8	25,4
Мікрохвильова піч	39,4	33	22,1	49,2	33
Кухонний комбайн	13,5	8,9	5,1	18,4	10
Швейна машина	29,6	24,3	25,2	32,6	27,1
Велосипед	15,7	40,7	58,8	14,4	35,4
Моторолер, мопед, скутер	1,3	4,6	6,4	0,3	3,7
Мотоцикл, сноумобіль	0,7	2,1	4,5	0,2	2,2
Автомобіль	20	21,1	19,9	26,6	20,7
Супутникова антена	4,6	16	20,3	5,2	12,4
Кондиціонер	8,9	3,1	1,5	9,3	5,2
Посудомийна машина	0,4	0,2	0,1	2,1	0,4
Мобільний телефон	90,1	85,3	74,8	93,1	84,3
Ноутбук	7,4	3,5	1,8	21,6	5,5

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Загалом, в Україні значним є розшарування залежно від типу місцевості. Нерівність проявляється в доходах, житлових умовах і споживанні основних

Розділ 3

продуктів харчування. Якщо розглядати окремо велике місто і Київ як столицю України, то в останньому краща ситуація насамперед у доходах населення і незначною мірою в побутових умовах, переважно за рахунок постійної наявності гарячої і холодної води, при цьому в споживанні дані типи населених пунктів майже рівні. Значно гірша ситуація у малих містах і сільських населених пунктах, що значно відстають від двох попередніх груп як у доходах, так і в споживанні. Найгіршою є ситуація в сільській місцевості, де більшість населення за побутовими зручностями досі на десятки років відстає від міст, а в доходах – в кілька разів від доходів населення столиці.

Житлові умови один з основних показників добробуту населення. Характеризуючи умови проживання домогосподарств, окремо спинимось на показнику площі житла на одного мешканця і на обладнанні сучасного житлового фонду комунальними зручностями: наявність водопроводу, гарячого водопостачання, каналізації, ванни або душу, домашнього телефону.

На сьогодні житло є не лише життєвою необхідністю для людини, а й індикатором рівня життя населення, причому наявність власного житла у молодих сімей у великих містах почало ототожнюватись із заможністю, що пов'язано, в свою чергу, з невисоким добробутом.

У 2011 році по Україні в середньому на одного жителя припадало 29,1 м² загальної площі житла. При цьому, в розрізі типів населених пунктів найгірша ситуація в Києві – 24 м² на людину. У великих містах цей показник становить 25,5 м². Жителі малих міст і сіл, що проживають переважно в приватних будинках, мають і більшу загальну площу житла – 30 і 33,3 м² відповідно. Однак якість житла в місті і в селі абсолютно різна. У сільській місцевості, на відміну від міських поселень, є великий фонд порожнього невпорядкованого житла (табл. 3.15).

Таблиця 3.15.

**Загальна житлова площа жителів України в 2011 році
в розрізі типу населеного пункту**

Тип населеного пункту	Загальна житлова площа на одного мешканця, м ²
Велике місто	25,5
Мале місто	30,0
Село	33,3
Київ	24,0
Україна	29,1

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Обладнання житла зручностями напряду залежить від розміру населеного пункту. Зі зменшенням населеного пункту стрімко знижується рівень благоустрою житлового фонду. При цьому, аналізуючи сільські населені пункти, доцільно зазначити, що розмір села переважно визначає також наявність тих чи інших побутових умов.

Водопроводом забезпечені 99,82% домогосподарств міста Києва, і даний показник є найбільшим, порівняно з іншими типами населених пунктів, якщо столицю віднести до окремого типу населеного пункту. Основною передумовою

став найкращий розвиток інфраструктури. Домогосподарства великих міст забезпечені водогonom на 97,15%, що говорить про те, що згадане благо є майже у всіх жителів. У малих містах цей показник нижчий – 80,93%. Щодо жителів сільських населених пунктів, то забезпечені водопроводом тільки 34,64% домогосподарств, і така зручність майже винятково притаманна великим селам, де в радянський період знаходилося важливе сільськогосподарське підприємство (табл. 3.16).

Таблиця 3.16.

**Житлові умови населення України в 2011 році
в розрізі типу населеного пункту, %**

Тип населеного пункту	Велике місто	Мале місто	Село	Київ	Україна
Наявність водопроводу в домогосподарствах	97,15	80,93	34,64	99,82	73,85
Наявність гарячого водопостачання в домогосподарствах	51,45	22,89	5,77	94,66	32,65
Наявність каналізації в домогосподарствах	96,10	79,61	32,54	99,61	72,45
Наявність ванни або душу в домогосподарствах	92,47	73,72	27,66	99,61	68,08
Наявність домашнього телефону в домогосподарствах	61,50	51,95	24,66	89,50	49,40

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Гаряче водопостачання в столиці є в 94,66% домогосподарств. Родини, які проживають у великих містах, забезпечені ним тільки на 51,45%, при цьому характерною особливістю є проблеми з даною зручністю, так як в окремих містах гарячу воду подають тільки в окремі години. Домогосподарства малих міст забезпечені гарячим водопостачанням на 22,89%, і для деяких міст (особливо півдня і сходу України) характерні такі ж проблеми, як і у великих містах, при цьому навіть холодна вода іноді подається погодинно.

Каналізація в Києві наявна в 99,61% домогосподарств. Забезпеченість каналізацією у великих містах – 96,10%, малих – 79,61%, селах – 32,54%. Ванна або душ в Києві є в 99,61% домогосподарствах, що збігається з наявністю каналізації. У великих містах даний показник нижчий – 92,47%, домогосподарства малих міст забезпечені цією зручністю на 73,72%, сіл – на 27,66%. Домашнім телефоном забезпечені 89,50% домогосподарств столиці, 61,50% домогосподарств великих міст, 51,95% – малих міст та 24,66% домогосподарств сіл.

Для аналізу наявності центрального та індивідуального опалення в містах треба брати обидва показники, тоді як для села доцільно використовувати останній. У Києві домогосподарства фактично на 100% забезпечені центральним або індивідуальним опаленням. Жителі великих міст – на 93,76%, малих – на 83,98%, що є також високими показниками. А в селах індивідуальне опалення є лише в

Розділ 3

половині домогосподарств (51,77%), що пов'язано з тим, що не всі села мають газопроводи, а також не всі жителі в змозі фінансово забезпечити себе даною зручністю (табл. 3.17).

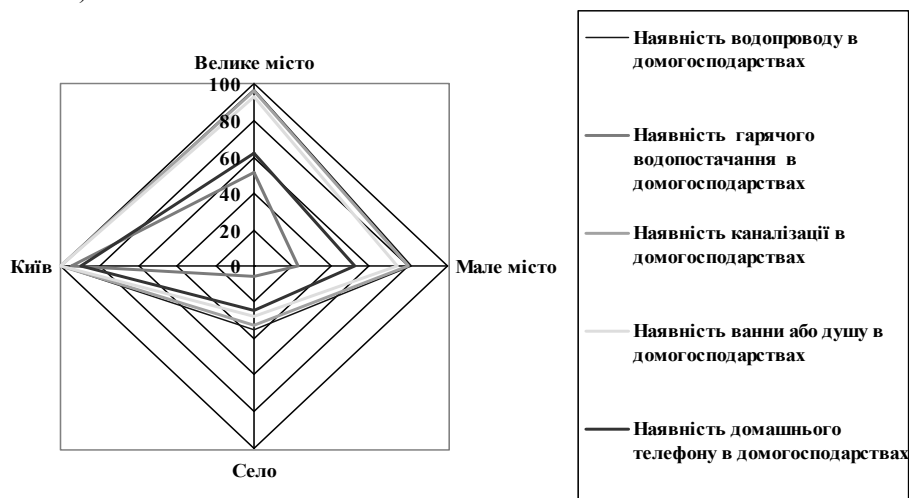

Рис 3.40. Житлові умови населення України в 2011 році в розрізі типу населеного пункту, %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Таблиця 3.17.

Наявність центрального або індивідуального опалення в домогосподарствах України в 2011 році в розрізі типу населеного пункту, %

Тип населеного пункту	Наявність центрального або індивідуального опалення, %
Велике місто	93,76
Мале місто	83,98
Київ	100,00
Село	51,77

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Низький рівень облаштування житла зручностями в сільській місцевості пояснюється не стільки небажанням сільських мешканців мати їх у своїх домівках, скільки перешкодами об'єктивного характеру, а саме: відсутністю центральних мереж водопостачання і водовідведення, спеціалізованих служб, техніки тощо. Надання комунальних послуг сільському населенню – це сфера діяльності сільрад або спеціально створених організацій. У більшості випадків у них бракує коштів для поліпшення комфортності житла мешканців сіл, або їх послуги є надто дорогими для селян. Загалом, у сільській місцевості досі багато домогосподарств не забезпечені навіть елементарними складовими комфортності житла. Особливо це стосується вразливих категорій населення.

3.10. Регіональна диференціація рівня життя населення

Дуже важливим фактором, який впливає на нерівність в Україні є регіон проживання. Ще з часів Радянського Союзу в Україні спостерігалася значна нерівність у економічному розвитку регіонів, що, в свою чергу, впливала на рівень життя громадян. Так, основні виробничі потужності в Україні сконцентровано у східних та північних районах, в той час як західні регіони мають значний дефіцит місць прикладання праці. А їх рекреаційний та туристичний потенціал використовується дуже слабо. Все це призводить до того, що нерівність за регіонами посилюється рік від року і сприяє трудовій міграції населення західних регіонів, як в межах нашої країни, так і за її межі.

Показник витрат є найбільш об'єктивним індикатором варіації матеріального добробуту домогосподарств країни. Так, лідером за рівнем еквівалентних витрат на умовно дорослого на місяць у 2011 році серед усіх регіонів країни був Київ – 2573,7 грн., на наступному шаблі був Севастополь – 2407,1 грн. Рівень витрат інших регіонів значно поступався лідерам. Так, у Черкаській області, яка знаходилася у 2011 році на третьому місці за цим показником, було зафіксовано еквівалентні витрати – 1830,4 грн. (рис. 3.41).

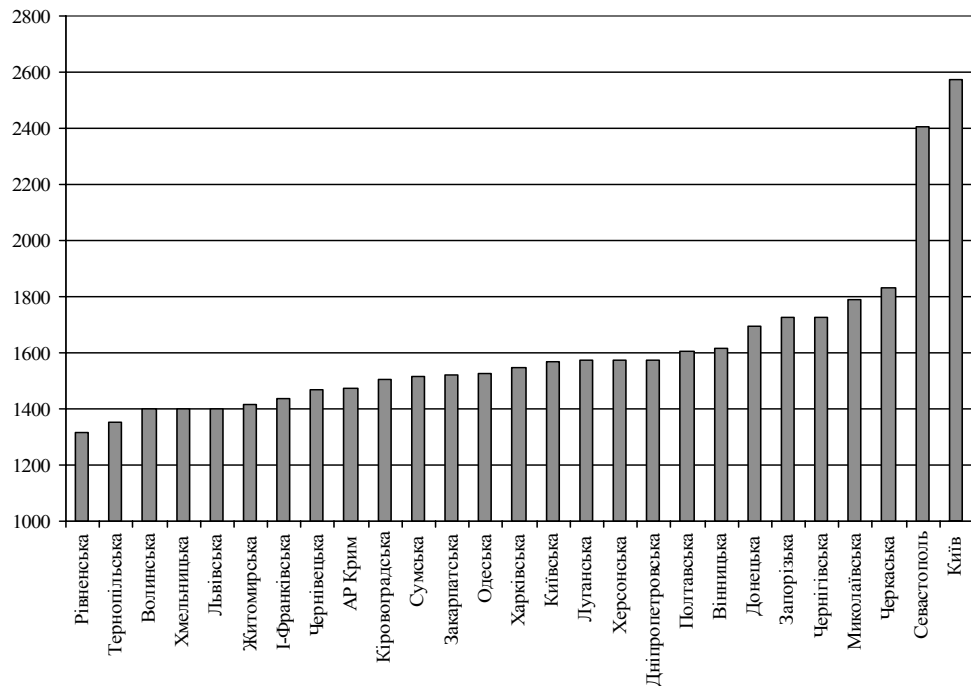

Рис. 3.41. Середньомісячні витрати домогосподарств у розрахунку на умовно дорослого, за регіонами України у 2011 році, грн.

Джерело Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Регіони-аутсайтери за рівнем еквівалентних середньомісячних витрат, роз-

Розділ 3

ташовані на заході країни, це Рівненська – 1315,9 грн., Тернопільська – 1351,9 та Волинська – 1397,4 грн. області.

Серед регіонів України за розміром середньодушових доходів вирізняється м. Київ, де сукупні доходи на 38%, а грошові на 34% вищі, порівняно з наступним регіоном – містом Севастополем (рис. 3.42). Різниця з Рівненською областю, де спостерігається найнижчий розмір середньодушових загальних доходів, сягає більше ніж 2 разів.

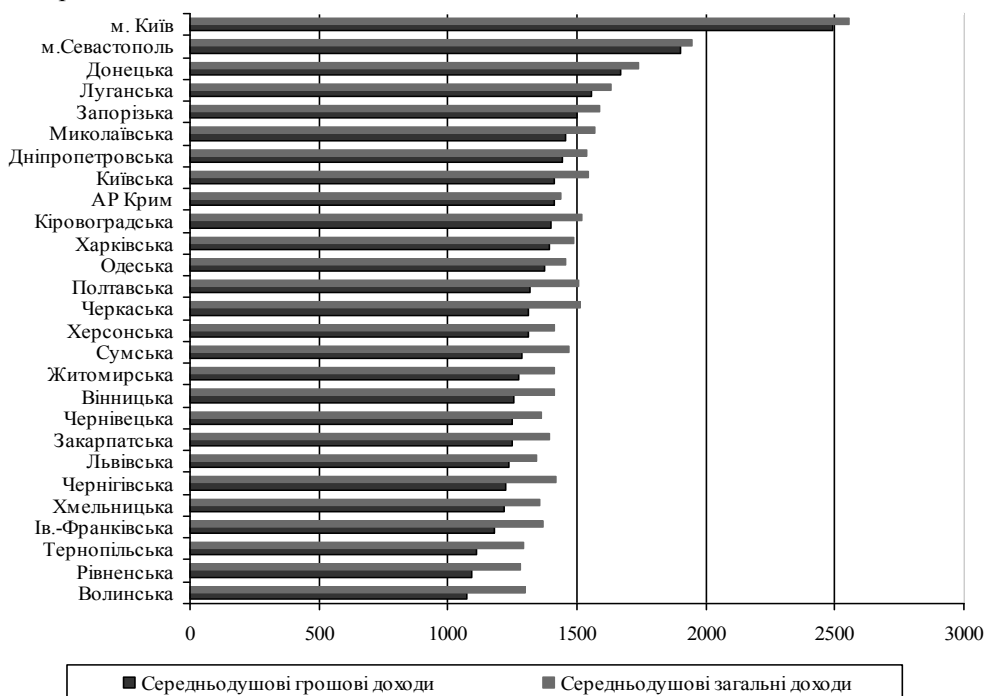

Рис. 3.42. Рівень середньодушових місячних доходів населення за регіонами України, 2011 р., грн.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Найнижчі доходи спостерігаються переважно у західних регіонах України, найвищі – у східних та центральних. При цьому у західних регіонах, де більша частка сільського населення, істотніша різниця між рівнем загальних та грошових доходів.

Важливим індикатором майнового становища населення регіону є частка грошових доходів у сукупних, оскільки чим вищий рівень монетизації доходів, тим вища купівельна спроможність, а отже, і матеріальне становище населення. За цим показником значною є регіональна варіація. Так, лідером за часткою грошових доходів населення у загальному є АР Крим, в якій рівень монетизації становить – 98,2%, на другому місці – місто Севастополь – 97,8%, на третьому з незначним відставанням місто Київ – 97,4%. У Донецькій області, що займає четверте місце, частка грошових доходів у загальних менше на 1,3 в.п., ніж у Києві, отже трійка лідерів суттєво випереджає усіх інших.

Аутсайдерами за цим показником є західні регіони, причому Волинська область, що займала останнє місце у 2011 році, істотно поступалася навіть Рівненській області, яка посідала передостаннє місце – 82,4% проти 85,4%.

Певну регіональну специфіку має споживання основних продуктів харчування населенням України, яка залежить від природно-кліматичних умов окремих регіонів. Так, найбільше риби споживають у Черкаській, Київській, Одеській областях (близько 20 кг на особу на рік), де добре розвинуте рибальство, вдвічі менше – у західних регіонах (Івано-Франківській, Тернопільській, Чернівецькій, Хмельницькій), у яких вилов риби не перевищує 1% від загального обсягу по країні.

За споживанням м'яса серед регіонів немає такої суттєвої диференціації. На загальному тлі помітно вирізняються Київська та Донецька області (63,7 та 60,2 кг на особу проти 51,2 кг в середньому по країні). Безумовним лідером зі споживання овочів та баштанних культур є Херсонська область, де традиційно їх вирощують (194,9 кг на особу проти 162,8 кг в середньому по країні), а найменше овочів споживають в Івано-Франківській області – 117,5 кг.

Регіональний розріз щодо забезпеченості домогосподарств мінімальним та розширеним наборами товарів тривалого користування показав, що, за мінімальним майновим набором різниця між забезпеченістю домогосподарств становить 22,3 в.п. (від 62,0% в Чернігівській області до 94,3 % в м. Севастополі). За розширеним майновим набором спостерігається значно нижчий рівень володіння та більша розбіжність (від 4,7% у Вінницькій області до 13,0% у Закарпатській області), рівень забезпеченості розширеним майновим набором регіону – лідера у 2,8 рази більший, ніж у регіону аутсайдера (рис.3.43).

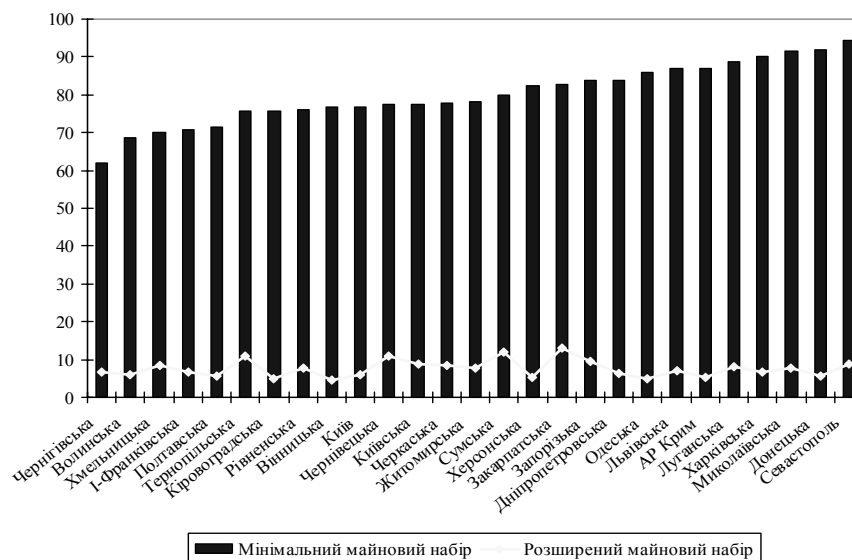

Рис. 3.43. Рівень забезпеченості домогосподарств мінімальним та розширеним майновими наборами товарів тривалого користування, 2010 р., %

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Розділ 3

На відміну від типу місцевості, регіональна варіація житлового фонду за часом його побудови дуже велика. Так, у 2011 році в Житомирській, Луганській та Тернопільській областях частка житла, збудованого до 1980 року, перевищує 80%. Водночас у Закарпатській, Рівненській, Хмельницькій областях та місті Києві частка застарілого житлового фонду не перевищує 60% (рис. 3.44).

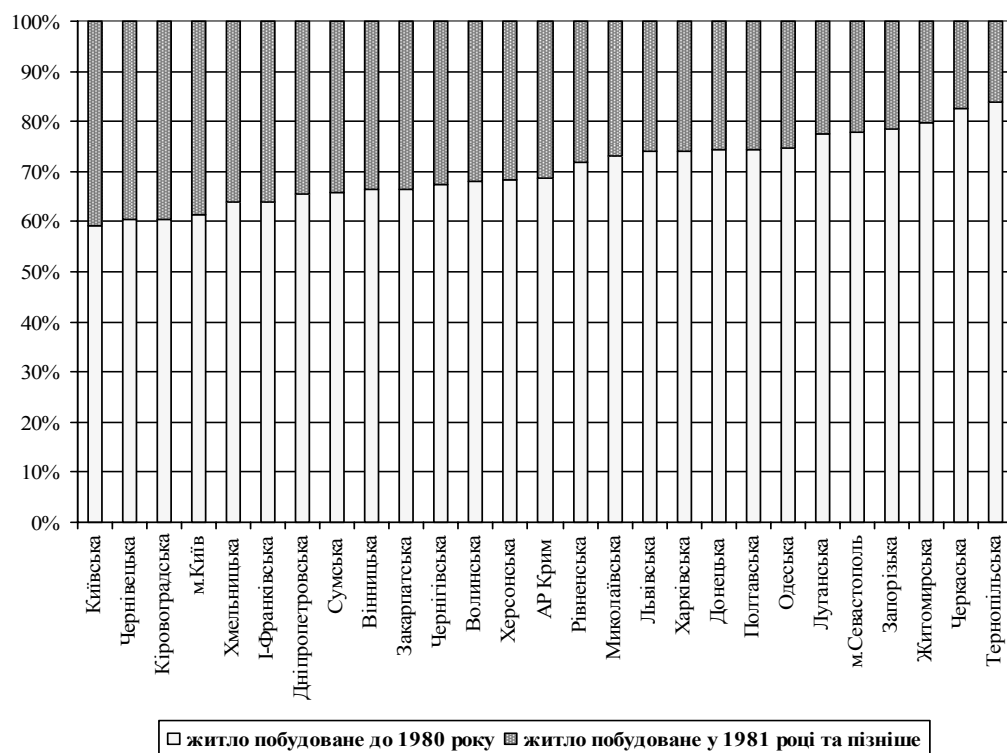

Рис. 3.44. Розподіл домогосподарств за періодом, коли було побудоване житло, у розрізі регіонів, %, 2011 р.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Ще більша диференціація спостерігається у регіональному розрізі. У містах Києві та Севастополі частка житла, в якому капітальний ремонт не проводився взагалі, перевищує 80% загального житлового фонду, тоді як у Харківській, Івано-Франківській та Черкаській областях ця частка не перевищує 30%.

Але таке порівняння не зовсім коректно, оскільки є значна диференціація між регіонами у часі зведення основного масиву житлового фонду. Якщо ми порівняємо час зведення житла та відсутність капітального ремонту, то отримаємо зовсім іншу картину. Так, у вищезгаданих областях частка житла, збудованого до 1980 року, перевищує 70%, отже, низький показник відсутності капітального ремонту свідчить про добрий стан наявного житлового фонду. В той же час є регіони, де велика частка застарілого житла та велика частка житла, в якому капітальний ремонт не проводився, – це, зокрема, Херсонська, Київська, Рівненська області, тут можна впевнено

стверджувати про вкрай незадовільний стан житлового фонду.

За даними 2011 року, найкраще були забезпечені окремим житлом домогосподарства Рівненської (всього 2,4% не мали окремого житла), Луганської (2,6%) та Донецької (2,7%) областей. Загалом 14 з 27 регіонів мали рівень забезпечення окремим житлом вищий, ніж по Україні в цілому. Тут є представники всіх географічних частин України: заходу, сходу, півдня та півночі. На протилежному боці шкали знаходиться Житомирська (16,1%), Харківська (12,8%) області та місто Київ (12,2%). Взагалі, налічується сім регіонів, де частка домогосподарств, що не мають окремого житла, дорівнює або перебільшує 10%.

На відміну від типу місцевості, диференціація за регіонами середнього розміру загальної та житлової площі не така значна. Так, за даними 2011 року, найбільший розмір середньої загальної площі житла спостерігався у Вінницькій (35,2 м²), Черкаській (33,8 м²) та Тернопільській (33,7 м²) областях. На протилежному боці шкали знаходилися міста Київ (24,0 м²) і Севастополь (26,1 м²) та АР Крим (26,5 м²) (рис. 3.45).

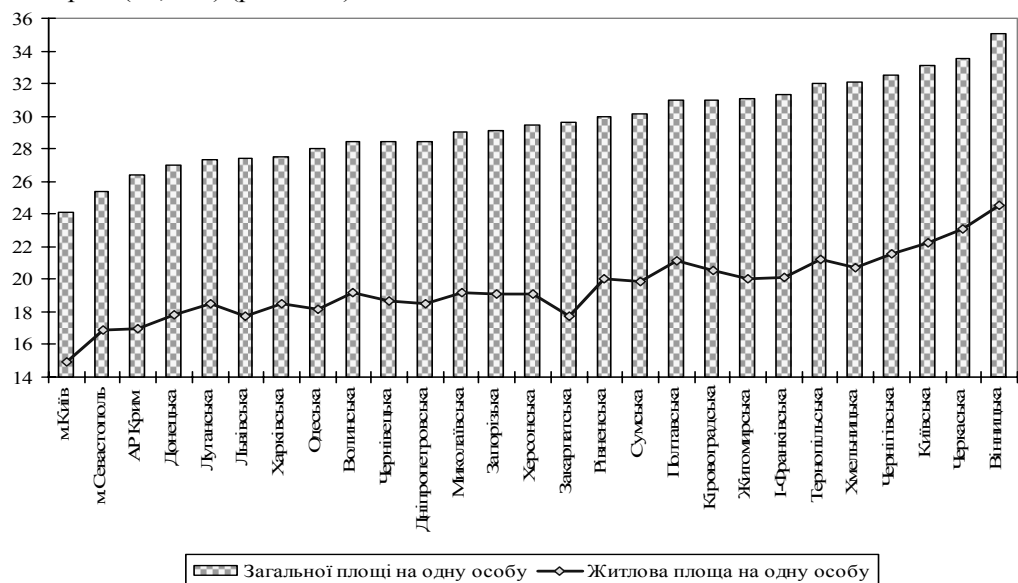

Рис. 3.45. Загальна та житлова площа в середньому на одну особу залежно від регіону проживання, м², 2011 р.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Ранжування регіонів України за розміром житлової площі майже збіглося за ранжуванням за розміром загальної площі, з деякими відмінностями. Найсуттєвіші відмінності спостерігалися у Закарпатській області, де розмір житлової площі був достатньо низьким по відношенню до її загального розміру, і в Чернігівській, де була зафіксована інша картина: розмір житлової площі був значний по відношенню до загальної.

Загалом, регіональна диференціація за розміром житлової площі відображає

Розділ 3

рівень урбанізації – чим вище питома вага міського населення, тим нижчі рівні загальної та житлової площі на одну особу. На відміну від середнього рівня площі житла, забезпеченість достатнім життєвим простором має значну регіональну диференціацію. Найкраще забезпечені кімнатами мешканці Херсонської, Черкаської та Луганської областей – частка домогосподарств, де навантаження становить понад дві особи на кімнату, не перевищує 4%. Найгірша ситуація у 2011 році була зафіксована у західних регіонах, а саме у Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях. Якщо у 2-х останніх областях показник навантаження більше двох осіб на кімнату – 12%, то у Закарпатській – 15,4% (рис. 3.46).

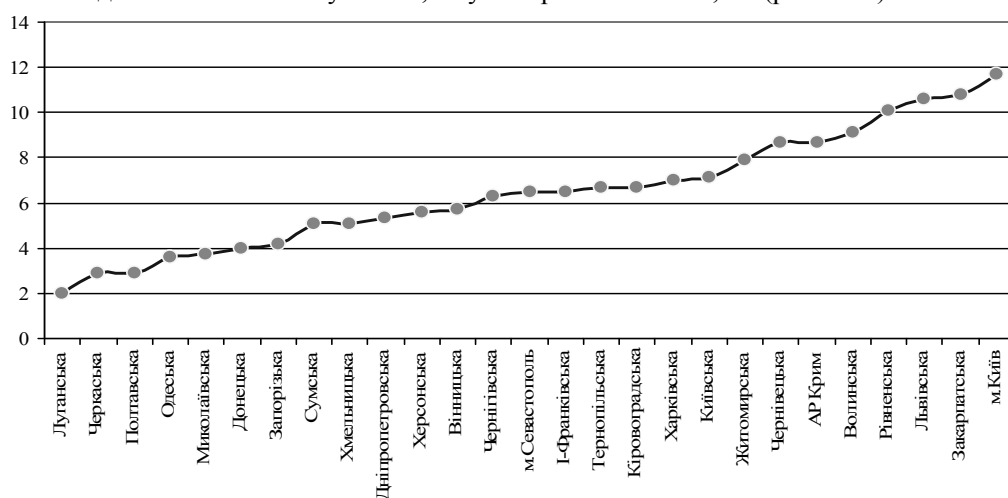

Рис. 3.46. Ранжування регіонів України за часткою домогосподарств з навантаженням на одну кімнату більше двох осіб, %, 2011 р.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Показник навантаження на одну кімнату більше двох осіб у 18 з 27 регіонів України є меншим за середньоукраїнський рівень.

В Україні спостерігається значна регіональна варіація рівня комфортності житла, особливо відчутною вона є для сільської місцевості⁸⁶. За даними 2011 року, найвищий рівень комфортності житла у сільській місцевості спостерігається у Харківській (40,7%) Закарпатській (40,3%) та Луганській (38,4%) областях. Водночас рівень комфортності житла сільських домогосподарств у Хмельницькій області дорівнював 4,7%, тобто практично у вісім разів був гіршим за регіон – лідер рейтингу. Ще у двох регіонах цей показник не перевищував 10%: Кіровоградська (8,7%) та Рівненська (9,1%) області (рис. 3.47).

⁸⁶ Для сільської місцевості комфортним вважається житло, забезпечене централізованим газопостачанням, водопроводом та каналізацією.

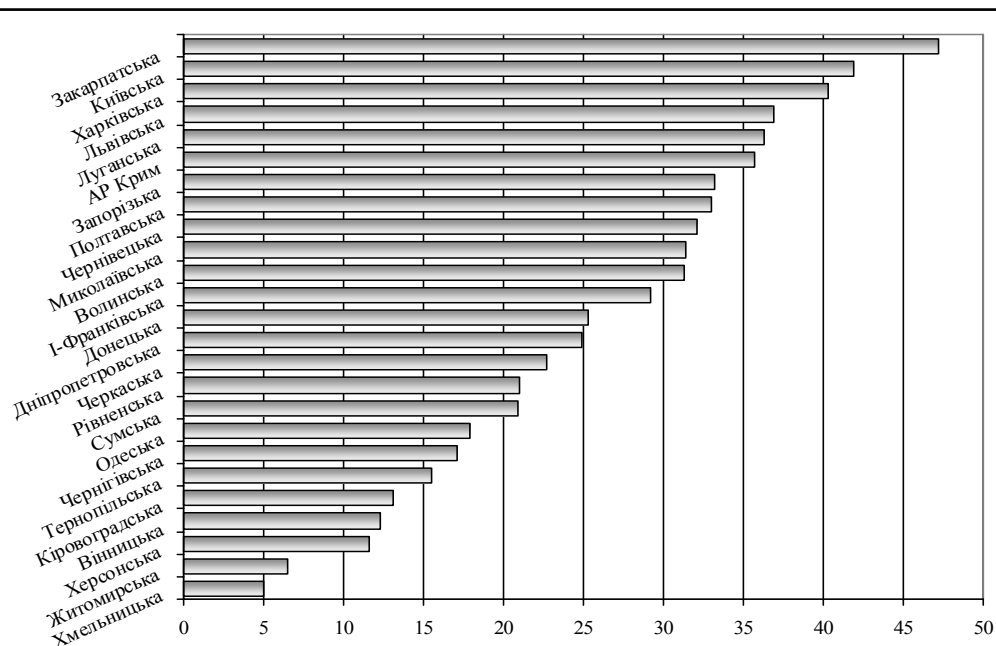

Рис. 3.47. Рівень комфортності житла сільських домогосподарств за регіонами, %, 2011 р.

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств

Цікаво, що, на відміну від більшості інших показників, рівень комфортності житла не має чіткої географічної прив'язки. І в групі лідерів, і в групі аутсайдерів є області з різних географічних частин України. Так, серед лідерів є як представники сходу країни (Харківська, Луганська), так і заходу (Закарпатська область).

Розділ 4. ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ НЕРІВНОСТІ

Проблема вимірювання нерівності є прикладом фундаментальних теоретичних і практичних питань, навколо яких вже досить тривалий час точиться чимало наукових і політичних дебатів. Суть проблеми в тому, що «нерівність» як економічна концепція не є логічно визначеною, її трактування можуть виходити підчас з абсолютно протилежних наукових позицій. А вимірювання нерівності є спробою подати результат порівняння певних розподілів, зокрема розподілу доходів населення, у вигляді критерію, який може базуватись на етичних принципах, математичних положеннях або чистій інтуїції.

У контексті інформаційного забезпечення вимірювання нерівності, її можна розглядати на двох рівнях:

- міжнародному – оцінюється нерівність між країнами світу;
- національному – оцінюється нерівність між регіонами, територіями, групами населення (домогосподарств), домогосподарствами та особами в окремій країні.

За сучасними уявленнями підходи до вимірювання нерівності мають відповідати таким принципам:

1. трансфертності – за умови гіпотетичного перенесення надлишку властивостей (характеристик), за якими вимірюється нерівність (наприклад, доходу), від груп населення, що мають ці властивості більшою мірою, до груп населення, що мають ці властивості у меншій мірі, рівень нерівності суспільства за властивостями, що розглядаються, має знижуватись;

2. узгодженості масштабів – оцінки часток за досліджуваними ознаками не мають залежати від сумарних значень за цими ознаками, тобто пропорційні зміни всіх індивідуальних ознак, залишають сталими їх частки в розподілі;

3. незалежності від чисельності населення – оцінка нерівності не має залежати від чисельності досліджуваної сукупності осіб;

4. декомпозиційності – наявність стійкого взаємозв'язку між нерівністю в усьому суспільстві та його складових частинах. Функція загальної соціальної нерівності є функцією нерівності між складовими підгрупами суспільства та нерівності в самих підгрупах.

Відповідно показники, що використовуються для характеристики нерівності мають значною мірою враховувати наведені принципи (табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

Показники, що використовуються для характеристики нерівності та їх властивості

Показник	Трансфертність	Декомпозиційність	Незалежність від ефекту масштабу та чисельності населення	Ранг, інтервал
Дисперсія	сильна	присутня	ні: зростає з доходом	ні
Коефіцієнт варіації	слабка	присутня	так	ні

Продовження таблиці 4.1.

Відносне середнє відхилення	майже відсутня	відсутня	так	[0;2]
Логарифм дисперсії	відсутня	відсутня	так	ні
Коефіцієнт Джині	слабка	відсутня	так	[0;1]
Коефіцієнт Аткінсона	слабка	присутня	так	[0;1]
Коефіцієнт Долтона	слабка	присутня	так	ні
Коефіцієнт Тейла	сильна	присутня	так	ні
Загальна ентропія	сильна	присутня	так	ні

Аналіз нерівності як соціально-економічного явища передбачає визначення вихідних умов аналізу (рівня і причин дослідження) та відповідної ним методології оцінки, що представлено на рис. 4.1.

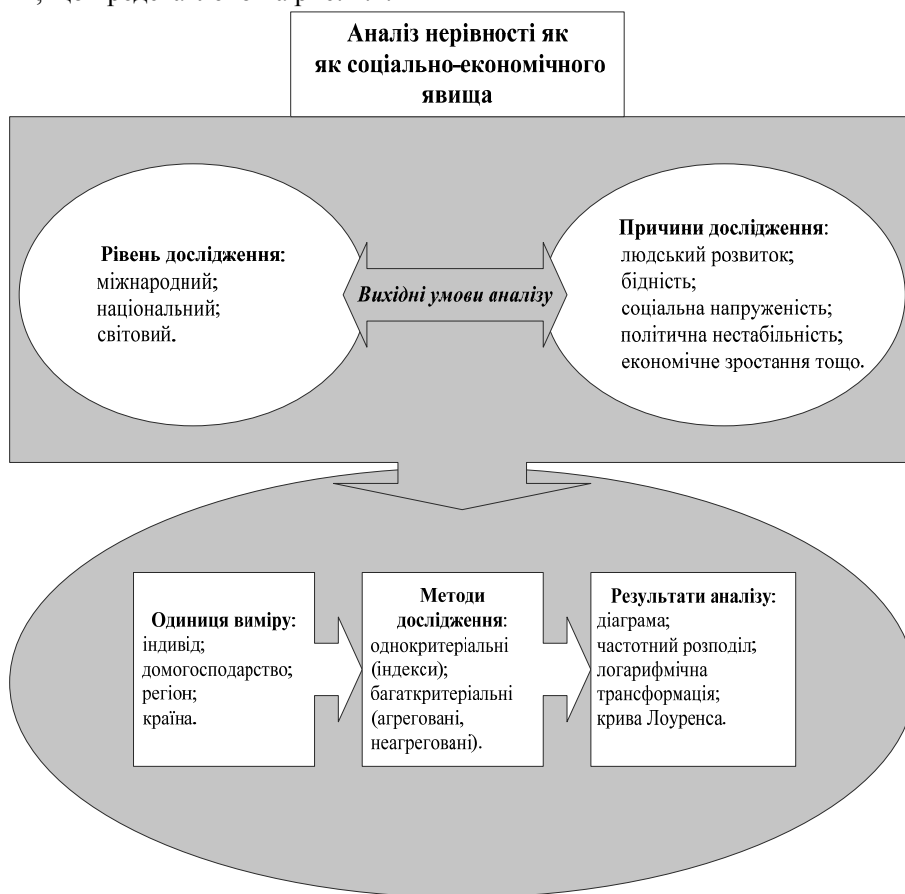

Рис. 4.1. Вхідні умови аналізу нерівності

Зрозуміло, що залежно від рівня дослідження, його цілей та методології різними будуть і вимоги до інформаційного забезпечення.

4.1. Джерела інформації та їх якість

Одним з найважливіших критеріїв, що визначає вихідні умови аналізу нерівності та безпосередньо впливає на вибір методології оцінки є наявна інформаційна база.

Джерелами інформації, яка може бути використана для оцінки нерівності на мікрорівні, є: вибіркові обстеження домогосподарств (населення), в тому числі спеціальні тематичні обстеження населення, переписи населення, адміністративні дані, насамперед, реєстри, а також норми, встановлені у законодавчих та нормативно-правових актах.

Основним джерелом інформації для моніторингу показників нерівності на національному та регіональному рівнях у більшості країн є спеціально організовані вибіркові обстеження населення.

Особливістю державних вибіркових обстежень домогосподарств (населення) є періодичність їх проведення, що забезпечує можливість отримання актуальних даних на регулярній основі. Водночас вибіркові обстеження можна проводити в будь-який період в міру виникнення потреби у тій чи іншій інформації. Такий підхід до отримання інформації є найбільш прийнятним для багатьох країн світу, оскільки дає змогу завжди мати дані, які є актуальними саме сьогодні.

Узагальнюючи можливі джерела даних, отриманих за результатами вибіркових обстежень, доцільно відзначити кілька типів обстежень домогосподарств. Вони різняться за метою дослідження, але є прямими чи опосередкованими джерелами інформації про нерівність. У табл. 4.2 охарактеризовані переваги та недоліки основних з них.

Таблиця 4.2.

Властивості вибіркових обстежень домогосподарств різних типів

Типи обстеження	Переваги	Недоліки
Багатоаспектні обстеження	Вимірювання і аналіз різних проявів нерівності, її корелят	Значні витрати часу для збору та оцінки даних
Демографічні та медичні обстеження	Вимірювання нерівності за показниками освіти, здоров'я, аналіз динаміки стану освіти та здоров'я, базова діагностика бідності	Обмеженість у вимірюванні інших аспектів нерівності, обмеженість діагностики
Обстеження зайнятості, робочої сили	Аналіз структури зайнятості, аналіз доходів у вигляді заробітної плати, освіти	Обмеженість у використанні для вимірювання і діагностики проблем, пов'язаних з доходами
Одноаспектні обстеження	Вимірювання нерівності за рівнем доходів	Можлива обмеженість у діагностиці причин
Оперативні моніторинго-обстеження і обстеження задоволеності послугами	Оперативний і витратно-ефективний моніторинг ключових індикаторів добробуту	Неможливість вимірювання бідності за рівнем доходів, обмеженість діагностики причин

Переписи населення є надзвичайно важливим джерелом інформації. Перепис населення – це суцільне статистичне обстеження, яке є основним джерелом даних про населення майже в усіх країнах світу. За результатами переписів отримують інформацію на рівні окремих домогосподарств і їх членів. Основним завданням переписів є отримання детальних даних про чисельність населення, його розміщення, громадянство, мовні ознаки, статево-вікову структуру, склад домогосподарства, родинні стосунки, зайнятість членів домогосподарства, рівень освіти, місце проживання і житлові умови.

Переписи населення, як правило, не включають показників матеріального стану домогосподарств. Однак в окремих країнах, наприклад, у США, переписний лист містить запитання про джерела доходів, при цьому розрізняють такі, як заробітна плата, несільськогосподарський дохід самозайнятих, доходи від власності, допомоги, компенсації, пенсії, приватна допомога, аліменти. У Канаді 20% населення при проведенні перепису заповнюють спеціальні форми, які містять запитання щодо рівня доходів. У таких країнах, як Чеська Республіка та Словачька Республіка мікроперепис є основним джерелом даних про бідність.

Важливо зазначити, що ряд характеристик, які отримують за результатами переписів в усіх країнах, є визначальними ознаками-корелятами бідності, оскільки дають можливість охарактеризувати становище бідної частини населення з огляду на їх демографічні, соціальні та економічні особливості життя, тобто визначити так званий профіль бідності. Це, насамперед, такі показники, як склад домогосподарства, рівень освіти, зайнятість його членів, житлові умови та ін.

Додатковими джерелами інформації для аналізу рівня життя населення є дані статистики праці та заробітної плати, що містять такі показники, як заробітна плата, заборгованість з її виплати та ін. Слід враховувати також дані статистики цін, торгівлі та соціальної статистики. Зокрема, при аналізі економічних характеристик домогосподарств треба враховувати інформацію щодо обсягів платних послуг, наданих населенню підприємствами усіх форм власності міста, обсягів купівлі у торговій мережі продовольчих і непродовольчих товарів, обсягів купівлі на ринках окремих груп продовольчих товарів, розподілу квартир за кількістю кімнат, благоустрій та обладнання житла тощо.

Адміністративні дані дають важливу інформацію на початковому етапі дослідження нерівності, і в багатьох країнах вони є найбільш доступним джерелом даних. Їх надають центральні міністерства та спеціалізовані відомства.

Для моніторингу нерівності в Україні використовують такі джерела інформації (табл.4.3):

Таблиця 4.3.

Основні джерела інформації для вимірювання бідності в Україні

Основні показники	Періодичність	Примітки
1	2	3
Законодавчі та нормативно-правові акти (загальнодержавні, місцеві)		
Норми, які регулюють сфери доходів та витрат населення, соціальних трансфертів та ін.		Чинне законодавство

Розділ 4

Продовження таблиці 4.3.

1	2	3
Вибіркове обстеження умов життя домогосподарств (дані попередніх періодів обстеження, дані інших рівнів агрегування та ін.)		
Склад домогосподарств; грошові й сукупні доходи та витрати; житлові умови, споживання житлово-комунальних послуг; пільги та соціальні трансферти; наявність товарів тривалого користування та ін.	Щоквартально	Для регіонального рівня (малих територій) необхідно застосування спеціальних процедур для утонення оцінок окремих показників
Вибіркове обстеження з питань економічної активності населення		
Рівень економічної активності населення; рівень зайнятості; рівень безробіття; статуси зайнятості; зайнятість у неформальному секторі	Щоквартально	Для регіонального рівня необхідно застосування спеціальних процедур для уточнення оцінок окремих показників
Дані державної статистичної звітності (статистика праці та заробітної плати, статистика цін, статистика торгівлі, статистика послуг та соціальних програм)		
Рівень заробітної плати та величина заборгованості з її виплати; обсяги платних послуг, наданих населенню підприємствами усіх форм власності міст; обсяги купівлі у торговій мережі продовольчих і непродовольчих товарів (у вартісних показниках); обсяги купівлі на ринках окремих продовольчих товарів; розподіл квартир за кількістю кімнат; благоустрій житла та ін.	Щорічно (окремі дані щоквартально)	При використанні інформації необхідно враховувати методологію її збору
Дані переписів населення		
Дані щодо чисельності, розміщення, статево-вікової структури та складу населення, його освітнього рівня	Один раз на 10 років	За даними перепису щорічно розраховуються дані щодо чисельності та статево-вікової структури населення
Спеціальні тематичні періодичні обстеження населення з питань бідності		
Спеціально зібрана інформація (що є недоступна з будь-яких інших джерел)	Періодично	Цю інформацію отримують за результатами досліджень наукових установ, соціологічних фірм тощо

Продовження таблиці 4.3.

1	2	3
Адміністративні дані		
Дані податкового реєстру, реєстру Пенсійного фонду, реєстру МВС щодо наявності у населення транспортних засобів, реєстру отримувачів соціальних допомог та ін.	Щорічно	Наявність реєстрів, їх зміст, повнота та достовірність (якість), періодичність оновлення інформації необхідно з'ясувати для кожного регіону

Дані державних статистичних обстежень населення мають в цілому достатньо високий рівень якості, включаючи і їх доступність, узгодженість та рівень гармонізації. Критичним аспектом якості тут виступає насамперед недостатня надійність оцінювання певних показників на регіональному і особливо на місцевому рівнях. У той же час комплексний характер обстежень, рівень якості, доступність метаданих та деперсоніфікованих мікроданих обстежень забезпечують можливість ефективного використання їх результатів не лише у вигляді оцінок показників, а й у вигляді первинних даних мікрорівня. У комплексі з адміністративною інформацією це може забезпечити можливість глибокого всебічного аналізу нерівності, побудови адекватних моделей.

Ефективним сучасним підходом, що суттєво підвищує корисність результатів вибіркового обстеження, є методологія об'єднання даних⁸⁷. Для цілей формування інформаційного забезпечення оцінки нерівності населення за різними властивостями доцільно застосовувати такі методи об'єднання масивів даних мікрорівня: приєднання даних, зв'язування даних.

Приєднання даних застосовують за умов, коли з різних джерел отримують дані за однаковими ознаками (відповідність може бути не повною у тому сенсі, що приєднуватись може лише частина даних), тобто до певного масиву даних приєднуються додаткові одиниці спостережень. При цьому із різних джерел отримують дані за одиницями однакового рівня (наприклад, за особами). Приєднання даних є достатньо простим методом – до масиву даних обстеження А приєднується масив даних обстеження В. У результаті отримують об'єднаний масив даних, де представлено всі спостереження з обох масивів даних.

Серед методів приєднання даних найбільш широкого застосування при обробці даних вибіркового обстеження знайшли такі: *пряме приєднання даних* (застосовують за умов, коли за результатами одного спостереження необхідно отримати загальний масив даних шляхом об'єднання масивів даних по різних групах одиниць. Прикладом такого підходу є формування загального масиву даних спостереження на національному рівні на основі регіональних масивів даних); *приєднання даних різних обстежень* (використовується за умов, коли дані по одиницях однакового рівня та за однаковими ознаками отримані за результатами різних обстежень. Цей метод застосовують, наприклад, коли необхідно об'єднати дані, отримані

⁸⁷ Терещенко Г. І. Сучасні методологічні підходи до статистичного об'єднання даних / Г. І. Терещенко // Статистика України. — 2010. — № 3. — С. 23—29.

при вимірюванні однакових ознак у різних обстеженнях); *приєднання даних, отриманих у різні проміжки часу* (застосовують у випадку коли об'єднуються дані по одиницях однакового рівня (тих самих або різних) та за однаковими ознаками, що отримані у різні проміжки часу за результатами одного або різних обстежень. Цей метод є ефективним, зокрема, при оцінюванні показників на основі кумулятивних масивів інформації, сформованих на основі масивів за кілька проміжків часу).

Необхідно зауважити, що при використанні приєднання даних з метою об'єднання результатів вибіркового обстеження населення, як правило, постає серйозна методологічна проблема, пов'язана з різними рівнями надійності результатів. Це зумовлено розбіжностями у дизайнах вибірок, різною якістю організації обстеження та обробки їх результатів тощо. Для ефективного оцінювання показників нерівності на основі об'єданого масиву даних доцільно надавати перевагу більш надійним даним. У масивах даних вибіркового обстеження дизайн вибірки відображається системою статистичних ваг обстежених одиниць⁸⁸. Один з ефективних підходів, який використовують при приєднанні даних, полягає у коригуванні систем статистичних ваг одиниць обстеження та обстеження в об'єданому масиві даних таким чином, щоб ваги одиниць більш якісного обстеження збільшилися (відносно ваг іншого обстеження), а менш якісного – відповідно зменшилися. У випадку, якщо збільшення та зменшення величини ваг здійснюється за допомогою одного коригуючого коефіцієнта, оцінка величини його може бути отримана з умов мінімізації загальної похибки (середньоквадратичної похибки) оцінювання показника за об'єднаним масивом даних. Непрямою, але найбільш поширеною характеристикою якості даних є обсяг вибірки.

Зв'язування даних застосовують, коли за одними й тими самими одиницями отримують дані з різних джерел, тобто до певного масиву даних необхідно приєднуються додаткові змінні. Слід особливо підкреслити, що додаткові змінні приєднуються тільки для тих одиниць, за якими є дані в обох масивах. Для забезпечення можливості об'єднання даних з різних масивів необхідно передбачити спеціальні ознаки (ключі), за якими потім зв'язують записи за одиницями обстежень.

Серед методів зв'язування даних основними є такі: пряме зв'язування даних (застосовують за умов, коли за одними і тими самими одиницями отримують дані з кількох обстежень. Цей метод часто використовується у практиці вибіркового обстеження у випадку, коли до основного масиву обстеження необхідно приєднати додаткові змінні з масиву модульного обстеження, що охоплює всі або частину одиниць основного обстеження); зв'язування даних з добором ключових змінних (застосовують, коли за одними й тими самими одиницями отримують дані з декількох обстежень, але при організації цих обстежень не було передбачено можливість зв'язування інформації, тобто не були сформовані спеціальні гармонізовані ознаки – ключі, або ці ознаки містять пропуски.

Розглянуті методи об'єднання даних часто застосовують при обробці даних вибіркового обстеження домогосподарств.

При розробці та реалізації процедур об'єднання даних необхідно враховувати

⁸⁸ Терещенко Г. І. *Методи об'єднання результатів статистичних обстежень домогосподарств* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.10 / Терещенко Г. І. — К., 2008. — 20 с.

такі методологічні положення⁸⁹:

- для уможливлення використання методів об'єднання даних із різних джерел інформація повинна відповідати одиницям одного рівня (особи, домогосподарства, адміністративні райони тощо);
- об'єднання даних здійснюється лише за подібними (або однаковими) групами одиниць;
- необхідно враховувати період спостереження. Дані можуть відображати ситуацію на конкретну дату або за певний період часу (місяць, квартал, рік). При об'єднанні даних, що відповідають різним періодам часу, необхідно провести перерахунки для забезпечення узгодженості даних;
- при об'єднанні даних суттєво зростають вимоги до якості інформації, насамперед її надійності та узгодженості. Об'єднання даних зі значною кількістю пропусків, неузгодженістю тощо може призвести до неприйнятно низької якості об'єданого масиву інформації.

Зазначені положення є загальними для всіх методів об'єднання даних. Для реалізації цих методів на практиці, положення втілюються у систему конкретних правил та рекомендацій залежно від обраного підходу до об'єднання даних.

У випадках коли необхідно об'єднати дані, отримані з різних джерел за різними блоками обстежених одиниць та різними блоками ознак, у єдиний масив використовують методи злиття даних⁹⁰. Злиття даних є методологічно і методично складною процедурою, що спирається на аналіз та врахування статистичних властивостей масивів даних. Застосування цих методів забезпечує отримання єдиних масивів даних на основі результатів різних обстежень. Методи злиття даних дають можливість оцінювати соціально-економічні показники на основі більших за об'ємом масивів даних, ніж масиви, отримані за даними конкретних обстежень.

Методи злиття даних із різних джерел поділяють на такі основні види:

- *статистичне злиття, відповідність спостережень або приписування*, за якого для об'єднання даних використовують процедури імпутації методом "hot deck" та "найближчого сусіда". У результаті застосування цієї процедури отримані дані будуть "позиченими" з масиву-донора;
- *об'єднання даних на основі моделей*. У результаті застосування цього методу дані в об'єданому масиві будуть отримані за моделлю, що використовувалась;
- *змішаний метод злиття даних*. Один із варіантів змішаного методу полягає в тому, що спочатку будують моделі взаємозв'язку між цільовими змінними та основними загальними змінними (ці змінні часто є структурними), а також (за можливістю) між цільовими змінними та аналогічними змінними у масиві-реципієнті. Далі значення цільових змінних у масиві-реципієнті заповнюються з допомогою процедур імпутації з урахуванням побудованих моделей.

Слід зазначити, що останній підхід до злиття даних при практичній реалізації є складнішим, ніж перші два, проте він дає змогу достатньо точно відтворити у

⁸⁹ Терещенко Г. І. Сучасні методологічні підходи до статистичного об'єднання даних / Г. І. Терещенко // Статистика України. — 20010. — № 3. — С. 23—29.

⁹⁰ D'Orazio M. *Statistical Matching: Theory and Practice* / D'Orazio M., Di Zio M., Scanu M. — Chichester : John Wiley&Sons, 2006. — 256 p.

масиви-реципієнті дані з масиву-донора.

Будь-яке масштабне обстеження населення, яке проводять органи державної статистики або інші авторитетні організації, є унікальним за такими ознаками: масив отриманих первинних даних; система показників, оцінених за результатами обстеження; принципи організації та проведення обстеження, обробки даних; особливості поширення інформації серед користувачів тощо. Особливо це стосується вибіркового обстеження населення, оскільки, по-перше, дизайн вибірки розробляється на базі наявних актуальних джерел даних і є, в певному розумінні, унікальним; по-друге, на багатьох етапах обстеження необхідно враховувати те, що обстежується не вся генеральна сукупність, а певна її частина.

У той же час метою обстежень населення, як правило, є вимірювання характеристик процесів та явищ, що вивчаються протягом достатньо тривалого часу багатьма установами на державному та регіональному рівнях. Відповідно, майже завжди є певний обсяг інформації, що характеризує об'єкт дослідження. Частина цієї інформації використовують при організації обстеження, зокрема при розробці дизайну вибірки та реалізації процедур її формування. Як свідчить практика, така інформація може бути використана при оцінюванні показників за результатами обстеження.

У вибіркового обстеження населення досить часто одиницями спостереження є як домогосподарства в цілому, так і окремі їх члени. Для підвищення рівня репрезентативності та корисності результатів обстежень бажано узгоджувати їх з наявною достовірною зовнішньою інформацією. Наприклад, такою зовнішньою інформацією можуть бути дані демографічної статистики щодо статеві-вікового складу населення, дані реєстрів осіб та домогосподарств, результати перепису населення, дані погосподарського обліку щодо чисельності домогосподарств у сільській місцевості та ін. Доцільність узгодження результатів обстеження з зовнішньою інформацією обумовлюється такими обставинами:⁹¹

1) оцінки показників за результатами вибіркового обстеження завжди характеризуються певною похибкою, джерелами якої є несучільність обстеження (похибка вибірки) і наявність так званих невибіркових похибок;

2) вибіркоче обстеження населення не може забезпечити оцінок певних характеристик генеральної сукупності, наприклад, оцінки загальної чисельності населення або загальної кількості домогосподарств. Хоча ці оцінки й отримують за результатами обстеження, вони відображають головним чином параметри, що були закладені при формуванні вибірки;

3) основні характеристики генеральної сукупності змінюються у часі, і, відповідно, окремі з них на момент завершення обробки даних обстеження дещо відрізняються від таких, якими вони були під час організації обстеження.

Крім перелічених проблем часто виникає ситуація, коли необхідно узгоджувати результати обстеження для двох рівнів одиниць спостереження – для домогосподарств і осіб. Насамперед, йдеться про узгодження окремих кількісних характеристик, що можуть бути розраховані і по домогосподарствах, і по особах. Наприклад, бажано, щоб чисельність населення, оцінена для рівня домогосподарств (за їх розміром), збігалася з чисельністю, оціненою для рівня осіб.

⁹¹ Саріогло В.Г. *Проблеми статистичного зважування вибіркових даних* : [моногр.] / Саріогло В.Г. — К. : ІВЦ Держкомстату України, 2005. — 264 с.

Найбільш обґрунтованим шляхом вирішення всіх цих проблем є коригування статистичних ваг одиниць спостереження. За останні роки накопичено значний досвід з питань аналізу зовнішніх джерел даних, розроблено методологічні основи, методики, процедури, що дають можливість ефективно коригувати статистичні ваги для забезпечення узгодженості результатів обстеження з зовнішньою інформацією. Окремі процедури реалізовані в спеціалізованих пакетах статистичних програм.

Припустимо, що при формуванні вибірки стратифікація здійснювалась за такими ознаками, як регіон і тип місцевості. По цих стратах оцінки чисельності населення за результатами обстеження будуть відповідати зовнішній інформації на момент формування вибірки. Зрозуміло, що це ніяк не стосується оцінок чисельності населення за статеві-віковими групами. Ознаки “стать” і “вік” не враховувались при формуванні вибірки. Якщо статистично надійна інформація щодо чисельності населення за статеві-віковими групами є, то її врахування дозволить виправити можливі викривлення результатів вибіркового обстеження, що виникли внаслідок похибки вибірки, ефекту відмов від обстеження або недосконалостей у процесі формування вибірки та обстеження.

Складнішою є проблема узгодження результатів вибіркового обстеження з декількома зовнішніми розподілами. Поширеним прикладом такої ситуації є наявність даних щодо розподілу населення (або окремих категорій населення, наприклад, студентів, пенсіонерів тощо) по регіонах окремо за статтю і окремо за типами місцевості. При цьому дані можуть походити з одного або з різних джерел. За таких умов застосовують так звану процедуру ітераційної пропорційної апроксимації або метод відхилення⁹².

Необхідно зазначити, що доцільність застосування процедури ітераційної пропорційної апроксимації може бути обумовлена не лише відсутністю деталізованої зовнішньої інформації, а й неможливістю формування достатньо дрібних комірок для оцінювання показників за результатами обстеження внаслідок незначного обсягу вибірки. Ця процедура є достатньо простою й ефективною.

Якщо необхідно узгодити з зовнішньою інформацією результати вибіркового обстеження для двох рівнів одиниць спостереження – домогосподарств та осіб – і, крім того, забезпечити рівність ваг домогосподарств і ваг усіх його членів, то розглянуті процедури потребують подальшого узагальнення. В обстеженнях, що включають як домогосподарства, так і осіб як одиниці спостереження та аналізу, іноді необхідно контролювати результати обстеження за обома типами одиниць.

Результати для домогосподарств можуть бути перетворені на відповідні результати для осіб, та навпаки, тільки якщо зовнішні дані, що розглядаються, представлені і для рівня домогосподарств і для рівня осіб. Таких даних часто немає в розпорядженні дослідника, отже, контроль має бути щодо одиниць, для яких є відповідні зовнішні дані. Однак інформація для такого перетворення може бути отримана за даними вибірки. Розподіл вибірки для домогосподарств може бути перетворений на розподіл для осіб шляхом зважування кожного домогосподарства на його розмір (кількість членів). Подібно до цього, розподіл для осіб може бути перетворений на розподіл для домогосподарств шляхом зважування кожної особи з урахуван-

⁹² Афифи А. *Статистический анализ: Подход с использованием ЭВМ* / Афифи А., Эйзен С. — М.: Мир, 1982. — 488 с.

ням розміру домогосподарства.

Отже, зовнішні дані, з якими результати вибіркового обстеження повинні бути узгоджені, складаються з двох окремих частин, що також присутні у вибірці: 1) розподіли домогосподарств за чисельністю та характеристиками (типами) домогосподарств; 2) розподіли осіб за деякими характеристиками, наприклад, вік, стать, статус діяльності тощо.

Метою є узгодження розподілу вибірки за кожною класифікацією по домогосподарствах та особах з відповідним розподілом із зовнішнього джерела. З відомих нині узагальнених методик коригування системи статистичних ваг найбільш теоретично розробленою та ефективною є так звана процедура калібрації статистичних ваг⁹³. Основною метою розробки та впровадження калібраційного методу є необхідність ефективного використання наявних додаткових даних при обробці та аналізі результатів вибірових статистичних обстежень.

Калібраційний метод полягає в тому, що розв'язується задача мінімізації з обмеженнями, де обмеження – це умови відповідності оцінок наявній зовнішній інформації. Дещо спрощено постановка задачі може бути подано у вигляді:

$$\sum_{i=1}^n \frac{(w_i^{(c)} - w_i^{(d)})^2}{w_i^{(d)}} \rightarrow \min, \quad (4.1)$$

за дотримання обмеження

$$\sum_{i=1}^n w_i^{(c)} x_i = X, \quad (4.2)$$

де x_i – ознака, що вимірюється в обстеженні i за якою є зовнішня інформація. В даному випадку з додаткових джерел відоме сумарне значення X . Прикладом ознаки x_i може бути розмір домогосподарства. Тоді X – це чисельність населення.

Тобто мінімізується відстань між вагами дизайну $w_i^{(d)}$ та калібраційними вагами $w_i^{(c)}$ за певних обмежень.

Задача (4.1) – (4.2) може бути розв'язана різними методами. Найчастіше для цього використовуються наближені методи розв'язання задач оптимізації.

За певних умов калібрація дає змогу компенсувати інформацію, втрачену внаслідок відмов від обстеження, і, відповідно, зменшити величину зміщення оцінок показників.

Одним з ефективних методів використання такої інформації є реалізація методу калібраційного оцінювання. Метод калібрації дає можливість використати наявну достовірну інформацію з інших джерел для уточнення оцінок показників шляхом узгодження результатів обстеження з додатковими даними. Слід зазначити, що калібрація статистичних ваг веде до підвищення надійності оцінок лише для показників, що статистично взаємопов'язані з додатковою інформацією. В інших випадках проблема залишається відкритою.

При обробці даних обстежень використовують декілька різних підходів. Дані

⁹³ Саріогло В.Г. Проблеми статистичного зважування вибірових даних : [моногр.] / Саріогло В.Г. — К. : ІВЦ Держкомстату України, 2005. — 264 с.

вибіркового обстеження по домогосподарствах та особах можуть узгоджуватись з відповідними зовнішніми даними окремо для визначення ваг рівня домогосподарств та для визначення ваг рівня осіб. При цьому різні члени певного домогосподарства будуть одержувати різні ваги, які, в свою чергу, можуть відрізнятись від ваги домогосподарства. За другим підходом, узгоджуються дані вибіркового обстеження по домогосподарствах з наявною зовнішньою інформацією по домогосподарствах як вказано вище. Для рівня осіб дані узгоджуються для задоволення наявних обмежень на цьому рівні. За третім підходом, застосовують повне узгодження розподілів для домогосподарств та осіб. За такою процедурою кожне домогосподарство і всі його члени одержують однакову статистичну вагу. За четвертим підходом, однаковості ваг для зважування домогосподарства та всіх його членів досягають у двоступеневому процесі. Спочатку вважається, що для вибірки домогосподарств контролюється розподіл за кількістю та характеристиками домогосподарств. Далі з урахуванням результатів першого кроку може бути використана інша процедура для визначення ваг домогосподарств так, щоб виконувався потрібний розподіл за чисельністю та характеристиками осіб.

На практиці зовнішні дані для рівня домогосподарств та рівня осіб звичайно надходять з різних джерел інформації, які не є повністю узгодженими одне з одним. Накладання їх одночасно на дані вибіркового обстеження може призвести до суттєвого зниження якості результуючих ваг і, відповідно, до зниження надійності оцінювання показників. Це один з головних факторів на користь четвертого підходу. Слід врахувати також те, що зовнішня інформація для розподілу осіб є часто більш надійною й актуалізованою для порівняння з інформацією в обстеженні, ніж наявна зовнішня інформація для розподілу домогосподарств.

Для реалізації всіх розглянутих підходів на практиці використовують спеціальні алгоритми, зокрема процедури калібрації ваг. Як правило, метою етапу калібрації є підготовка репрезентативних масивів даних для мікроімітаційного моделювання рівня домогосподарств та осіб. Як вже зазначалось, ці масиви не повинні містити відсутніх значень, помилок, неузгодженостей даних. Для цих масивів необхідно розрахувати спеціальну змінну – вагу (домогосподарств та осіб) для можливості поширення даних на генеральну сукупність.

Треба врахувати, що зовнішня інформація, яку використовують на етапі калібрації, може суттєво впливати на результати моделювання. Це значно ускладнює можливість отримання корисної інформації з інших джерел і вимагає більш уважного та обережного ставлення до інформації, що збирається при обстеженні. Перелік джерел зовнішньої інформації, яку доцільно використовувати при моделюванні, частіше за все достатньо обмежений, оскільки зовнішня інформація безпосередньо впливає на якість результатів моделювання. За таких умов основним джерелом інформації є дані офіційної статистики та адміністративна інформація.

За типом зовнішньої інформації на етапі калібрації майже завжди є набором (скалярною величиною, вектором, матрицею) параметрів – чисельність населення за розрізами, розмір пенсій, соціальних допомог, ціни за групами товарів тощо. Це обумовлено змістом етапу обробки даних.

Структура зовнішніх даних переважно відносно проста – це вектори або матриці значень. При цьому вектори можуть складатися з одного або багатьох

елементів. У разі наявності детальної зовнішньої інформації, розподіл якої збігається з розподілом одиниць вибірки, і за умови достатності обсягу вибірки для заповнення всіх комірок, проводять повну стратифікацію (або повну постстратифікацію).

За наявності недостатньо деталізованої зовнішньої інформації або недостатнього обсягу вибірки, використовують неповну стратифікацію (ітераційну пропорційну апроксимацію) або калібрацію за відомими граничними значеннями розподілу.

Калібрація має важливе практичне значення у таких випадках: зовнішні розподіли, отримані з різних джерел, і відсутній перехресний розподіл одиниць, що становить інтерес при аналізі результатів вибіркового обстеження; деякі комірки зважування або пусті, або містять недостатню кількість одиниць; джерелом зовнішнього розподілу є результати вибіркового обстеження з відомими розподілами за окремими ознаками, відсутні перехресні розподіли за кількома ознаками; при використанні стратифікованої вибірки та проведенні пост-стратифікації за ознаками, що не покладені в основу стратифікації.

Основним мотивом використання зовнішньої інформації при обробці даних і, зокрема, при розрахунку системи ваг, є покращання якості результатів обстеження. В цьому плані слід враховувати, що, за наявності багатьох джерел різноманітних даних, їх повне використання не обов'язково призведе до досягнення поставленої мети. Частіше за все необхідно провести кропіткі роботи з відбору джерел та спеціальної підготовки даних. Для цього потрібні фахівці відповідної кваліфікації.

Розглянемо, наприклад, таку характеристику якості результатів обстеження, як надійність оцінок показників. При відборі джерел зовнішніх даних необхідно брати до уваги, що використання максимальної кількості джерел призводить до зменшення величини зміщення оцінок, зокрема зміщення внаслідок відмов від обстеження, але майже завжди призводить і до зростання величини дисперсії вибірових оцінок.

Калібрація статистичних ваг призводить до поліпшення надійності оцінок показників, якщо є кореляція між зовнішньою змінною і змінною, що оцінюється за результатами обстеження. Узагальнюючи це положення і аналогічне положення щодо впливу відмов від обстеження на величину зміщення оцінок показників, доцільно навести принципи, які треба враховувати при формуванні масиву зовнішніх даних: зовнішні дані пояснюють варіацію основних змінних, що вимірюються за результатами вибіркового обстеження; зовнішні дані пояснюють варіацію імовірності обстеження одиниць; зовнішні дані дають змогу виділити основні групи одиниць спостереження.

Фактично ці принципи фахівці завжди враховують при розробці процедур калібрації в реальних умовах.

Як підсумок застосування процедур об'єднання даних та калібрації отримують результуючі масиви даних мікрорівня для аналізу, у тому числі і для оцінки та аналізу нерівності.

Практично всі масиви даних за результатами сучасних державних вибірових обстежень отримують із застосуванням зазначених процедур. Але для вимірювання певних видів (форм) нерівності може виникнути необхідність застосування додаткових процедур.

Масив даних мікрорівня має вид прямокульної матриці (див. рис. 4.2).

	Y_1	Y_2	...	Y_Q	X_1	X_2	...	X_P	Z_1	Z_2	...	Z_R	
	$y_{11}^{(A)}$	$y_{12}^{(A)}$...	$y_{1Q}^{(A)}$	$x_{11}^{(A)}$	$x_{12}^{(A)}$...	$x_{1P}^{(A)}$	$z_{11}^{(A)}$...	$z_{1r}^{(A)}$...	$z_{1R}^{(A)}$
	$y_{21}^{(A)}$	$y_{2q}^{(A)}$...	$y_{2Q}^{(A)}$	$x_{21}^{(A)}$	$x_{22}^{(A)}$...	$x_{2P}^{(A)}$	$z_{21}^{(A)}$...	$z_{2r}^{(A)}$...	$z_{2R}^{(A)}$
				
<i>Об'єднаний масив після злиття даних</i>	$y_{n_A1}^{(A)}$	$y_{n_A2}^{(A)}$...	$y_{n_AQ}^{(A)}$	$x_{n_A1}^{(A)}$	$x_{n_A2}^{(A)}$...	$x_{n_AP}^{(A)}$	$z_{n_A1}^{(A)}$...	$z_{n_Ar}^{(A)}$...	$z_{n_AR}^{(A)}$
	$y_{11}^{(B)}$	$y_{12}^{(B)}$...	$y_{1Q}^{(B)}$	$x_{11}^{(B)}$	$x_{12}^{(B)}$...	$x_{1P}^{(B)}$	$z_{11}^{(B)}$...	$z_{1r}^{(B)}$...	$z_{1R}^{(B)}$
	$y_{21}^{(B)}$	$y_{2q}^{(B)}$...	$y_{2Q}^{(B)}$	$x_{21}^{(B)}$	$x_{22}^{(B)}$...	$x_{2P}^{(B)}$	$z_{21}^{(B)}$...	$z_{2r}^{(B)}$...	$z_{2R}^{(B)}$
				
	$y_{n_B1}^{(B)}$	$y_{n_B2}^{(B)}$...	$y_{n_BQ}^{(B)}$	$x_{n_B1}^{(B)}$	$x_{n_B2}^{(B)}$...	$x_{n_BP}^{(B)}$	$z_{n_B1}^{(B)}$...	$z_{n_Br}^{(B)}$...	$z_{n_BR}^{(B)}$

Рис. 4.2. Об'єднаний масив даних після злиття даних двох різних обстежень – масиви A і B

Результуючий масив даних, отриманий в підсумку суцільного обстеження або вибіркового обстеження з імовірнісним відбором одиниць, фактично є репрезентативною моделлю сукупності, що досліджується.

Такий масив може бути скоригований з різною метою. Наприклад, при вимірюванні нерівності за доходами слід враховувати, що обстеження доходів і витрат у всіх країнах недораховують доходи заможних верств населення через їх небажання надавати інформацію при проведенні опитувань. Коригувати можна різними способами. Одним з ефективних підходів є калібрація статистичних ваг результуючого масиву з використанням зовнішніх даних, наприклад, структури кінцевих споживчих витрат домогосподарств, вимірюаних у системі СНР. Як буде показано далі, це може помітно впливати на оцінки нерівності.

4.2. Якість інформаційного забезпечення

У сучасній міжнародній практиці немає загальноприйнятого універсального визначення понять «якість даних» або «якість інформації». Концепція якості інформації найчастіше виходить з «прийнятності» даних або їх «відповідності меті» в аспекті потреб користувачів.

Підходи до розкриття змісту поняття «якість» постійно вдосконалюються на основі досягнень сучасної методології та технології збору, обробки й використання інформації. Основна увага при цьому приділяється більш ефективному та адекватному використанню інформації і повнішому задоволенню потреб користувачів. Враховуючи, що різні користувачі, як правило, мають неоднакові потреби, надзвичайно важливим є визначення діапазону характерних ознак, які у підсумку можуть бути використані для визначення ступеня відповідності даних критеріям якості різних основних користувачів. При цьому основні аспекти (виміри) якості

Розділ 4

характеризуються системою гармонізованих показників, зміст яких залежить від галузі використання даних. Оцінювання окремих аспектів якості даних також має численні особливості й значною мірою залежить від призначення та способу використання даних, методів збору й обробки інформації тощо.

Як вже зазначалось, вимірювання якості даних необхідне насамперед для забезпечення адекватності їх застосування користувачами. Належний доступ користувачів до показників якості забезпечує розуміння і переваг, і обмежень щодо використання конкретних даних.

Не менш важливим напрямом використання інформації щодо якості даних є оптимізація процесів підготовки інформації у напрямі забезпечення максимальної їх ефективності, виявлення критичних факторів, що погіршують якість даних, розробка дієвих планів підвищення якості.

Основними сучасними вимірами якості даних слід вважати такі:⁹⁴

Релевантність – ступінь даних відповідності поточним та потенційним потребам користувачів. Релевантність також стосується питань повноти розробки всіх необхідних статистичних та адміністративних даних, а також міри відповідності потребам користувачів концепцій, визначень, класифікацій і т.д., які застосовуються при підготовці даних;

Надійність (точність) – ступінь близькості розрахованих (оцінених) показників до дійсних (точних) значень показників, які характеризують генеральну сукупність;

Своєчасність та пунктуальність. Своєчасність – певне обмеження інтервалу часу між моментом (періодом), коли відбувалося явище або процес, який описують дані, та датою готовності (надання) цих даних.

Пунктуальність стосується проміжку часу між запланованою та фактичною датами підготовки даних. Наприклад, запланованою може бути дата, відображена у затверджених планах виконання робіт, анонсована або узгоджена з користувачами тощо.

Доступність та ясність. Доступність характеризує фізичні умови, за яких користувачі можуть отримати дані: способи та місця отримання даних, процедури замовлення, час, необхідний для виконання замовлень, політика ціноутворення, існуючі маркетингові умови (авторське право та ін.), формати, в яких дані можуть бути надані користувачам (паперові носії, електронні носії, CD-ROM, доступ через Інтернет та ін.), наявність макро- та мікроданих тощо.

Ясність означає інформаційне середовище даних: наявність та якість метаданих, що надаються зі статистичними даними (текстова інформація, пояснення, документація та ін.), ілюстрації (графіки, карти, схеми та ін.), пояснення щодо якості даних (включаючи обмеження у використанні); ступінь додаткового супроводу даних статистичними органами.

Порівнянність та узгодженість. Характеристики порівнянності спрямовані на вимірювання впливу відмінностей у концепціях та визначеннях, які застосовують, на зіставність даних за географічними районами, негеографічними доменами або у часі. Це міра, з якою розбіжності між даними пояснюються розбіжностями між

⁹⁴ *Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: (Монографія) / [Макарова О.В., Саріогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Лібанової Е.М. – К.: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2010. – 248 с.*

справжніми значеннями відповідних характеристик.

Узгодженість – це ступінь, з яким дані, отримані з різних джерел, можуть адекватно комбінуватись, інтегруватись та використовуватись для різних цілей. Зміст цього виміру полягає в тому, що дані, які характеризують одне й те саме явище, але отримані за результатами різних обстежень (обстежень різного типу і періодичності), можуть бути не повністю узгодженими, оскільки ґрунтуються на різних методологічних підходах, класифікаціях тощо.

Останнім часом зазначені стандартні виміри якості доповнюються деякими новими, які можна розглядати як експериментальні. Наприклад, для адміністративних пропонується така характеристика якості як *придатність даних до зв'язування*. В цілому ця характеристика витікає з узгодженості даних, але інколи її можна розглядати і окремо. Придатність до зв'язування (як специфічного методу об'єднання даних) відображає наявність у різних масивах даних ідентифікаторів, що дають змогу виокремити загальні для масивів одиниці спостереження і, тим самим, забезпечують можливість отримання комплексної інформації по цих одиницях для аналізу цільових явищ і процесів.

Далі подано основні характеристики вимірів якості інформації, які потенційно можуть наводитися з метою опису для користувачів інформації зі статистичних та адміністративних джерел.

Релевантність

Інформація є релевантною, якщо вона відповідає потребам користувачів. При характеристиці релевантності інформації наводяться матеріали, що характеризують основних користувачів, а також відповідність даних їхнім потребам. Надаються коментарі щодо використання узгоджених на національному та/або міжнародному рівнях визначень, стандартів, методології тощо, корисності інформації для користувачів та ступеня використання ними результатів. Важливим аспектом релевантності є ступінь відповідності показників, що отримані з певного джерела даних, цільовим показникам, які планувалось отримати.

Рівень відповідності даних потребам користувачів та ступеня задоволення потреб користувачів можна оцінювати різними засобами. Одним з найкращих підходів є проведення відповідних опитувань користувачів. Серед інших методів можуть застосовуватися непрямі оцінки, тобто суміжні показники, що опосередковано характеризують задоволеність користувачів (обсяги продажу публікацій, кількість отриманих від користувачів запитів на надання інформації, питань, скарг і т.д.).

При характеристиці певного джерела даних може бути наведено такі показники та характеристики релевантності: опис мети збору інформації, класифікація та опис користувачів; опис потреб основних користувачів (за групами користувачів), протиріч між потребами окремих користувачів, та опис встановлених пріоритетів; посилання на документи, де міститься інформація з детальнішим описом потреб користувачів, якщо такі матеріали є; характеристика відповідності даних потребам основних користувачів; характеристика ступеня задоволеності користувачів, насамперед, за основними групами користувачів; головні причини неповного задоволення потреб користувачів; характеристика недоступних для користувачів даних порівняно з запланованим (потрібним) обсягом інформації та ін.

Надійність (точність)

Достовірна надійність будь-яких даних (насамперед, це стосується статистичних даних) не може бути визначена абсолютно точно, оскільки на практиці справжні значення показників невідомі. Отже, при обробці даних надійність лише оцінюють. Особливе значення надійність має для результатів вибіркового обстеження, оскільки тут важливу роль відіграє величина похибки вибірки.

Проблема забезпечення надійності даних пов'язана не лише з необхідністю отримання адекватної інформації за результатами спостереження. Не менш важливими є такі аспекти, як виправданість, оптимальність витрат фінансових ресурсів на проведення обстеження.

При опису даних можуть наводитись такі показники та характеристики надійності: опис методології та процедур розрахунку показників і контролю цих розрахунків; опис програмного забезпечення та основних його функціональних можливостей, що використовуються для розрахунку показників; опис міри охоплення (територія, населення), тип і величина виявлених похибок охоплення (похибки включення та виключення одиниць); зазначення похибок охоплення, що були враховані при оцінюванні показників, характеристик надійності та методів, які для цього використовувались; опис можливого впливу на результати обстеження неврахованих похибок охоплення; опис основних заходів, застосованих для виявлення похибок охоплення; характеристика похибок вимірювання, які виникають на етапі збору інформації від респондентів і призводять до того, що зафіксовані значення ознак відрізняються від справжніх значень; опис похибок обробки даних – опис основних процедур обробки даних, опис процедур контролю первинних даних та результатів цього контролю, опис основних ідентифікованих похибок обробки, визначення ступеня їх впливу на основні показники тощо, повідомлення для користувачів щодо врахування похибок обробки при розрахунку показників і визначенні характеристик їх надійності, опис процедур, що були використані для цього, опис процедур, які були застосовані для зменшення похибок обробки, включаючи навчання персоналу, удосконалення програм обробки та контролю інформації та ін.

Для результатів вибіркового обстеження наводять такі характеристики надійності, як інформація про використання незміщених або зміщених оцінок; величини зміщення вибіркового оцінок для основних показників; величини коефіцієнтів варіації вибіркового оцінок основних показників; коментарі щодо рівня (інтервалів) величини коефіцієнтів варіації для оцінок показників, що не віднесені до основних; посилання на документи та/або масиви даних з детальною інформацією щодо величин коефіцієнтів варіації; величини стандартних похибок, дизайн-ефектів та довірчих інтервалів для основних показників; стислий опис дизайну вибірки, застосованих методів відбору та контрольних процедур на кожному етапі формування вибірки тощо.

Враховуючи спрямованість проекту на розробку ряду інструментів, основаних на застосуванні методів моделювання, доцільно зазначити характеристики надійності, пов'язані з потенційними похибками моделювання: опис моделей, їх призначення та обґрунтування доцільності їх використання; опис процедур побудови моделей, оцінка якості даних, що були використані при реалізації цих процедур; пояснення щодо надійності оцінок показників, розрахованих за результатами застосу-

вання моделей; аналіз можливого впливу на оцінки показників та характеристики їх надійності неврахованих наслідків застосування моделей.

Своєчасність та пунктуальність

Своєчасність і пунктуальність накладають певні обмеження на період доступності для користувачів інформації. Наприклад, щомісячні дані можуть бути доступні лише визначений період часу (наприклад, кількість місяців) після оприлюднення. Це необхідно для мінімізації витрат ресурсів на супровід неактуальної інформації і витрат часу користувачів на пошуки потрібних актуальних даних. Цей період встановлюється на основі спеціального дослідження потреб користувачів. Аналогічні терміни встановлюються для щоквартальних та річних даних.

Доцільно наводити такі характеристики своєчасності та пунктуальності: посилання на наявні офіційні документи щодо графіка поширення даних та періодичності розробки результатів спостережень; середня своєчасність даних (характеристика середнього інтервалу часу, необхідного для підготовки даних); проміжок часу між одержанням замовлення користувачів щодо підготовки даних та датою їх надання; опис потреб основних користувачів щодо своєчасності даних, опис ступеня задоволення цих потреб; середня затримка у наданні даних користувачам, що оцінюється у відповідних одиницях: кількість днів, робочих днів, тижнів тощо; опис причин запізнення у наданні даних: обмеженість ресурсів (фінансових, людських, часових), технічні проблеми тощо.

Доступність та ясність

Доступність і ясність характеризують простоту і легкість, з якою користувачі можуть отримати дані, що їх цікавлять, застосовуючи для цього прості і зрозумілі процедури, отримуючи дані в зручній для використання формі, в межах прийнятної для користувача періоду часу, з відповідним інформаційним супроводом та допомогою. Це, в свою чергу, забезпечує можливість оптимального використання даних. Ясність характеризується головним чином якістю метаданих. Обсяг документації, що супроводжує інформацію, має бути адекватним для забезпечення можливості правильної її інтерпретації і цільового застосування користувачами.

Основними характеристиками доступності та ясності є такі: інформування користувачів щодо доступності даних через Інтернет-сайт, інші засоби електронної комунікації, опис засобів пошуку й навігації для даних, до яких забезпечено електронний доступ; інформування користувачів щодо випуску даних за заздалегідь оголошеним графіком; опис умов доступу до даних: канали (Інтернет, електронна пошта, інформаційна служба органів державної статистики, бібліотеки, інформаційні агенції тощо), формати, підтримка, маркетингові умови, можливі обмеження, діючі угоди щодо супроводу і т.п.; опис процедур оформлення вимог доступу до неопублікованих даних; опис додаткової інформації (документація, в т.ч. щодо методології та програми обстеження, пояснення, якісні обмеження тощо), надання контактів для одержання більш детальної інформації, включаючи технічну інформацію; опис методології та алгоритмів побудови системи вихідних показників, опис моделей (якщо використовуються); опис можливої подальшої допомоги, послуг з супроводу даних, доступних для користувачів (коментарі, включаючи текстовий аналіз, графіки, карти й т.п.); опис зворотного зв'язку з користувачем.

Порівнянність та узгодженість

Порівнянність характеризує відносну якість даних. Порівнянність даних може бути визначена, лише якщо визначені інші дані (отримані на основі іншого стандарту (класифікації) або для іншої території, групи населення тощо). Властивість порівнянності даних є результатом дії різних, часто наперед невизначених чинників. У зв'язку з цим, дані повинні супроводжуватись інформацією, яка допоможе будь-якому користувачу в оцінці порівнянності даних в кожній конкретній ситуації. Основні фактори, що визначають порівнянність певних показників, можуть бути об'єднані в дві групи: концепції спостереження та методологія вимірювання. Група концепцій спостереження включає такі елементи, як система показників (їх зміст, визначення), одиниці спостереження, цільова та генеральна сукупність, звітний період та періодичність спостережень, об'єкт спостереження, географічне охоплення, стандарти, що використовуються, та ін. Група методології включає дизайн спостереження, спосіб збору даних, процедури обробки даних, процедури розрахунку показників тощо.

При опису порівнянності інформації з певного джерела даних може бути наведено такі характеристики порівнянності: стислі описи всіх концепцій, визначень, понять і методів, які можуть впливати на порівнянність даних; опис відмінностей між національними визначеннями, стандартами та міжнародними, в т.ч. європейськими стандартами у сфері підготовки такої інформації; результати аналізу розбіжностей результатів спостережень для випадків здійснення порівнянь між певними регіонами; опис динамічних рядів, в т.ч. – за минулі роки (періоди), а також опис усіх розривів у динамічних рядах; повідомлення користувачів щодо обстежуваного періоду, в якому відбулися зміни, що призвели до розриву часових рядів, та опис основних можливих причин розривів – зміни концепцій та/або методології у часі; опис розбіжностей у концепціях, визначеннях, класифікаціях і методології спостереження до та після розриву; оцінка величини впливу змін на результати спостережень; опис розбіжностей у визначеннях для кожного спостереження або домена (адміністративно-територіальної одиниці, соціально-економічної групи населення тощо); опис методів збору інформації – одне й те ж саме спостереження, різні спостереження та ін.

Узгодженість даних з іншими даними передбачає можливість їх обґрунтованого комбінування, інтеграції, об'єднання з цими даними на основі відповідних статистичних методів і для різного використання. Узгодженість даних відображає проблему можливості порівняння (комбінування) показників, що характеризують, як правило, однакові або дуже близькі цільові сукупності, але отримані на основі різних джерел даних. На відміну від цього, порівнянність характеризує можливість порівняння показників, що розраховані за результатами певного спостереження для різних цільових сукупностей (підсукупностей).

Дані, отримані з одного джерела, наприклад, за результатами певного спостереження є, як правило, узгодженими і можуть надійно комбінуватись. Дані, отримані з різних джерел за результатами різних спостережень, зокрема, які проводяться з різною періодичністю тощо, не є повністю узгодженими. Для вирішення питання щодо узгодженості даних певних спостережень необхідно мати два (як мінімум) набори даних і відповідні метадані.

При характеристиці наборів даних доцільно наводити характеристики ступеня

узгодженості показників, опис розбіжностей оцінок показників та явищ або процесів, пояснення щодо причин неузгодженості (різниць у концепціях, методології тощо). Зокрема, як правило, наводять такі характеристики узгодженості: графік переглядів даних, інформування користувачів щодо даних, які підлягають перегляду, і переглянутих даних, опис причин необхідності проведення переглядів; порівняння основних показників за попередніми та остаточними даними, опис причин розбіжностей; інформування користувачів (за можливістю) щодо похибок для попередніх та остаточних даних; порівняння річних та проміжних показників, розрахованих на основі річних масивів інформації; інформування користувачів щодо відмінностей у концепціях та методології, якщо відмінності поточних та річних оцінок показників повністю не пояснюються характеристиками точності; порівняння основних показників, розрахованих за даними різних спостережень, з урахуванням рівня їх надійності; наведення відмінностей у концепціях та методології, які застосовуються в різних спостереженнях та ін. Також доцільно надавати користувачам рекомендації щодо інших джерел даних, які розробляються на погодженій основі.

Урахування якості інформації, що використовується при оцінюванні нерівності, дає можливість визначити якість показників нерівності та, відповідно, якість відповідного аналізу та прогнозу.

4.3. Моделювання нерівності населення

Є різні підходи до оцінювання нерівності. Серед показників нерівності, що характеризуються чутливістю до диференціації у різних частинах розподілу витрат (доходів) слід віднести:

- Коефіцієнт Джині G – особливо чутливий до нерівності в середній частині розподілу;
- Індекс середньологарифмічного відхилення Тейла – найбільш чутливий до нерівності у нижній частині розподілу;
- Індекс ентропії Тейла – найбільш чутливий до нерівності у верхній частині розподілу.

Всі зазначені характеристики нерівності можуть бути застосовані до більшості розподілів ознак за одиницями сукупності населення (домогосподарств) та ефективно визначені за даними мікрорівня на основі таких співвідношень:

Коефіцієнт Джині

Для розрахунку коефіцієнта Джині, величини споживчих витрат обстежених домогосподарств упорядковуються за зростанням величини. Далі коефіцієнт Джині може бути розрахований за формулою:

$$G = 1 + \frac{1}{\sum_{i=1}^n w_i} - 2 \sum_{i=1}^n \frac{c_i w_i \left(1 + \sum_{j=1}^i w_j + \frac{1}{2}(w_i - 1) \right)}{\bar{c} \cdot \left(\sum_{i=1}^n w_i \right)^2} \quad (4.3)$$

Коефіцієнт Тейла

Коефіцієнт Тейла може бути розрахований як:

$$T = \frac{\sum_{i=1}^n w_i \cdot \frac{c_i}{c_t} \cdot h\left(\frac{c_i}{c}\right)}{\sum_{i=1}^n w_i}. \quad (4.4)$$

Коефіцієнт узагальненої ентропії

Аналогічно показникам бідності Фостера-Грира-Торбека можуть бути визначені індекси нерівності класу узагальненої ентропії, $GE(\alpha)$, for $\alpha=1,2,3, \dots$. При цьому $GE(1)$ визначає коефіцієнт Тейла (4.4). Вираз для $GE(2)$ може бути записаний у такому вигляді:

$$GE(2) = \frac{\sum_{i=1}^n w_i \left[\left(\frac{c_i}{c} \right)^2 - 1 \right]}{2 \sum_{i=1}^n w_i}. \quad (4.5)$$

Наведемо приклади моделювання зазначених показників нерівності за характеристиками місця проживання та складу домогосподарств на основі даних ОУЖД за 1999–2007 роки.

Моделювання коефіцієнта Джині. Загальний вигляд моделі взаємозв'язку зі

структурними змінними задається формулою: $Y = \beta_0 + \beta_1 b_1 + \beta_2 b_2 + \dots + \beta_n b_n + e$,

де Y – емпіричний рівень коефіцієнта Джині;

b_i – факторні змінні $i = 1, 2, \dots, 8$;

β_0 – вільний член;

β_i – коефіцієнти регресії, які відображають вплив кожної змінної (при $b_i = 1$) на емпіричний рівень коефіцієнта Джині, $i = 1, 2, \dots, n$;

e – похибка моделі.

У моделях такого типу всі факторні ознаки є бінарними змінними, тобто вони можуть набувати лише одне із двох можливих значень: 0 або 1 (за винятком змінної часу).

Для оцінки якості одержаних моделей використовують стандартні характеристики (коефіцієнт детермінації R^2 , F – відношення, t – статистики тощо).

Модель взаємозв'язку для коефіцієнта Джині G :

1) *urban* – місце проживання (змінна набуває значення «1» для міських домогосподарств і значення «0» для сільських);

2) *hc* – домогосподарство, в якому є діти («1» – так; «0» – ні);

3) *t* – порядковий номер року ($t = 0, 1, \dots, T, T = 8$).

Кінцевий вигляд моделі:

$$G = 0,249 + 0,040urban + 0,007h\ddot{n} - 0,004t + e \quad (4.6)$$

$$R^2 = 0,886; \quad R_{\text{крит}}^2 = 0,171$$

$$F = 91,4 \quad F_{\text{крит}} = 2,92$$

Характеристики якості моделі відповідають 95% імовірності наявності взаємозв'язку між результативною та факторними змінними. Наближеність фактичного R^2 до одиниці означає, що зв'язок між ознаками щільний, факторними змінними пояснюється 88,6% варіації коефіцієнта Джині.

У табл. 4.4. наведено інтерпретацію значень параметрів моделі.

Таблиця 4.4.

Інтерпретація значень параметрів моделі

Параметр	Значення	Інтерпретація
Вільний член рівняння	+0,245	Коефіцієнт Джині для домогосподарств, які не мали неповнолітніх дітей і проживали у сільській місцевості у 1999 році.
Коефіцієнт регресії при змінній <i>urban</i>	+0,040	Коефіцієнт Джині для домогосподарств, які не мали неповнолітніх дітей і проживали у сільській місцевості у 1999 році.
Коефіцієнт регресії при змінній <i>hc</i>	+0,007	За інших рівних умов для домогосподарств, які мають дітей, коефіцієнт Джині зростає в середньому на 0,007.
Коефіцієнт регресії при змінній <i>t</i>	-0,004	За інших рівних умов для всіх домогосподарств коефіцієнт Джині зменшується щороку в середньому на величину $0,004 \cdot t$, $t = 0, 1, \dots, 8$.

Побудована модель дає змогу оцінити аналітичну залежність коефіцієнта Джині від рівня добробуту 2-х основних типів домогосподарств – мешканців міських та сільських поселень України – за 1999–2007 роки (рис. 4.3.).

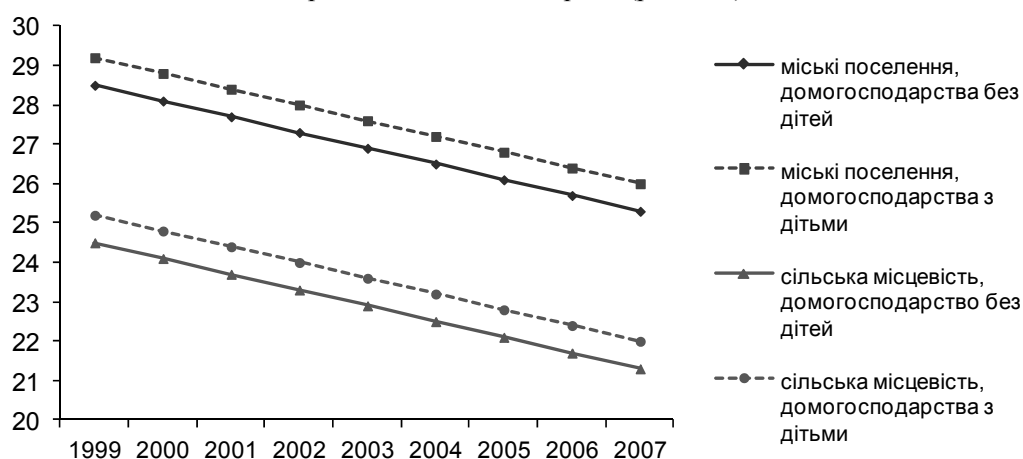

Рис.4.3. Модельні значення коефіцієнта Джині

Розділ 4

Більш високими є нерівність міського населення порівняно із сільським і нерівність домогосподарств з неповнолітніми дітьми порівняно з такими без дітей. Отже, політика пом'якшення нерівності має бути спрямована передусім на підтримку бідних сімей з дітьми.

Моделювання Індексу середньологарифмічного відхилення Тейла $E(0)$. Загальний вигляд моделі: $E(0) = \beta_0 + \beta_1 b_1 + \beta_2 b_2 + \dots + \beta_8 b_8 + e$,

де $E(0)$ – емпіричний рівень Індексу середньологарифмічного відхилення Тейла (далі – Індекс Тейла);

b_i – факторні змінні $i = 1, 2, \dots, 8$;

β_0 – вільний член;

β_i – коефіцієнти регресії, які відображають вплив кожної змінної (при $b_i = 1$) на емпіричний рівень коефіцієнта Джині, $i = 1, 2, \dots, n$;

e – похибка моделі.

Факторні змінні, включені в модель, є такими:

1) *urban* – місце проживання (змінна набуває значення «1» для міських домогосподарств і значення «0» для сільських);

2) *num2* – приналежність до домогосподарства, яке складається з 2-х осіб («1» – так; «0» – ні);

3) *num3* – приналежність до домогосподарства, яке складається з 3-х осіб («1» – так; «0» – ні);

4) *num4* – приналежність до домогосподарства, яке складається з 4-х осіб («1» – так; «0» – ні);

5) *num4_d* – приналежність до домогосподарства, яке складається з 4-х осіб і у його складі є діти («1» – так; «0» – ні);

6) *num5* – приналежність до домогосподарства, яке складається з 5-ти осіб («1» – так; «0» – ні);

7) *num5_d* – приналежність до домогосподарства, яке складається з 5-ти осіб і у його складі є діти («1» – так; «0» – ні);

8) t – порядковий номер року ($t = 0, 1, \dots, T, T = 8$).

Кінцевий вигляд моделі:

$$E(0) = 0,115 + 0,026urban - 0,011num2 - 0,023num3 - 0,033num4 - 0,012num4_d - 0,036num5 - 0,018num5_d - 0,003t + e \quad (4.7)$$

$$R^2 = 0,568; \quad R_{крит}^2 = 0,216$$

$$F = 21,52 \quad F_{крит} = 2,10$$

Оскільки фактичні значення коефіцієнта детермінації R^2 та F -критерію перевищують критичні значення, зв'язок між результативною та факторними ознаками адекватно описується одержаним рівнянням.

Інтерпретацію значень параметрів моделі наведено в табл. 4.5.

Побудована модель дає змогу оцінити аналітичну залежність Індексу Тейла від основних типів домогосподарств, які мешкають у міських поселеннях та сільській місцевості України, за період 1999–2007 роки.

Інтерпретація значень параметрів моделі

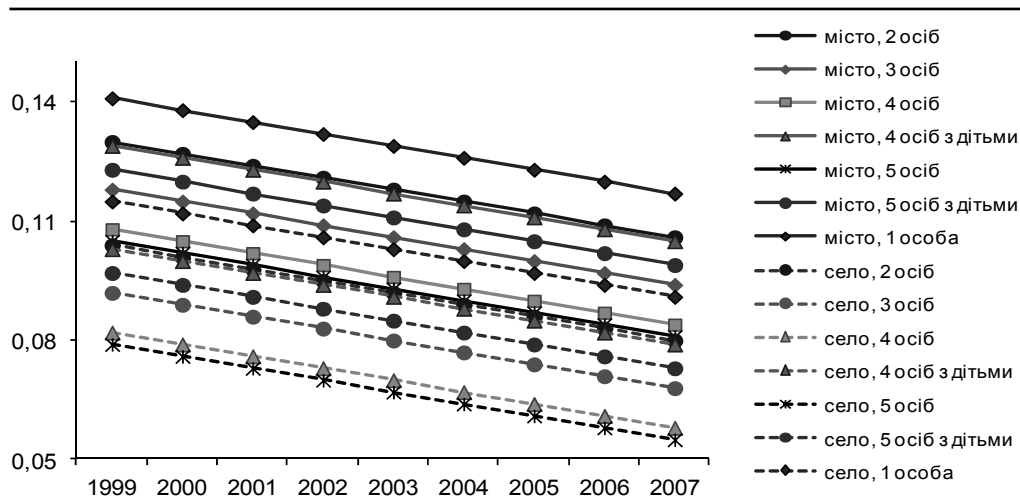
Параметр	Значення	Інтерпретація
Вільний член рівняння	+0,115	Індекс Тейла для домогосподарств з 1 особи, які проживали у сільській місцевості у 1999 році
Коефіцієнт регресії при змінній <i>urban</i>	+0,026	За інших рівних умов для домогосподарств, які проживають у міських поселеннях, Індекс Тейла зростає в середньому на 0,026
Коефіцієнт регресії при змінній <i>num2</i>	-0,011	За інших рівних умов для домогосподарств, які складаються з 2-х осіб Індекс Тейла зменшується в середньому на 0,011
Коефіцієнт регресії при змінній <i>num3</i>	-0,023	За інших рівних умов для домогосподарств, які складаються з 3 осіб Індекс Тейла зменшується в середньому на 0,023
Коефіцієнт регресії при змінній <i>num4</i>	-0,033	За інших рівних умов для домогосподарств, які складаються з 4 осіб Індекс Тейла зменшується в середньому на 0,033
Коефіцієнт регресії при змінній <i>num4_d</i>	-0,012	За інших рівних умов для домогосподарств, які складаються з 4 осіб і у його складі є діти, Індекс Тейла зменшується в середньому на 0,012
Коефіцієнт регресії при змінній <i>num5</i>	-0,036	За інших рівних умов для домогосподарств, які складаються з 5 осіб Індекс Тейла зменшується в середньому на 0,036
Коефіцієнт регресії при змінній <i>num5_d</i>	-0,018	За інших рівних умов для домогосподарств, які складаються з 5 осіб і у його складі є діти, Індекс Тейла зменшується в середньому на 0,018
Коефіцієнт регресії при змінній <i>t</i>	-0,003	За інших рівних умов для всіх домогосподарств Індекс Тейла зменшуються щороку в середньому на величину $0,003 \cdot t$, $t = 0, 1, \dots, 8$.

Найвищим є ступінь нерівності домогосподарств, що складаються з 2-х осіб, і мешкають у міських поселеннях, найменшим – однаків, які проживають у сільській місцевості.

Один з альтернативних шляхів виміру нерівності – оцінка величини індексу Аткинсона, вперше представлений в його роботі «На вимір нерівності» 1970 року⁹⁵. В основу цієї роботи лягло попереднє дослідження Родшильда та Стигліца щодо виміру ризик-унікнення⁹⁶.

⁹⁵ Atkinson, A.B., 1970. On the measurement of inequality. *Journal of Economic Theory* 2, 244–263.

⁹⁶ Rothschild, M., Stiglitz, J.E., 1970. Increasing risk: I. Definition. *Journal of Economic Theory* 2, 225–243.

Рис. 4.4. Модельні значення індексу Тейла $E(0)$

Дослідження Е. Аткинсона в сфері теорії добробуту заклали основу наступних досліджень даного напрямку в вимірюванні нерівності. Протягом близько сорока років крива Лоуренса, індекси Джині та Аткинсона становили основний методологічний інструментарій досліджень та аналізу економічної політики.

Побудова даного індексу базується на таких припущеннях:

1. Кожен з n членів суспільства отримує дохід Y_i , корисність якого являє собою функцію

$$u_i = U(Y_i) = \frac{(Y_i)^{1-e}}{1-e}, \quad e \neq 1, \quad i = 1, \dots, n \quad (4.8)$$

де Y_i – дохід i -того індивіда;

u_i – корисність доходу i -того індивіда;

e – константа, $e \geq 0$,

при $e = 1$ корисність описується як

$$U(Y_i) = \ln Y_i \quad (4.9)$$

Дані функції характеризують:

- Закон зменшуваної граничної корисності;
 - Еластичність граничної корисності за доходом є сталою та рівною $-e$.
2. Функція суспільного добробуту є сума індивідуальних корисностей:

$$W(u_1, \dots, u_n) = \sum_{i=1}^n U(Y_i) = \sum_{i=1}^n \frac{(Y_i)^{1-e}}{1-e} \quad (4.10)$$

e – еквівалентний рівень доходу – один дохід, рівномірний розподіл якого

дає змогу суспільству досягнути рівня добробуту, який існує при наявному розподілі доходів, тобто:

$$W(U(Y_e), \dots, U(Y_e)) = W(U(Y_1), \dots, U(Y_n))$$

Відповідно до рівностей (4.6), (4.7), маємо:

$$n \cdot \frac{(Y_e)^{1-e}}{1-e} = \sum_{t=1}^n \frac{(Y_t)^{1-e}}{1-e}, \quad n \cdot \ln Y_e = \sum_{t=1}^n \ln Y_t$$

Звідси:

$$Y_e = \left(\frac{1}{n} \sum_{t=1}^n Y_t^{1-e} \right)^{\frac{1}{1-e}}, \quad e \neq 1 \quad (4.11)$$

$$Y_e = \left(\prod_{t=1}^n Y_t \right)^{\frac{1}{n}}, \quad e = 1 \quad (4.12)$$

Індекс Аткінсона визначається як:

$$I_A = 1 - \frac{Y_e}{\bar{Y}}$$

\bar{Y} – середня арифметична від доходу, маємо:

$$\bar{Y} = \frac{1}{n} \sum_{t=1}^n Y_t$$

З рівності (4.9) випливає, що еквівалентний дохід Y_e є степенна середня степеня $(1 - e)$, за умови $e \neq 1$, в протилежному випадку, величина набуває значення середньої геометричної. За умови $e = 0$, Y_e – розраховується як середня арифметична від індивідуальних доходів.

Згідно з правилом мажорантності узагальнених середніх (зі зменшенням показника степеня, зменшується середнє). Однак у випадку, коли індивідуальні усереднені значення є рівними, вони є рівними і середньому, тобто $Y_e = \bar{Y}$.

Інтерпретацією даної рівності є ситуація, коли всі члени гіпотетичного суспільства отримують одну й ту саму суму доходу. Звідси, за наявності нерівності у суспільстві – індивідуальні доходи є нерівними між собою, тоді $Y_e < \bar{Y}$.

Згідно з визначенням, Y_e є мінімальним рівнем середнього доходу, який дав би змогу досягнути того ж рівня добробуту, який досягається й при існуючому середньому доходу та наявній нерівності. Відповідно, різниця між величинами \bar{Y} та Y_e тим

Розділ 4

більша, чим більша диференціація за доходами та параметр e .

Останній виступає як ступінь неприйняття суспільством нерівності за доходами. За умови стремління e до нескінченності, еквівалентний дохід, відповідно, – до мінімального. Дану ситуацію можна визначити як абсолютне неприйняття нерівності.

Отже, індекс Аткинсона можна умовно інтерпретувати як відносну вартість для суспільства існуючого рівня нерівності.

Індекс Аткинсона характеризується певними особливостями застосування. Його сильними сторонами є:

1) параметр e виступає єдиною величиною детермінації функції суспільного добробуту;

2) відносно простий алгоритм розрахунку;

3) використання лише єдиного вартісного параметра – величини доходу i -го індивіда чи групи.

Разом із цим слід вказати на слабкі сторони індексу:

1) відсутність формалізованих умов вибору величини e ;

2) багатозначність трактувань економічної ситуації спричиняє багатозначність числової інтерпретації e - параметра експертами;

3) ефективність методології залежить від рівня інтуїції дослідника.

Приклад розрахунку індексу Аткинсона для e -параметрів наведено в табл. 4.9.

Таблиця 4.9.

Динаміка Індексу Аткинсона в Україні в 2004–2009 рр.

Рік	e			
	0,5	1	2	5
2004	0,0621	0,1190	0,2171	0,4105
2005	0,0568	0,1095	0,2030	0,3977
2006	0,0625	0,1187	0,2136	0,3980
2007	0,0601	0,1147	0,2077	0,3887
2008	0,0626	0,1195	0,2161	0,4008
2009	0,0614	0,1174	0,2127	0,3953

Доцільно приділити певну увагу проблемі коригування масивів даних обстежень, що використовуються для вимірювання нерівності. Як зазначалось, результати обстежень доходів і витрат майже завжди не враховують характеристики заможних верств населення, які значною мірою відмовляються від надання інформації при опитуваннях. Наприклад, якщо розглядати гістограму розподілу середньомісячного середньодушового загального доходу населення України, очевидно, що фактичний розподіл відповідає функції логнормального розподілу (рис. 4.5).

Для врахування неохоплених заможних верств населення у масиві мікроданих ОУЖД (2011р.) з використанням процедури калібрації збільшувалися ваги заможних домогосподарств таким чином, щоб структура споживчих витрат домогосподарств (класифікація SOICOP) відповідала структурі кінцевих витрат домогосподарств Системи національних рахунків (СНР). На рис. 4.6 наведено структу-

ру споживчих витрат домогосподарств за даними ОУЖД (до калібрації), структуру споживчих витрат заможних домогосподарств за даними ОУЖД та структури кінцевих витрат домогосподарств за даними СНР.

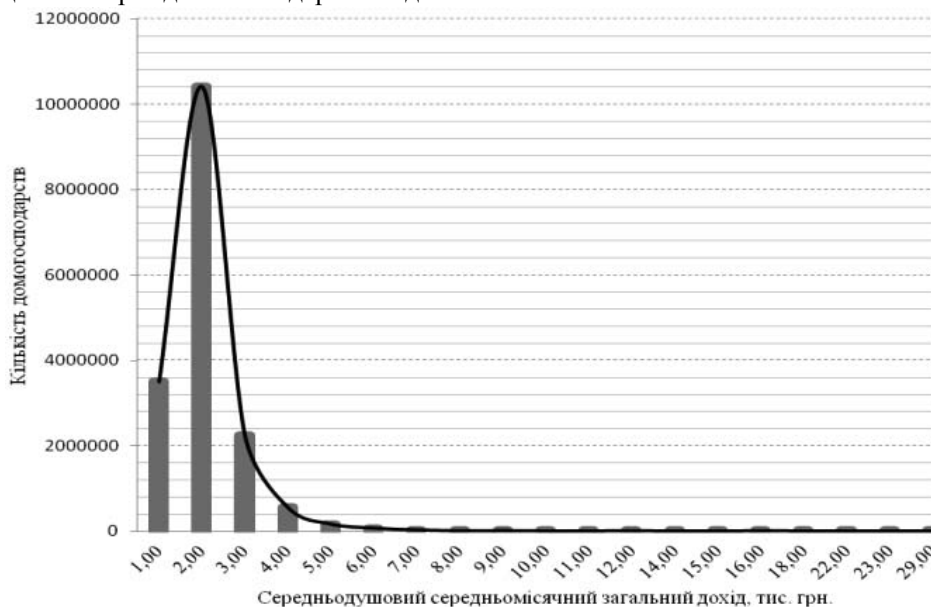

Рис. 4.5. Гістограма розподілу середньомісячного середньодушового загального доходу населення України у 2011 році за даними ОУЖД

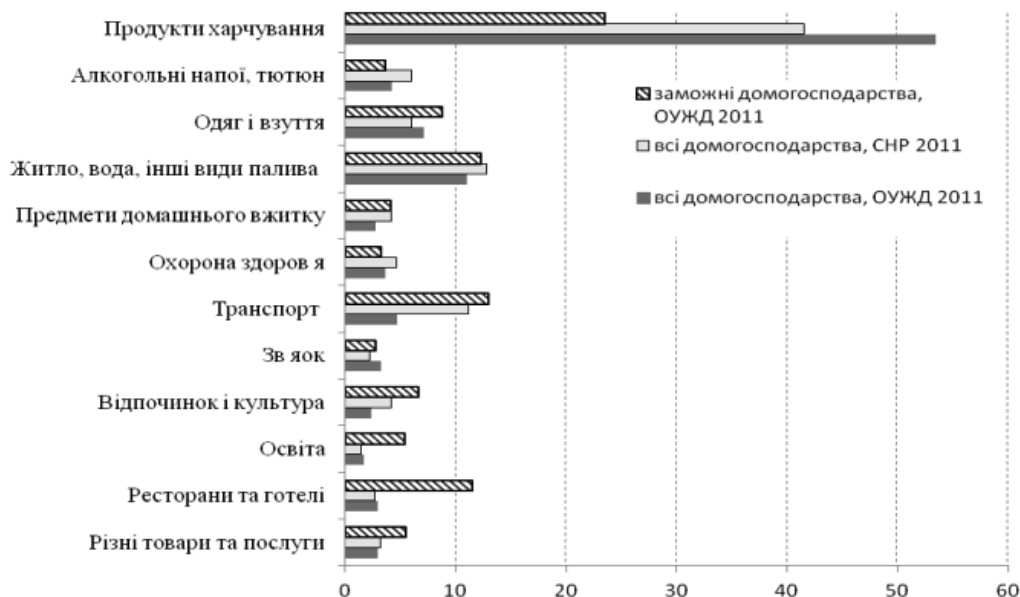

Рис. 4.6. Порівняння структур сукупних витрат домогосподарств

Після здійснення процедур калібрації статистичних ваг ОУЖД з ціллю узгодження структури споживання домогосподарств з даними кінцевих витрат

Розділ 4

СНР розподіл середньомісячного середньодушового загального доходу за децильними групами зазнає суттєвих змін: доходи останніх децильних груп істотно різняться до і після калібрації. Очевидно, дана різниця пов'язана зі збільшення чисельності групи заможних домогосподарств внаслідок процедур мікроімітаційного моделювання (рис. 4.7).

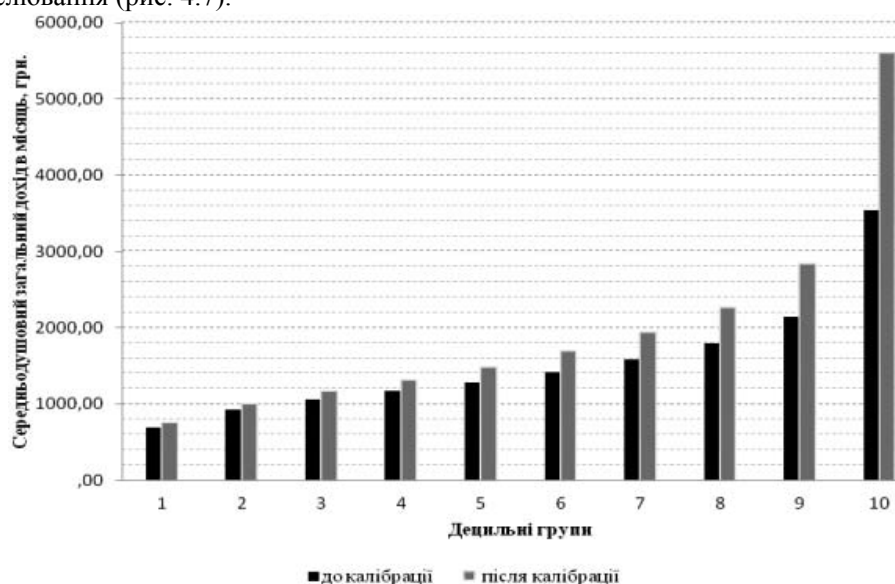

Рис. 4.7. Середньомісячний середньодушовий загальний дохід населення України у 2011 році за даними ОУЖД до і після калібрації на структуру кінцевих витрат домогосподарств СНР

Для оцінки нерівності за доходами у змодельованій сукупності, що скоригована для кращого врахування заможних домогосподарств, використано індекси Джині, Тейла та Аткінсона як широко використовувані індикатори розшарування населення країни за рівнем доходу (табл. 4.10).

Таблиця 4.10.

Значення показників нерівності для ОУЖД 2011 та змодельованого масиву домогосподарств

Показник нерівності	До калібрації	Після калібрації (з урахуванням заможних)
Індекс Джині	0,254	0,321
Індекс Тейла (1)	0,173	0,223
Індекс Тейла (0)	0,167	0,196
Індекс Аткінсона, $e = 0.5$	0,075	0,087
Індекс Аткінсона, $e = 0.75$	0,111	0,127
Індекс Аткінсона, $e = 1$	0,146	0,166
Індекс Аткінсона, $e = 1.5$	0,213	0,235
Індекс Аткінсона, $e = 2$	0,274	0,296
Індекс Аткінсона, $e = 5$	0,500	0,524

Отже, значення індексів розрахованих за загальними доходами для сукупності домогосподарств ОУЖД 2011 та для змодельованого масиву домогосподарств, різняться.

Вищі значення оцінок показників нерівності в масиві після застосування процедури калібрації свідчить про глибше розшарування домогосподарств за рівнем доходів у змодельованому масиві, скоригованому для збільшення представленості заможних у загальній сукупності домогосподарств. На нашу думку, такі значення показників нерівності є більш адекватними.

На основі даних мікрорівня можуть бути реалізовані ефективні процедури прогнозування нерівності.

Для оцінки потенційних наслідків реформ для характеристик нерівності можуть ефективно використовуватись ex-ante аналізу на основі поєднання даних щодо мікроекономічних розподілів та макроекономічних структур і моделей⁹⁷. При цьому, наприклад, при прогнозуванні нерівності за доходами може бути реалізовано відносно простий підхід – поєднання рядів макропоказників з даними щодо зміни визначених ознак мікрорівня з масиву державного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств. Таким чином моделюється зміна показників нерівності в умовах різних сценаріїв змін.

За одним з відомих підходів, з використанням даних рівня домогосподарств здійснюється трансформація динаміки випуску продукції та зайнятості у різних секторах економіки в зростання середньодушових доходів або споживання домогосподарств у цих секторах. За цим підходом оцінюється вплив на показники нерівності обсягу випуску продукції на основі декомпозиції динаміки доходів по двох складових: пропорційного зростання (зниження) доходу домогосподарств та зміни їх відносного доходу⁹⁸. При цьому розрахунки можуть ґрунтуватись на прогнозах різного ступеня складності залежно від наявних даних та від бажаної деталізації факторів, що можуть впливати на показники нерівності.

⁹⁷ Методические указания по анализу бедности и социальных последствий, 2003 МБРР / Всемирный банк 1818Н, USA. – 114 р.

⁹⁸ Методологічні положення з підготовки стандартних звітів щодо якості результатів державних вибіркового обстежень населення (домогосподарств). – Державний комітет статистики України, 2008. – 92 с.

Розділ 5. БАГАТОВИМІРНИЙ АНАЛІЗ НЕРІВНОСТІ

5.1. Внесок окремих складових у загальну нерівність за доходами

Нерівність можна розкласти на компоненти у двох вимірах. З одного боку, загальна нерівність формується залежно від різних доходів. Такий підхід звичайно застосовується до нерівності за доходами, яка розкладається на компоненти за джерелами доходу. Це розкладання, як правило, здійснюється за допомогою коефіцієнта Джині. З другого боку, нерівність може бути розкладена на нерівність всередині підгруп населення та між підгрупами. Це може бути здійснено за допомогою коефіцієнтів узагальненої ентропії Тейла, оскільки коефіцієнт Джині не піддається розкладанню за групами населення.

Коефіцієнт Джині може бути записаний у вигляді:

$$G = \frac{2}{\mu n^2} \sum_{i=1}^n \left(r_i - \frac{n+1}{2} \right) c_i;$$

де n – чисельність населення;

c_i – еквівалентне споживання індивіда i ;

μ – середнє еквівалентне споживання;

r_i – i -й ранг домогосподарства в шкалі еквівалентного споживання (для домогосподарства з найнижчим еквівалентним споживанням ранг дорівнює 1, з найвищим – n).

Значення коефіцієнта Джині може коливатися від 0 (абсолютна рівність) до 1 (абсолютна нерівність). Він особливо чутливий до змін нерівності в середній частині розподілу еквівалентного споживання.

При дослідженні дохідних складових, що формують нерівність, застосовується декомпозиція коефіцієнта Джині за джерелами доходу.

Коефіцієнт концентрації для компонента доходу k задається формулою:

$$G_k^* = \frac{2}{\mu n^2} \sum_{i=1}^n \left(r_i - \frac{n+1}{2} \right) y_{k,i}, \quad (5.1)$$

де $y_{k,i}$ – компонент доходу індивіда i ;

μ – середній сукупний дохід;

r_i – i -й ранг домогосподарства в шкалі сукупного доходу.

Коефіцієнт Джині є зваженою сумою коефіцієнтів концентрації:

$$G = \sum_{k=1}^K \frac{\mu_k}{\mu} G_k^* = \sum_{k=1}^K S_k G_k^*, \quad (5.2)$$

де $S_k = \mu_k / \mu$ – частка компонента k в загальному доході.

Відсоткову вагу джерела доходу k в сукупній нерівності за доходом розраховують так:

$$P_k = S_k \frac{G_k^*}{G} \cdot 100, \quad (5.3)$$

Цей вираз показує загальну вагу джерела доходу k серед факторів нерівності. Якщо необхідно розраховувати граничну вагу кожного джерела, тобто визначити, на який відсоток збільшиться нерівність, якщо дохід з джерела k збільшиться на \in_{G,S_k} відсотків, то використовується показник еластичності коефіцієнта Джині за S_k :

$$\in_{G,S_k} = \frac{S_k (G_k^* - G)}{G}, \quad (5.4)$$

Клас показників узагальненої ентропії включає два показники: індекс середньологарифмічного відхилення Тейла⁹⁹:

$$E(0) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \ln \left(\frac{\mu}{c_i} \right) = \ln \left(\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n c_i \right) - \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \ln(c_i),$$

та індекс ентропії Тейла:

$$E(1) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \frac{c_i}{\mu} \ln \left(\frac{c_i}{\mu} \right),$$

де n – чисельність індивідів;

c_i – еквівалентне споживання індивіда i ;

μ – середнє еквівалентне споживання.

Обидва показники приймають нульове значення при абсолютній рівності.

При абсолютній нерівності (все споживається однією людиною) $E(0)$ прямує до нескінченності, а $E(1)$ досягає $n \cdot \ln(n)$. Показники відрізняються чутливістю до нерівності в різних частинах розподілу. Показник ентропії $E(1)$ виявляє найбільшу чутливість до нерівності у верхній частині розподілу, а показник середньологарифмічного відхилення $E(0)$ найбільш чутливий у нижній частині розподілу.

Розкладання за групами населення дає змогу більш уважніше розглянути причини нерівності. Сумарна нерівність розкладається на компонент, що утворюється нерівністю між підгрупами населення, та компонент, що утворюється нерівністю всередині цих підгруп. Розкладання можливе для різних категорій населення. Обов'язковою умовою при цьому є те, що підгрупи повинні взаємно виключати одна одну та бути взаємно вичерпними (наприклад, міське та сільське населення).

Тоді можна записати індекс середньологарифмічного відхилення Тейла таким чином¹⁰⁰:

⁹⁹ *Обратить реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. – Всемирный Банк, Вашингтон, О.К., 2001. – С. 337.*

¹⁰⁰ *Там само, с. 339.*

$$E(0) = \sum_{j=1}^m w_j E(0)_j + \sum_{j=1}^m w_j h \left(\frac{w_j}{v_j} \right), \quad (5.5)$$

де $E(0)_j$ – показник середньологарифмічного відхилення, розрахований для всіх індивідів у підгрупі j ;

w_j – частка j -ї групи в загальній чисельності населення;

v_j – частка j -ї групи у загальному споживанні;

m – кількість підгруп, на які поділене населення.

Перша сума – зважене середнє (відсоткові частки населення використовуються як ваги) показників середньологарифмічного відхилення, розрахованих для підгруп. Звідси, цей перший член є компонентом загальної нерівності, що витікає з нерівності *всередині* груп. Друга сума – показник середньологарифмічного відхилення, розрахований за середнім споживанням кожної підгрупи (зі зважуванням кожної підгрупи на її частку в загальній чисельності населення). Таким чином, цей другий член є компонентом нерівності, що виникає з нерівності *між* групами.

Розкладення показника ентропії Тейла виглядає аналогічно:

$$E(1) = \sum_{j=1}^m v_j E(1)_j + \sum_{j=1}^m w_j \left[\frac{v_j}{w_j} h \left(\frac{v_j}{w_j} \right) \right], \quad (5.6)$$

де $E(1)_j$ – показник ентропії Тейла, який розраховують для всіх індивідів у підгрупі j ;

w_j – частка j -ї групи в загальній чисельності населення;

v_j – частка j -ї групи у споживанні.

Перша сума – середнє зважене (вагами є частки споживання) показників ентропії, розрахованих для даної групи. Отже, перший член виражає компонент загальної нерівності, що витікає з нерівності *всередині* підгрупи. Друга сума – показник ентропії, розрахований за середнім споживанням кожної підгрупи (кожна з них зважена на її частку в загальній чисельності населення). Таким чином, цей другий член задає компонент нерівності, що є результатом відмінностей *між* групами.

Розкладання нерівності на компоненти (статичне) застосовується для оцінки тієї частки загальної нерівності в країні, яка виникає внаслідок відмінностей між групами, регіонами, джерелами доходу тощо.

Міжгрупові компоненти відображають нерівність між людьми в різних підгрупах (різні освітні, професійні, гендерні, географічні характеристики). Внутрішньогрупові компоненти відображають нерівність між людьми, які належать до однієї підгрупи. Інакше кажучи, міжгрупова компонента нерівності інтерпретується як частка загальної нерівності, що пояснюється досліджуваною ознакою, внутрішньогрупова компонента – як частка загальної нерівності, яка не пояснюється цією ознакою.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

Найбільш розповсюдженим показником нерівності є коефіцієнт Джині. Наприкінці 1990-х рр., за поширеної практики приховування доходів, більшість показників, що характеризують рівень життя населення, розраховувались, виходячи з сукупних витрат. З того часу Джині, розрахований за сукупними витратами, як правило, дещо перевищував Джині, розрахований за загальними доходами. Тим не менш, динаміка обох показників протягом 2000-х рр. була приблизно однаковою, і лише в останні 2 роки намітилась тенденція до деякого скорочення нерівності, вимірюваної коефіцієнтом Джині (табл. 5.3).

Таблиця 5.3.

Коефіцієнт Джині залежно від типу населеного пункту, %

	1999	2010	2011
Коефіцієнт Джині за сукупними доходами	27,7	26,0	25,4
Коефіцієнт Джині за сукупними витратами	28,5	27,4	27,7
Коефіцієнт Джині за сукупними витратами за типом населеного пункту			
<i>Всі міста</i>	29,0	27,6	27,8
<i>Велике місто</i>	29,1	27,4	27,7
<i>Мале місто</i>	28,7	27,3	26,7
<i>Село</i>	27,4	25,3	25,5

Нерівність у сільській місцевості завжди була дещо меншою порівняно з містами, при цьому слід зауважити, що відмінність у рівнях коефіцієнта Джині у великих та малих містах була менш значною.

Декомпозиція Джині за джерелами доходу має на меті встановити, за рахунок яких джерел насамперед формується нерівність. При цьому враховується як різниця у рівні отриманого доходу певного виду між різними індивідами, так і розповсюдженість цього виду доходу. Іншою метою декомпозиції є виявлення таких доходів, які спрямовані на зменшення нерівності. Це, насамперед, державні соціальні допомоги, виплата яких передбачає підтримку найменш забезпечених верств населення.

У 1999 р. найбільш вагомий внесок у нерівність здійснювали 2 джерела доходів: оплата праці (37,6%) та натуральний дохід від ОПГ (24,5%) (табл. 5.4).

Таблиця 5.4.

Декомпозиція Джині за джерелами доходу та структура загального доходу, %

	1999		2010		2011	
	Вклад у Джині	Структура загального доходу	Вклад у Джині	Структура загального доходу	Вклад у Джині	Структура загального доходу
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Оплата праці	37,6	35,1	54,7	49,2	56,7	50,9
Пенсії	11,6	15,2	23,5	23,4	21,1	23,0
Доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності	3,3	2,7	10,5	6,3	8,5	4,8

Розділ 5

Продовження таблиці 5.4.

1	2	3	4	5	6	7
Допомоги, в т.ч.:	0,3	1,5	-1,6	3,2	-1,2	3,2
- допомога по безробіттю	-0,1	0,3	-0,1	0,2	0,0	0,2
- допомога на дітей	-0,1	0,3	-2,0	1,8	-1,6	1,9
- допомога малозабезпеченим сім'ям	-0,1	0,1	-0,3	0,1	-0,3	0,2
- інші допомоги	0,6	0,9	0,8	1,1	0,7	1,0
Субсидії	0,9	2,1	0,0	0,1	0,0	0,1
Пільги	3,4	2,7	1,2	0,9	1,2	1,0
Грошовий дохід від ОПГ та самозаготівель	6,1	3,9	3,1	3,5	3,4	3,3
Доходи від власності	0,3	0,2	0,7	0,6	0,6	0,7
Подарунки	2,8	3,0	4,5	4,8	6,0	5,1
Натуральний дохід від ОПГ	24,5	23,7	0,5	4,9	0,4	4,7
Інші доходи	9,1	9,8	2,9	3,1	3,3	3,2
Загальні доходи	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Такий великий внесок другого з названих джерел був результатом кризових явищ, притаманних українському суспільству у 1990-х рр., коли, за умов низького рівня заробітної плати, високого рівня прихованого безробіття, тривалих затримок із виплатою заробітної плати, натуральні надходження від присадибних ділянок стали важливим джерелом отримання продуктів харчування навіть для міських мешканців. На скорочення нерівності впливали лише три види державної соціальної допомоги (по безробіттю, на дітей та малозабезпеченим сім'ям), однак їх внесок був дуже незначний. Натомість пільги, поширення яких припадає на 1990-і рр., сприяли збільшенню нерівності – їх внесок складав 3,4%.

Протягом 2000-х рр. ситуація з роллю окремих джерел доходів змінювалась, і, станом на 2011 р., найважливішим чинником нерівності стала оплата праці, внесок якої досяг рівня 56,7% (тоді, як у структурі сукупних доходів – 50,9%). У зв'язку зі зміною рівня пенсійних виплат, збільшився внесок пенсій у загальну нерівність. Варто зазначити, що доходи від підприємницької діяльності справляють досить істотний вплив на нерівність – 8,5% (в той час як їх частка у структурі загальних доходів майже вдвічі менша – 4,8%). Водночас скоротився вплив пільг та субсидій, натуральних доходів від ОПГ, що є позитивним явищем. Найбільший вплив на зменшення нерівності здійснюють допомоги на дітей, що свідчить про їх надходження бідним верствам населення.

Другим джерелом доходу, що зменшує нерівність, є допомога малозабезпеченим сім'ям, однак її вагомість, порівняно з попередньою допомогою, є менш значною. Це пояснюється невеликим контингентом користувачів цієї допомоги, її незначним розміром, а також низькою адресністю при її виплаті.

Формування доходів домогосподарств на рівні населених пунктів характеризується певними особливостями, зумовленими насамперед відмінностями у розмірах оплати праці в містах і селах, а також традиційно важливою роллю осо-

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

бистого підсобного господарства у селі. Відповідно, ці особливості впливають і на формування нерівності за джерелами доходу (табл. 5.5). У містах «левою» частку у формування нерівності вносить заробітна плата (60,6%), в селах її внесок майже вдвічі менший, натомість вагому роль відіграють грошові доходи від ОПГ, які формують 17,5% нерівності у сільській місцевості, при цьому в структурі загального доходу ці надходження складають лише 10,4%. Отже, можна зауважити, що у сільських мешканців можливості отримання доходів від особистого підсобного господарства істотно впливають на рівень добробуту.

Таблиця 5.5.

Декомпозиція Джині за джерелами доходу в містах і селах, 2011 р., %

	Міста		Села	
	Вклад у Джині	Структура загального доходу	Вклад у Джині	Структура загального доходу
Оплата праці	60,6	57,2	32,2	34,9
Пенсії	19,5	22,4	27,1	24,6
Доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності	9,5	5,2	5,7	4,0
Допомоги, в т.ч.:	-1,0	3,0	-2,0	3,7
- допомога по безробіттю	0,0	0,2	0,1	0,4
- допомога на дітей	-1,4	1,8	-2,4	2,1
- допомога малозабезпеченим сім'ям	-0,2	0,1	-0,5	0,2
- інші допомоги	0,6	1,0	0,8	1,0
Субсидії	0,0	0,1	0,1	0,1
Пільги	1,2	1,1	0,8	0,6
Грошовий дохід від ОПГ та самозаготівель	0,5	0,5	17,5	10,4
Доходи від власності	0,4	0,2	2,4	1,9
Подарунки	6,1	5,5	4,8	4,0
Натуральний дохід від ОПГ	0,0	1,6	8,0	12,6
Інші доходи	3,2	3,2	3,5	3,2
Загальні доходи	100,0	100,0	100,0	100,0

З другого боку, державні допомоги в сільській місцевості більш сприяють зменшенню нерівності: якщо в містах допомоги на дітей на 1,4 % скорочують нерівність, а допомоги малозабезпеченим сім'ям – на 0,2%, то в сільській місцевості ці показники складають, відповідно, 2,4 та 0,5%. Варто також зауважити, що пільги у містах дещо більшою мірою сприяють нерівності, через що можна припустити, що контингент пільговиків мешкає переважно у містах.

Наявність чи відсутність дітей також впливають на особливості формування нерівності. В обох типах домогосподарств заробітна плата є визначальним фактором нерівності (табл. 5.6), однак сильніший її вплив саме в бездітних домогоспо-

Розділ 5

дарствах, де високим є ступінь нерівності в розмірі отримуваних трудових доходів. Якщо у складі загального доходу заробітна плата займає лише 44%, то її внесок у нерівність сягає 65%. У той же час, внесок у нерівність пенсій незначний – лише 12%, що свідчить про невисоку диференціацію розміру пенсій в цій категорії населення.

Таблиця 5.6.

Декомпозиція Джині за джерелами доходу в домогосподарствах з дітьми та без дітей, 2011 р., %

	Міста		Села	
	Вклад у Джині	Структура загального доходу	Вклад у Джині	Структура загального доходу
Оплата праці	66,6	58,4	64,5	44,4
Пенсії	5,2	10,4	12,2	33,8
Доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності	14,3	6,8	7,2	3,1
Допомоги, в т.ч.:	-0,2	5,5	0,6	1,3
- допомога по безробіттю	0,0	0,3	0,0	0,2
- допомога на дітей	-0,2	4,0	-	-
- допомога малозабезпеченим сім'ям	-0,5	0,3	0,0	0,0
- інші допомоги	0,5	0,9	0,6	1,1
Субсидії	0,0	0,1	-0,1	0,1
Пільги	1,2	0,8	0,8	1,1
Грошовий дохід від ОПГ та самозаготівель	3,1	3,2	3,8	3,3
Доходи від власності	0,2	0,5	0,5	0,9
Подарунки	7,2	5,7	5,9	4,5
Натуральний дохід від ОПГ	-1,3	4,9	1,1	4,5
Інші доходи	3,7	3,6	3,6	2,8
Загальні доходи	100,0	100,0	100,0	100,0

У домогосподарствах з дітьми другим фактором впливу на нерівність (окрім оплати праці) є доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності, внесок яких складає 14,3% (що вдвічі вище порівняно з бездітними домогосподарствами). Характерно, що внесок допомог на дітей у зменшення нерівності всередині відповідного контингенту не є значним (лише 0,2%), що говорить про їх досить рівномірний розподіл між сім'ями незалежно від рівня добробуту. Допомога малозабезпеченим сім'ям, незважаючи на незначний контингент її отримувачів та розмір, більше впливає на скорочення нерівності серед домогосподарств з дітьми – на 0,5%. Враховуючи те, що в домогосподарствах без дітей допомога малозабезпеченим сім'ям ніяким чином не впливає на зміни у нерівності, можна припустити, що вона є актуальною саме для нужденних сімей, що мають у своєму складі дітей.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

Розрахунки, здійснювані за даними 1999–2010 рр., за індексом Тейла показали, що серед заможної частини населення України диференціація за рівнем отримуваних доходів практично не змінилась. Водночас у нижній частині розподілу населення спостерігається деяке зменшення нерівності, де індекс середньологарифмічного відхилення Тейла протягом цього періоду скоротився на 1 в.п. Характерно, що зменшення нерівності притаманне, насамперед, сільській місцевості, в той час як у великих містах воно виявилось майже непомітним (табл. 5.7).

Таблиця 5.7.

Показники узагальненої ентропії Тейла залежно від типу населеного пункту, %

	1999	2010
<i>Індекс середньологарифмічного відхилення Тейла</i>	12,3	11,3
велике місто	13,2	11,3
мале місто	12,4	11,0
село	10,9	9,3
<i>Індекс ентропії Тейла</i>	12,8	12,5
велике місто	13,6	13,2
мале місто	13,2	11,4
село	11,2	9,7

Важливо зазначити, що нерівність формується значною мірою саме всередині тих чи інших груп населення. Так, у 1999 р. нерівність майже на 100% формувалась за рахунок нерівності всередині груп населення, що мешкали в різних типах населених пунктів. Протягом наступного десятиріччя міжпоселенські відмінності дещо вплинули на ступінь нерівності, однак не дуже суттєво (табл. 5.8).

Таблиця 5.8.

Розкладання індексу середньологарифмічного відхилення Тейла та індексу ентропії Тейла, за типом місцевості

	1999	2010
<i>Індекс середньологарифмічного відхилення Тейла:</i>	12,3	11,3
компонент внутрішньогрупової нерівності	12,2	10,6
компонент міжгрупової нерівності	0,1	0,7
<i>у відсотках:</i>		
компонент внутрішньогрупової нерівності	99,6	94,0
компонент міжгрупової нерівності	0,4	6,0
<i>Індекс ентропії Тейла:</i>	12,8	12,5
компонент внутрішньогрупової нерівності	12,7	11,8
компонент міжгрупової нерівності	0,1	0,7
<i>у відсотках:</i>		
компонент внутрішньогрупової нерівності	99,6	94,6
компонент міжгрупової нерівності	0,4	5,4

Подібні тенденції складових нерівності і залежно від типу домогосподарства (табл. 5.9). Нерівність проявляється серед домогосподарств з дітьми чи без

Розділ 5

дітей, тобто є інші чинники, що визначають цю нерівність, окрім складу домогосподарств.

Таблиця 5.9.

Розкладання індексу середньологарифмічного відхилення Тейла та індексу ентропії Тейла, за типом домогосподарства

	2010
<i>Індекс середньологарифмічного відхилення Тейла:</i>	11,3
компонент внутрішньогрупової нерівності	10,7
компонент міжгрупової нерівності	0,5
<i>у відсотках:</i>	
компонент внутрішньогрупової нерівності	95,2
компонент міжгрупової нерівності	4,8
<i>Індекс ентропії Тейла:</i>	12,5
компонент внутрішньогрупової нерівності	11,9
компонент міжгрупової нерівності	0,5
<i>у відсотках:</i>	
компонент внутрішньогрупової нерівності	95,6
компонент міжгрупової нерівності	4,4

Отже, нерівність в Україні формується, насамперед, всередині великих груп населення, як-от сільське чи міське населення, домогосподарства з дітьми чи без дітей. Саме в таких великих групах населення мають місце обставини, що спричиняють нерівні можливості для окремих людей. При цьому відмінності між згаданими великими групами значно менше впливають на нерівність в Україні.

5.2. Економічна нерівність та соціальна стратифікація

Розшарування в сучасному українському суспільстві вже давно стало очевидним фактом і не потребує зайвих доказів, проте першоджерела цього процесу та його наслідки досі залишаються чи не найголовнішою щоденною темою, особливо в ракурсі реалізації заходів з підвищення загального рівня життя та добробуту населення. Задля досягнення поставлених завдань у рамках виконання соціальної політики, необхідно мати чітке уявлення щодо суспільного устрою, структури, ознак та функцій кожної складової, а отже, необхідно мати чіткі критерії щодо існуючого на сьогодні в Україні розподілу суспільства за класами чи стратами.

Враховуючи високу зацікавленість широкого загалу питаннями розшарування українського суспільства, нерівними можливостями індивідів, процесами та наслідками збідніння й збагачення певних кіл і деяких осіб тощо, а також, поряд із цим, індивідуальною трактовкою поняття соціальної стратифікації, автори, для уникнення нечіткостей щодо викладеного матеріалу, під **«соціальною стратифікацією»** розуміють таке: розподілення й розміщення індивідів та груп зверху вниз горизонтальними шарами (або ж стратами) згідно із наявністю у них притаманних лише цій

страгі рис (рівень доходів, освіти, обсяг влади, професійний престиж, спосіб життя). Врешті-решт із страт вибудовується соціальна структура суспільства з тим чи іншим рівнем диференціації через обов'язкові відмінності та нерівності її прошарків-складових.

Основні стратифікаційні підходи. Однак перш ніж розглядати усе різноманіття існуючих критеріїв щодо визначення страт, звернемо увагу на ті чинники, які лежать в основі соціальної нерівності. По-перше, наголосимо, що будь-яка соціальна система гетерогенна, первинно неоднорідна, оскільки її найменша складова – людина відрізняється від іншої за «набором» лише її властивих фізичних та психологічних якостей: від статі, національності, й до енергійності, старанності, міцного здоров'я, відсутності або ж наявності фізичних вад, відповідно, працездатності, заповзятливості тощо¹⁰¹. Все це та багато іншого формує так звану «вроджену» нерівність. По-друге, умовно до вроджених факторів нерівності можна віднести наявність (відсутність) титулів, привілеїв, великих статків, доступу до матеріальних та інших ресурсів, можливість розпоряджатися ними (а отже, і більших можливостей щодо здобуття освіти, рівня доходів) тією родиною, в якій народився та проживає індивід. По-третє, саме завдяки фізичним та психологічним якостям особа напрацьовує для себе ще один «багаж» рис та характеристик. Ось ці набуті риси і є вирішальними для визначення соціальної позиції індивіда в суспільній структурі. Соціальна позиція дає змогу поділити суспільство на страти через нерівність дистанцій між членами суспільства до тих або інших соціально значущих дефіцитних ресурсів, шляхом встановлення на межах, що їх розділяють, соціальних фільтрів. Такими соціальними фільтрами можуть виступати доходи, споживання, освіта, кваліфікація, характер праці чи дозвілля, будь-що, що може пояснити причини соціальної нерівності.

Головною умовою розподілу суспільства на страти є їх сталість як таких у просторі та часі, що дає можливість виявити та оцінити їх вплив на інші соціальні верстви, на хід економічного, соціального, історичного та будь-якого іншого розвитку конкретно взятого суспільства.

В соціології існує кілька підходів щодо пояснення причин соціальної нерівності, а отже, і соціальної стратифікації. Так, в основі функціоналістських теорій (Т. Парсонас, Т. Девіс, І. Мур) лежить ідея про те, що деякі види діяльності суспільство вважає більш важливими порівняно з іншими. Тому люди, які виконують ті соціальні функції, повинні бути більш кваліфікованими, отримувати значно вищу платню. Функціоналісти вважають, що стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства, що вона природня, необхідна, немінуча, бо пов'язана з багатоманітністю потреб, функцій і соціальних ролей. Згідно з марксистською школою соціології, в основі нерівності лежать відносини власності та характер, ступінь і формула володіння нею. Панує той, хто володіє засобами виробництва. Вся історія людства – це історія боротьби класів, тому розвивається конфлікт, який з часом завершиться ліквідацією експлуатації.

Марксистську школу вважають представником конфліктного підходу до аналізу соціальної стратифікації. Його розвинув М.Вебер, який виділяє, крім економічного, і такі критерії, як соціальний престиж (успадкований чи набутий

¹⁰¹ В. Парето (коловорот еліт).

статус) і приналежність до певних політичних кругів чи партій. Ідея багатомірної стратифікації набуває розвитку у П.Сорокіна, який вважав, що неможливо дати єдину сукупність критеріїв приналежності до якої-небудь страти, і бачив у суспільстві три групи диференційованих ознак: першу утворюють такі характеристики, які притаманні людям від народження (етнічна приналежність, статеві особливості, родинні зв'язки і т.д.); друга включає ознаки, пов'язані з набутим соціальним статусом і виконанням відповідної ролі (різні види професійно-трудової діяльності); третю групу утворюють елементи «володіння» (власність, матеріальні і духовні цінності, привілеї, підвищені права, можливість керувати людьми та ін.).

Сучасні уявлення про стратифікаційні моделі, наявні в суспільстві, є досить складними. Стратифікація суспільства вже давно перестала бути одномірною. Ще П. Сорокін на початку 20 ст., при спробі побудувати стратифікаційну карту світового рівня, розділив суспільство на страти, виходячи з формату «багатомірності»: згуртувавши людей навколо двох і більше цінностей (раса, стать, вік, територіальне сусідство, мова, етнічні та національні групи, держава, професія, економіка, релігія, політика, «ідеологія» групи (наукові, філософські, естетичні, групи дозвілля тощо), номінальні групи еліт (вожді, історичні особи).

У сучасних дослідженнях, присвячених соціальній стратифікації західного індустріального та постіндустріального суспільств, здебільшого виокремлюють три класи, а саме: вищий (еліта), середній та нижчий (бідні), кожен з яких відповідає своїм характеристикам і, на думку американського соціолога У. Л. Уорнера¹⁰², має свою внутрішню диференціацію.

Вищий клас представлений роботодавцями, керівниками, топ-менеджерами, власниками виробничих потужностей, або ж тими, хто контролює їх, індивідами із найвищими фінансово-майновими статками (багаті). При цьому слід наголосити, що найвищі доходи, якими супроводжуються зазначені позиції, є певним результатом інших стратифікаційних рис (високий рівень освіти, висока кваліфікація, авторитет у керівництві та колективі). Крім того, саме престиж професій та високий рівень доходів зумовлює у представників цього прошарку відповідний стиль життя (володіння нерухомістю, автомобілями, відвідування статусних заходів, рівень відпочинку, придбання товарів та послуг у престижних, статусних закладах, подорожування тощо), який є недоступним для інших класів. Проте всередині еліти особи розподіляються на тих, хто є високопоставленим за народженням, і тих, хто недавно розбагатів.

До середнього класу, що набув свого сучасного розуміння саме в постіндустріальному суспільстві, та який має бути домінуючим у структурі розвинутого суспільства, належать індивіди або групи індивідів, які займають проміжну позицію між двома полярними стратами. Внаслідок цього на них покладається ряд важливих соціальних функцій, зокрема: посередницька (її представники виступають як носії-генератори національної культури, цінностей, норм, суспільних інтересів і, завдяки поширенню притаманної їм культури на нижчі та вищі верстви, відбувається згладжування кутів між світосприйняттям полярних груп); технологічного та соціально-економічного прогресу (в цій верстві зосереджені кадри із найвищою кваліфікацією, інтелектуали та найдіяльніші, а професійний склад середньої стра-

¹⁰² http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3533/УОРНЕР

ти «насичений» представниками різних галузей: від науковців та інженерів, до адміністративного персоналу та дрібних власників); соціального стабілізатора, бо саме його представники (особливо порівняно до нижчої страти) є економічно незалежними, а їхній стиль та спосіб життя лише де в чому може поступатися за якістю та забезпеченістю життю еліти. Це дає їм певну незалежність та впевненість у майбутньому і спонукає задля цього зберігати наявний соціальний порядок.

Нижчий клас представлений малокваліфікованими робітниками або ж, в основній масі, особами без професійної кваліфікації, які виконують відповідну роботу, непрестижну та низькооплачувану. В результаті рівень їх доходу та матеріального забезпечення є низьким, можливості задовольняти потреби та вести спосіб життя, притаманний для даного суспільства, мінімальні, якщо не відсутні взагалі. Нижчий клас можна умовно розділити ще на дві групи: верхня частина якого – це обслуговуючий персонал, ремісники, робітничий клас, а нижня – так зване «соціальне дно» – безпритульні, безробітні, жебраки тощо.

Деякі соціологи виокремлюють і четверту верству суспільства – маргіналів¹⁰³. Однак, на їхню думку, появи цієї верстви передують складні етапи розвитку конкретного суспільства чи держави. А в перехідні періоди маргінальним може бути й усе суспільство.

Так, узагальнюючі усі критерії щодо визначення класів, ще П. Бурд'є розділив їх за кількома основними напрямками, а саме:

- економічний, що включає рівень доходу, наявність у власності рухомого та нерухомого майна, заощаджень, фінансових активів тощо;
- культурний – рівень освіти, особливі знання та вміння, стиль життя;
- символічний – авторитет у колективі, групі, суспільстві, престиж виконуваної справи, репутація;
- соціальний – соціальні зв'язки, ролі, дії.

Не зважаючи на усе різноманіття підходів до визначення соціальних страт, можна стверджувати, що основним стрижнем, який сприяє поглибленню соціальної поляризації суспільства, залишається економічний чинник. Він має причинно-наслідковий характер порівняно з іншими трьома. Наприклад, для того, щоб досягти певного культурно-освітнього рівня, чи працювати на високій посаді в престижній сфері, чи мати соціальні зв'язки не тільки з родиною, колегами, друзями, а й з популярними людьми (діячами культури, мистецтва, політиками та ін.), необхідно мати як мінімум високий рівень доходу та притаманні йому символи (авто, нерухомість, одяг, прикраси тощо). І навпаки, якщо ти маєш високий культурно-освітній рівень, займаєш відповідну посаду в престижній галузі економіки, користуєшся повагою колег та керівництва, то маєш усі шанси отримувати високий рівень доходів, відповідно рівень забезпечення та життя. В результаті економічний чинник є вирішальним для визначення статусу індивіда в суспільстві.

Стратифікація українського суспільства. Свідченням невпинності процесів стрімкого розшарування українського суспільства на дуже бідних та багатих є, з одного боку, вулиці міст (особливо великих) із безхатченками, безпритульними

¹⁰³ До них можна віднести людей, які з тих чи інших причин відмовились від зв'язків з тією стратою, з якої вийшли (а інколи із усім суспільством), а до іншої так і не приєднались. Прикладом може бути стан тих людей, які переїзять із села до великого міста, змінюють своє місце роботи і т.д. Труднощі адаптації, постійне внутрішнє напруження впливають на поведінку маргіналів.

Розділ 5

дітьми, жебраками, а з другого ті ж самі вулиці із дуже дорогими, модними, сучасними авто, магазинами, ресторанами, торговельним центрами тощо. Дисонанс ситуації яскраво простежується і в інформаційних повідомленнях ЗМІ: одні хизуються місцем у рейтингах найбагатших людей планети, а інші – шукають будь-якої допомоги на лікування дітей; дехто купує земельні наділи та мастки, а когось виселяють з дітьми з кімнати в гуртожитку просто неба. На цьому тлі зароджуються тенденції, що загрожують соціальній стабільності будь-якої держави і пророкують нові соціальні катаклізми та трансформації.

Сьогодні українське суспільство значно диференційоване, і досить легко під впливом різноманітних чинників перетворюється та деформується. Але процес формування соціальних груп, особливо нових, та класів зі сталими стратифікаційними ознаками є довготривалим. І досі, після понад двадцяти років існування незалежної України, структура суспільства все ще має деякі риси радянського устрою. І водночас під впливом трансформацій в усіх сферах життя українське суспільство значною мірою набуває все нових рис, які зумовлюють невідворотність подальшого його розшарування.

На відміну від сучасної структури суспільства України, структура тоталітарного суспільства, характерна для Радянського Союзу, офіційно була гомогенною через те, що були відсутні економічні основи її існування (форма власності була або державною, або одержавленою). Але, враховуючи право на існування тільки однієї ідеології – комуністичної, все ж простежувалась певна вертикаль ієрархічних відносин, основною рисою якої було право розпоряджатися власністю і брати участь у її розподілі, виходячи лише із володіння владою. Владою була наділена правляча еліта (вищі верстви партійної, державної номенклатури), всі інші – решта суспільства. Правляча еліта, завдяки неписаним правилам ротації кадрів, унеможлилювала появу в своїх рядах «випадкових» осіб, до того ж, визначала не тільки тип поведінки своїх представників, відкривала їм доступ до привілеїв та пільг, а напрацювала механізм самовідтворення, створивши замкнену страту.

Решта населення майже не піддається розподілу на страти через відчуження від власності, яке, до того ж, майже зводило на нуль принципову різницю між робітниками, колгоспниками та інтелігенцією. Навіть враховуючи відмінності у характері їх праці, освіті, рівні культури, спільним для них усіх було обмеження доступу до фактичного впливу на суспільні процеси, прийняття рішень щодо державного курсу, ідеологічні та ціннісні настанови, слабка диференціація за доходами.

Отже, можна стверджувати, що суспільна структура була жорстко визначеною, позбавленою рухливості, з безліччю прихованих стратифікаційних обмежень та єдиним каналом підвищення соціального статусу – просуванням по партійній лінії.

Зміни економічного, політичного, ціннісно-ідеологічного, культурно-освітнього характеру, які мали місце понад двадцять років тому внаслідок розпаду Радянського Союзу, викликали до життя ряд чинників, що досі формують соціальну структуру українського суспільства. Насамперед, цьому процесу сприяли відновлення права власності, поява диференціації в доходах та, внаслідок цього, виокремлення економічних верств з притаманними тільки їм набором рис, настанов, системою цінностей, поведінкою, культурою та ін.

Посилилося розшарування в суспільстві, але, поряд із цим, з'явилися альтернативні канали підвищення статусу, наприклад, завдяки сімейношлюбним відносинам, політичній чи професійній кар'єрі тощо. Це різноманіття каналів соціальної мобільності зробило соціальну структуру рухливою, а межі страт менш жорсткими.

На жаль, як вже зазначалося вище, в Україні із-за різних обставин межі між соціальними стратами чітко ще не закріпилися, вони є доволі розмитими. Тому взяти за взірць структуру постіндустріального суспільства, що складається із трьох основних страт (багаті, середній клас та бідні), для її застосування в українських реаліях можна тільки схематично. Звісно розділити суспільство на три верстви – не великий клопіт, проте вони не будуть однозначно відповідати закладеним у них характеристикам і не зможуть повноцінно відобразити реальний стан речей.

Нагадаємо, що в рамках соціально-економічних досліджень стратифікації суспільства та його диференціації, з метою визначення соціальних класів обирають такі ознаки, як рівень професійно-освітньої підготовки, статус на ринку праці, ідентифікація себе як представника конкретного класу, рівень доходу, власність. Решта, більш соціальних, ніж економічних, характеристик, як то авторитет у колективі, соціальні зв'язки із сім'єю чи друзями, авторитет, репутація, престиж виконуваної справи, стиль життя (заняття спортом, проведення культурного дозвілля, подорожі та ін.) тощо застосовуються дуже рідко скоріше через індивідуальне сприйняття опитуваними їх самих та їх значущості, вагомості для життєдіяльності.

Отже, щоб пояснити специфіку формування суспільних класів в українських реаліях, розглянемо кожну «межу» класу окремо з точки зору її вагомості щодо віднесення індивіда до певної соціальної страти.

Професійно-освітня підготовка. Система освіти в Україні за роки незалежності зазнала реформування та перетворень із застосуванням новітніх тенденцій та технологій, але кістяк залишився в спадщину від Радянського Союзу. Поряд чи із не найголовнішою зміною в освітньому процесі, якою стала можливість офіційно здобути освіту будь-якого рівня на платній основі, непорушними стовпами виступили обов'язковість та безоплатність загальної освіти для усіх без винятку дітей, а також прагнення населення до обов'язкового здобуття вищої освіти. Так, на сьогодні рівень освіти українців є доволі високим: майже чверть населення віком старше 25 років за даними ОУЖД у 2011 р., мали вищу освіту і близько 40% – повну загальну середню.

В українському суспільстві цей критерій відбору до соціального класу все ще набирає необхідного впливу, оскільки наявність будь-якої вищої чи спеціальної технічної освіти є більш значимою для виокремлення із нижньої страти суспільства – бідних. Так, за даними ОУЖД, у 2011 р. серед осіб, які мали повну вищу освіту, бідних налічувалося тільки 12,3%; зі зниженням рівня освіти питома вага бідних зростає: до 25,3% серед тих, хто має повну загальну середню та незакінчену вищу. Водночас якщо розподілити осіб із певними статками за рівнем освіти, то різниця незначна: серед бідних вищу освіту мають 13,4% та 80,3% загальну середню і незакінчену вищу, а серед небідних – 27,6% та 68% відповідно.

Таким чином, високий рівень освіченості населення дещо нівелює

Розділ 5

впливовість професійно-освітнього чинника на процес розшарування українського суспільства. Йому на підтримку приходить *соціально-економічний статус індивіда (або статус на ринку праці) та галузь економіки*, в якій він задіяний.

З кожним роком на вимогу дня з'являється все більше нових професій та спеціальностей (дизайнер, логіст, ІТ-менеджер, піар-менеджер, програміст, пластичний-хірург тощо), які дають змогу отримати заробіток в рази більший за середній по країні. За даними компанії HeadHunter, в період червня 2010 р. за результатами опрацьованих майже 4 тис. вакансій було складено рейтинг заробітної плати, що пропонувалася роботодавцями за професіями. Рейтинг очолила професія фінансового директора із медіанною заробітною платою в 35 тис. грн./міс., на останній позиції зазначалася професія менеджера з продажу – 4 тис. грн./міс. Зауважимо, що у 2010 р. середня по Україні заробітна плата дорівнювала 2,239 тис. грн./міс., за даними Державної служби статистики України, водночас мінімальну заробітну плату, яка сягала 888,25 грн. на місяць, отримувало близько 23% населення¹⁰⁴. Така ситуація на ринку праці не тільки надає, а й закріплює за професійно-освітнім та соціально-економічним чинниками характеристики фундаментальних.

Отже, ваги освітньому чиннику додає саме престиж виконуваної справи, зумовлений попитом на професію: чим більш престижною є робота, тим вищий дохід вона приносить. І знов вирішальним у процесі розподілу суспільства на соціальні страти є рівень доходу.

Наступний чинник – **суб'єктивний критерій** – при дослідженні структури українського суспільства має деякі особливості. Для населення України характерна дуже низька оцінка власного статусу. Скоріш за все, такий стан речей пов'язаний із порівнянням власного рівня та способу життя не тільки із життєвими стандартами, прийнятими в українському суспільстві, а й зі стандартами економічно розвинених країн. Крім того, хоча «кліше» для порівнянь сформувалося під гнітом процесів різкого збагачення одних та збідніння інших, що мало місце в Україні впродовж 90-х років, проте воно міцно закріпило свої позиції у світосприйнятті населення. Більш наочно про це говорить самоідентифікація населення із певним соціальним класом. Навіть ще у 2011 р. як заможних себе визначили тільки 0,1%, як представників середнього класу – 1,5%, до небідних, але ще не представників середнього класу себе віднесли 38,2%, до бідних – 60,2%.

У цілому населенню України притаманне дуже спрощене уявлення щодо матеріально-майнових ознак різних стратифікаційних груп, що позначається на їх самоідентифікації із певним соціальним класом. Так, чимало українців вважають, що аби належати, наприклад, до середнього класу не обов'язково мати депозити, цінні папери, володіти нерухомістю (включаючи ту, що приносить дохід), користуватися кредитами, мати власний бізнес чи бути працівником нефізичної праці. Також, на думку деяких з них, серед різних джерел доходів представників середнього класу не обов'язково має бути прибуток від бізнесу чи ренти, оскільки достатньо однієї

¹⁰⁴ Інтернет-ресурс: електронне джерело - <http://donbass.ua/news/jobs-and-education/2010/07/13/reitingi-vostrebovannyh-professii-i-zarobotnyh-plat-v-ukraine.html>

високої оплати за кваліфіковану працю, яка і надає можливість потрапити до цього прошарку¹⁰⁵.

Отже, в результаті, при використанні суб'єктивного критерію як межі для розподілу населення на страти, необхідно бути дуже обережним. Знижена самооцінка представників найбільш забезпеченого й середнього класу та самоідентифікація себе із відповідно нижчим класом, свідчатиме скоріш про не-сформовану стратифікаційну структуру суспільства, тоді як знижена самооцінка представників бідного класу може виступати індикатором суспільних настроїв. З огляду на те, що таке повноцінне соціальне утворення, як страта чи клас можуть існувати тільки за умови визнання його членами себе як представників даного класу, то зміщена вага (чи то завищена, чи занижена самооцінка) суб'єктивного критерію потребує балансування. На допомогу в цьому приходять знов-таки економічний чинник.

В сучасній Україні, яка багато чого «залишила собі в спадок» від Радянського Союзу, *влада* також є одним із чинників, що може мати вплив на стратифікацію суспільства. Але зазначимо одразу, він не є вирішальним. З набуттям Україною незалежності процеси трансформації, які мали місце в політичному та економічному устрою країни (особливо інституту власності), нібито реальна можливість обирати та бути обраним, рівень зацікавленості, обізнаності та участі пересічного громадянина у політичному житті країни, створили, здавалося б умови для доволі вільного входження будь-якого члена суспільства до владної верхівки. Проте, сучасні політичні технології разом із авторитетом та репутацією того чи іншого кандидата серед електорату потребують значної фінансової підтримки задля його просування у владу, зокрема на її вищі щаблі. Отже, і ця стратифікаційна ознака не є самостійно-вирішальною, передусім тут має значення саме економічний критерій.

І, нарешті, **економічний критерій**. Багатогранність його прояву – володіння рухомим та нерухомим майном, рівень поточних доходів, рівень споживання, накопичення доходу та заощадження тощо – не дає можливість однозначно враховувати усі його складові для стратифікації саме українського суспільства.

Насамперед, в Україні *володіння нерухомістю* не дає стовідсоткової гарантії для ототожнення індивіда чи домогосподарства із певною соціальною стратою. Це зумовлено тим, що із набуттям Україною незалежності та через економічну кризу, що супроводжувала розпад Радянського Союзу, деякі галузі народного виробництва, в тому числі й будівельна галузь, прийшли до повного занепаду. Внаслідок цих перетворень населення втратило можливість безоплатного (за рахунок держави) отримання житла. Починаючи із 1990 р., обсяги будівництва та введення в експлуатацію нового житла різко скоротилися: якщо на початку періоду в експлуатацію було здано 17 447 тис. м², то вже у 2000 р. (на який припав пік занепаду) – тільки 5 558 тис. м². Ситуація почала набирати зворотних тенденцій тільки із 2001 р. В 2011 р. цей показник становив 9 409,4 тис.м²¹⁰⁶

Натомість українці зіткнулися з іншою проблемою. Перехід до ринкової економіки залишив два шляхи щодо забезпечення власним житлом: або купува-

¹⁰⁵ За даним соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. Електронне джерело: Інтернет ресурс - http://uceps.org/files/category_journal/NSD101_ukr_2.pdf

¹⁰⁶ http://www.minregion.gov.ua/index.php?option=com_k2&view=item&task=download&id=1421&lang=uk

ти його власним коштом, або отримати від родичів як спадщину. На жаль, наявна в Україні статистична база не дає змоги визначити, яким шляхом нерухоме майно, що знаходиться у володінні конкретного домогосподарства, стало його власністю. На це опосередковано може вказати такий показник, як період будівництва житла, але при цьому його слід «перетинати» із віком голови домогосподарства¹⁰⁷. Для визначення структури суспільства не є принциповим шлях отримання майна у володіння. Заслугує на увагу інше: на сьогодні в Україні для більшої частини населення покращення житлових умов становить суттєву проблему через низький рівень доходів (як заробітної плати, так і з альтернативних джерел) та високі ціни на нерухомість. До того ж, неспроможність груп населення з достатньо високим рівнем доходів (характерних для українських реалій) придбати нерухомість зумовлена відсутністю доступної системи іпотечного кредитування, яка діє у розвинутих країнах.

Так, у 2011 р. річний загальний сукупний дохід середньостатистичного українського домогосподарства становив 44 364,2 грн., а вартість одного квадратного метра житла у забудовника (тобто на первинному ринку) – 4 574 грн.¹⁰⁸, відповідно, в середньому по Україні стандартна квартира площею 54 м² має ціну 246 996 грн. Отже, щоб придбати житло українській родині потрібно близько шести років, за умови, що вартість нерухомості не буде зростати, а весь дохід цілком буде спрямовуватися на заощадження для купівлі квартири. Низький рівень доходів стає на заваді й орендування житла для багатьох українців. В одному житловому приміщенні часто проживають по кілька поколінь домогосподарств. За таких умов можливість купити нерухомість іншого призначення з метою одержання додаткового доходу (наприклад, нежитлового фонду для здачі в оренду, земельної ділянки для ведення аграрної діяльності тощо) стає недосяжною.

Тому, з впевненістю можна стверджувати, що серед українців, які мають у володінні житло, земельну ділянку чи іншу нерухомість, домінуючою є частка тих, для кого вона не має економічного характеру, тобто не приносить їм додаткового доходу. Застосування такого економічного критерію, як володіння нерухомістю при стратифікаційному розподілі українського суспільства підвищує похибку щодо ідентифікації індивіда із певною (насамперед з середнім класом) соціальною стратою у класичному розумінні. Критерій «володіння нерухомістю чи майном» не може бути застосований самостійно при визначенні структури українського суспільства, оскільки як представники бідних, так і більшість представників середнього класу не мають можливості його придбати, а основна різниця між ними полягає тільки у рівні доходу.

Таким чином, серед усього різноманіття підходів до визначення структури суспільства та набору чинників, економічний критерій є тим елементом, який дає змогу не тільки провести чітку межу між різними складовими кожного окремо взятого суспільства, а й врахувати їх специфічні характеристики.

Як неодноразово зазначалося вище, структура українського суспільства ще не є чітко визначеною через нестабільність стратифікаційних ознак її складових. На

¹⁰⁷ Так, за даними ОУЖД, у 2011 р. досить незначна частка населення проживала у новому житлі – лише в 7% домогосподарств житло збудоване після 1990 р. А 10,5% домогосподарств проживали у житлі, збудованому ще у першій половині ХХ ст.

¹⁰⁸ Наказ “Про показники опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами України” №31 від 22.01.2008 р

відміну від західних країн, де процес формування структури суспільства був безперервним впродовж багатьох століть, і всі ознаки класовості формувалися навколо економічного чинника (рівня доходів та володіння майном), в Україні процеси розшарування тільки почали закріплювати свої позиції. Але вже сьогодні в структурі українського суспільства чітко можна виокремити п'ять складових.

Отже, відповідно до типових стратифікаційних схем постіндустріального суспільства, в українському наявні тільки дві страти із характерним для них набором ознак – заможні та бідні¹⁰⁹. Середній клас в українських реаліях, на жаль, не відповідає класичним уявленням про нього як такий і, з різних соціально-економічних причин, більше схожий на одну клітину з двома ядрами (середньодохідної та протосередньої), які через єдину притаманну їм відмінність – різниця у рівні доходу – тяжіють до протилежних класів. Тому за певних соціальних, економічних чи політичних обставин представники обох зазначених груп можуть або укріпити свої позиції й набути сталих ознак представників середнього класу чи навіть заможних, або ж втратити набутий статус – і поповнити ряди бідних.

Водночас і верства бідних в Україні також є дуже неоднорідною: в ній – присутні дві групи, соціально-економічний статус яких дуже відрізняється: безпосередньо бідні та вкрай бідні (або злиденні).

В Україні серед усього різноманіття складових економічної нерівності, показник володіння нерухомістю чи іншим майном, як зазначалося вище, не може сприйматися без «але» в рамках дослідження соціальної стратифікації українського суспільства. З огляду на це, доцільно за основний чинник нерівності взяти рівень доходів¹¹⁰. Також часткова відповідність соціальних утворень, наявних в Україні, характеристикам класової структури сучасного суспільства змушує на сьогодні їх розглядати, перш за все, як певні дохідні групи.

За роки незалежності в суспільстві чітко сформувались п'ять дохідних груп або соціальних страт. За даними ОУЖД, у 2011 р. структура суспільства виглядала так: кожен дев'ятий українець є представником заможного класу; кожен п'ятий – середньодохідної групи; найчисленнішою стратифікаційною складовою є протосередня група (46,7%); до класу бідних потрапило 13,7%, решта, або майже кожен одинадцятий – представник вкрай бідних (злиденних).

Заможні, як дохідна група, характеризуються найвищим в Україні рівнем доходу: у них зосереджено 15,9% загальних сукупних ресурсів, тоді як 10,7% злиденних мають у розпорядженні тільки 7,6%. Володіння значними ресурсами та доступ до них надають їм можливості у задоволенні потреб вищого порядку, відкриває доступ до багатьох матеріальних благ (володіння нерухомим майном, земельними ділянками, автомобілями, коштовностями, цінними паперами тощо), а також забезпечує їм високий рівень життя із притаманним тільки їм способом та стилем (для них відкриті можливості для подорожей до будь-якої країни світу, здобуття

¹⁰⁹ Розподіл українського суспільства на страти складається з двох частин: перша – відокремлення двох найнижчих страт – злиденних та бідних, яке відбувається в рамках державної програми боротьби з масштабами бідності. Решта складових визначаються за методом природних розривів за показником сукупних еквівалентних витрат.

¹¹⁰ Зауважимо, що українцям досі притаманно приховувати реальний рівень доходів, оскільки значна їх частка належить до «тіньового» сектору, тому при дослідженні рівня життя населення, зокрема встановлення меж бідності та крайньої бідності, офіційно використовується показник середньодушових витрат, скоригований на шкалу еквівалентності (надалі – сукупні еквівалентні витрати).

освіти у будь-якому навчальному закладі світу, проведення організованого культурного дозвілля із відвідуванням статусних та знакових заходів та закладів, користування усім різноманіттям наявних пропозицій у сфері послуг тощо).

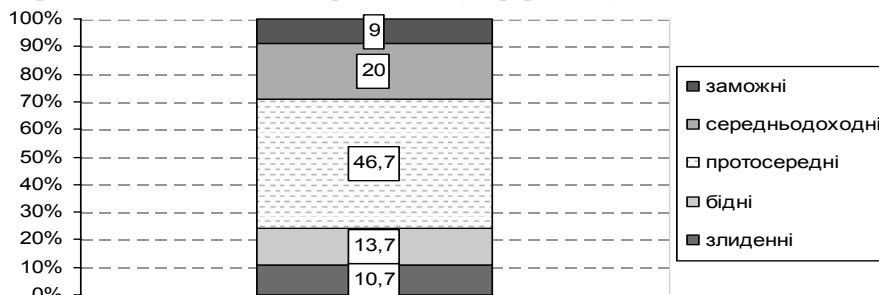

Рис. 5.1. Структура українського суспільства за критерієм матеріального забезпечення (рівнем сукупних еквівалентних витрат), 2011 р., %

В Україні група заможних обмежується 9% населення, її слід охарактеризувати як сталу, оскільки з 2005 р. її питома вага зросла лише на 1%. Проте наявна статистична база не охоплює крайні верстви населення з різних об'єктивних причин. До обстеження не потрапляють багаті (які відмовляються від опитування через небажання витратити свій час на цю процедуру, чи не хочуть афішувати справжній рівень власних доходів та життя, або з інших причин), водночас опитуванням не охоплено і найнижчу частину бідної верстви, зокрема представники «соціального дна». Тому підкреслюємо, що наведені цифри щодо складових структури українського суспільства можуть бути дещо заниженими, але в цілому наведена картина стратифікації в Україні відображає реальний стан.

Середньодоходні – одна із соціальних груп із високим рівнем доходів, що перевищує середній по країні рівень, але дещо поступається доходам вищої страти. На 20% представників середньодоходньої групи припадає 23% загальних сукупних ресурсів, що і обумовлює притаманний їм рівень та спосіб життя. Але, незважаючи на досить високий рівень забезпеченості представників середньодоходньої групи, домінуючою статтею в структурі їх доходів є оплата праці – 54%, тоді як дохід від підприємницької діяльності складає лише 5,7%, дохід від власності – 0,6%. Середньодоходня – це та група, представники якої вже турбуються не тільки про своє теперішнє, а й про майбутнє: вони спроможні робити заощадження (питома вага яких у структурі доходів становить майже 2%), робити внески у недержавні пенсійні фонди, користуватися послугами страхової медицини тощо.

Звісно, рівень доходу середньодоходньої групи дає змогу забезпечити їм не лише мінімальний набір матеріальних благ, а вести в цілому такий спосіб життя, який лише по деяких позиціях поступається представникам заможної групи. Наприклад, здобувати освіту вже не закордоном, а у найпрестижніших державних ВНЗ; неможливість придбати нерухомість замінюється можливістю орендувати необхідне приміщення чи купити його в розстрочку та інше.

Проміжна позиція середньодоходньої групи в структурі українського суспільства, її тяжіння за рівнем доходів до заможних, а також її немала питома вага (кожен п'ятий українець) дає усі підстави розглядати її як певну базу для подальшого

формування та укріплення позицій середнього класу, без якого не може повноцінно функціонувати та розвиватися сучасне суспільство.

Найчисленнішою складовою соціальної структури України є протосередня група – майже 47% населення входить до її складу. Рівень доходів її представників є незначно вищим за офіційно встановлену межу бідності в країні, проте він не є й середнім для суспільства. В руках представників протосередньої групи перебуває 42,8% загальних сукупних ресурсів. Такий рівень доходів вже суттєво позначається на можливостях задовольняти наявні потреби. І хоча ще не йдеться про задоволення тільки мінімальних потреб, проте вони вже змушені пильнувати свої витрати. Представники протосередньої групи обмежені чи навіть позбавлені можливості робити заощадження, змушені відмовлятися від задоволення культурних та духовних потреб на користь фізіологічних, або ж задовольняти потреби вищої ієрархії тільки частково чи зрідка.

У решті позиція протосередньої дохідної групи дуже хитка, вони знаходяться на межі між добробутом та бідністю. Стабільність становища представників протосередньої групи, набуття однозначних рис, які дали б змогу їх чітко ідентифікувати з одним із класів (середнім класом чи класом бідних) та закріплення позицій в них визначається тільки спрямованістю обраного соціально-економічного курсу держави, його результативністю та ефективністю. Яскравим прикладом такого взаємозв'язку є нестабільність чисельності цієї групи: якщо у 1999 р. в структурі населення вона була домінуючою – 57,1%, у 2004 р. – зменшилася майже до 35% (в основному за рахунок переходу до середньодохідної групи, оскільки страта бідних залишилася майже стабільною), у 2005 р. їх налічувалося вже 30,8%, а у 2011 р. – їх частка у соціальній структурі суспільства знову зросла майже до 47%, потягнувши за собою скорочення середньодохідної групи.

Значно меншою часткою (13,7%) представлена дохідна група бідних, на яку припадало тільки 10,7% загальних сукупних ресурсів, а середньомісячний рівень їхніх доходів тільки на 148 грн. перевищував прожитковий мінімум. «Лєвова» частка їх доходів (майже 61%) витрачається на забезпечення продуктами харчування, решта розподіляється по найбільш нагальних потребах, насамперед, на сплату товарів та послуг житлово-комунальної сфери. Звісно соціальна політика держави дає можливість бідним так само, як і особам з більш високим статусом, здобути безоплатно освіту, отримати медичну, юридичну, соціальну та іншу допомогу, але за таких умов про задоволення потреб вищого порядку говорити вже не доводиться, тим більше, що на них просто не вистачає коштів. Недостатність коштів у бідних для відповідності їх рівня та способу життя, прийнятному в українському суспільстві, обумовлюють їх депривацію.

Виокремлення у складі бідних дохідної групи злиднених на практиці використовується вкрай рідко, проте їх численність зумовлює необхідність досліджувати рівень та умови їхнього життя в рамках дослідження стратифікації українського суспільства, реалізації політики щодо зменшення масштабів бідності та зменшення розшарування суспільства.

Про позитивні процеси щодо змін у стратифікаційній структурі українського суспільства свідчить поступове зменшення частки вкрай бідних: якщо у 1999 р. їх було 14,4%, то в 2011 р. 10,7%, де зосереджено тільки 7,6% загальних сукуп-

Розділ 5

них ресурсів українських домогосподарств. Щомісячно середній рівень витрат представників найнижчої соціальної страти українського суспільства складав тільки 93% прожиткового рівня¹¹¹. Відповідно, такий низький рівень доходів злиднення дає змогу забезпечувати лише найнеобхідніші життєві потреби, змушує у всьому себе обмежувати та переважну частину власних доходів спрямовувати на підтримку життєдіяльності (майже 64% загальних сукупних витрат – тільки на продукти харчування).

На сьогодні в Україні рівень добробуту та життя вищого класу продовжує зростати високими темпами, що збільшує відстань між ними та рештою населення (незначним середнім класом та домінуючим прошарком бідних). На тлі означених процесів межі зубожіння та бідності тільки поширюються, яскравим свідченням чого є поява представників (жебраки, безпритульні, злиднені, безробітні та інші) найнижчого прошарку з «соціального дна». Здебільшого наявність цього прошарку не вкладається ні в яку схему розподілу сучасного суспільства на страти, а офіційна статистика з об'єктивних причин не може включити його представників до обстеження. Але в жодному разі не можна залишати поза увагою цю соціальну страту, оскільки вона виступає індикатором соціальної стабільності та рівня добробуту усього суспільства.

Отже, виокремленні нами п'ять дохідних груп в цілому дуже загально демонструють поділ українського суспільства на страти та їх економічну нерівність, особливо якщо спробувати їх зіставити із загальноприйнятою класовою структурою розвинутої країни. І хоча структура все ще не є чітко сформованою, далека від ідеалу, проте трансформаційні процеси, що відбуваються із стратифікаційною структурою в Україні мають позитивний характер. Сучасна структура населення має оптимальну «форму-заготовку» (20% середньодохідних та майже 47% протосередніх) для поступового набуття її складовими класичних рис, змісту та масштабів, характерних для держави зі стабільною ринковою економікою, де середній клас становить більшість населення.

Крім того, зрозуміло, що для розподілу населення України на класи (особливо в рамках подальших досліджень соціально-економічного статусу представників заможних та середнього класу) варто, поряд із рівнем доходу, використовувати інші критерії.

Таким чином, нерівність обумовлює схожість будь-якого суспільства на «листяний пиріг», в якому чітко виокремлюються кілька соціальних шарів із притаманними лише його носіям рівнем освіти, доходом та добробутом, забезпеченістю життєвими благами, способом життя, наявністю привілеїв, прав, обов'язків тощо. Нерівність, покладена в основу виокремлення страт, є невід'ємною рисою суспільства як такого. Соціальна стратифікація засвідчує не тільки різне становище індивідів, груп чи держав, вона є дзеркалом, у якому відображено результати безперервних та нескінченних соціальних, економічних, політичних та інших процесів у суспільстві. Вона підтримується і регулюється різними інституціональними механізмами, постійно відтворюється і модифікується, що є умовою впорядкованого існування будь-якого суспільства та джерелом його розвитку.

Кожне соціальне утворення характеризується багатьма ознаками та склад-

¹¹¹ Середньорічний рівень прожиткового мінімуму у 2011 р. становив 914 грн. на особу на місяць.

ними соціальними зв'язками, які відрізняють його з-поміж багатьох інших, і саме вони формують критерії соціальної нерівності та стратифікації. Однак на сьогодні в Україні чинники формування відповідних соціальних страт мають ряд особливостей, що є специфікою соціальної структури українського суспільства. З набуттям незалежності вирішальним критерієм стратифікаційного розподілу українського суспільства почав виступати (і так є донині) рівень доходу, а не адміністративно-посадовий критерій. Саме величина капіталу є вирішальною при визначенні статусу індивіда в суспільстві, його політичної ваги, доступу до усіх сучасних благ (від здобуття освіти до володіння нерухомістю) та надбань цивілізації, що втілюється у стилі та способі життя представника кожної окремої страти.

Отже, сучасне українське суспільство, незважаючи на стале поглиблення процесів розшарування населення та високий ступінь його диференціації, на жаль, не має чіткої соціальної структури, тим паче зі сталими стратифікаційними ознаками. Їх застосування не завжди дає однозначний результат. Тому в Україні, існуючі соціальні утворення (попри наявність притаманних тільки певній соціальній групі рис, характеристик, узгоджених всередині та протиставлених іншим; масштаб кожної страти, що дозволяє говорити про неї як про клас; роль, яку кожна страта відіграє у суспільному житті) все ще важко назвати класом, вони більше нагадують, за словами П. Сорокіна «кумулятивні групи».

Стратифікація суспільства буде й надалі втрачати стабільність і однозначність. Межі між групами і верствами стануть прозорішими, виникне безліч маргінальних груп з невизначеним чи суперечливим статусом. На перший погляд, ця тенденція нагадує розмивання соціально-класової структури в сучасних західних суспільствах, але, на думку дослідників, така подібність формальна. Позаяк поява відносно однорідних «суспільств середнього класу» характерна для постіндустріалізму, а пострадянські країни не тільки не переросли індустріальної стадії, а й переживають найважчу соціальну кризу, що відкинула їх економіку далеко назад.

5.3. Оцінка впливу міжбюджетних трансфертів на формування нерівності

Принципи, закладені в систему розподілу міжбюджетних трансфертів вирівнювання, цілком відповідають своїй назві та мають потужний вирівнюючий вплив на бюджети регіонів. Проте, за більш тонкого аналізу, виявляється, що вони не враховують фіскальну реакцію регіональних лідерів на зростання обсягів трансфертів, яке справляє помітний дестимулюючий вплив на «фіскальні зусилля» регіонів стосовно нарощування надходжень від власних податкових баз. Таким чином, уряд має використовувати відповідні фіскальні інструменти, де враховується реакція регіонів на зміни у формулі трансферту та можливість стратегічної поведінки, і відмовитись від *ad hoc* рішень.

Нинішній рівень звільнення від оподаткування давно втратив свою функцію непрямой прогресивності. Варто розглянути пропозиції стосовно прив'язки рівня звільнення до прожиткового мінімуму: несправедливо оподатковувати особу, яка отримує заробітну плату на рівні прожиткового мінімуму. Аргументація щодо

механізму надбавок та компенсацій уявляється недоречною. Твердження стосовно того, що великий перелік різних нарахувань та штрафів ускладнюють або навіть унеможливають його, виглядає несерйозно. Реформа ПДФО полягає в тому щоб, при збереженні фіксованих податкових надходжень (надходження-нейтральна реформа), узгодити рівень звільнення від оподаткування із прожитковим мінімумом з відповідним зростанням маргінального податкового рівня.

Використовуючи теорію нечітких множин, доцільно отримати нечіткі розширення класичних індексів нерівності, поляризації і бідності та розробити відповідні методики, що дасть змогу більш адекватніше відображати стан суспільного розширення. Ці індекси менш чутливі (особливо в багатовимірній постановці) до дистрибутивних змін.

Глобальні проблеми та напрями їх вирішення. Сучасний етап соціально-економічного розвитку суспільства, поряд із низкою нерозв'язаних проблем, що залишились у спадщину від ХХ ст., характеризується появою нових глобальних викликів. Справді, перші три чверті ХХ ст. пройшли під знаком технологічного оптимізму. Як лібералізм, так і марксизм у своїй класичній версії виходили із уявлень про необмежені перспективи науково-технічного прогресу, невичерпність ресурсів, які можуть бути залучені в господарський обіг, про безмежні можливості науки. Технологічний оптимізм приводив до оптимізму соціального, до мрій про світле майбутнє, про суспільство достатку без війн та катастроф. Проте наприкінці минулого сторіччя стало очевидним, що такі райдужні надії були безпідставними. Науково-технічний прогрес не зміг забезпечити людей дешевою та екологічно чистою енергією, не зміг нагодувати голодних, гарантувати усім якісну освіту та медичне обслуговування.

Найголовнішим є те, що не вдалося реалізувати нові моделі життєдіяльності та соціального управління. Поряд із втратою ілюзій, є усвідомлення спільних для всіх глобальних проблем. Основним джерелом та наслідком майже всіх глобальних проблем, що дістались у спадок від ХХ ст., є слабкість інфраструктури та постійне зростання міжрегіональної, соціальної та матеріальної нерівності. Отже, як і на початку минулого сторіччя, людство може опинитись в ситуації поділу обмеженого ресурсу. Однак у глобалізованому світі це якісно нова ситуація. Коаліції у такій грі складаються не із соціальних груп, регіонів чи держав, гравцями є транснаціональні структури. Відповідно, начинкою суспільного пирога є не географічні території, корисні копалини, матеріальні або людські ресурси. Боротьба за перерозподіл сфер впливу буде проходити також в інформаційному просторі, в просторі смислів та загальнолюдських цінностей. За такої ситуації важливою є проблема вибору траєкторії соціально-економічного розвитку. Багато рішень, які приймають нині, або стоять на порядку денному, незворотно впливають на соціальну, економічну та технологічну траєкторії розвитку. Тому важливо усвідомлювати між чим і чим доводиться вибирати. Ситуація не здавалась би надто складною, якби вибирати треба було між “добрим” і “дуже добрим”. Та є достатньо підстав вважати, що в багатьох випадках вибирати доведеться між “поганим” і “дуже поганим». Це означає що найважливішим завданням сьогодення є стратегічний соціальний прогноз, важливість якого особливо виразно проявляється на тлі глобальних зрушень, що відбуваються в світі:

1. Глобалізація в фінансовій, економічній, виробничій та соціальній сферах. Фінансові шоки перекидаються із континенту на континент із швидкістю проходжен-

ня електричного сигналу. Швидкість поширення інновацій зростає багаторазово. Як оцінити соціальні наслідки глобалізації? Очевидна необхідність розробки моделей функціонування локальних соціальних структур у глобалізованому світі та впливу глобалізації на рівень добробуту в таких структурах.

2. Глобальний демографічний перехід. Розроблені моделі прогнозують стабілізацію кількості населення Землі до середини ХХІ ст. на рівні 9–12 млрд., що буде супроводжуватись різким зменшенням частки населення розвинутих країн порівняно із країнами, які розвиваються. Різні моделі, що виходять із різних імперативів: демографічного (біологічні особливості людини обмежують подальше зростання людства), технологічного (подальший прогрес не дає можливості істотно зменшити смертність та збільшити тривалість життя) та культурного (культурні фактори не менш суттєві, ніж рівень технологій), прогнозують стабілізацію населення Землі. Розвиток науки, техніки, культури протягом тисячоліть, починаючи з демографічного вибуху часів неолітичної революції, відбувався в умовах демографічного зростання. Зокрема, технологічне зростання обумовлювало можливість зростання демографічного. Якщо така можливість втрачається, це означає необхідність переходу на принципово інші технології, появу інших світоглядних орієнтирів, іншої культури, іншої моралі.

3. Глобальні кліматичні зміни. Завдяки зростанню технологічних можливостей, активне втручання в природні процеси призвело до зміни природного ландшафту цілих регіонів. Звичайно, такі масштаби техногенного втручання не можуть не впливати на клімат та стан довкілля. Зміна середньорічної температури на Землі може означати катастрофічне зростання в одних регіонах та зменшення в інших. Оскільки людство близьке до стану, коли додаткове техногенне навантаження на довкілля може призвести до незворотних процесів, активна протидія процесам, що відбуваються в природі, безперспективна. Тому необхідно знайти спосіб мирного співіснування з природою, щоб не завдати не виправної шкоди майбутнім поколінням.

Найголовнішим питанням на національному рівні є питання ролі та місця України у новому світовому порядку. Сучасні, так звані, гравітаційні моделі нової економічної географії свідчать, що в світі є і перебуває в процесі утворення небагато центрів тяжіння капіталів, технологій та висококваліфікованих трудових сил. З огляду на географічне положення, кліматичні умови, природні ресурси та рівень соціально-економічного розвитку, Україна має усі шанси стати таким гравітаційним центром тяжіння фінансових, технологічних та інформаційних ресурсів у Східній Європі.

Розглянуті вище глобальні проблеми, разом із невирішеними проблемами попередніх періодів, які нам дістались у спадок, висувають принципово нові вимоги до рівня внутрішнього розвитку соціальної теорії та до рівня емпіричних досліджень. Ми знаходимось на етапі формулювання узагальнень та початковій фазі кількісного аналізу соціальних процесів. Епоха соціальних експериментів ХХ ст., в основному невдалих, минула. Вона залишила історичний матеріал, суспільний досвід, за допомогою яких досить точно можна визначити загальні тенденції майбутніх соціальних процесів, соціальної динаміки. Тому сутність наступного етапу може бути виведена із нагальної необхідності уявити майбутнє суспільство. При цьому соціальним експериментам місця немає, рішення, в більшості, мають незворотний характер. Отже, життєвою необхідністю стає довгостроковий стратегічний прогноз соціального розвитку, для якого, однак, необхідне підґрунтя. Таким підґрунтям має стати

теорія соціального вибору, що активно розроблялась впродовж останніх 60 років Нобелівськими лауреатами з економіки К. Ерроу, Ж. Дебре та А. Сенном, їхніми колегами та послідовниками. Числа, рівняння, моделі в розумінні соціальних процесів та їх динаміки відіграють не меншу роль, ніж у природі.

Справедливість як компроміс між рівністю та економічною ефективністю.

Перед будь-яким суспільством стоять два основних завдання: створення споживчих благ та їх розподіл. Яким чином у взаємодії з природою створити максимум благ, як розподілити витрати на їх створення, та як розподілити блага між членами суспільства, керуючись деякими принципами соціальної справедливості? Якщо відома функція індивідуальної корисності (добробуту) кожної особи в суспільстві, як побудувати функцію соціального добробуту і як максимізувати її значення шляхом перерозподілу благ між членами суспільства на основі колективного рішення без втрати ефективності? Це означає, що ми повинні бути спроможні порівняти будь-які два розподіли доходів між членами суспільства і сказати, який із них відповідає більш високому рівню суспільного добробуту. Іншими словами, необхідно вибрати функції соціального добробуту та побудувати на їх основі індекси нерівності й бідності, які задовольняють конкретним математичним властивостям і узгоджені із уявленнями суспільства про принципи соціальної справедливості (морально-етичні постулати). Проте існує багато принципів справедливості: будь-яке суспільство намагається обґрунтувати справедливість своєї системи розподілу, декларуючи прагнення до її вдосконалення. Ці принципи можуть доповнювати один одного, але можуть бути і несумісними¹¹².

Очевидно першим, хто формально аналізував проблему рівності (горизонтальна рівність – до рівних повинно бути рівне ставлення та вертикальна рівність – до нерівних повинно бути нерівне ставлення) був Арістотель. Він зазначив, що принципи справедливості не можуть бути виведені на основі самооцінки, вони можуть бути виведені лише по відношенню до інших, зокрема, справедливість полягає в рівності зобов'язань. Арістотель також розглянув проблему розподілу суспільного блага залежно від внеску кожної особи та проблему компенсації збитків (принцип пропорційності).

Дискусії Пігу та Дальтона із соціалістами на початку двадцятого сторіччя привели до розуміння соціальної справедливості як компромісу між вирівнюючим перерозподілом суспільних економічних благ і загальною ефективністю економіки. Ідеї, які неявно присутні в роботах М. Лоренса та А. Пігу, в явному виді вперше сформулював Х. Дальтон: функція соціального добробуту має бути строго угнутою за Шуром (S – угнутою), відповідно, індекс нерівності, оснований на цій функції, повинен бути строго S – опуклим. Формальне відображення такого розуміння соціальної справедливості економісти називають принципом трансферів Пігу – Дальтона, що є одним із основних принципів економіки добробуту: регресивний

¹¹² У своїй теорії ліберальної егалітарної справедливості Дж. Роулз поєднав принципи соціальної та економічної рівності, асоційовані із європейським соціалізмом, із принципами терпимості, персональних свобод та персональної відповідальності американського лібералізму. Зокрема, на думку Дж. Роулза, в рамках ліберальної егалітарної теорії відхилення від егалітаризму можливе лише на підставі міркувань економічної ефективності. Таким чином, при розподілі додаткового суспільного продукту роулсіанець, передусім, надасть допомогу найменш успішному економічному агенту в суспільстві.

трансфер корисності приводить до зростання нерівності (зменшення суспільного добробуту), а прогресивний трансфер, навпаки, до зменшення нерівності та зростання суспільного добробуту. Оскільки будь-який показник нерівності несе в собі певну характеристику соціального добробуту, на основі наведеного принципу побудовано індекси, які відповідають набагато менш радикальній програмі, ніж егалітарна. Це дає можливість узгодити політичні і соціальні цілі з нормативними економічними рішеннями, спрямованими на зростання суспільного добробуту та зменшення нерівності.

Постає природне запитання: яким чином „ефективність” (економічна доцільність) та „справедливість” (рівність) пов’язані між собою, якою мірою вони є взаємозалежними, які умови приводять до появи такої залежності, і які заходи необхідні для її уникнення? Очевидна доцільність розмежування економічної ефективності та соціальної справедливості. Проте на основі міжособистісних порівнянь добробуту таке розділення чітко провести не вдається. Однак у практичній діяльності постійно виникає потреба у виборі між економічною ефективністю та соціальною справедливістю. Розв’язок проблеми полягає у визначенні функції соціального добробуту та умов функціонування економіки, за яких розмежування між ефективністю і справедливістю стане можливим. Це досягається за рахунок Парето-ефективного розподілу ресурсів, з урахуванням інтересів майбутніх поколінь, та створення відповідних інституціональних умов функціонування економічної системи. Інституціональна інфраструктура є основним регуляторним інструментом розмежування ефективності й рівності та досягнення економічної рівноваги. В економічній теорії вона розглядається як один із основних чинників зростання соціального добробуту. У цій галузі економічної теорії, економіці добробуту, доведено два фундаментальні результати, в яких показано, що головним механізмом покращення соціального добробуту є функціонування повних, прозорих та конкурентних ринків. Фактично, це найбільш важливі теореми економіки взагалі.

Перша теорема добробуту. *Повні та конкурентні ринки гарантують Парето-ефективний розподіл.*

Це означає: якщо для усіх благ існують ринки (повнота) і ці ринки є конкурентними, то перша теорема добробуту гарантує Парето-ефективне розміщення ресурсів. Цей результат іноді називають Теоремою Невидимої Руки А. Сміта. Проте Парето-ефективних розподілів може бути багато, а перша теорема добробуту нам нічого не говорить, яким чином обрати конкретну модель розподілу. Це є важливим наслідком, оскільки світ, у якому одна особа привласнює усі результати економічного зростання, залишається Парето-ефективним, і така ситуація за певних умов може розглядатись як бажана.

Інший результат дає зв’язок між рівністю та ефективністю.

Друга теорема добробуту. *Припустимо, що за допомогою перерозподілу ресурсів (послідовності прогресивних трансферів) досягнута рівність можливостей. За умови функціонування повних та конкурентних ринків може бути отримано будь-який Парето-ефективний розподіл.*

Наведена теорема вимагає деяких пояснень. Припустимо, що при прийнятті рішення постає завдання не отримання Парето-ефективного розміщення ресурсів,

а рівного розподілу з метою скорочення нерівності між багатими та бідними. Тоді, згідно з умовами другої теореми добробуту необхідно централізувати конкретну частину ресурсів і передати ці ресурси бідним. У результаті всі мають однакові ресурси. Згідно з першою теоремою добробуту, ринки є повними та конкурентними (конкуренція досконала та прозора). Тоді, згідно з другою теоремою добробуту, в процесі функціонування ринків обов'язково буде досягнуто Парето-ефективний розподіл.

Друга теорема добробуту має два важливі наслідки. Перший полягає в тому, що теоретично можливо досягти одночасно і Парето-ефективності і рівності. При цьому ми не маємо взаємозв'язку між рівністю та Парето-ефективністю. Другий наслідок полягає у відокремленні рівності та Парето-ефективності. Оскільки повнота та конкурентність ринків гарантовані, спочатку ми можемо досягти Парето-ефективного стану, а потім окремо досягти рівності. І, навпаки, перерозподіляючи ресурси за допомогою послідовності прогресивних трансферів, ми можемо досягти рівності не звертаючи при цьому уваги на ефективність, оскільки остання (за другою теоремою добробуту) може бути досягнута окремо.

Перша та друга теореми добробуту говорять, що роль інституціональної інфраструктури може бути обмежена вирішенням лише двох проблем: перша полягає в тому, що має бути гарантована повнота та конкурентність ринків, друга стосується перерозподілу ресурсів з метою вирівнювання можливостей. Звичайно, що можливість діяти за будь-яким сценарієм не означає, що це може бути реалізовано на практиці. В реальній економіці ринки часто неконкурентні, неповні та непрозорі. Крім того, економічні шоки, науково-технічний прогрес та глобальні зрушення постійно виводять економічну систему із стану рівноваги і змушують запозичати ресурси у майбутніх поколінь. Тоді постає два запитання: якими є імплікації цих результатів на реальну економіку, та що можна сказати щодо практичної ролі інституціональної інфраструктури? Із наведених вище результатів можна зробити два конкретних висновки.

1. *Стосовно значення повноти та конкурентності ринків.* Неможливо одночасно гарантувати конкурентність та рівність можливостей. Проте важливою умовою є сприяння Парето-ефективності. Головною передумовою для цього є конкурентність ринків. Діюча влада, використовуючи свої інституційні можливості, може вибрати один із двох способів впливу на функціонування конкурентних ринків: (а) втручатись у діяльність ринків поки не будуть забезпечені сприятливі умови; (б) не втручатись у діяльність ринків поки не будуть утворені несприятливі умови.

2. *Ключова роль прогресивного перерозподілу.* Друга теорема добробуту говорить, що можливість перерозподілу ресурсів за допомогою послідовності прогресивних трансферів може приводити до зростання соціального добробуту. Обернене твердження також справедливе: неможливість перерозподілу ресурсів за допомогою послідовності прогресивних трансферів погіршуватиме соціальний добробут. Зокрема, неможливість прогресивного перерозподілу може призвести до виникнення небажаних взаємозв'язків між ефективністю та рівністю, більш того, вони можуть стати неминучими.

Таким чином, основною передумовою зростання соціального добробуту в довгостроковому плані є створення інституціональних умов для функціонування

повних, досконалих, конкурентних та прозорих ринків. Такі умови функціонування економіки значною мірою дають змогу змістити акценти із проблем рівності можливостей (соціальної справедливості) на проблеми Парето-ефективності (економічної доцільності).

Аксіоматичне визначення індексів нерівності

Метою порівняння будь-яких двох розподілів доходів є встановлення, який із них відповідає більш високому рівню суспільного добробуту. Іншими словами, необхідно вибрати індекси нерівності, які задовольняють конкретним математичним властивостям і узгоджені із уявленнями суспільства про принципи соціальної справедливості (морально-етичні постулати). Нехай $x = (x_1, x_2, \dots, x_N)$ – вектор доходів N осіб (витрат, корисностей, можливостей) впорядкований по зростанню $x \geq 0$, $i = 1, 2, \dots, N$. μ – середній дохід, e – одиничний вектор $(1, 1, \dots, 1)$ розміру N , Π – довільна перестановка елементів вектора x . Індексом нерівності будемо називати функцію $I(x)$, визначену на додатних розподілах доходів як таку, що $0 \leq I(x) \leq 1$, причому $I(x) = 0$, тоді і тільки тоді, коли, яка задовольняє визначеним нижче властивостям.

1) *Неперервність*. $I(x)$ – неперервна функція. Це звичайна умова регулярності, згідно з якою незначні зміни доходів не можуть приводити до великих змін у значеннях індексів нерівності.

2) *Анонімність*. $I(x) = I(\Pi x)$, де Π – будь-яка матриця перестановок [18]. Ця властивість означає, що при обчисленні нерівності доходів та при порівнянні різних розподілів доходів використовується тільки значення величини доходу, а будь-яка інша інформація нехтується (наприклад, політичні уподобання одержувача доходу).

3) *Популяційний принцип*. $I(x, x, \dots, x) = I(x)$. Тобто об'єднання виборок із однаковим розподілом доходів не змінює нерівність. Популяційний принцип, запропонований Дальтоном, дає можливість порівнювати нерівність між групами, які складаються із різної кількості осіб.

4) *Інваріантність до шкали*. Індекс нерівності є відносним індексом (однорідним порядку нуль за рівнем доходів), тобто $I(x) = I(\lambda x)$ для будь-якого дійсного скаляра $\lambda > 0$. Ця властивість також встановлює, що рівнопропорційне збільшення усіх доходів не змінює нерівність.

5) *Інваріантність до переносу*. Індекс нерівності є абсолютним індексом, якщо $I(x) = I(x + \alpha e)$ для будь-якого дійсного скаляра такого, що $x_i + \alpha > 0$, $i = 1, 2, \dots, N$. Ця властивість також встановлює, що такий індекс не змінює значення при додаванні однакової величини до кожного доходу.

6) *Принцип трансферів Пігу–Дальтона*. $I(y) < I(x)$ ($I(y) > I(x)$), якщо розподіл отриманий із розподілу за допомогою прогресивного (регресивного) трансферу. (Трансфер називається прогресивним, якщо частину доходу від багатшої особи передають біднішій без зміни їх рангу у розподілі доходів. При регресивному трансфері, навпаки, передають частину доходу від біднішої особи до багатшої, збільшуючи нерівність).

7) *S-опуклість* (опуклість за Шуром). Індекс нерівності $I(x)$ є строго S-опуклим. Це еквівалентно тому, що $I(x) > I(Ax)$, де A – будь-яка бістохастична (проте, не перестановочна) матриця. Це також означає, що індекс нерівності одночасно задовольняє анонімності та принципу трансферів Пігу – Дальтона.

8) *Принцип трансферної чутливості*. Прогресивний трансфер між особа-

ми із заданою різницею у доходах повинен мати більше значення, якщо ці доходи нижчі. Принцип трансферної чутливості вимагає, щоб нерівність зменшувались, коли має місце композитний трансфер (тобто комбінація прогресивного та регресивного трансферів, причому перший має місце за нижчих доходів), який не змінює дисперсію доходів. Позиційна версія принципу трансферної чутливості вимагає, щоб прогресивний трансфер між особами із заданою часткою виборки між ними мав більше значення на нижчому рівні доходів.

9) *Адитивна декомпозиція нерівності (адитивна сепарабельність)*. Індекс нерівності може бути представлений у вигляді:

$$I(x) = I(x_1, x_2, \dots, x_{n_k}) = \sum_{i=1}^k W_i \left(\frac{\mu_i}{\mu} \right) I(x_i) + I_{Bk} = I_{Wk} + I_{Bk}, \quad (5.7)$$

де I_{Bk} – міжгрупова нерівність, I_{Wk} – сума внутрішньогрупових нерівностей, $\sum_{i=1}^k n_i = n$, μ_i – середній дохід i -ї групи, $i=1, 2, \dots, k$. Адитивна декомпозиція означає інформаційну децентралізацію: виборка може бути розкладена на довільну кількість підгруп. Клас індексів нерівності Аткінсона може бути розкладений мультиплікативно.

Комбінування різних аксіом дає можливість однозначно, з точністю до монотонного перетворення, отримати функціональну форму будь-якого індексу нерівності (Аткінсона, Бонферроні, Джині, узагальненої ентропії, відносного або абсолютного).

Функції соціального добробуту та індекси нерівності

Функція соціального добробуту є середнім зваженим значенням індивідуальних корисностей. Розглядаючи нерівність доходів, припускається, що зменшення значення індексу нерівності, за умови постійного середнього доходу, приводить до зростання соціального добробуту. Індекс нерівності, який може бути отриманий із функції соціального добробуту (і навпаки), називають *етичним*. Якщо функція соціального добробуту $W(x)$ є однорідною порядку 1, а відносний індекс нерівності $I(x)$ задовольняє умові $0 \leq I(x) \leq 1$, то між ними є взаємно однозначна відповідність. Згідно із підходом Аткінсона–Кольма–Сена, цей взаємозв'язок має такий вигляд:

$$W(x) = \mu(x)(1 - I(x)), \quad (5.8)$$

де $\mu(x)$ – середній дохід. Друга компонента у правій частині (5.8) інтерпретується як втрата частки добробуту, спричинена наявністю нерівності в суспільстві. Для відносних індексів нерівності Аткінсона, Бонферроні, Джині та узагальнення Дональдсона–Веймарка індексу Джині отримуємо:

$$\begin{aligned}
 A_\varepsilon(x) &= \begin{cases} 1 - \left\{ \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \left[\frac{x_i}{\mu} \right]^{1-\varepsilon} \right\}^{1/(1-\varepsilon)}, & \varepsilon \geq 0, \varepsilon \neq 1 \\ 1 - \left\{ \prod_{i=1}^N \frac{x_i}{\mu} \right\}^{1/N}, & \varepsilon = 1 \end{cases} \Leftrightarrow W_A(x) = \begin{cases} \left\{ \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N [x_i]^{1-\varepsilon} \right\}^{1/(1-\varepsilon)}, & \varepsilon \geq 0, \varepsilon \neq 1 \\ \left\{ \prod_{i=1}^N x_i \right\}^{1/N}, & \varepsilon = 1 \end{cases} \\
 B(x) &= 1 - \frac{1}{N\mu} \sum_{i=1}^N \frac{1}{i} \sum_{j=1}^i x_j \Leftrightarrow W_B(x) = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{1}{i} \sum_{j=1}^i x_j \\
 G(x) &= 1 - \frac{1}{N^2\mu} \sum_{i=1}^N (2(N-i)+1)x_i \Leftrightarrow W_G(x) = \frac{1}{N^2} \sum_{i=1}^N (2(N-i)+1)x_i \\
 G_{Dw,\alpha}(x) &= 1 - \frac{1}{\mu} \sum_{i=1}^N \left[\left(\frac{i}{N} \right)^\alpha - \left(\frac{i-1}{N} \right)^\alpha \right] x_i, 0 < \alpha < 1 \Leftrightarrow W_{G_{Dw}}(x) = \sum_{i=1}^N \left[\left(\frac{i}{N} \right)^\alpha - \left(\frac{i-1}{N} \right)^\alpha \right] x_i
 \end{aligned}$$

Згідно із підходом Кольма–Блеккорбі–Дональдсона, функція соціального добробуту може бути отримана із абсолютного індексу нерівності за наступним виразом:

$$W(x) = \mu(x) - I_A(x), \quad (5.9)$$

де $I_A(x) = \mu(x)I(x)$ – абсолютний індекс нерівності, тобто індекс, який задовольняє аксіомі інваріантності до переносу. Індекс нерівності є абсолютним індексом, якщо $I(x) = I(x+\alpha e)$ для будь-якого дійсного скаляра такого, що $x_1 + \alpha > 0$, $i=1, 2, \dots, N$. Ця властивість також встановлює, що такий індекс не змінює значення при додаванні однакової величини до кожного доходу.

Згідно із (5.8), $(1-I(x))\%$ сукупних доходів суспільства може бути розподілено порівну, і при цьому досягається такий же рівень соціального добробуту, як і при поточному розподілі. Згідно із (5.9), якщо дохід кожної особи становить $\mu(x) - I_A(x)$, то рівень соціального добробуту збігається із рівнем, досягнутим при поточному розподілі.

Перерозподіл та ефективність.

При порівнянні розподілів доходів F_1 та F_2 із середніми значеннями μ_{F_1} та μ_{F_2} і узагальненими кривими Лоренса GL_{F_1} та GL_{F_2} справедлива така теорема:

Теорема 1. Припустимо, що $\mu_{F_1} < \mu_{F_2}$, $F_1 >_R F_2$, GL_{F_1}, GL_{F_2} перетинаються один раз та $\mu_{F_1}(1 - G_{F_1}(v)) \geq \mu_{F_2}(1 - G_{F_2}(v))$. Тоді $W(F_1) > W(F_2)$ для усіх функцій соціального добробуту Яаарі, які задовольняють умовам:

а) $w'(q) \leq 0$, $w''(q) \geq 0$, та

$$б) -\frac{w'(1)}{w(1)} \geq \frac{2(\mu_{F_1} - \mu_{F_2})}{\mu_{F_1}(1 - G_{F_1}(v)) - \mu_{F_2}(1 - G_{F_2}(v))}, \quad (5.10)$$

Умова (5.8) завжди виконується для усіх функцій соціального добробуту Яаарі, які задовольняють принципу трансферів Пігу – Дальтона та принципу позиційної трансферної чутливості. В правій частині (5.8) вказана нижня границя, вище якої добробут розподілу доходів F_1 кращий, ніж добробут розподілу доходів F_2 , за усіма функціями соціального добробуту Яаарі. Теорема 1 у явному вигляді встановлює взаємозв'язок між рівністю та ефективністю, який неявно присутній в будь-якій функції соціального добробуту. Цей результат встановлює можливість заміщення між рівністю та ефективністю у випадку, коли узагальнені криві Лоренса перетинаються. При перетині кривих виникає колізія: чи можливий, і до якої міри, зрівнюючий перерозподіл доходів у суспільстві із нижчим рівнем середніх доходів так, щоб воно розглядалось як таке, що має вищий рівень суспільного добробуту. Для прикладу розглянемо два суспільства A та B . Нехай $F_A, F_B, \mu_A, \mu_B, G_A(v), G_B(v)$ – функції розподілу доходів, середні доходи та значення індексів - Джині, відповідно. Із умов теореми 1 отримуємо: $\mu_A / \mu_B \geq [1-G_B(v)]/[1-G_A(v)]$. Очевидно, що при $v=1$ рівень суспільного добробуту оцінюється виключно за середніми доходами. Тому будемо розглядати дистрибутивно-чутливі індекси нерівності S -Джині. Припустимо, що середній дохід у суспільстві A становить 75% середнього доходу суспільства B , а значення індексу S -Джині, $G_A(v)=0,25$. У такому випадку рівень добробуту в суспільстві A буде розглядатись як вищий, лише якщо нерівність в суспільстві B вища $0,4375$ ($G_B(v) > 0,4375$). Це також означає, що якщо в результаті економічного зростання середні доходи зросли на 25%, і цей процес супроводжувався збільшенням нерівності, то критичним значенням індексу Джині є $G_A(v=2) = 0,4375$. Таким чином, функція соціального добробуту Сена буде вказувати на покращення суспільного добробуту навіть при зростанні нерівності, якщо при цьому значення коефіцієнта Джині буде не вищим $0,4375$. Отже, теорема 1 говорить, що якщо в суспільстві встановлені ефективні інституціональні перешкоди неконтрольованому зростанню нерівності, економічне зростання приводить до зростання суспільного добробуту, виміряного за допомогою будь-якої функції соціального добробуту Яаарі. Тобто, немає потреби відволікати ресурси на вирівнювання доходів за рахунок втрати ефективності. Це також означає, що не виникає інституційної колізії ефективність – рівність: існує люфт нерівності, $G_{start}(v)$, $G_{critical}(v)$, де $G_{start}(v)$ – початкове значення а $G_{critical}(v)$ – критичне значення індексу S -Джині, в межах якого економічне зростання приводить до зростання суспільного добробуту за будь-якою функцією соціального добробуту Яаарі. В таблиці 5.10 наведено критичні значення індексу S -Джині залежно від рівня економічного зростання та початкових значень нерівності.

При зростанні початкового рівня нерівності, люфт нерівності, за якого економічне зростання приводить до зростання суспільного добробуту, звужується. Це означає, що при вищому початковому рівні нерівності інституціональні важелі протидії зростанню нерівності повинні бути потужнішими.

Аналогічно таблиці 5.10, можна обчислити критичні значення індексу S -Джині, за яких економічний спад не буде приводити до зменшення суспільного добробуту. Ці значення наведено в таблиці 5.11.

Таблиця 5.10.

Критичні значення індексу S-Джині

Рівень зростання (%)	Початкові значення індексів S-Джині				
	0.2	0.3	0.4	0.5	0.6
1	0.2079	0.3069	0.4059	0.5049	0.6040
2	0.2157	0.3137	0.4118	0.5098	0.6078
3	0.2233	0.3204	0.4175	0.5146	0.6117
4	0.2308	0.3269	0.4231	0.5192	0.6154
5	0.2381	0.3333	0.4286	0.5238	0.6190
6	0.2453	0.3396	0.4340	0.5283	0.6226
7	0.2523	0.3458	0.4393	0.5327	0.6262
8	0.2593	0.3519	0.4444	0.5370	0.6296
9	0.2661	0.3578	0.4495	0.5413	0.6330
10	0.2727	0.3636	0.4545	0.5455	0.6364

Таблиця 5.11.

Критичні значення індексу S-Джині за умов економічного спаду

Рівень зростання (%)	Початкові значення індексів S-Джині				
	0.2	0.3	0.4	0.5	0.6
-1	0.1992	0.2929	0.3939	0.495	0.596
-2	0.1837	0.2857	0.3878	0.4898	0.5918
-3	0.1753	0.2754	0.3814	0.4845	0.5876
-4	0.1667	0.2783	0.375	0.4792	0.5833
-5	0.1579	0.2632	0.3684	0.4737	0.5789
-6	0.1489	0.2553	0.3617	0.4681	0.5745
-7	0.1398	0.2473	0.3548	0.4624	0.5699
-8	0.1304	0.2391	0.3478	0.4565	0.5662
-9	0.1209	0.2308	0.3407	0.4505	0.5604
-10	0.1111	0.2222	0.3333	0.4444	0.5556

Отже, для того щоб компенсувати негативний вплив економічного спаду на суспільний добробут, який приводить до зменшення середніх доходів на 5% при початковому значенні індексу нерівності $G = 0.3$, необхідно перерозподілити суспільний продукт таким чином, щоб значення індексу Джині було не вищим $G = 0.2632$.

Компромісне (центристське) ставлення до нерівності (компромісні індекси нерівності).

До нерівності у розподілі добробуту в суспільстві можна ставитись просто як до дисперсії (наприклад, доходів), або вона може розглядатись як несправедливість. Бідність однозначно розглядають як несправедливість. Після досліджень Аткінсона, Кольма та Сена загальноприйнятим способом визначення відповідних індексів є аксіоматичний метод. При цьому важливу роль відіграє використана аксіома

(принцип) інваріантності: за яких змін у розподілі доходів нерівність, виміряна за відповідним індексом, залишається постійною. Найчастіше використовують дві аксіоми інваріантності: інваріантність до масштабу та інваріантність до переносу. У першому випадку нерівність у розподілі доходів залишається фіксованою при рівнопропорційному зростанні усіх доходів. Такі індекси називають відносними (формально, це однорідні порядку нуль функції). У другому випадку – це абсолютні індекси, тобто, індекси, які не змінюють значення при рівновеликому зростанні усіх доходів¹¹³. С.-К. Кольм із посиланням на дебати, які точились навколо Гренельських угод¹¹⁴ 1968 року, використав терміни «права» (відносні індекси) та «ліва» (абсолютні індекси) точка зору на нерівність і запропонував клас центристських (компромісних) індексів нерівності.

Таким чином, для центриста рівнопропорційне зростання усіх доходів означає зростання нерівності (для правого політика нерівність при цьому не змінюється), а рівновелике зростання – зменшення нерівності (для лівого політика нерівність не змінюється). Зазначимо, що у цьому контексті можуть бути побудовані індекси, які формально можна назвати ультраправою та ультралівою точками зору. Після впливової роботи Кольма запропоновано кілька компромісних принципів інваріантності (та, відповідно, індексів нерівності): α - нерівність, μ - нерівність, η - нерівність, (x, π) - нерівність, (v, π) - нерівність, (δ, π) - нерівність тощо. Відомим компромісним принципом інваріантності є «принцип справедливого компромісу» Кртші, згідно із яким 50% додаткового суспільного продукту розподіляється серед учасників порівну, а 50% – рівнопропорційно поточним доходам, та відповідний індекс нерівності при цьому не змінює свого значення.

Справедливість та податкові реформи

Більшість податкових систем побудовані за принципом прогресивності. Ідея полягає у використанні прогресивного оподаткування як політичного інструменту для скорочення нерівності в розподілі доходів та забезпечення дистрибутивної справедливості. Маргінальний рівень податків у строго прогресивній податковій системі має бути більшим за середнім податковий рівень, і вони повинні бути зростаючими функціями доходів. Запровадження мінімального рівня доходів, що не оподатковується, дає можливість розрізнити пряму прогресивність, коли немає звільнення від оподаткування, від непрямої прогресивності, коли таке звільнення має місце. Концепція непрямої прогресивності є основою для так званої лінійної (пласкої) податкової системи. Проте в Україні рівень звільнення від оподаткування давно втратив свою функцію непрямої прогресивності. Варто розглянути пропозиції стосовно прив'язки рівня звільнення до прожиткового мінімуму: несправедливо оподатковувати особу, яка отримує заробітну плату на рівні прожиткового мінімуму. Аргументація щодо механізму надбавок та компенсацій уявляється недоречною. Твердження стосовно того, що великий перелік різних нарахувань та штрафів це ускладнюють або навіть унеможливають, виглядають недоречно.

Реформа податку на доходи фізичних осіб на засадах справедливості та при відсутності дестимулюючих впливів полягає у наступному:

¹¹³ Частка бідних – це єдиний індекс, який одночасно є відносним та абсолютним.

¹¹⁴ В Гренельських угодах декретувалось рівнопропорційне зростання заробітної плати для усіх зайнятих. Кольм відмітив (стор. 419), що «радикали відчують лють і ошуканість: з їхньої точки зору це значне зростання нерівності»

1. Для побудови прогресивної податкової системи, яка скорочує нерівність, за збереження фіксованих податкових надходжень (надходження-нейтральна реформа), доцільно запровадити пропорційний податок із постійним маргінальним податковим рівнем, якщо має місце гарантоване звільнення від оподаткування на рівні прожиткового мінімуму. Це гарантує прогресивність, оскільки середній податковий рівень залишається зростаючим завдяки тому, що частка сукупного доходу, звільненого від податку, при зростанні доходів зменшується.

2. Для самозайнятих, малого та середнього бізнесу доцільно запровадити індивідуалізований прогресивний фіксований податок, що не збурює поведінку виробника й споживача і більшою мірою відповідає принципам горизонтальної та вертикальної рівності (справедливості).

3. При реформуванні існуючої пласкої податкової системи у бік збільшення постійного маргінального податкового рівня та гарантованого рівня звільнення від податкових зобов'язань необхідно враховувати вплив такої реформи на рівень міжгрупової поляризації.

4. Принцип рівності втрати корисності є одним із найбільш відомих методів побудови податкових систем, згідно із яким податкові зобов'язання платників податків повинні бути рівними за втратою корисності. В Європейському Союзі останнім часом дискутується питання запровадження додаткового податку на засадах рівнорозподіленості втрат корисності, за рахунок надходжень якого повинен фінансуватись бюджет Євросоюзу. В контексті євронамагань України, доцільно розглянути таку можливість (принаймі, як модельний випадок).

5. Для забезпечення принципів справедливості, скорочення нерівності та бідності в суспільстві, доцільно розглянути можливість запровадження податкових реформ, в яких скорочення податку на споживання одного блага (предмети першої необхідності) фінансуються за рахунок збільшення податку на споживання іншого блага (предмети розкошів) за умови нейтральності по податкових надходженнях.

6. Доцільно розробити моделюючий стенд, інформаційно-аналітичну систему та «арсенал» фіскальних інструментів (моделей можливих фіскальних реформ), що дасть можливість відійти від хибної практики аналізу сценарних варіантів у податковій та бюджетній політиці.

Реформа пласкої податкової системи

Припустимо, що лінійна податкова система $t_1(x, m_1, b_1)$ замінюється нейтральною за надходженнями системою $t_2(x, m_2, b_2)$ із вищим маргінальним рівнем податків, $m_2 > m_1$, вищим рівнем звільнення від податкових зобов'язань, $b_2 > b_1$. В результаті отримуємо розподіл післяподаткових доходів із нижчими нерівністю і поляризацією.

Сенс такої реформи полягає у прив'язці рівня звільнення від оподаткування до прожиткового мінімуму зі збереженням сукупного обсягу податкових надходжень (принцип нейтральності за надходженнями).

Якщо функції податкових зобов'язань перетинаються один раз, причому нова функція перетинає стару знизу, то крива Лоренса нового післяподаткового розподілу буде домінувати над кривою Лоренса післяподаткового розподілу старої податкової системи. Усі особи з доходами нижчими точки перетину двох функцій, x^* , за умо-

ви $t_2(x, m_2, b_2)$ мають вищі доходи-нетто, ніж за умови $t_1(x, m_1, b_1)$. У всіх осіб із доходами вищими x^* доходи-нетто зменшились. Таким чином, перехід від $t_1(x, m_1, b_1)$ до $t_2(x, m_2, b_2)$ означає перерозподіл доходів на користь бідних. У цьому випадку має місце міжгруповий прогресивний трансфер, що приводить до зростання відносних середніх доходів біднішої групи. Загальна та міжгрупова нерівність зменшуються. Отже, поляризація також зменшується.

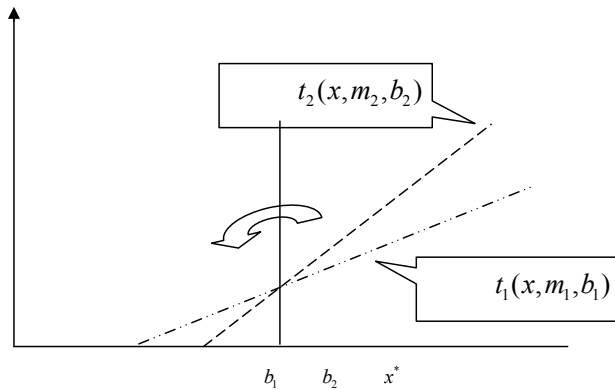

Рис. 5.2. Реформа лінійної податкової системи: система $t_1(x, m_1, b_1)$ замінюється системою $t_2(x, m_2, b_2)$ із вищим маргінальним рівнем податків, вищим рівнем звільнення від податкових зобов'язань та нижчими нерівністю і поляризацією

Твердження 1. Нехай для довільної лінійної податкової системи $t(x, m, b)$ шляхом збільшення маргінального податкового рівня t та відповідного рівня звільнення від податкових зобов'язань b , за умови фіксованого об'єму податкових надходжень, отримується лінійна податкова система $t_1(x, m_1, b_1)$. Тоді застосування $t_1(x, m_1, b_1)$ дає розподіл післяподаткових доходів, який домінує за Лоренсом, розподіл, отриманий за допомогою $t(x, m, b)$, а тому має меншу нерівність за будь-яким індексом нерівності. Крім того, оскільки така трансформація податкової системи означає чистий міжгруповий прогресивний трансфер, новий післяподатковий розподіл доходів має нижчий рівень поляризації.

Аксиоматичне визначення багатовимірних індексів

Узагальнення традиційного визначення добробуту для того, щоб врахувати багатовимірну природу якості життя, вимагає також узагальнення наявних методик або, за необхідності, розробки нових. Проте адаптація існуючих методик не завжди проста і не завжди можлива. Формальний аналіз багатовимірної нерівності започаткував Кольтм. Головний його внесок полягає в отриманні багатовимірного узагальнення принципу трансферів Пігу–Дальтона. Аткінсон та Бургіньон запропонували критерій домінованості для встановлення умов, за яких один багатовимірний розподіл є більш нерівним, ніж інший. При цьому враховується кореляція між розподілами різних компонент добробуту, що є новою характерною рисою багатовимірного аналізу. Проте, на практиці в багатовимірному контексті умови домінованості задовольняються рідко. Тому особливо корисним є використання багатовимірних індексів. Аналогічно одновимірному випадку, багатовимірні індекси нерівності визначаються аксіоматично.

Розглядаємо множину із N осіб (домогосподарств, регіонів тощо), кожна із яких характеризується набором K атрибутів. Багатовимірний розподіл є $N \times K$ матрицею $X = (x_{ik})$, $i = 1, 2, \dots, N$; $k = 1, 2, \dots, K$. x_{ik} – значення атрибуту k особи i , x_i – вектор-рядок атрибутів особи i , x^k – вектор-колонка розподілу значень атрибуту k , $k = 1, 2, \dots, K$. Багатовимірним індексом нерівності будемо називати дійснозначну функцію $I(X)$, яка агрегує інформацію стосовно заданого багатовимірного розподілу. Кожна функція I повинна задовольняти конкретному набору властивостей (аксіом) та деяким критеріям мажоризації. При цьому необхідно визначити: 1) структуру зважування (w_1, w_2, \dots, w_K) , тобто важливість внеску кожного атрибуту в індивідуальний добробут; 2) рівень змішуваності між кожною парою атрибутів β_{kt} , $\forall k, t = 1, 2, \dots, K$; 3) ставлення (міру антипатії) до нерівності в просторі добробуту (α). Значення усіх цих параметрів, як правило, залежить від множини аксіом (бажаних властивостей), яким повинен задовольняти багатовимірний індекс, та від його функціональної форми. Вагові коефіцієнти можуть бути визначені за одним із трьох способів: 1) усім атрибутам надається однакова вага ($w_1 = w_2 = \dots = w_K$); 2) вагові коефіцієнти встановлюються за деяким нормативним критерієм, причому принаймні для однієї пари атрибутів $w_i \neq w_j$, $i \neq j$; 3) для визначення вагових коефіцієнтів використовують відомі методики аналізу даних (такі багатовимірні процедури, як факторний аналіз, кластерний аналіз, метод аналізу ієрархій тощо). Якщо для усіх атрибутів є ринкові ціни, вони також можуть бути використані як основа для визначення вагових коефіцієнтів (очевидно, що в контексті багатовимірного добробуту, для багатьох атрибутів ринкові ціни не існують).

Розглянемо властивості (аксіоми), яким повинен задовольняти багатовимірний індекс нерівності (це безпосереднє узагальнення аксіом, запропонованих Шорроксом в одновимірному контексті):

1) *Неперервність*. $I(X)$ – неперервна функція. Це звичайна умова регулярності, згідно з якою незначні зміни значення будь-якого атрибута не можуть приводити до великих змін у значеннях індексу нерівності.

2) *Анонімність*. $I(X) = I(\Pi X)$, де Π – будь-яка $N \times N$ матриця перестановок. Ця властивість означає, що при обчисленні багатовимірної нерівності та при порівнянні різних багатовимірних розподілів використовують лише значення атрибутів, а будь-яка інша інформація нехтується (наприклад, політичні уподобання особи).

3) *Популяційний принцип*. $I(X, X, \dots, X) = I(X)$. Тобто об'єднання вибірок з однаковим розподілом атрибутів не змінює нерівність. Популяційний принцип, запропонований Дальтоном, дає можливість порівнювати нерівність між групами, які складаються із різної кількості осіб.

4) *Нормалізація*. Якщо кожна особа має однаковий набір атрибутів ($x_i = x^*$, $i = 1, 2, \dots, N$), тобто має місце повна рівність, то $I(x^*, x^*, \dots, x^*) = I(X^*) = 0$.

5) *Інваріантність до шкали*. Індекс нерівності є відносним індексом (однорідним порядку нуль по усіх атрибутах), тобто рівнопропорційне зростання усіх K атрибутів усіх N осіб не змінює багатовимірну нерівність. $I(x) = I(\lambda x)$ для будь-якого дійсного скаляра $\lambda > 0$. Ця властивість також встановлює, що рівнопропорційне збільшення усіх доходів не змінює нерівність.

6) *Інваріантність до переносу*. Індекс нерівності є абсолютним індексом, якщо додавання константи до кожного атрибута для усіх осіб не змінює нерівність

тобто $I(X+aI)=I(X)$, де I – одинична матриця. Якщо атрибути виміряні в різних одиницях, використовується посилена версія інваріантності: додавання константи a_k до кожного із $k=1,2,\dots,K$ атрибутів для усіх осіб не змінює нерівності, тобто, $I(X+A)=I(X)$, де A – матриця $N \times K$ із (a_1, a_2, \dots, a_K) стовпчиками. Багатовимірною інваріантність до переносу є узагальненням «лівого» ставлення до нерівності за доходами С.-К. Кольма.

7) *Декомпозиція нерівності (адитивна сепарабельність)*. У своїй найслабшій версії властивість декомпозиції означає, що загальна нерівність може бути представлена як функція підгрупових середніх значень, величини підгруп та підгрупових нерівностей. Більш сильною властивістю є адитивна сепарабельність. Багатовимірний індекс нерівності є адитивно сепарабельним, якщо він може бути представлений у вигляді суми двох компонент: внутрішньогрупової та міжгрупової нерівності, де внутрішньогрупова компонента є зваженою сумою нерівностей у підгрупах:

$$I(X) = I(X_1, X_2, \dots, X_G) = \sum_{g=1}^G w_g I(X_g) + B = I_w + B, \quad (5.11)$$

де X_1, X_2, \dots, X_G – розбиття розподілу X на G груп, B – міжгрупова компонента. Можна розрізнити адитивну сепарабельність за популяційними підгрупами та за атрибутами.

Перелік властивостей, яким має задовольняти багатовимірний індекс нерівності, повинен бути доповнений критеріями домінованості. Дослідження критеріїв домінованості в контексті багатовимірних індексів нерівності започатковане С.-К. Кольмом. Перші два критерії домінованості є узагальненням одновимірного принципу трансферів Пігу–Дальтона. Третій критерій розглядає кореляцію між розподілами атрибутів (що є виключно специфікою багатовимірного розподілу).

8) *Рівномірна домінованість Пігу–Дальтона*. Нехай $T = \alpha E + (1-\alpha)\Pi$, $0 < \alpha < 1$, де E – одинична матриця, Π – матриця перестановок. Багатовимірний індекс нерівності задовольняє принципу рівномірної домінованості Пігу–Дальтона, якщо $I(X) > I(XT)$.

9) *Рівномірна домінованість*. Багатовимірний індекс нерівності задовольняє принципу рівномірної домінованості, якщо $I(X) > I(XB)$, де B – бістохастична матриця $N \times N$: множення матриці атрибутів X на бістохастичну матрицю зменшує нерівність розподілу атрибутів.

10) *Кореляційно зростаюча домінованість*. $I(X) < I(Y)$, якщо розподіл атрибутів отримано із розподілу шляхом перестановки рядків та скінченною послідовністю трансферів, які збільшують кореляцію між атрибутами. Іншими словами, чим більша кореляція між атрибутами, при їхніх заданих маргінальних розподілах, тим більша багатовимірною нерівність. Цей критерій враховує ідею компенсації нерівності серед різних атрибутів.

Останній критерій домінованості критикували Бургіньон та Чакраварті на тій підставі, що в ньому неявно припускається, що атрибути є субститутами. Насправді, деякі атрибути можуть бути доповнювачами.

Доведено, що за наведених вище аксіом, багатовимірні індекси мають функціональну форму CES (тобто, є функціями із постійною еластичністю заміщення), та, в граничному випадку, є функціями Коба–Дугласа (як індекс люд-

ського розвитку зразка 2011 року).

Аксиоматичне визначення індексів бідності (одновимірний випадок – бідність за доходами).

Після публікації класичної роботи Сена, загальноприйнятим є аксіоматичний метод при побудові індексів бідності. Проте, на відміну від індексів нерівності, для кожної множини аксіом є кілька індексів бідності. Тому порівняння рівнів бідності можуть приводити до неоднозначних висновків. Точніше, порівняння рівня бідності за одним індексом неробастні. Проте, якщо усі індекси бідності, які задовольняють визначеному набору аксіом, приводять до однакових висновків то робастність порівнянь гарантується. Тому при дослідженні можливостей впорядкування рівнів бідності важливим є визначення умов, за яких два розподіли доходів можуть бути однозначно ранжовані за конкретним класом індексів бідності.

Застосування індексу бідності вимагає специфікації межі бідності, за допомогою якої бідні особи (домогосподарства) відокремлюються від решти популяції. Добре відомо, що вибір будь-якої конкретної межі бідності є неоднозначним (довільним). Тому порівняння на основі такої межі бідності також є неоднозначними. Важливо визначити умови, за яких конкретний індекс бідності однозначно впорядковує розподіли доходів за обумовленим інтервалом меж бідності. Іншим напрямком досліджень є визначення умов, за яких міра або клас мір бідності будуть приводити до однозначно впорядкування. При оцінюванні рівня бідності необхідно також розглядати різниці в складі домогосподарств та різниці в потребах різних соціально-економічних груп. Як правило, це пов'язано з використанням шкал еквівалентності, які встановлюють взаємозв'язок між межею бідності та типом домогосподарства. При встановленні шкали еквівалентності використовують декілька методів: мінімальних базових потреб, мінімальних харчових потреб, експертного оцінювання, опитування тощо. Вибір конкретної шкали еквівалентності є певною мірою довільним і, у цьому сенсі, подібний використанню єдиної межі бідності. Тому порівняння, оснований на використанні однієї конкретної шкали еквівалентності, є також довільними (неоднозначними). Отже, третім аспектом щодо досліджень впорядкувань рівнів бідності є знаходження умов, за яких два розподіли доходів можуть бути однозначно ранжовані за деякою множиною шкал еквівалентності. В даній главі розглядається бідність за наявними ресурсами (доходами). Також припускається, що має місце єдина межа бідності та немає різниць у складі домогосподарств.

Бідність існувала, є і буде. Тому пом'якшення бідності залишається важливою метою економічної політики. При цьому постає питання, яким чином оцінити рівень бідності. Сен зазначив, що оцінювання бідності вимагає розв'язання двох різних проблем: 1) проблеми ідентифікації, тобто виявлення множини бідних осіб; 2) проблеми агрегації – агрегування характеристик бідних осіб в індикатор бідності. Перша проблема включає специфікацію межі бідності. В даному розділі ми припускаємо, що межа бідності $z > 0$, за якою популяція розділяється на бідних та небідних, задана екзогенно. Можливі два різні визначення бідності залежно від того, яким чином класифікуються особи, які перебувають на межі бідності. Розрізняють слабке (бідною вважається особа i із доходами строго меншими межі бідності, $x_i < z$) та строге (бідною вважається особа i із доходом $x_i \leq z$) визначення бідності. Емпірично, використання першого чи другого визначення не приводить до суттєвих різниць для фіксованої та, в певному

сенсі, довільної межі бідності. Проте теоретично, прийняття конкретного визначення може впливати на властивості, яким повинен задовольняти індекс бідності. Зокрема, коли особа, яка знаходиться на межі бідності, вважається бідною, між деякими аксіомами виникають протиріччя. Тому в даному розділі використовується слабе визначення бідності.

Нехай N – величина популяції, $x=(x_1, x_2, \dots, x_N)$, $x_1 \leq x_2 \leq \dots \leq x_N$ – розподіл доходів, q – кількість бідних осіб, μ_p – середній дохід бідних, σ_p^2 – варіація доходів бідних. При дослідженні методів оцінювання бідності ми будемо використовувати поняття, які визначені нижче.

Матриця перестановок: матриця із елементами 0 або 1, сума яких по кожній колонці та кожному рядку рівна 1.

Перестановка: вектор x отримано із вектора y , якщо $x=y\Pi$, де Π – деяка матриця перестановок.

Реплікація: вектор x отримано із вектору y за допомогою (k -) реплікації, якщо $N_x = kN_y$, тобто новий вектор отримується шляхом k повторень кожного елементу початкового вектора.

Просте збільшення (зменшення): вектор x отримано із вектора y за допомогою простого збільшення (зменшення) доходів особи j , якщо $x_i = y_j \forall i \neq j$ та $x_j > y_j$ ($x_j < y_j$).

Прогресивний (регресивний) трансфер Пігу–Дальтона: вектор x отримано із вектора y за допомогою прогресивного (регресивного) трансферу Пігу – Дальтона, якщо існують i та j , $i < j$, такі, що $x_i - y_i = y_j - x_j > 0$ (< 0), $x_j > y_j$ та $x_k = y_k \forall k \neq i, j$.

Відносна зміна: вектор (x', z') отримано із вектора (x, z) за допомогою відносної зміни, якщо $z' = az$ та $x'_i = ax_i$, $i=1, 2, \dots, N$, $a > 0$.

Абсолютна зміна: вектор (x', z') отримано із вектора (x, z) за допомогою абсолютної зміни, якщо $z' = z + a$ та $x'_i = x_i + a$, $i=1, 2, \dots, N$, $a > 0$.

Під *мірою бідності* ми будемо розуміти дійснозначну функцію $P(x, z)$, значення якої вказує на величину бідності при заданому розподілі доходів x та межі бідності z . Отже, за допомогою міри бідності, при заданій межі бідності, кожному розподілу доходів призначається дійсне число – індекс бідності.

Дистрибутивно чутлива міра бідності – це міра, яка задовольняє аксіоми мінімального трансферу (розглянута нижче). Під *відносною мірою бідності* ми будемо розуміти міру, значення якої не змінюється при відносній зміні усіх доходів та межі бідності. *Абсолютна міра бідності* – це міра, яка не змінює свого значення при додаванні до усіх доходів та до межі бідності однакової величини. Отже, у випадку відносної міри, особа розглядає свої депривації в термінах відносного дефіциту доходів, тоді як за абсолютної міри бідності враховується дефіцит доходів в абсолютних (монетарних) термінах.

Функціональна форма індексу бідності залежить від того, що ми хочемо знати про бідність. Тому спочатку встановлюється мета вимірювання, а потім, у рамках прийнятої схеми, знаходиться конкретна функціональна форма. Підходящу схему вимірювання дає аксіоматичний метод, започаткований Сенном. Згідно із цим методом, дослідник спочатку описує властивості (аксіоми), яким повинна задовольняти бажана міра бідності, а потім шукає конкретну функціональну форму. Після досліджень Сена згідно із таким підходом запропоновано кілька нових аксіом та мір бідності. Для того, щоб оцінити різні міри бідності, необхідно проаналізувати різні аксіоми та

вибрати базові, яким повинна задовольняти бажана міра бідності. Першим, хто формально запропонував аксіоми, яким повинна задовольняти міра бідності, був А. Сен. Запропоновані ним аксіоми утворюють ядро аксіоматичного методу **Додаток Ж**.

Після визначальної роботи А. Сена запропоновано кілька дистрибутивно чутливих індексів бідності. Вони становлять три класи мір. Перший складається із мір типу міри Сена. В цих мірах для встановлення індикатора відносних депривацій використовується ранг кожної бідної особи в межах групи бідних. Другий клас складається із дистрибутивно чутливих мір, в яких враховується нерівність серед бідних, проте індекс нерівності Джині серед бідних замінюється деяким іншим індексом нерівності. До третього класу входять усі узгоджені за підгрупами індекси бідності.

Далі ми розглянемо кожну міру бідності та перевіримо, яким аксіомам вони задовольняють. Перш за все, розглянемо дистрибутивно нечутливі міри. Це частка бідних, відносний дефіцит доходів бідних та добуток цих двох індикаторів. Частка бідних визначається як відношення кількості бідних до величини популяції:

$$H(x; z) = \frac{q(x; z)}{N_x}, \quad (5.12)$$

де $q(x; z)$ – кількість бідних, N_x – величина популяції. Відносний дефіцит доходів має вигляд:

$$I(x; z) = \frac{z - \mu_p(x; z)}{z} = 1 - \frac{\mu_p(x; z)}{z}, \quad (5.13)$$

де $\mu_p(x; z)$ – середній дохід бідних. Головною причиною, за якої Сен запропонував свій індекс бідності, була теоретична безпідставність наведених вище мір. Частка бідних задовольняє аксіому зосередженості, але дві інші аксіоми, запропоновані Сенем, порушуються. Відносний дефіцит доходів не задовольняє аксіомам слабких трансферів та строгої монотонності (проте задовольняється аксіома слабкої монотонності). Отже, ці дві міри є дистрибутивно нечутливими. Відносний дефіцит доходів також порушує аксіому зростаючої межі бідності. Обидва індекси узгоджені за демографічними підгрупами. $H(x; z)$ може бути адитивно розкладений. Більшість дослідників ставиться до частки бідних як до теоретично безпідставної міри бідності. Однак Аткинсон, Хагенарс та Сен вважають цю міру цілком прийнятною. Зокрема, якщо мінімальний дохід розглядається як базове право, то частка бідних може бути цілком прийнятною: це частка осіб, стосовно яких порушується базове право. Фостер та Шоррокс показали, що коли межа бідності змінюється, то частка бідних може бути потужною мірою бідності. Добуток частки бідних та відносного дефіциту доходів називають відносним рівнем бідності (глибиною бідності), $HI(x; z) = H(x; z)I(x; z)$. Ця міра задовольняє деяким аксіомам, яким не задовольняють міри $H(x; z)$ та $I(x; z)$ зокрема: аксіомам зростаючої межі бідності та неперервності. Хоча вона дистрибутивно нечутлива, міра може цілком результативно використовуватись.

Розглянемо міри бідності типу Сена. Спільна характеристика усіх цих мір полягає у тому, що в них як індикатор відносних депривацій використовується ранг бідної особи в межах групи бідних (або в межах усієї популяції). Усі міри є зосередже-

ними та симетричними. Вони також задовольняють аксіомам монотонної чутливості та нормалізації. Проте порушується реплікаційна інваріантність (за винятком однієї версії міри Сена) та узгодженість за підгрупами. На підставі трьох аксіом А. Сен запропонував індекс бідності, який отримав його ім'я:

$$\begin{aligned} S(x; z) &= \frac{2}{(q+1)zN_x} \sum_{i=1}^q (z-x_i)(q+1-i) \\ &= H(x; z) \left[I(x; z) + (1-I(x; z))G_p \frac{q}{q+1} \right], \end{aligned} \quad (5.14)$$

де G_p – коефіцієнт Джині нерівності доходів групи бідних. Інша міра бідності Сена є апроксимацією наведеної вище міри при $N_x \rightarrow \infty$:

$$S'(x; z) = H(x; z) \left[I(x; z) + (1-I(x; z))G_p \right], \quad (5.15)$$

Міра Сена не задовольняє строгій версії аксіоми трансферів. Тон запропонував свій варіант:

$$T(x; z) = \frac{2}{z(N_x+1)N_x} \sum_{i=1}^q (z-x_i)(N_x+1-i), \quad (5.16)$$

Різниця полягає в тому, що в індексі Тона використовується ранг бідної особи в усій популяції, а не в групі бідних. При $N_x \rightarrow \infty$ індекс Тона апроксимується таким виразом:

$$\begin{aligned} T'(x; z) &= H(x; z) \left[S'(x; z) + 2(1-H(x; z))I(x; z) \right] \\ K(x; z, k) &= \frac{q}{zN_x} \frac{\sum_{i=1}^q (z-x_i)(q+1-i)^k}{\sum_{i=1}^q i^k}, \end{aligned} \quad (5.17)$$

Наведений індекс не задовольняє аксіомам трансферної чутливості (в слабкій та строгій формі), проте задовольняє аксіомі рангової трансферної чутливості. Така-ма узагальнив індекс Сена шляхом розгляду цензурованого розподілу, x^* , в якому всі доходи вищі межі бідності встановлені рівними межі бідності z :

$$T_a(x; z) = 1 + \frac{1}{N_x} - \frac{2}{\mu_0 N_x^2} \sum_{i=1}^{N_x} (N_x+1-i)x_i^*, \quad (5.19)$$

де μ_0 – середній дохід цензурованого розподілу. При $N_x \rightarrow \infty$ отримуємо

$$T'_a(x; z) = 1 + \frac{1}{1 + HI(x; z)} (T'(x; z) - 1), \quad (5.20)$$

де $T'(x; z)$ – індекс Тона. Коли межа бідності вища медіанного доходу, порушується аксіома монотонності. Індекс Такаями не знайшов поширення. Але концепція цензурованого розподілу доходів набула великого поширення.

Розглянемо дисрибутивно чутливі індекси бідності із так званими етичними функціями депривації. При побудові таких індексів використовуються функції соціального добробуту. Інденси, які при цьому отримують, дістали загальну назву етичних мір бідності. Використовуючи поняття репрезентативного доходу, що є аналогом рівнорозподіленого еквівалентного доходу (*ede*) Аткінсона – Кольма – Сена при вимірюванні нерівності доходів, Блеккорбі та Дональдсон розглянули індекс Сена як добуток частки бідних та відносної відстані репрезентативного доходу до межі бідності. Репрезентативний дохід бідних, який, за умови рівного розподілу, приводить до такого самого рівня добробуту серед бідних як і початковий розподіл. Міра має такий вигляд:

$$BD(x; z, W) = H(x; z) \left[1 - \frac{z_p}{z} \right], \quad (5.21)$$

де ζ_p – репрезентативний дохід бідних для довільної функції соціального добробуту W . Якщо W рекурсивна, неперервна, монотонно зростаюча, S – угнута та симетрична, то індекси бідності будуть зосередженими, симетричними та задовольнятимуть аксіомам обмеженої неперервності, слабкої монотонності та слабого трансферу.

Кларк, Хемінг та Ульф зазначали, що індекс Сена можна представити як комбінацію відносного рівня бідності $HI(x; z)$ та коефіцієнта Джині розподілу дефіцитів доходів, $(z - x_p, z - x_2, \dots, z - x_q)$. Вони замінили коефіцієнт Джині індексом Аткінсона й отримали новий індекс:

$$C_1(x; z, a) = \frac{q}{zN_x} \left[\frac{1}{q} \sum_{i=1}^q (z - x_i)^a \right]^{1/a}, \quad (5.22)$$

де $a \geq 1$. Якщо ми розглянемо цензурований розподіл і використаємо відносну відстань між межею бідності та репрезентативним доходом цензурованого розподілу, то отримаємо наступну таку бідності:

$$Ch(x; z, W) = 1 - \frac{z_z}{z}, \quad (5.23)$$

де ζ_z – репрезентативний дохід цензурованого розподілу.

Далі розглянемо дисрибутивно чутливі індекси бідності, які узгоджені за підгрупами. Міри із цього класу набули найбільшого поширення. Однією загальною характеристикою цих мір є те, що вони узгоджені за демографічними підгрупами.

Отже, вони задовольняють вимозі децентралізації стратегій виконання соціальних програм, спрямованих на подолання бідності. Усі міри бідності із цього класу є адитивно сепарабельними. Властивості декомпозиції цих мір бідності можуть бути використані при побудові профілю бідності – рівня бідності кожної демографічної підгрупи – та для оцінювання внеску кожної підгрупи до загальної бідності. Кожний індекс із цього класу (індекси Фостера – Гріра – Торбека при $\alpha \geq 2$) задовольняє базовим аксіомам. Однією із перших адитивно сепарабельних дистрибутивно чутливих є міра Чакраварті:

$$C_h(x; z, e) = \frac{1}{N_x} \sum_{i=1}^q \left[1 - \left(\frac{x_i}{z} \right)^e \right], \quad 0 < e < 1, \quad (5.24)$$

Ця міра задовольняє аксіомі трансферної чутливості. Крім того, вона має прозорий зв'язок з індексом нерівності Тейла, якщо межу бідності замінити на середній дохід μ , та суму брати по нецензурованому розподілу доходів. Фостер, Грір та Торбек запропонували клас мір бідності, виходячи із практичної потреби отримати адитивно сепарабельну міру бідності. Фактично, до появи роботи цих авторів, усі міри бідності, запропоновані після Сена, за винятком індексу Чакраварті $C_h(x; z, e)$, не задовольняли аксіомі декомпозиції. Міра Фостера – Гріра – Торбека має вигляд:

$$F(x; z, a) = \frac{1}{N_x} \sum_{i=1}^q \left(1 - \frac{x_i}{z} \right)^a, \quad a \geq 0, \quad (5.25)$$

При $\alpha=0$ цей індекс рівний частці бідних $H(x; z)$, при $\alpha=1$ це середній відносний дефіцит доходів (глибина бідності). При $\alpha>1$ індекси цього класу задовольняють усім аксіомам, яким задовольняє індекс Чакраварті, крім аксіоми слабкої трансферної чутливості. При $\alpha>2$ індекси Фостера – Гріра – Торбека задовольняють останній аксіомі. При $\alpha=2$ маємо:

$$F(x; z, a) = H(x; z) [I^2(x; z) + (1 - I(x; z))^2 C^2(x; z)], \quad (5.26)$$

де $C(x; z)$ – коефіцієнт варіації доходів бідних. Очевидною є аналогія між $F(x; z, \alpha)$ та $C_j(x; z, \alpha)$, а саме, $F(x; z, \alpha) = [H(x; z)]^{1-\alpha} [C_j(x; z, \alpha)]^\alpha$. Тобто міру бідності Фостера – Гріра – Торбека можна по суті розглядати як міру Кларка – Хемінга – Ульфа, застосовану до цензурованого розподілу. Першу дистрибутивно чутливу міру бідності запропонував Ватс:

$$W(x; z) = \frac{1}{N_x} \sum_{i=1}^q (\ln z - \ln x_i) = H(x; z) (\ln z - \ln x_p) = \ln z - \ln \zeta_z, \quad (5.27)$$

де ζ_p – репрезентативний дохід бідних, ζ_z – репрезентативний дохід цензурованого розподілу. Можна також показати, що:

$$W(x; z) = H(x; z)[T_1(x; z) - \ln(1 - I(x; z))], \quad (5.28)$$

де $T_1(x; z) = \frac{1}{q} \sum_{i=1}^q (\ln m_i - \ln x_i)$ – міра нерівності доходів Тейла серед бідних.

Розглянемо варіант аксіоматичного визначення адитивних індексів бідності, запропонований автором. Множину мір бідності розглядаємо в класі функцій:

$$P(F, z) = \int_0^{\infty} p(x, z) dF(x), \quad (5.29)$$

де $F(x)$ – функція розподілу доходів; z – межа бідності; $x > 0$ – доходи; $p(x, z)$ – функція втрат з властивостями: $p(x, z) > 0$ на $[0, z]$, $p(x, z) = 0$, при $x \geq z$, $p(x, z)$ – диференційована та спадна по x на $[0, z]$ для заданого z . Для того, щоб функція $P(F, z)$ могла вважатись індексом бідності, $p(x, z)$ повинна задовольняти визначеним нижче аксіомам:

1. Неперервність: $p(x, z)$ повинна бути неперервною функцією від x на $[0, \infty)$ для заданого z .

2. Монотонність: $p(x, z)$ має бути монотонно спадною функцією на $[0, z]$ для заданого z .

3. Аксіома трансферів (принцип Пігу – Дальтона). Частка доходів, що передається від одного бідного до іншого, але менш бідного, без перетину межі бідності, збільшує загальну бідність (регресивний трансфер). У випадку прогресивного трансферу (передача частки доходу від одного бідного до більш бідного) загальна бідність зменшується.

4. Принцип трансферної чутливості. Регресивний трансфер між біднішими особами з заданою часткою вибірки між ними призводить до більшого зростання бідності. Перетин межі бідності заборонено.

5. Посилений принцип трансферної чутливості. $P(x, z)$ задовольняє цьому принципу, якщо при регресивному трансфері дозволяється перетинати межу бідності.

Властивості 1) – 5) визначають ієрархічну структуру множин мір бідності:

$$\begin{aligned} \Phi_1 &= \{p \mid \forall p(\cdot, z) \in C([0, +\infty)) \cap C^1([0, z])\} \setminus \emptyset, \\ \Phi_2 &= \{p \in \Phi_1 \mid \forall z \quad p'(x, z) < 0 \forall x \in [0, z]\}, \\ \Phi_3 &= \{p \in \Phi_2 \mid \forall z \quad p''(x, z) > 0 \forall x \in [0, z]\}, \\ \Phi_4 &= \{p \in \Phi_3 \mid \forall z \quad p'''(x, z) < 0 \forall x \in [0, z]\}, \\ \Phi_5 &= \{p \in \Phi_4 \mid \forall z \quad p'(\cdot, z) \in C([0, +\infty))\}, \end{aligned} \quad (5.30)$$

Зрозуміло, що $\Phi_5 \subset \Phi_4 \subset \Phi_3 \subset \Phi_2 \subset \Phi_1$. Множина функцій Φ_1 є надто загальною, тоді як принцип посиленої трансферної чутливості деякі економісти вва-

жають надто обмежуючим. В загальному випадку така ієрархія індексів бідності визначається у вигляді:

$$\Phi_s = \left\{ p(x, z) \in \Phi_{s-1} \mid \forall z \quad (-1)^i \frac{\partial^i p(x, z)}{\partial x^i} \geq 0 \forall x \in [0, z] \forall i = 1, 2, \dots, s \right\}, \quad (5.31)$$

де $\partial^{s-1} p(x, z) / \partial x^{s-1}$ – кусково-диференційовна функція. При $s=1$ зростання доходів будь-якої бідної особи буде скорочувати бідність. Такі індекси бідності задовольняють принципу Парето, згідно з яким зростання доходів будь-якої однієї особи, за умови непогіршення стану усіх інших осіб, не може збільшити бідність. Крім того, ці індекси є симетричними, оскільки обмін доходами між двома бідними особами не впливає на рівень бідності. Індекси бідності із Φ_2 є опуклими. Це означає, що вони задовольняють принципу трансферів Пігу – Дальтона, згідно з яким трансфер доходу від однієї бідної особи до біднішої скорочує бідність. Індекси бідності із Φ_3 задовольняють принципу трансферної чутливості, який встановлює, що трансфер доходів між біднішими особами має більший вплив на бідність. Зокрема, прогресивний трансфер між біднішими особами скорочуватиме рівень бідності, виміряний за індексами із Φ_3 , навіть якщо він супроводжується еквівалентним регресивним трансфером серед багатших (бідних) осіб. При зростанні, $s > 3$, вага, присвоєна впливу трансферів у нижній частині розподілу, також зростає. Прикладами адитивних індексів бідності є індекси Фостера – Гріра – Торбека, Чакраварті та Ватса. Останні два фактично є частковими випадками індексів Кларка – Хемінга – Ульфа.

Насамперед зазначимо, аксіома трансферів (принцип Пігу–Дальтона) говорить про те, що збагачення однієї бідної особи за рахунок ще біднішої є антисоціальним. Принцип трансферної чутливості говорить про те, що такий (регресивний) перерозподіл за рахунок бідніших осіб більш аморальний. Посилений принцип трансферної чутливості констатує, що соціально неприпустимим є перехід особи вище межі бідності за рахунок своїх “колег”.

Властивість адитивної сепарабельності гарантує можливість побудови профілів бідності за різними критеріями (територіальними, соціальними, віковими, професійними тощо).

Відносний інтервал (глибина) бідності P_1 належить Φ_1 , однак не належить ніякій іншій множині, оскільки не задовольняє аксіомі Пігу – Дальтона. Справді, будь-який перерозподіл серед бідних, який не виводить за межу бідності, залишає незмінним Q та W . Частка бідних $P_0 = Q/n$ не належить жодній з множин, оскільки не задовольняються властивості монотонності та неперервності. При $\alpha > 0$ індекси Фостера – Гріра – Торбека задовольняють аксіомі монотонності. При $\alpha > 1$ задовольняється аксіома трансферів Пігу – Дальтона. Аксіома трансферної чутливості задовольняється при $\alpha > 2$. Індекс Ватса задовольняє аксіомам монотонності, трансферів Пігу – Дальтона та трансферної чутливості. Індекс Сена не задовольняє аксіомі трансферної чутливості. Крім того, індекс Сена не має властивості адитивної сепарабельності, тобто він не може бути розкладений по демографічних підгрупах, і тому на основі цього індексу не можуть бути побудовані профілі бідності.

Діюча методика комплексної оцінки бідності містить параметри, жоден

з яких не задовольняє аксіомі трансферної чутливості (для чого, власне кажучи, вони і повинні бути розроблені). Більш того, жоден із параметрів не задовольняє фундаментальному принципу трансферів Пігу–Дальтона, що взагалі викликає подив. Середній дефіцит доходу $P=(z-w)/z$, де w – середній дохід серед бідних належить Φ_2 . Відсутність у діючій методиці комплексної оцінки бідності показників, що задовольняють базовим аксіомам (принципу Пігу–Дальтона та аксіомі трансферної чутливості), знижує її пізнавальну та прогностичну потужність. З метою урахування принципів соціально орієнтованої економіки на основі аксіоматичної теорії індексів бідності необхідно доповнити діючу методіку комплексної оцінки бідності показниками, які задовольняють базовим аксіомам.

Аксіоматичне визначення багатомірних індексів бідності.

Добробут особи або домогосподарства є багатоатрибутним явищем – факт, який давно і широко усвідомлений. Набагато менше згоди стосовно того, які атрибути необхідно включати, як такі атрибути корельовано між собою, який їхній внесок до загального добробуту, та які критерії повинні бути використані при зіставленні рівнів добробуту (в часі, між регіонами, між державами тощо). Бідність, яка є проявом недостатнього рівня добробуту, також багатоатрибутне явище, а доходи є лише одним із атрибутів, від яких залежить добробут. Прикладами таких атрибутів є: продукти харчування, житло, одяг, рівень освіти, стан здоров'я, якість довкілля, рівень забезпечення суспільними благами та послугами тощо. Звичайно, особа із високими доходами спроможна покращити свої позиції за деякими немонетарними атрибутами. Це означає неявне припущення зміщуваності між атрибутами. Проте, крім субститутів, існують атрибути-доповнювачі, та не все можна придбати за гроші. З одного боку, для деяких суспільних благ відсутні ринкові ціни, наприклад, програми контролю за повеннями, боротьби з епідеміями, пом'якшення наслідків кліматичних змін тощо. З другого боку, навіть якщо ринкові ціни є, вони можуть бути надто високими для того, щоб особа могла дозволити собі споживати такі атрибути вище відповідного рівня існування. Таким чином, бідність у багатомірному контексті розглядається як неможливість досягти мінімально прийнятного рівня існування за доходами та недохідними індикаторами. З огляду на наведені вище міркування, припускаємо, що кожна особа характеризується вектором базових потреб в атрибутах. Отже, з багатомірної точки зору, бідність розглядається в термінах розриву між кількостями атрибутів та відповідними межами бідності (пороговими значеннями), встановленими для кожного атрибута окремо. Ці порогові значення встановлюються незалежно від розподілів атрибутів. Аналогічно одновимірному випадку, багатомірні індекси бідності визначаються аксіоматично.

Розглядаємо множину із N осіб (домогосподарств), кожна із яких характеризується набором K атрибутів. Багатомірний розподіл є $N \times K$ матрицею $X=(x_{jk})$, $i=1,2,\dots, K$. x_{jk} – значення атрибута k особи i , x_i – вектор-рядок атрибутів особи i , x^k – вектор-колонка розподілу значень атрибута k , $k=1,2,\dots, K$. Нехай $z=(z_1, z_2, \dots, z_K)$ – вектор порогових значень атрибутів. Особа i вважається бідною за атрибутом k , якщо $x_{jk} < z_k$ (i , навпаки). Особу будемо вважати бідною, якщо вона знаходиться нижче порога бідності принаймні за одним атрибутом. Багатомірним індексом бідності будемо називати дійснозначну функцію $P(X,z)$, яка

агрегує інформацію стосовно заданого багатовимірного розподілу (матриці) атрибутів X та вектора порогових значень z . Таке визначення надає особливого значення кожному атрибуту. При цьому виникають деякі проблеми етичного характеру: якою мірою кожний атрибут є суттєвою компонентою добробуту, та чи залишається дуже багата особа бідною, якщо частина базових атрибутів нижча порогових значень? Відповідь на це запитання очевидна: усім атрибутам можуть бути призначені символічні ціни (вагові коефіцієнти). Тоді особа вважається бідною, якщо зважене середнє значення її атрибутів менше зважених середніх значень меж бідності. За такого «монетарного» підходу, атрибути є субститутами.

Розглянемо властивості (аксіоми), яким повинен задовольняти багатовимірний індекс бідності (це безпосереднє узагальнення аксіом, запропонованих для індексів бідності за доходами):

1) *Неперервність*. $P(X,z)$ – неперервна функція. Це звичайна умова регулярності, згідно з якою незначні зміни значення будь-якого атрибута не можуть приводити до великих змін у значеннях індексу нерівності.

2) *Симетричність (анонімність)*. $P(X,z) = P(\Pi X,z)$, де Π – будь-яка $N \times N$ матриця перестановок. Ця властивість означає, що при обчисленні багатовимірної бідності та при порівнянні різних багатовимірних розподілів використовуються лише значення атрибутів, а будь-яка інша інформація нехтується (наприклад, політичні уподобання особи).

3) *Популяційний принцип*. $P(X,X,\dots,X,z) = P(X,z)$. Тобто об'єднання виборок із однаковим розподілом атрибутів не змінює рівень бідності. Популяційний принцип, запропонований Дальтоном в контексті вимірювання нерівності, дає можливість порівнювати бідність між групами, які складаються із різної кількості осіб.

4) *Нормалізація*. Для будь-яких (X,z) , якщо $x_{ik} \geq z_k \forall i,k$, то $P(X,z) = 0$.

5) *Зосередженість*. Для будь-яких (X,z) та для будь-якої особи i та атрибута k , таких що $x_{ik} \geq z_k$, зростання x_{ik} за умови, що значення усіх інших атрибутів залишається фіксованим, рівень бідності $P(X,z)$ не змінюється. Інакше, якщо матриця атрибутів Y отримана із матриці X за допомогою зростання одного із атрибутів, за яким особа не бідна, то $P(X,z) = P(Y,z)$.

6) *Монотонність*. $P(X,z) \leq P(Y,z)$, якщо матриця X отримана із матриці Y за допомогою зростання будь-якого одного атрибута, за яким особа є бідною.

7) *Декомпозиція бідності за підгрупами*. Багатовимірний індекс бідності є адитивно сепарабельним, якщо його можна подати у вигляді зваженої суми рівнів бідності у підгрупах:

$$P(X,z) = P(X_1, X_2, \dots, X_G, z) = \sum_{g=1}^G \frac{N_g}{N} P(X_g), \quad (5.32)$$

де X_1, X_2, \dots, X_G – розбиття розподілу X на G груп, N_g – кількість осіб в групі g та $N = \sum_{g=1}^G N_g$. Можна розрізняти адитивну сепарабельність за популяційними підгрупами та за атрибутами.

8) *Інваріантність до шкали*. Індекс бідності є відносним індексом (однорідним порядку нуль по всіх атрибутах), тобто рівнопропорційне зростання усіх K

атрибутив усіх N осіб та меж бідності по усіх атрибутах не змінює багатовимірну бідність. Тобто, для будь-яких (X,z) , $P(X,z)=P(X',z')$, де $X'=\Lambda X$, $z'=\Lambda z$, Λ – діагональна матриця $\text{diag}(\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_K)$, $\forall \lambda_k > 0$.

9) *Інваріантність до переносу*. Багатовимірний індекс бідності є абсолютним індексом, якщо додавання константи α_k до кожного із $k=1,2,\dots,K$ атрибутів для усіх осіб та відповідних меж бідності не змінює рівень бідності, тобто, $P(X+A,z+\alpha)=P(X)$, де A – матриця $N \times K$ із K стовпчиками $(\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_K)$ та $\alpha=(\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_K)$.

10) *Багатовимірний принцип Пігу–Дальтона*. Для будь-яких (Y,z) $P(X,z) \leq P(Y,z)$, де $X=BY$, B – бістохастична матриця або трансферна матриця Пігу–Дальтона – $T=\alpha E+(1-\alpha)\Pi$, $0 < \alpha < 1$, де E – одинична матриця, Π – матриця перестановок. Багатовимірний індекс нерівності задовольняє принципу рівномірної домінованості Пігу–Дальтона, якщо $I(X) > I(XT)$.

Розглянемо ситуацію, що відображає сутність вимірювання багатоатрибутної бідності при кореляції між атрибутами. Оскільки зв'язок між атрибутами відображається рівнем кореляції між ними, ця властивість лежить в основі різниці між одноатрибутним та багатоатрибутним вимірюваннями бідності. Розглянемо випадок із двома особами та двома атрибутами. Припустимо, що $x_{11} > x_{21}$ та $x_{12} < x_{22}$. Нехай особи обмінялись між собою атрибутом 2. Це збільшує кореляцію між атрибутами, оскільки особа 1, яка мала більше атрибута 1, зараз має також більше атрибута 2. Припустимо, що атрибути є субститутами, тобто один атрибут може компенсувати нестачу іншого при оцінюванні індивідуальної бідності. Тоді зростаюча кореляція між двома атрибутами не повинна зменшувати бідності. Справді, визначена вище перестановка атрибутів не змінює маргінальний розподіл кожного атрибута, проте скорочує величину, з якою нестача одного атрибута може бути компенсована доступністю іншого. Аналогічна аргументація справедлива, якщо атрибути є доповнювачами: рівень бідності не повинен зростати при збільшуючій кореляцію перестановці атрибутів, які доповнюють один одного.

11) *Не зменшення бідності при зростанні кореляції, за умови заміщуваності атрибутів*. $P(X,z) \leq P(Y,z)$, якщо розподіл атрибутів Y отримано із розподілу X шляхом збільшення кореляції між розподілами атрибутів бідних та атрибути є субститутами.

12) *Не збільшення бідності при зростанні кореляції за умови доповнювальності атрибутів*. $P(X,z) \geq P(Y,z)$, якщо розподіл атрибутів Y отримано із розподілу X шляхом збільшення кореляції між розподілами атрибутів бідних та атрибути є доповнювачами.

Використання різних комбінацій наведених вище аксіом дає можливість однозначно, з точністю до монотонного перетворення визначити функціональну форму багатовимірних індексів бідності. Зокрема, індекс, який задовольняє 1), 6)-8), є багатовимірним індексом Ватса. Для різних комбінацій наведених вище властивостей можна отримати багатовимірні індекси бідності у формі CES (тобто, функцій із постійною еластичністю заміщення), або (граничний випадок CES) функції Коба–Дугласа (як індекс людського розвитку зразка 2011 року).

Декомпозиція соціальних індикаторів (індексних чисел) за методом

Шеплі¹¹⁵.

Зазвичай дослідник має справу із проблемою індексних чисел у випадку двох факторів. Такими факторами можуть бути групові середні доходи та популяційні частки груп, середні доходи та нерівність доходів, трудові доходи та доходи з капіталу, ціни та споживчий кошик (кількості товарів) тощо. Проблема полягає в декомпозиції агрегатних змін значення індексного числа, виражених у вигляді відношення або різниці на дві симетричні компоненти, кожна з яких міряє внесок у зміни одного фактора. Проте в багатьох випадках дослідження соціально–економічних процесів пов'язано із більшою кількістю факторів. При цьому проблема знову полягає в декомпозиції індексного числа в суму або добудок внесків кожного фактора до загальних змін. Прикладами таких індексів є:

1. Нерівність грошових доходів у суспільстві, виражених як сума доходів з різних дохідних джерел.

2. Зміни у рівні бідності як функція економічного зростання, перерозподілу та межі бідності (міжгрупової, міжрегіональної міграції тощо).

3. Податкові надходження у вигляді суми по товарах, добутків ціни, об'єму реалізації, податків на споживання та рівня виконання податкових зобов'язань.

4. Рівень суспільного добробуту як функція економічного зростання, нерівності доходів та перерозподілу (прогресивності податкової системи).

Якщо зміни значення індексного числа виражені у вигляді відношення, то (у випадку двох факторів) декомпозиція виглядає так:

$$\frac{I_1}{I_0} = P(f_1, g_1, f_0, g_0) S(f_1, g_1, f_0, g_0), \quad (5.33)$$

де $P(f_1, g_1, f_0, g_0)$ оцінює вплив першого фактору, $S(f_1, g_1, f_0, g_0)$ – другого фактору.

Якщо зміни значення індексного числа виражені в виді різниці, то факторна декомпозиція має вид:

$$I_1 - I_0 = P(f_1, g_1, f_0, g_0) + S(f_1, g_1, f_0, g_0), \quad (5.34)$$

де перший та другий доданки інтерпретуються аналогічно.

Є добре відомий простий взаємозв'язок між адитивною та мультиплікативною декомпозиціями. Для висвітлення цього взаємозв'язку скористаємось середнім логарифмічним значенням. Для двох дійсних додатних чисел a та b середнє логарифмічне значення визначається так: $L(a, b) = (a - b) / \ln(a/b)$, $L(a, a) \equiv a$. Очевидно, що функція $L(\cdot)$ симетрична. Логарифмічне середнє значення дає нам можливість перейти від аналізу змін значення деякого індексного числа, представлених як різниця (наприклад, між поточним та базовим періодами) до відношення, і, навпаки.

Наприклад, візьмемо мультиплікативну декомпозицію та прологарифмуємо праву та ліву частини:

¹¹⁵ Ллойд Шеплі – лауреат Нобелівської премії з економіки (разом із Елвіном Ротом) за 2012 рік – за внесок у теорію стійкого розподілу і практику моделювання. Народився 2 червня 1923 року, Кембридж, шт. Массачусетс.

$$\ln\left(\frac{I_1}{I_0}\right) = \ln P(f_1, g_1, f_0, g_0) + \ln S(f_1, g_1, f_0, g_0), \quad (5.35)$$

Цей вираз можна записати у вигляді:

$$\frac{I_1 - I_0}{L(I_1, I_0)} = \ln P(f_1, g_1, f_0, g_0) + \ln S(f_1, g_1, f_0, g_0), \quad (5.36)$$

або

$$I_1 - I_0 = L(I_1, I_0) \ln P(f_1, g_1, f_0, g_0) + L(I_1, I_0) \ln S(f_1, g_1, f_0, g_0), \quad (5.37)$$

Таким чином, ми отримали адитивну декомпозицію зміни значення індексу I за період між 0 та 1 (або між регіонами, секторами економіки тощо). Зазначимо, що $L(I_1, I_0)$ – середнє значення індексу за два періоди, а $\ln P(\cdot)$ та $\ln S(\cdot)$ – приблизно рівні внескам факторів у відсотках.

Якщо ми розглядаємо адитивну декомпозицію, то помноживши (5.34) на логарифмічне середнє значення, отримуємо:

$$L(I_1, I_0) \ln\left(\frac{I_1}{I_0}\right) = P(f_1, g_1, f_0, g_0) + S(f_1, g_1, f_0, g_0), \quad (5.38)$$

Розділивши обидві частини на середнє логарифмічне, маємо:

$$\ln\left(\frac{I_1}{I_0}\right) = \frac{P(f_1, g_1, f_0, g_0)}{L(I_1, I_0)} + \frac{S(f_1, g_1, f_0, g_0)}{L(I_1, I_0)}, \quad (5.39)$$

що, в свою чергу, може бути подано у вигляді:

$$\frac{I_1}{I_0} = \exp\left(\frac{P(f_1, g_1, f_0, g_0)}{L(I_1, I_0)}\right) \exp\left(\frac{S(f_1, g_1, f_0, g_0)}{L(I_1, I_0)}\right), \quad (5.40)$$

Зрозуміло, що останній вираз є мультиплікативною факторною декомпозицією відносної зміни значень індексу I . Можуть бути розглянуті узагальнення на багатофакторні індексні числа.

Розглянуту методику застосовують у випадку використання індексних чисел, які є симетричними за факторами (в економічній статистиці такі індексні числа часто називають ідеальними індексами). Такими є індекси Фішера, Беннета, Монтгомері та ін. Проте, наприклад, індекси Ласпейреса та Пааше не симетричні, а тому при їх використанні вноситься упередження. Не симетричними за факторами є також індекси нерівності та бідності, в яких ми передусім зацікавлені. Тому виникає проблема, вирішення якої полягає в застосуванні теоретико-ігрових методів. На нашу думку, це є одним із найбільш продуктивних і вишуканих підходів до розв'язання проблеми індексних чисел.

При аналізі змін в індексних числах (бідності, нерівності, добробуту тощо)

в часі чи просторі постає задача компонентного аналізу: декомпозиція змін за факторами та оцінка величини внеску кожного фактора. Безпосереднє використання відомих індексів при декомпозиції по факторах часто приводить до упереджених (зміщених) оцінок. Найбільш загальною причиною такої ситуації є несиметричність індексів щодо факторів. Щоб подолати зазначений вище недолік при оцінюванні внеску факторів, застосовуємо методи теорії кооперативних ігор: використовуємо декомпозицію індексу за методом Шеплі, припускаючи, що на його зміни впливають конкретні визначені фактори, та отримуємо внесок кожного фактора. Нехай $S \subseteq L$ – довільна підмножина факторів. Теоретико-ігрова інтерпретація полягає в наступному. Нехай ми маємо L гравців, які можуть утворювати коаліції S . Необхідно розподілити виграш, який відповідає утилітарному принципу. У цьому випадку частка прибутку кожного гравця (у розподілі $\sum_{x_i = I(L)}$) залежить від його ”внеску” у прибуток кожної коаліції, тобто від величини $(I(S \cup i) - I(S))$, $i \notin S$ (прибуток коаліції S із гравцем i та без нього, так званий ”маргінальний прибуток гравця i ”). Тоді вектором Шеплі σ називається так розподіл прибутку максимальної коаліції $I(L)$:

$$s_i = \sum_{0 \leq s \leq L-1} \frac{s!(L-s-1)!}{L!} \sum_{S \subseteq L \setminus i, |S|=s} (I(S \cup i) - I(S)), i = \overline{1, L}, 0! = 1, I(\emptyset) = 0, \quad (5.41)$$

Для гри трьох осіб із формули (5.41) отримуємо:

$$s_1 = \frac{1}{3}I(L) + \frac{1}{6}(I(1,2) + I(1,3) - 2I(2,3)) + \frac{1}{6}(2I(1) - I(2) - I(3)), \quad (5.42)$$

Аналогічно, заміною індексу $i=1$ на $i=2,3$ отримуємо σ_2 та σ_3 . При побудові міри впливу факторів на значення індексу (нерівності, бідності, добробуту, вартості життя тощо) ми використовуємо три аксіоми теорії кооперативних ігор.

Аксіома 1 (Аксіома бовдура). Якщо фактор не впливає на зміни в значенні індексу, його внесок повинен бути рівним нулю.

Із теоретико-ігрової точки зору, назва зрозуміла: якщо гравець не сприяє зростанню коаліційного виграшу, то він справді „бовдур”.

Аксіома 2 (Аксіома адитивності). Вплив будь-яких двох додаткових факторів може бути адитивно розкладений:

$$\forall f_i, f_j, \Delta I(S \cup \{f_i, f_j\}) = \Delta I(S \cup f_i) + \Delta I(S \cup f_j), \forall S \subseteq L \setminus \{f_i, f_j\}, \quad (5.43)$$

В аксіомі адитивності $\Delta I(S)$ означає зміну значення індексу, яка є наслідком впливу S факторів. Ми зацікавлені в оцінюванні величини зміни, що є наслідком запровадження двох додаткових факторів f_i та f_j до факторів, які уже включені в S . Такими факторами можуть бути, наприклад, реалізація нових соціальних програм, економічне зростання, реформа податкової системи тощо. Аксіома встановлює, що додатковий вплив від реалізації нових факторів є сумою впливів, отриманих від кожного фактора окремо.

Аксиома 3 (Аксиома анонімності). Якщо

$$I(S \cup f_i) = I(S \cup f_j) \quad \forall S \subseteq L \setminus \{f_i, f_j\}, \text{ то } \Delta I(\{f_i\}) = \Delta I(\{f_j\}). \quad (5.44)$$

Аксиома анонімності встановлює: якщо вплив на значення індексу двох факторів завжди однаковий, незалежно від того, які інші фактори взято до уваги при аналізі, то ці два фактори рівноцінні. У контексті теорії кооперативних ігор Шеплі довів, що є одне і тільки одне правило розподілу виграшу (розрізання суспільного пирога), отриманого в результаті діяльності кожного гравця, яке задовольняє наведеним вище аксіомам. Правило Шеплі полягає в обчисленні внеску кожного гравця для кожного можливого впорядкування інших гравців та в призначенні кожному гравцю середнього значення його внесків за усіх можливих сценаріїв, тобто виграш гравця обчислюється за формулою (5.41).

Наведемо формули для декомпозиції індексних чисел при різній кількості факторів. У випадку двох факторів $I(f, g)$, маємо:

$$\Delta P(f, g) = I(f^1, g^1) - I(f^0, g^0) = \Delta I_f + \Delta I_g, \quad (5.45)$$

Вираз (5.45) може бути подано у вигляді суми двох компонент, перша із яких представляє внесок першого фактора f , а друга – другого g :

$$I(f^1, g^0) - I(f^0, g^0), \quad (5.46)$$

$$I(f^1, g^1) - I(f^1, g^0), \quad (5.47)$$

Проблема полягає в тому, що (5.46) відображає маргінальний вплив фактора f на зміни значення індексу I за умови, що значення другого фактора залишається постійним, в той час як (5.47) обчислює маргінальний вплив фактора g за умови, що перший фактор приймає кінцеве значення. Аналогічно можна отримати таку декомпозицію:

$$I(f^1, g^1) - I(f^0, g^1), \quad (5.48)$$

$$I(f^0, g^1) - I(f^0, g^0), \quad (5.49)$$

Формула (5.48) відображає маргінальний вплив фактора f на зміни значення індексу I за умови, що другий фактор приймає кінцеве значення, тоді як (5.49) обчислює маргінальний вплив фактора g за умови, що перший фактор залишається постійним. Оскільки немає ніяких формальних підстав віддавати перевагу одному із способів декомпозиції, та із міркувань симетричності, ми беремо середні значення маргінальних внесків кожного фактора по різних сценаріях поведінки іншого фактора:

$$\Delta I_f = \frac{1}{2}[I(f^1, g^0) - I(f^0, g^0)] + \frac{1}{2}[I(f^1, g^1) - I(f^0, g^1)], \quad (5.50)$$

$$\Delta I_g = \frac{1}{2}[I(f^1, g^1) - I(f^1, g^0)] + \frac{1}{2}[I(f^0, g^1) - I(f^0, g^0)], \quad (5.51)$$

Вирази (5.50) та (5.51) є значеннями вектора Шеплі у випадку двофакторного індексного числа.

Для індексу із трьома факторами маємо:

$$\Delta I(f, g, h) = \Delta I_f + \Delta I_g + \Delta I_h,$$

де

$$\begin{aligned} \Delta I_f = \frac{1}{6} \{ & 2[I(f^1, g^0, h^0) - I(f^0, g^0, h^0)] + [I(f^1, g^1, h^0) - I(f^0, g^1, h^0)] \} \\ & + [I(f^1, g^0, h^1) - I(f^0, g^0, h^1)] + 2[I(f^1, g^1, h^1) - I(f^0, g^1, h^1)]; \end{aligned} \quad (5.52)$$

$$\begin{aligned} \Delta I_g = \frac{1}{6} \{ & 2[I(f^0, g^1, h^0) - I(f^0, g^0, h^0)] + [I(f^1, g^1, h^0) - I(f^1, g^0, h^0)] \} \\ & + [I(f^0, g^1, h^1) - I(f^0, g^0, h^1)] + 2[I(f^1, g^1, h^1) - I(f^1, g^0, h^1)]; \end{aligned} \quad (5.53)$$

$$\begin{aligned} \Delta I_h = \frac{1}{6} \{ & 2[I(f^0, g^0, h^1) - I(f^0, g^0, h^0)] + [I(f^1, g^0, h^1) - I(f^1, g^0, h^0)] \} \\ & + [I(f^0, g^1, h^1) - I(f^0, g^1, h^0)] + 2[I(f^1, g^1, h^1) - I(f^1, g^1, h^0)] \end{aligned} \quad (5.54)$$

Формули Шеплі (5.52) – (5.54) можуть бути застосовані для декомпозиції будь-яких індексів нерівності, бідності, людського розвитку і оцінки впливу на них різних факторів: джерел доходів, демографічних змін, податкової системи, соціальних програм, економічного зростання тощо.

Випишемо формули для декомпозиції індексних чисел за чотирма факторами:

$$\Delta I(e, f, g, h) = \Delta I_e + \Delta I_f + \Delta I_g + \Delta I_h, \quad (5.55)$$

У такому випадку маємо:

$$\Delta I_e = \frac{6}{24}[I(e^1, f^1, g^1, h^1) - I(e^0, f^1, g^1, h^1)] + \frac{2}{24}[I(e^1, f^0, g^1, h^1) - I(e^0, f^0, g^1, h^1)]$$

$$\begin{aligned}
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^1, g^0, h^1) - I(e^0, f^1, g^0, h^1)] + \frac{2}{24} [I(e^1, f^1, g^1, h^0) - I(e^0, f^1, g^1, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^0, g^0, h^1) - I(e^0, f^0, g^0, h^1)] + \frac{2}{24} [I(e^1, f^0, g^1, h^0) - I(e^0, f^0, g^1, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^1, g^0, h^0) - I(e^0, f^1, g^0, h^0)] + \frac{2}{24} [I(e^1, f^0, g^0, h^0) - I(e^0, f^0, g^0, h^0)] \\
 \Delta_f = & \frac{6}{24} [I(e^1, f^1, g^1, h^1) - I(e^1, f^0, g^1, h^1)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^1, g^1, h^1) - I(e^0, f^0, g^1, h^1)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^1, g^0, h^1) - I(e^1, f^0, g^0, h^1)] + \frac{2}{24} [I(e^1, f^1, g^1, h^0) - I(e^1, f^0, g^1, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^1, g^0, h^0) - I(e^1, f^0, g^0, h^0)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^1, g^1, h^0) - I(e^0, f^0, g^1, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^0, f^0, g^1, h^1) - I(e^0, f^0, g^0, h^1)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^1, g^0, h^0) - I(e^0, f^0, g^0, h^0)] \\
 \Delta_g = & \frac{6}{24} [I(e^1, f^1, g^1, h^1) - I(e^1, f^1, g^0, h^1)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^1, g^1, h^1) - I(e^0, f^1, g^0, h^1)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^0, g^1, h^1) - I(e^1, f^0, g^0, h^1)] + \frac{2}{24} [I(e^1, f^1, g^1, h^0) - I(e^1, f^1, g^0, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^0, f^0, g^1, h^1) - I(e^0, f^0, g^0, h^1)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^1, g^1, h^0) - I(e^0, f^1, g^0, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^0, g^1, h^0) - I(e^1, f^0, g^0, h^0)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^0, g^1, h^0) - I(e^0, f^0, g^0, h^0)] \\
 \Delta_h = & \frac{6}{24} [I(e^1, f^1, g^1, h^1) - I(e^1, f^1, g^1, h^0)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^1, g^1, h^1) - I(e^0, f^1, g^1, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^0, g^1, h^1) - I(e^1, f^0, g^1, h^0)] + \frac{2}{24} [I(e^1, f^1, g^0, h^1) - I(e^1, f^1, g^0, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^0, f^0, g^1, h^1) - I(e^0, f^0, g^1, h^0)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^1, g^0, h^1) - I(e^0, f^1, g^0, h^0)] \\
 & + \frac{2}{24} [I(e^1, f^0, g^0, h^1) - I(e^1, f^0, g^0, h^0)] + \frac{2}{24} [I(e^0, f^0, g^0, h^1) - I(e^0, f^0, g^0, h^0)]
 \end{aligned}$$

Для індексного числа, яке залежить від п'яти факторів, маємо:

$$\Delta I(d, e, f, g, h) = \Delta I_d + \Delta I_e + \Delta I_f + \Delta I_g + \Delta I_h, \quad (5.56)$$

Внесок Шеплі першого фактора d до змін у значенні даного індексного числа має вигляд:

$$\begin{aligned} \Delta I_d = & \frac{24}{120} [I(d^1, e^1, f^1, g^1, h^1) - I(d^0, e^1, f^1, g^1, h^1)] \\ & + \frac{6}{120} [I(d^1, e^0, f^1, g^1, h^1) - I(d^0, e^0, f^1, g^1, h^1)] \\ & + \frac{6}{120} [I(d^1, e^1, f^0, g^1, h^1) - I(d^0, e^1, f^0, g^1, h^1)] \\ & + \frac{6}{120} [I(d^1, e^1, f^1, g^0, h^1) - I(d^0, e^1, f^1, g^0, h^1)] \\ & + \frac{6}{120} [I(d^1, e^1, f^1, g^1, h^0) - I(d^0, e^1, f^1, g^1, h^0)] \\ & + \frac{4}{120} [I(d^1, e^1, f^1, g^0, h^0) - I(d^0, e^1, f^1, g^0, h^0)] \\ & + \frac{4}{120} [I(d^1, e^1, f^0, g^1, h^0) - I(d^0, e^1, f^0, g^1, h^0)] \\ & + \frac{4}{120} [I(d^1, e^1, f^0, g^0, h^1) - I(d^0, e^1, f^0, g^0, h^1)] \\ & + \frac{4}{120} [I(d^1, e^0, f^1, g^1, h^0) - I(d^0, e^0, f^1, g^1, h^0)] \\ & + \frac{4}{120} [I(d^1, e^0, f^1, g^0, h^1) - I(d^0, e^0, f^1, g^0, h^1)] \\ & + \frac{4}{120} [I(d^1, e^0, f^0, g^1, h^1) - I(d^0, e^0, f^0, g^1, h^1)] \\ & + \frac{6}{120} [I(d^1, e^1, f^0, g^0, h^0) - I(d^0, e^1, f^0, g^0, h^0)] \\ & + \frac{6}{120} [I(d^1, e^0, f^1, g^0, h^0) - I(d^0, e^0, f^1, g^0, h^0)] \\ & + \frac{6}{120} [I(d^1, e^0, f^0, g^1, h^0) - I(d^0, e^0, f^0, g^1, h^0)] \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
 & + \frac{6}{120} [I(d^1, e^0, f^0, g^0, h^1) - I(d^0, e^0, f^0, g^0, h^1)] \\
 & + \frac{24}{120} [I(d^1, e^0, f^0, g^0, h^0) - I(d^0, e^0, f^0, g^0, h^0)]
 \end{aligned}$$

Внески інших факторів, ΔI_e , ΔI_f , ΔI_g та ΔI_h , визначають аналогічно.

Наведені вище формули можуть бути використані при декомпозиції довільного індексного числа для оцінки внеску факторів у зміни його значень. Причому така декомпозиція є точною і не вносить упередження, властивого індексним числам, не симетричним за факторами. У наведених вище декомпозиціях розглядається вплив часових змін у значеннях факторів на значення індексу. Проте ми можемо розглядати індексне число I як функцію факторів, наприклад, $I = I(f, g, h)$. I може бути індексом бідності або нерівності. В загальному випадку це будь-яка функція (лінійна або нелінійна). Очевидно, що є $3! = 6$ способів впорядкування трьох факторів f , g та h :

$$(f, g, h), (f, h, g), (g, f, h), (g, h, f), (h, f, g), (h, g, f), \quad (5.57)$$

Кожний із цих факторів може бути видалений першим, другим або третім. Тому відповідні маргінальні внески факторів f , g , h будуть функціями усіх можливих способів видалення кожного із них. Нехай, наприклад, I_f – маргінальний внесок фактора f в значення індексу $I(f, g, h)$. Якщо оцінюється внесок фактора f до загального значення індексу I , може бути представлений у вигляді $I(f, g, h) - I(g, h)$, де $I(g, h)$ – значення індексу I коли фактор f рівний нулю (коли він відсутній). Із (5.57) видно, що є два випадки, в яких фактор f стоїть першим. Отже, якщо фактор f видаляється першим, такій події ми повинні присвоїти вагу (2/6). Якщо f видаляється другим, це означає, що першим був видалений інший фактор (який, за припущенням повинен бути рівним 0). Таких можливості дві. Перша позначена в (5.57) через (g, f, h) , а друга через (h, f, g) . У першому випадку внесок фактора f може бути записаний як $(I(f, h) - I(h))$, а в другому – $(I(f, g) - I(g))$. Очевидно, що обом випадкам має бути присвоєна вага (1/6). Якщо фактор f видаляється третім, це означає, що два інші фактори рівні нулю. В (5.57) таких ситуацій дві: (g, h, f) та (h, g, f) . Оскільки ми можемо припустити, що коли усі три фактори рівні нулю, індекс I також рівний нулю, внесок фактора f у такому випадку ми можемо записати в вигляді $I(f) - I(0, 0, 0) = I(f) - 0 = I(f)$. Оскільки таких можливостей дві, такому випадку ми надаємо вагу (2/6). Таким чином, зважена сума усіх розглянутих варіантів видалення фактора дає маргінальний внесок до загального значення індексу:

$$\begin{aligned}
 I_f = & \left(\frac{2}{6}\right) [I(f, g, h) - I(g, h)] + \left(\frac{1}{6}\right) [I(f, h) - I(h)] \\
 & + \left(\frac{1}{6}\right) [I(f, g) - I(g)] + \left(\frac{2}{6}\right) I(f), \quad (5.58)
 \end{aligned}$$

Для маргінального внеску факторів g та h маємо:

$$I_g = \left(\frac{2}{6}\right)[I(f, g, h) - I(f, h)] + \left(\frac{1}{6}\right)[I(g, h) - I(h)] + \left(\frac{1}{6}\right)[I(f, g) - I(f)] + \left(\frac{2}{6}\right)I(g), \quad (5.59)$$

$$I_h = \left(\frac{2}{6}\right)[I(f, g, h) - I(f, g)] + \left(\frac{1}{6}\right)[I(g, h) - I(h)] + \left(\frac{1}{6}\right)[I(f, h) - I(f)] + \left(\frac{2}{6}\right)I(h), \quad (5.60)$$

Отже, ми отримали факторну декомпозицію індексу $I(f, g, h)$ ((5.58) – (5.60)) та декомпозицію змін цього індексу в часі ((5.52) – (5.54)) за методом Шеплі, тобто в рамках однієї схеми:

$$I(f, g, h) = I_f + I_g + I_h, \quad (5.61)$$

$$\Delta I(f, g, h) = \Delta I_f + \Delta I_g + \Delta I_h, \quad (5.62)$$

Аналогічно виконується декомпозиція в просторі, за соціально-демографічними групами, секторами економіки, багатовимірних індексів нерівності та бідності (індексу людського розвитку, гендерної нерівності, регіонального розвитку) за різними вимірами добробуту тощо.

Розділ 6. НАПРЯМИ ВПЛИВУ НА НЕРІВНІСТЬ

6.1. Вплив на нерівність через політику доходів

6.1.1. Політика оплати праці

Нерівність в оплаті праці, насамперед необґрунтована диференціація розмірів заробітної плати, є одним з головних чинників економічної та соціальної нерівності, що деформують систему ціннісних орієнтацій в суспільстві, зокрема провокують поширення неробства та утриманських настроїв. Міцний стереотип, що чесною працею багато не заробиш, а добре живе той, хто спритніше ошукує інших, походить саме від проблеми адекватності винагороди за роботу.

З урахуванням національного та світового досвіду державного регулювання, політика доходів у сфері оплати праці має спрямовуватися у двох основних напрямках:

- вирівнювання доходів від зайнятості шляхом встановлення обмежувальних рамок: «знизу» – мінімальна заробітна плата, «зверху» – фіскальна політика, зокрема прогресивна шкала оподаткування;
- підтримка справедливих пропорцій в оплаті праці залежно від складності та соціальної значущості виконуваної роботи, насамперед у бюджетному секторі.

Мінімальна заробітна плата – один з найбільш поширених та ефективних інструментів державної політики у сфері оплати праці. Прямий характер дії норм щодо мінімальної заробітної плати дає змогу вирішити широке коло завдань, серед яких мотивація населення до економічної активності, гарантування певного рівня доходів та соціального захисту для всіх працівників, незалежно від кваліфікації та виконуваної роботи, а отже – зменшення нерівності.

Уперше мінімальна заробітна плата була впроваджена у Новій Зеландії у 1894 р., кількома роками пізніше – в Австралії, у США – була введена федеральним законом у 1938 р. Нині мінімальну заробітну плату мають Японія, Корея, Франція, Греція, Португалія, Іспанія, Ірландія, Великобританія, країни Бенілюксу і більшість країн Центральної та Східної Європи.¹¹⁶

У Німеччині, Кіпрі, Македонії обов'язкова мінімальна заробітна плата існує, але вона не встановлюється єдина для всіх чи переважної більшості найманих працівників, а диференціюється залежно від сектору економіки та роду занять. У країнах, де мінімальна заробітна плата на національному рівні не встановлюється законодавством, – Данії, Італії, Австрії, Фінляндії, Швеції, Ісландії, Норвегії, Швейцарії – «нижній поріг» заробітної плати визначається в ході переговорів між соціальними партнерами на рівні компанії/підприємства або кожної індивідуальної трудової угоди. Зазвичай такі порогові значення регулюються секторальними/галузевими угодами, які охоплюють переважну частину зайнятого населення і де-факто встановлюють мінімальну заробітну плату.¹¹⁷

Мінімальна заробітна плата застосовується у 20 з 27 країн-членів ЄС (табл.6.1). У цих країнах мінімальна заробітна плата встановлюється законом,

¹¹⁶ John Martin. *The minimum wage: Making it pay* / OECD Directorate for Employment, Labour and Social Affairs, May 2007.

¹¹⁷ Minimum wage statistics: Eurostat information. Data from August 2012. – http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Minimum_wage_statistics

Таблиця 6.1.

Мінімальна заробітна плата в країнах ЄС, станом на початок року (євро на місяць)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Бельгія	1 096	1 118	1 140	1 163	1 186	1 210	1 234	1 259	1 310	1 388	1 388	1 415	1 444
Болгарія	34	40	51	56	61	77	82	92	112	123	123	123	138
Чеська Республіка	111	143	178	196	207	236	261	291	300	298	302	319	310
Естонія	89	102	118	138	159	172	192	230	278	278	278	278	290
Ірландія	...	945	1 009	1 073	1 073	1 183	1 293	1 403	1 462	1 462	1 462	1 462	1 462
Греція	543	544	572	607	631	668	710	730	794	818	863	863	877
Іспанія	496	506	516	526	537	599	631	666	700	728	739	748	748
Франція	1 049	1 083	1 127	1 154	1 215	1 286	1 218	1 254	1 280	1 321	1 344	1 365	1 398
Латвія	85	87	108	114	119	115	129	172	230	254	254	282	286
Литва	107	116	122	125	130	145	159	174	232	232	232	232	232
Люксембург	1 191	1 259	1 290	1 369	1 403	1 467	1 503	1 570	1 570	1 642	1 683	1 758	1 801
Угорщина	100	151	204	212	202	232	247	260	272	268	272	281	296
Мальта	505	530	557	551	541	555	584	602	617	635	660	665	680
Нідерланди	1 092	1 155	1 207	1 249	1 265	1 265	1 273	1 301	1 335	1 381	1 408	1 424	1 447
Польща	161	197	217	199	175	208	233	244	313	307	321	349	336
Португалія	371	390	406	416	426	437	450	470	497	525	554	566	566
Румунія	25	41	50	71	68	79	90	115	139	149	142	157	162
Словенія	373	395	433	450	471	490	512	522	539	589	597	748	763
Словаччина	94	100	115	134	148	168	182	221	241	296	308	317	327
Великобританія	952	977	1 109	1 064	1 054	1 135	1 213	1 315	1 242	995	1 076	1 136	1 202

Джерело: Евростат, <http://err.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&rcode=tps00155>

Примітка: По країнах, які не входять у Єврозону, величина у національній валюті переведена у євро за обмінним курсом грудня попереднього року

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

зазвичай після консультацій з соціальними партнерами, або безпосередньо національною міжсекторальною угодою (Бельгія, Греція).

Варіація розмірів мінімальної заробітної плати в країнах ЄС дуже велика: від 138 євро у Болгарії та 162 євро у Румунії до 1 801 євро у Люксембурзі. Всі країни постсоціалістичного простору (за винятком Словенії) дуже сильно відстають від країн «старої» Європи, і в абсолютному вимірі мінімальні зарплати в них зростають значно повільніше; причому вступ до ЄС (2004 р.) не пришвидшив цієї динаміки.

У зв'язку з рецесією майже в половині досліджуваних країн мінімальну заробітну плату було заморожено. Так, в Ірландії та Литві мінімальна заробітна плата не підвищується з 2008 р.; упродовж останніх 2–3 років припинено її зростання в країнах Південної Європи – Греції, Іспанії, Португалії. Мораторій на підвищення мінімальної зарплати тримався в Естонії 4 роки (2008–2011 рр.), в Болгарії – 3 роки (2009–2011 рр.); навіть у таких порівняно стійких до кризи країнах, як Бельгія та Люксембург, мінімальна зарплата не переглядалася по два роки. Загалом існує прямий зв'язок між розміром мінімальної заробітної плати та його співвідношенням із середнім розміром заробітку (табл.6.2).

Таблиця 6.2.

Мінімальна заробітна плата у % до середнього заробітку у країнах ЄС

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Бельгія	47,6	46,2	45,5	45,7	45,5	45,3	44,7	...
Болгарія	38,8	40,4	41,4	46,6	44,7	42,1	39,5	38,3	35,8	33,7
Чеська Республіка	36,9	38,1	38,4	39,1	39,7	38,1	35,2	34,0	33,3	32,5
Естонія	30,5	32,4	34,6	33,2	30,5	30,4	34,9	36,2	35,6	33,8
Ірландія	...	43,4	39,7	38,6	38,0	41,5	41,8	41,9
Греція	54,7	48,8	47,7	48,7	47,7	46,4	48,4	50,7	40,4	50,1
Іспанія	33,5	32,9	33,6	35,1	35,8	36,5	35,2	35,1	35,3	34,6
Франція	46,9	47,3	47,9	47,4	...
Латвія	37,4	39,9	41,9	36,2	33,3	34,2	36,2	40,9	42,2	45,1
Литва	43,7	42,1	45,4	44,9	42,1	38,7	39,6	40,5	42,0	41,1
Люксембург	45,5	46,6	46,0	46,8	46,2	46,8	...	45,4	45,9	46,7
Угорщина	42,1	42,2	41,2	41,3	41,7	39,8	38,5	38,6	38,8	39,1
Мальта	44,9	48,2	47,4	50,5	50,4	49,0	48,8	45,2	46,2	47,4
Нідерланди	49,3	47,7	46,1	45,5	44,1	44,2	44,2	44,1	44,6	...
Польща	33,0	33,9	35,1	33,7	36,1	32,4	35,7	39,7	40,4	38,3
Португалія	43,0	40,7	40,0	40,5	40,7	41,6	44,6	43,2	42,8	42,6
Румунія	31,3	37,3	34,4	32,6	30,2	29,1	30,1	33,3	32,3	35,8
Словенія	45,3	45,8	45,9	46,2	45,2	43,4	41,0	41,1	47,5	50,0
Словаччина	32,4	34,0	34,1	34,4	34,8	...	34,7	36,5	36,6	36,6
Великобританія	34,6	34,5	36,5	37,9	37,9	38,9	38,1	38,4	38,2	38,5

Джерело: Євростат, <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupDownloads.do>

Примітка: Дані за 2002–2007 рр. наводяться за *Nace Rev. 1.1* і не охоплюють такі види економічної діяльності: державне управління, громадські послуги, діяльність домогосподарств з найманими домашніми працівниками, діяльність екстериторіальних організацій. Дані за 2008–2011 рр. наводяться за *Nace Rev. 2* і не охоплюють два види економічної діяльності: діяльність домогосподарств як роботодавців та діяльність екстериторіальних організацій.

Розділ 6

У Бельгії, Ірландії, Франції, Люксембурзі, Нідерландах, де розміри мінімальної зарплати найвищі, їх співвідношення з розміром середньої зарплати сягає 42–47%. Високий рівень такого співвідношення (в окремі роки понад 50%) притаманний також країнам Південної Європи – Греції, Португалії, Мальті, Словенії, які входять до «середньої» групи за розміром мінімальної заробітної плати.

Водночас у країнах постсоціалістичного простору, де, як уже зазначалося, мінімальні зарплати дуже низькі, їх співвідношення з середнім розміром заробітку становить лише 33–38%, що означає значно більшу диференціацію зарплат. Тобто у цих країнах потенціал мінімальної заробітної плати щодо підвищення розміру доходів населення та зменшення нерівності не використовується повною мірою.

Потрібно також звернути увагу на очевидну пряму залежність між розміром мінімальної заробітної плати та середньодушовим обсягом ВВП (рис.6.1).

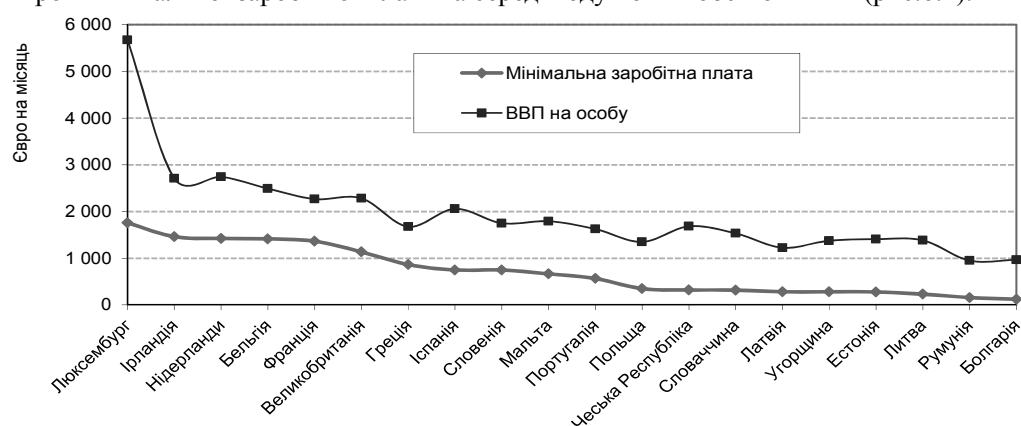

Рис.6.1. Залежність між мінімальною заробітною платою та середньодушовим обсягом ВВП у країнах ЄС, 2011 р.
(країни ранжовані за розміром мінімальної заробітної плати)

Джерело: Євростат, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00001&plugin=1>

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tps00155>

Примітка: мінімальна заробітна плата – станом на 1 січня 2011 р., ВВП на особу – у середньому за місяць 2011 р.

Такий зв'язок є двостороннім: з одного боку, багатші країни здатні забезпечити вищі мінімальні стандарти життя, з другого – вища мінімальна заробітна плата забезпечує загалом вищий рівень заробітків, а вони, разом з нарахуваннями внесків по соціальному страхуванню, становлять основну складову при обчисленні ВВП за категоріями доходу.

Досвід країн ЄС яскраво свідчить, що мінімальна заробітна плата є важливим інструментом вирівнювання доходів працівників. Але зрозуміло, що таке вирівнювання є справедливим за більш-менш рівних умов зайнятості, тобто достатньо однорідного контингенту зайнятих за групами занять (так, у країнах ЄС з найвищими мінімальними зарплатами понад 40% працівників становлять менед-

жери, професіонали та фахівці¹¹⁸). У протилежному випадку встановлення високих мінімальних зарплат залежить скоріше від традицій та суспільних уявлень (як, наприклад, у країнах Південної Європи).

В Україні, як і в інших країнах постсоціалістичного простору, мінімальна заробітна плата низька. Донедавна вона була істотно нижча розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб (рис.6.2).

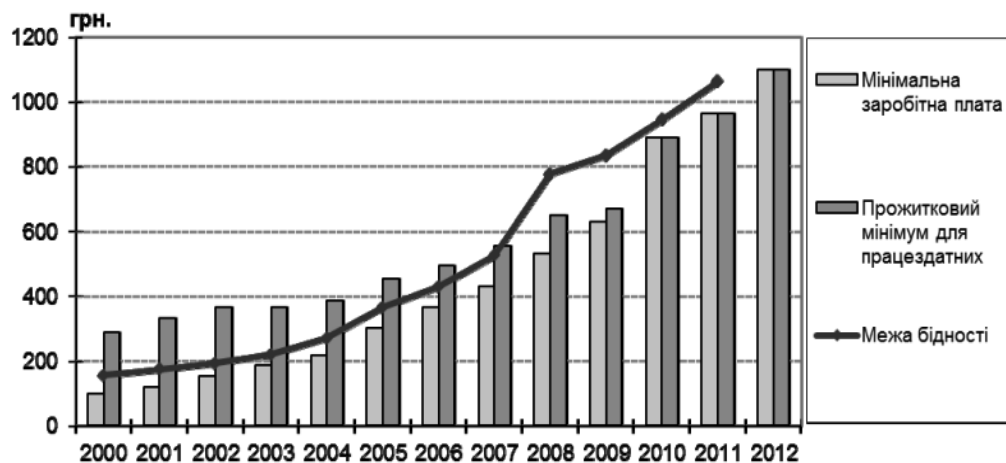

Рис.6.2. Динаміка мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму для працездатних та відносної межі бідності в Україні (грн. у середньому за рік)

Джерело: Міністерство соціальної політики України

Під час фінансово-економічної кризи прожитковий мінімум було заморожено на рівні грудня 2008 р., а мінімальна заробітна плата підвищувалася, завдяки чому наприкінці 2009 р. мінімальна заробітна плата уперше досягла рівня прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Встановлення мінімальної заробітної плати як державної соціальної гарантії на рівні основного державного соціального стандарту – прожиткового мінімуму для працездатних осіб має важливе значення для подолання бідності серед працюючих. Водночас це може стати додатковою перешкодою для регулярної актуалізації прожиткового мінімуму, адже «ціна» такого перегляду набагато зростає.

Мірою наближення мінімальної заробітної плати до розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб відбувалося випереджальне зростання вартісного виразу межі бідності за відносним критерієм (визначається як 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат). Це доводить ефективність підвищення мінімальної заробітної плати як інструменту державної політики щодо підвищення рівня життя населення. Проте цей інструмент використовується далеко не повною мірою, особливо щодо зменшення нерівності в оплаті праці, – у роки найбільшого зростання середньомісячної номінальної заробітної плати (у 2004–2008 рр. річні темпи приросту сягали 30–35%), частка мінімальної зарплати в ній зменшувалася до 37–30% (рис.6.3).

¹¹⁸ Джерело: Євростат, <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do>

Розділ 6

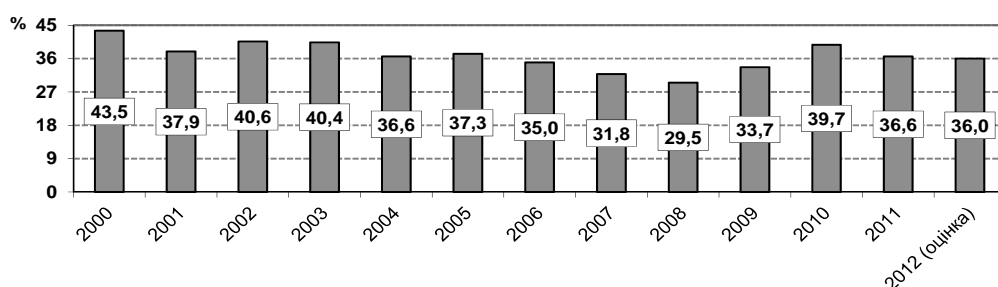

Рис.6.3. Співвідношення мінімальної заробітної плати із середнім розміром заробітної плати в Україні у 2000–2012 рр. (в середньому за рік)

Джерело: Авторські розрахунки за даними Держстату України

У 2010 р. завдяки значному підвищенню прожиткового мінімуму, і відповідно, мінімальної заробітної плати, співвідношення мінімальної заробітної плати із середнім розміром заробітної плати зросло майже до 40%, але вже у 2011–2012 р. знову знизилося до 36%.

На нашу думку, з метою зменшення нерівності в оплаті праці при встановленні мінімальної заробітної плати слід враховувати не лише розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб, який ґрунтується на вартісній оцінці набору продуктів та послуг, а й динаміку середньої зарплати – фактичну у базовому році і очікувану у планованому році. Мінімальна заробітна плата має становити не менше 45–50% фактичного розміру середньої заробітної плати у базовому році і, принаймні, 40–45% очікуваного розміру середньої заробітної плати у планованому році.

З огляду на «демографічну» функцію оплати праці, зайнятість повинна гарантувати такий рівень доходів, який задовольнятиме основні потреби не тільки самого працюючого, а й хоча б одного утриманця, – мінімальна заробітна плата має бути вище розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. В ідеалі, розмір мінімальної заробітної плати має дорівнювати сумі розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і хоча б половини прожиткового мінімуму для дітей віком до 6 років.

Надзвичайно важливо підтримувати випереджальне зростання мінімальної заробітної плати, порівняно з іншими мінімальними соціальними гарантіями, оскільки заробітна плата є базовою категорією для формування соціальних трансфертів. Додаткове витрачання коштів на підвищення заробітної плати (в тому числі у бюджетній сфері) значною мірою компенсується збільшенням фіскальних надходжень до державної скарбниці та зменшенням витрат на соціальну допомогу.

Враховуючи сезонні закономірності динаміки заробітної плати та споживчих цін (рис.6.4), підвищення мінімальної заробітної плати протягом року доцільно здійснювати в кілька етапів, але не з першого кварталу, принаймні не з 1 січня, коли тільки починається новий фінансовий рік, а в багатьох секторах економіки

сезонний спад діяльності досягає «дна». Залежно від очікуваних макроекономічних показників, доцільніше підвищувати мінімальну заробітну плату двічі або тричі на рік: наприклад, з 1 березня та з 1 вересня, або з 1 квітня, 1 жовтня та 1 грудня.

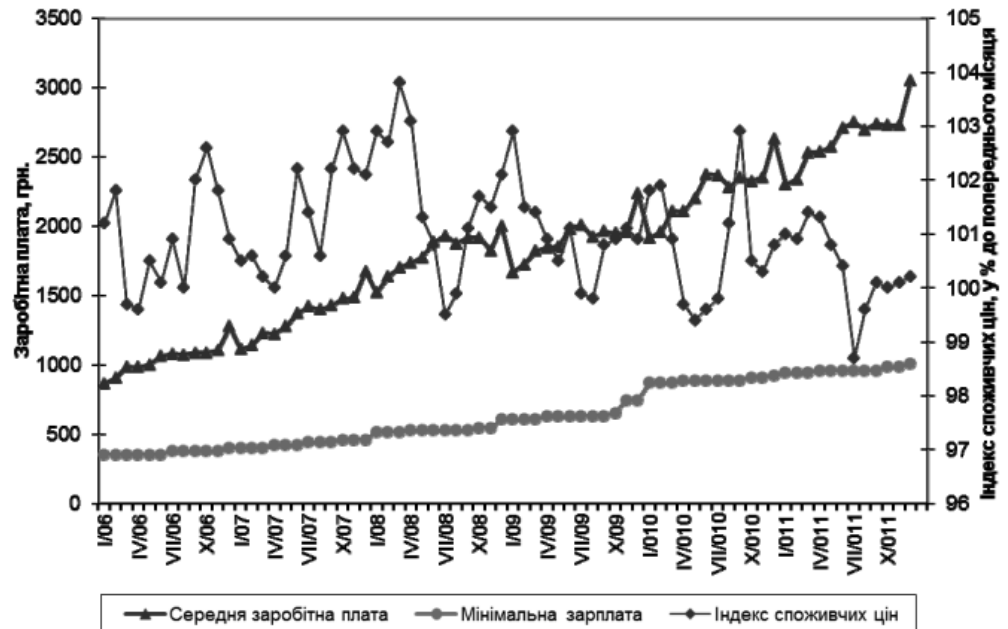

Рис. 6.4. Помісячна динаміка мінімальної заробітної плати, середньої заробітної плати та індексу споживчих цін у 2006–2011 рр.

Джерело: Держстат України <http://www.ukrstat.gov.ua>

Водночас потрібно мати на увазі, що різке підвищення мінімальної заробітної плати не подіє «автоматично» на розмір середньої зарплати у державному, і тим більш у приватному секторі зайнятості. Воно буде значною мірою амортизоване за рахунок зміни структури заробітної плати: частка основної зарплати збільшиться, а додаткової зарплати та компенсаційно-стимулюючих виплат – скоротиться. Отже, підвищення мінімальної зарплати вдвічі чи вдесятеро, як пропонують деякі політики, не може гарантувати відповідне зростання середньої зарплати.

Фіскальна політика. Мінімальна заробітна плата є загальновизнаним надійним інструментом обмеження нижнього порогу оплати праці. Контролювати «верхній» діапазон варіації заробітків значно складніше, встановлення граничної «стелі» зарплат в умовах ринкової економіки загалом недоцільне і навряд чи можливе на практиці. Проте необхідність такого регулювання нині актуалізується, оскільки нерівність за розміром заробітку має тенденцію до зростання саме за рахунок «верхівки».¹¹⁹ Нерівність розподілу та концентрація доходів у найбільш високооплачуваних найманих працівників та власників капіталу не відповідає принципам соціальної справедливості і викликає суспільне невдоволення, призводить до зростання ризику соціальної напруженості та нестабільності. В умовах рецесії ця проблема особливо загострюється, ускладнюючи прийняття та реалізацію заходів

¹¹⁹ *Global Wage Report 2012/13: Wages and equitable growth / International Labour Organization. – Geneva: International Labour Office, 2012. – XVI + 110 pp.*

Розділ 6

суворої економії та консолідації бюджетних ресурсів. За висновками Global Wage Report 2012/13,¹²⁰ вагомим фактором зростання нерівності стала політика необмеженої фінансової глобалізації («фінансиалізації»), що відволікає інвестиційні ресурси з реального сектору економіки у спекулятивні фінансові інструменти, спрямовані на отримання максимального короткострокового прибутку, і призводить до нестійких економічних результатів.

Вирішення цієї проблеми виходить за рамки регулювання ринку праці і полягає у сфері перерозподілу, включаючи врегулювання фінансового сектору та подолання дисбалансів між податками на капітал і доходи від зайнятості. Більш вигідні фіскальні умови для доходів від капіталу, порівняно з доходами від зайнятості, обумовлюють вище навантаження (включаючи сплату внесків по соціальному страхуванню) як на витрати роботодавців на робочу силу, так і на зарплати, виплачувані працівникам. Дворічна практика реалізації норм Податкового кодексу засвідчує, що Україна не зовсім визначилася з розстановкою фіскальних акцентів.

Спрощення дозвільних процедур, упорядкування та розширення категорій платників єдиного податку, безперечно, мало сприяти розвитку малого бізнесу. Водночас вигідніші умови здійснення підприємницької діяльності фізичних осіб обумовлюють подальше скорочення кількості найманих працівників підприємств, які становлять найбільш надійний контингент платників податку з доходів громадян та єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Курс на зниження ставок податку на прибуток підприємств (з 23% у 2011 р. до 21% у 2012 р., 19% у 2013 р. та 16% з 2014 р.), поряд із впровадженням прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб, мали б відкрити перспективи для збільшення фіскальної ролі доходів населення. Загальновідомою є теза, що держава справді зацікавлена у зростанні доходів громадян, якщо сплачені з них податки відіграють провідну роль у формуванні бюджету країни. Однак на практиці роль бюджетоутворюючого податку залишається за податком на додану вартість.

За 10 місяців 2012 р. надходження податку з доходів фізичних осіб до зведеного бюджету України становили 55,1 млрд. грн., тоді як від податку на додану вартість – 112,4 млрд. грн., тобто вдвічі більше.¹²¹ Згідно зі стандартними міжнародними класифікаціями, податок на додану вартість належить до непрямих податків (його адміністрування не є очевидним і зрозумілим для широких верств населення) і до податків на споживання (він не пов'язаний напряму із зайнятістю та розмірами заробітків). Тому податок на додану вартість мало придатний як інструмент політики щодо зменшення нерівності в доходах населення.

Прямі податки, особливо з доходів від зайнятості, дають значно більше можливостей для перерозподілу, зокрема завдяки запровадженню прогресивної шкали оподаткування, встановлення якої практично неможливе для непрямих податків.¹²²

З огляду на вищесказане, важливою складовою політики зменшення

¹²⁰ Global Wage Report 2012/13: Wages and equitable growth / International Labour Organization. – Geneva: International Labour Office, 2012. – XVI + 110 pp.

¹²¹ Показники виконання Зведеного бюджету України за січень – жовтень 2011–2012 років // Сайт Мініфіну http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/archive/main?cat_id=77643

¹²² Taxation trends in the European Union - Data for the EU Member States, Iceland and Norway / European Commission. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. — 269 p.

нерівності є подальше удосконалення прогресивної шкали оподаткування доходів населення, зокрема збільшення кількості ставок (наразі тільки дві – 15% та 17%, цього недостатньо) та перехід від щомісячного до річного періоду обліку оподаткованого доходу. Існуючий порядок передбачає застосування вищої ставки податку для кожного місяця, де було перевищення встановленого критерію; це особливо невигідно для зайнятих на сезонних роботах та в різноманітних формах гнучкої зайнятості, виконавців одноразової роботи тощо.

Також потрібно вирішити, зрештою, питання щодо переходу від оподаткування індивідуальних доходів громадян до оподаткування доходів домогосподарств. Зокрема, це дасть змогу реалізувати на практиці принцип «демографізації» політики доходів, проводити більш цілеспрямовану політику щодо зменшення нерівності залежно від соціально-демографічних ознак домогосподарства.

Ще одним напрямом удосконалення політики доходів населення має стати пошук більш збалансованих співвідношень між внесками та виплатами в системі соціального забезпечення як для суспільства загалом, так і для різних груп платників та одержувачів. Зміни в системі соціального забезпечення безпосередньо пов'язані з політикою доходів від зайнятості, оскільки визначають частку праці у ВВП та обсяги «зарезервованої» зарплати для покриття соціальних ризиків.

Посилення ролі громадян у формуванні державних фінансів вимагає пропорційного перерозподілу розміру пенсійного внеску (як частини єдиного внеску на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування) між роботодавцем та працівником.¹²³ Альтернативою або доповненням до цього заходу може бути перерозподіл фіскального навантаження між податком з доходів фізичних осіб та єдиним соціальним внеском. Тобто розмір єдиного внеску для роботодавця істотно зменшується, натомість відповідно збільшуються розмір єдиного внеску для працівника та (або) прогресивна шкала оподаткування доходів громадян. У другому випадку можна говорити про перехід до прямого фінансування гарантованого мінімального розміру пенсії за рахунок державного бюджету.¹²⁴

Що стосується податків на багатство (нерухомість, предмети розкоші тощо), варто зауважити, що в Україні переважна більшість населення та політиків сприймають їх як спосіб «покарання» багатих людей, – у масовій свідомості існує думка, що це багатство вкрадене, нажите нечесним шляхом. Однак за понад 20 років ринкових перетворень вже сформувався значний сектор вітчизняного бізнесу, що працює достатньо прозоро й легально. Тому слід змінити ставлення українського суспільства до багатства та багатих людей.

Західна етика, на якій тримаються ідеали держави загального добробуту, не засуджує багатство, а закликає працювати, щоб не бути бідними. Податки на багатство відіграють скоріше морально-виховну, ніж економічну функцію: вони мають стримувати громадян від бажання хизуватися своїми статками, вести надто зухвале «світське» життя.

¹²³ Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (Колективна монографія); за ред. Е.М. Лібанової. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. — 320 с. (тут с. 294–295).

¹²⁴ Ткаченко Л.Г. Побудова багаторівневої пенсійної системи як напрям національної пенсійної реформи // Економіка України. — № 8 (609). — 2012. — С. 16–22.

Але в жодній країні світу податки на багатство не розглядаються як вагоме джерело наповнення бюджету. У країнах ЄС вони забезпечують, як правило, не більше 3–7% загальної суми фіскальних надходжень до державної скарбниці.¹²⁵ Потрібно також розуміти, що податки на багатство неспроможні істотно зменшити нерівність, хіба що вони набудуть характеру одноразової «експропріації».

Для політики вирівнювання доходів населення важливе значення мають також заходи, спрямовані на розширення можливостей для широких верств населення (передусім працівників) брати участь у розподілі прибутків підприємств, зокрема, посилення захисту прав дрібних акціонерів, розвиток фондового ринку, поширення традицій корпоративної культури тощо.

Оплата праці у бюджетній сфері. Адекватність винагороди працівників державного сектору, передусім бюджетної сфери, є неодмінною конкурентною передумовою справедливості оплати праці у приватному секторі.

У 2011 р. чисельність працівників, оплата праці яких фінансується за рахунок бюджетних коштів, становила 3,6 млн. осіб, або 33,8% загальної кількості штатних працівників. З них найбільші контингенти становлять працівники освіти (1,5 млн. осіб), охорони здоров'я та соціальної роботи (1,2 млн. осіб), державного управління (0,5 млн. осіб), спорту, відпочинку та розваг (0,2 млн. осіб).¹²⁶ Тобто переважно це працівники галузей соціальної сфери, де зарплати і за радянських часів традиційно були значно нижче середньої по економіці.

Так, у 1989 р. розмір середньомісячної заробітної плати становив у працівників освіти 163,2 крб., охорони здоров'я – 144,1 крб., культури – 122,6 крб., що відповідно на 25%, 34% та 44% нижче, ніж в цілому по народному господарству. В решті галузей (за винятком торгівлі) зарплати були вище 200 крб., найвищі – у науці (284,9 крб.), будівництві (273,7 крб.), промисловості (249,1 крб.).

У 1991 р. із набуттям Україною незалежності на законодавчому рівні було встановлено більш високі гарантії оплати праці педагогічних та медичних працівників – посадові оклади, середні ставки на рівні не нижче від середньої заробітної плати працівників промисловості, для працівників культури – на рівні не нижче від середньої заробітної плати у народному господарстві. Але на практиці ці гарантії ніколи не виконувалися через брак бюджетних коштів. При прийнятті державного бюджету на 2008 рік державні зобов'язання щодо оплати праці в освіті, охороні здоров'я та культурі було приведено у відповідність до діючої практики – встановлення посадових окладів (тарифних ставок) на основі Єдиної тарифної сітки. Хоча Рішенням Конституційного Суду №10-рп/2008 від 22.05.2008 ці зміни було визнано неконституційними, вони продовжують діяти.

За підсумками 2011 р. середньомісячна заробітна штатних працівників бюджетних закладів освіти становила 2027 грн., охорони здоров'я – 1761 грн., спорту, відпочинку та розваг – 1971 грн. Для порівняння: середня заробітна плата по економіці

¹²⁵ *Taxation trends in the European Union - Data for the EU Member States, Iceland and Norway / European Commission. — Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. — 269 p. (тут с. 47–49).*

¹²⁶ *Праця України у 2011 році : Стат. зб. / Відпов. за випуск І.В. Сенник. — К.: Держстат України, 2012. — 344 с. (тут с. 163).*

сягала 2633 грн., у промисловості – 3120 грн.¹²⁷

Для ілюстрації впливу оплати праці у бюджетній сфері на загальний рівень заробітних плат в Україні можна навести динаміку гендерного співвідношення зарплат. Як відомо, переважну більшість працівників бюджетної сфери (майже 80%) становлять жінки. Гендерний поділ праці в Україні доволі жорсткий, і обумовлює традиційно високу різницю в розмірах заробітної плати жінок і чоловіків.

В останній декаді динаміка цього співвідношення була доволі суперечливою (рис.6.5). Упродовж 2000–2004 рр. «відставання» жіночих зарплат від чоловічих повільно наростало (з 29,1% до 31,4%). Починаючи з 2005 р., намітилася позитивна тенденція до скорочення гендерного розриву в зарплатах, у 2010 р. він сягнув історичного мінімуму – 22,2%. Однак фактори скорочення, вочевидь, були різні навіть на цьому короткому відрізку часу.

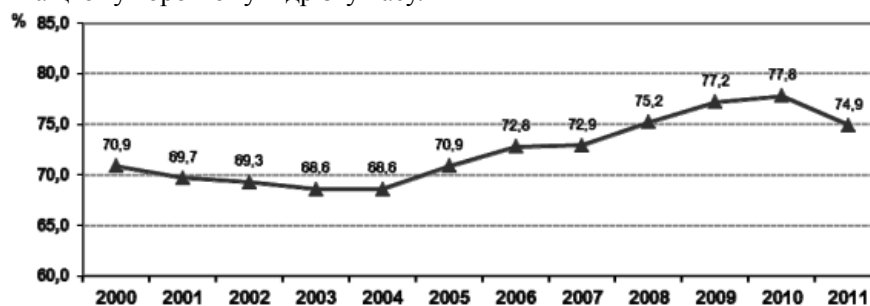

Рис. 6.5. Відношення середньої заробітної плати жінок до середньої заробітної плати чоловіків в Україні, %

Джерело: Стат. зб. «Праця України» за відповідні роки

У 2005 р. поштовхом стало розпочате поетапне впровадження Єдиної тарифної сітки у бюджетній сфері, «серцевину» якої становлять заклади освіти, охорони здоров'я й культури, – найбільш фемінізованих видів економічної діяльності. Наприкінці 2008 р., коли Україну «накрила» фінансово-економічна криза, посадовий оклад (тарифна ставка) працівника першого тарифного розряду, що є базовою величиною для визначення розміру основної заробітної плати відповідно до займаної посади/кваліфікації працівника, було заморожено на рівні жовтня 2008 р. (545 грн.). Це положення діяло аж до середини 2011 р., внаслідок чого відбулася майже повна зрівнялівка в зарплаті працівників 1–7 тарифних розрядів (всі вони одержували мінімальну заробітну плату).

Фінансово-економічна криза зумовила також замороження або й зниження зарплат у небюджетному секторі економіки. Від кризи значно більше постраждали «чоловічі» види діяльності – будівництво, добувна й «важка» переробна промисловість, транспорт. Тобто скорочення гендерного розриву в розмірах заробітної плати у 2008–2010 рр. відбулося не за рахунок випереджального зростання зарплати жінок, а за рахунок уповільнення темпів росту чоловічих зарплат.

¹²⁷ Праця України у 2011 році : Стат. зб. / Відпов. за випуск І.В. Сенік. – К.: Держстат України, 2012. – 344 с. (тут с. 195, 182).

Показово, що у 2011 р., коли Уряд почав відновлювати Єдину тарифну сітку (регулярне підвищення посадового окладу працівника першого тарифного розряду, встановлення тимчасової диференціації зарплат працівників 2–6 тарифних розрядів),¹²⁸ гендерний розрив у зарплатах знову зріс (25,1%). Очевидно, відновлення економічного зростання обумовило швидше підвищення зарплат у ринковому секторі порівняно з бюджетним.

Наведений приклад дає можливість зробити, принаймні, два важливих висновки. По-перше, слід наголосити на неприпустимості «замороження» ставки першого розряду Єдиної тарифної сітки розрядів і коефіцієнтів з оплати праці галузей бюджетної сфери. Як засвідчив досвід 2009–2010 рр., такий спосіб гальмування росту заробітної плати в бюджетній сфері мав ланцюговий ефект щодо уповільнення динаміки заробітків у позабюджетному секторі. Нагадаємо, що мінімальна заробітна плата під час кризи не була заморожена, упродовж 2009 р. вона підвищувалася звичайним темпом – 4 рази, збільшившись з 605 грн. у січні до 669 грн. у грудні. Однак це мало вплинуло на динаміку середньої зарплати, вочевидь, більшу роль відіграло замороження ставки першого розряду Єдиної тарифної сітки.

По-друге, без вирішення питання адекватності трудової винагороди працівників бюджетних установ соціальної сфери неможливо зменшити гендерний розрив в оплаті праці, який належить до ключових індикаторів нерівності.^{129 130}

Водночас потрібно розуміти, що істотно нижча середня заробітна плата жінок, порівняно з аналогічним показником чоловіків, не дає прямих підстав говорити про факт дискримінації в оплаті праці, як це іноді роблять.¹³¹ Як уже зазначалося, різниця в зарплатах значною мірою обумовлена гендерною сегрегацією. Зайнятість жінок сконцентрована у тих видах діяльності, заняттях, що потребують доволі високої освіти й кваліфікації, в тому числі розумової й творчої праці; але більшість з цих сегментів зайнятості (бюджетна сфера передусім) не надають високих зарплат. Стагнація такого жорсткого поділу праці дає підстави говорити про рецесію гендерного розвитку, і навіть певний ренесанс патріархату, де роль годувальника закріплена за чоловіком.¹³²

Для того, щоб «діагностувати» явище гендерної чи будь-якої іншої дискримінації в оплаті праці, потрібно здійснювати аналіз на мікрорівні, за якомога більш однорідними контингентами зайнятих, щоб виявити факти нерівної оплати за працю однакової кількості і якості. При цьому потрібно максимальною мірою враховувати всі чинники, що можуть об'єктивно вплинути на розмір зарплати. Важливе значення мають характеристики підприємства: організаційно-правова форма господарювання, вид економічної діяльності, місце розташування, термін перебування на ринку тощо. Окрім професії/заняття, слід також враховувати соціально-демографічні

¹²⁸ Постанова Кабінету Міністрів України «Питання оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» від 21.05.2011 № 524.

¹²⁹ *Gender equality at the heart of decent work / International Labour Conference, 98th Session, Report VI.* – Geneva: ILO, 2009. – XIII + 250 p.

¹³⁰ *Decent work indicators: concepts and definitions: ILO manual/ International Labour Office – First edition.* – Geneva: ILO, 2012. – 174 p.

¹³¹ Див., наприклад, *Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева.* – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 236.

¹³² *Калабихина И.Е. Гендерный фактор в экономическом развитии России: Монография.* – М.: МАКС Пресс, 2009. – С. 173–175.

характеристики працівників. Наприклад, більш старший вік працівника зазвичай передбачає наявність у нього більшого трудового стажу і певних «регалій», що відзначаються бонусами і обумовлюють вищий розмір зарплати. Тобто провести порівняння навіть у межах однієї виробничої одиниці доволі складно. На жаль, в Україні відсутня статистична база для таких заглиблених досліджень.

Якщо звернутися до досвіду зарубіжних країн, проблема низьких зарплат у публічному секторі є не лише в Україні, оскільки можливості оплати праці строго обмежуються бюджетними ресурсами. На прикладі країн ОЕСР можна бачити, що розмір зарплат вчителів (це одна з найпоширеніших категорій бюджетних працівників, оскільки практично всі представлені держави мають обов'язкову шкільну освіту) дуже істотно різниться залежно від загального рівня розвитку країни та існуючих традицій (табл.6.3). Так, у Індонезії річна зарплата вчителя зі стажем роботи 15 років становить дещо більше 2 тис. доларів США (з урахуванням паритету купівельної спроможності). Порівняно низька зарплата вчителів також у країнах – нових членах ЄС, які належать до постсоціалістичного простору – Естонії, Угорщині, Словаччині, Польщі.

Розмір заробітної плати вчителів, зазвичай, має щільний зв'язок з тривалістю стажу, що відображає переваги досвіду роботи в плані кваліфікаційно-кар'єрного просування та одержання додаткових винагород за вислугу років. Як правило, оклади вчителів базової та старшої школи вищі, ніж у початковій школі, що пов'язано з вищими вимогами до рівня кваліфікації. Величина посадового окладу директора школи залежить також від розміру школи.

Упродовж 2001–2009 рр. загальною тенденцією для Європейських країн було зростання реальної заробітної плати викладачів, пов'язане з трьома факторами: реформа посадових окладів у секторі освіти, індексація у зв'язку зі зростанням вартості життя та регулювання заробітної плати в державному секторі загалом.¹³³ Однак через фінансово-економічну кризу, що надзвичайно негативно вплинула на суспільні фінанси (особливо від початку 2010 р.), багато країн вимушені були не лише відмовитися від запланованого підвищення заробітної плати в державному секторі, а й піти на її скорочення. Зокрема, в Іспанії планувалося підвищити до 1 травня 2010 р. заробітну плату всім державним службовцям на 0,3%, порівняно з 2009 р., натомість з 1 червня довелося її знизити в середньому на 5%. В Ірландії, Греції, Румунії також було знижено розміри заробітної плати вчителів, як і решти зайнятих у державному секторі (у Румунії – аж на 25%). У Латвії бюджетні видатки на освіту, включаючи оплату праці вчителів, у вересні 2009 р. були скорочені більш як на 40%. З січня 2010 р. фінансування вчительських зарплат було відновлено на 37%, повернено також можливість їх індексації, проте абсолютний розмір заробітних плат залишився нижчим рівня серпня 2009 р. В Естонії упродовж 2008/09 та 2009/2010 навчальних років заробітні плати вчителів залишалися незмінними, тоді як решті працівників державного сектору зарплати було знижено. Більшість країн Європи намагаються утримати заробітну плату вчителів хоча б на рівні 2009 р. У Чеській Республіці загалом по державному сектору в 2011 р. зарплати було знижено на 10%, натомість оклади вчителям було підвищено.

¹³³ *Key Data on Education in Europe, 2009 Edition / EACEA; Eurydice; Eurostat. – Brussels: Eurydice 2009. – 278 p.*

Розділ 6

Таблиця 6.3.

Річна регулярна зарплата вчителів публічних шкіл за наявності 15 років стажу в країнах світу, 2010 р. або інший доступний рік (еквівалент доларів США з урахуванням паритету купівельної спроможності)

	Рівень навчального закладу		
	початкова середня освіта	базова середня освіта	повна середня освіта
Аргентина	17 041	14 852	14 852
Австралія	47 445	47 445	47 445
Австрія	40 818	44 179	45 425
Бельгія (Фламандська частина)	44 076	44 076	56 638
Бельгія (Французька частина)	42 792	42 792	55 157
Канада	54 978	54 978	55 191
Чилі	23 411	23 411	24 820
Чеська Республіка	19 949	20 217	21 449
Данія	50 253	50 253	58 256
Англія	44 145	44 145	44 145
Естонія	12 576	12 576	12 576
Фінляндія	37 455	40 451	42 809
Франція	32 733	35 583	35 819
Німеччина	55 771	61 784	66 895
Греція	32 387	32 387	32 387
Угорщина	13 228	13 228	15 616
Ісландія	27 930	27 930	28 103
Індонезія	2 072	2 361	2 615
Ірландія	53 677	53 677	53 677
Ізраїль	25 181	23 047	21 009
Італія	32 658	35 583	36 582
Японія	44 788	44 788	44 788
Корея	46 338	46 232	46 232
Люксембург	95 043	101 775	101 775
Мексика	18 621	23 854	..
Нідерланди	50 621	61 704	61 704
Нова Зеландія	41 009	42 062	43 116
Норвегія	35 991	35 991	38 817
Польща	15 186	17 300	19 791
Португалія	37 542	37 542	37 542
Шотландія	48 188	48 188	48 188
Словаччина	12 688	12 688	12 698
Словенія	32 436	32 436	32 436
Іспанія	42 846	47 816	48 818
Швеція	33 374	34 481	36 429
Туреччина	24 761	..	25 411
Сполучені Штати	45 226	45 049	48 446

Джерело: *Education at a Glance 2012: OECD Indicators* http://www.oecd-ilibrary.org/education/teachers-salaries-2012-2_teachsal-table-2012-2-en

Педагогічні працівники можуть мати деякі додаткові гарантії та привілеї. У більшості країн Європи (Великобританія, Ісландія, Данія, Норвегія, Швеція, Італія, Словаччина, Чеська Республіка, Румунія, Латвія, Литва, Естонія) вчителі шкіл публічного сектору працюють як звичайні наймані працівники відповідно до загально-го трудового законодавства, маючи безстрокові трудові контракти (угоди) безпосередньо зі школами, де вони викладають. У Фінляндії, Угорщині, Словенії, Ліхтенштейні шкільні вчителі мають статус державних службовців, тобто вони вважаються працівниками органів державної влади (центрального, регіонального чи місцевого рівня), і їх зайнятість регулюється відповідним законодавством, що відрізняється від регулюючих норм щодо трудових відносин у приватному та публічному секторах. В Іспанії, Франції, Греції, Мальті, Кіпрі вчителі фактично прирівняні до державних службовців, оскільки призначаються «пожиттєво» центральними чи регіональними органами влади, підпорядкованими вищому органу у сфері освіти. Це надає важливі додаткові гарантії зайнятості, оскільки втрата робочого місця можлива лише за дуже виняткових обставин. У Німеччині, Ірландії, Люксембурзі, Нідерландах, Австрії, Польщі, Португалії, Туреччині деякі категорії шкільних вчителів можуть мати статус державного службовця чи прирівняний (за наявності певного стажу, кваліфікаційної категорії або в окремих регіонах).¹³⁴

Що стосується науково-педагогічних працівників, процедура наймання загалом регулюється офіційним законодавством, але вищі навчальні заклади мають певну автономію щодо визначення своєї ролі як роботодавців та умов контракту. У більшості країн Європи викладачі є найманими працівниками з безстроковими або строковими контрактами на умовах загального трудового законодавства. У деяких країнах викладачі публічних (державних) ВНЗ мають статус державних службовців (Норвегія, Угорщина, Словенія, Італія, Ірландія) або прирівняний (Німеччина, Греція, Іспанія, Франція, Кіпр, Ісландія, Туреччина). В Австрії такий статус надають лише професорсько-викладацькому складу університетів прикладних наук (Fachhochschulen). Однак навіть у цих країнах привілейований статус не поширюється на асистентів та решту допоміжних співробітників ВНЗ (за винятком Норвегії, Словенії, Угорщини, Франції й Туреччини).

В Україні давно ведуться дискусії щодо надання працівникам бюджетної соціальної сфери статусу державного службовця. Але необхідно розуміти, що надання такого статусу саме по собі не збільшить можливостей фінансування цих галузей, а без матеріального підкріплення цей статус нічого не вартий.

На нашу думку, у короткостроковій перспективі головним завданням у сфері оплати праці працівників бюджетних установ є відновлення та подальше удосконалення пропорцій ЄТС. Серед додаткових джерел фінансування, що можуть бути залучені для збільшення зарплат у сфері охорони здоров'я (там ситуація найбільш критична), слід назвати обов'язкове медичне страхування, впровадження якого давно планується.

Водночас треба ще раз наголосити, що досягнення в Україні європейського рівня продуктивності, заробітної плати і доходів загалом неможливе без кардинальної реструктуризації виробництва та зайнятості за видами економічної діяльності та інституціональними секторами економіки, зокрема, переведення зайнятості із секто-

¹³⁴ Key Data on Education in Europe, 2009 Edition / EACEA; Eurydice; Eurostat. – Brussels: Eurydice 2009. – 278 p.

ру домогосподарств до корпоративного сектору, з добувної та важкої промисловості й торгівлі – до високотехнологічних галузей переробної промисловості та сфери послуг, що передбачає більш рівні умови зайнятості (включаючи заробіток) для всіх верств трудоактивного населення. Перехід від індустріально-аграрної економіки з переважно низьким технологічним укладом до економіки, заснованої на знаннях, до постіндустріального суспільства вимагає відмови від моделі дешевої робочої сили, і акцентування на поліпшенні її якісних характеристик.

6.1.2. Державні соціальні гарантії та система соціальної підтримки

Найважливішим інструментом державної політики доходів, що має переваги прямої дії та масштабних прямих впливів, традиційно є система державних соціальних стандартів та гарантії. Від гарантованого державою мінімуму доходів, отримуваних з різних джерел, залежать в значною мірою загальні характеристики суспільних станів, насамперед, масштаби недоспоживання та бідності, становище окремих груп населення.

Сьогодні основною проблемою використання прожиткового мінімуму як державного соціального стандарту та бази для визначення розміру основних державних соціальних гарантії є недосконалі методика його розрахунку, яка не відповідає вимогам сьогодення. Якщо прожитковий мінімум виконує функцію абсолютної межі бідності, тобто вказує на мінімум споживання, то наявна деталізація списку непродовольчих товарів та послуг значно викривлює справжню картину щодо мінімального споживчого набору. У разі, якщо прожитковий мінімум слугує індикатором середніх суспільних стандартів, то перелік товарів і послуг має бути ширшим та регулярно оновлюватися, відповідно до змін споживчої поведінки.

Сьогодні набори товарів і послуг, що входять до прожиткового мінімуму, є вкрай застарілими і не відповідають ні одній з двох можливих функцій соціального стандарту. Навіть для функції мінімального соціального стандарту (абсолютної межі бідності) набори непродовольчих товарів та послуг являють собою відірвані від реальних споживчих потреб складники.

Для вирішення цієї проблеми можливе використання двох підходів – залежно від визначення функції прожиткового мінімуму. З метою вимірювання абсолютної бідності на основі прожиткового мінімуму доцільно застосувати підхід, за якого непродовольча складова оцінюється у відсотках до вартості продуктового набору. Якщо прожитковий мінімум має відображати сучасні життєві стандарти суспільства, то слід кардинально переглянути склад непродовольчих товарів та послуг для різних соціально-демографічних груп населення з урахуванням їх реальних сьогоденних потреб. Періодичне (або регулярне) коригування складу непродовольчих наборів у майбутньому має здійснюватися на основі спеціальних досліджень.

Міжнародний досвід використання прожиткового мінімуму свідчить про прийняття його виключно у якості межі бідності, незалежно від того, відповідають мінімальні соціальні гарантії встановленому розміру прожиткового мінімуму чи ні. В Україні з 2012 року прожитковий мінімум також використовується у якості національної межі абсолютної бідності. Але при цьому основна функція прожитко-

вого мінімуму, як і раніше, полягає у визначенні на його основі розмірів державних соціальних гарантій.

Сьогодні доцільним є перехід від нормативного методу визначення складу непродовольчої частини прожиткового мінімуму до структурного. На користь такого висновку свідчить, з одного боку, значна відірваність структури прожиткового мінімуму від реальної структури споживання населення, а з другого – методологічні та технічні труднощі у деталізації складових непродовольчих товарів та послуг, а також їх періодичної актуалізації. Перехід до методу визначення непродовольчої частини ПМ через відсоток від продуктового кошика обумовлює необхідність встановлення жорсткого порогу питомої ваги витрат на харчування в структурі сукупних витрат домогосподарств. Крім того, постає необхідність визначення кількості років дії такого порогу, виходячи з прогнозу структури витрат населення.

Як свідчить аналіз децильного розподілу за показником питомої ваги витрат на харчування в сукупних витратах, близько 50% населення країни витрачає на харчування понад 60% свого бюджету (незалежно від вибору змінної доходу при децильному розподілі). Отже, сьогодні саме цей поріг можна вважати найбільш прийнятним при визначенні прожиткового мінімуму. Крім того, саме поріг у 60% прийнято вважати межею бідності для міжнародних порівнянь з використанням структурного критерію бідності. Цей поріг можна прийняти строком на 3–5 років, оскільки динаміка показника свідчить про вкрай повільну тенденцію до покращення. Тобто, можна припустити, що в найближчі 5 років питома вага витрат на харчування в реальному бюджеті бідного населення не перейде поріг 60%. Крім того, враховуючи децильну диференціацію за цим показником, можна стверджувати, що в найближчі роки середнє значення по країні не буде принципово відрізнятися від порогу в 50%, тобто показник питомої ваги витрат на харчування по країні в цілому не знизиться до рівня 40%.

Крім прожиткового мінімуму, на практиці для визначення розмірів окремих видів соціальної допомоги (зокрема, адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям) тимчасово діє похідний від прожиткового мінімуму стандарт – рівень забезпечення прожиткового мінімуму. Як норматив він виник внаслідок необхідності підтримки нужденного населення на тому рівні, який дозволяють фінансові можливості держави. В такій інтерпретації він зберігається і сьогодні, оскільки бюджетні ресурси не дають змоги забезпечити споживання всього населення країни на рівні, не нижчому від прожиткового мінімуму.

З другого боку, при досягненні такого рівня бюджетних можливостей, який забезпечував би кожному нужденному прожитковий мінімум, постає питання щодо доцільності встановлювати поріг надання соціальної допомоги для всіх груп населення на такому рівні. Це, звичайно, сприятиме зменшенню масштабів бідності та параметрів нерівності, проте може призвести до зниження рівня економічної активності населення, закріплення утриманських настроїв у суспільстві, а головне – до порушення принципу соціальної справедливості на рівні розподілу та перерозподілу доходів.

Підняття порогу надання допомоги до прожиткового мінімуму або збереження певної дистанції з соціально-економічних міркувань – це політичне рішення. До

Розділ 6

того ж, за обмежених фінансових можливостей відповідь на це питання дає бюджет кожного року. Отже, законодавче закріплення рівня забезпечення прожиткового мінімуму як додаткового соціального стандарту, який є значно нижчим за прожитковий мінімум, є недоцільним. Проте є питання щодо методичного забезпечення наукового обґрунтування рівня забезпечення прожиткового мінімуму для щорічного затвердження в бюджеті. Процедура обґрунтування його розміру має включати моделювання різних варіантів з урахуванням диференційованого підходу для різних соціально-демографічних груп населення. Вибір найбільш прийняттого варіанта має відповідати таким вимогам: максимальне охоплення нужденних допомогою за наявних бюджетних обмежень; дієва підтримка справді нужденних на основі врахування профілів бідності; мінімізація ризиків зниження економічної активності працездатного населення.

Система державних соціальних гарантій в Україні пройшла шлях від глибокої економічної кризи з необхідністю підтримувати більшу частину населення до періоду економічного зростання з новими вимогами до системи захисних та мотиваційних чинників. Окремі зміни в системі соціальних гарантій, які мали епізодичний характер та подекуди різнонаправлену дію, не справляли позитивного впливу ні на стандарти оплати праці в країні, ні на ефективність системи соціальної підтримки.

На сьогодні в Україні більшість програм соціальної підтримки працюють на принципах категорійності, коли підставою для участі є виключно належність до певної категорії. Реформи останніх років зробили певний крок до адресності, запровадивши змішаний механізм для окремих програм допомоги сім'ям з дітьми, що передбачає надання мінімального розміру допомоги як гарантованого, без перевірки доходів, та максимального розміру за доплатним принципом з обов'язковою перевіркою доходів.

Принцип надання державної допомоги лише на основі належності до певної категорії населення повністю вичерпав себе: сьогодні не можна беззастережно назвати бідними окремі категорії населення, як це традиційно вважалося в період економічної кризи 90-х років. Поступова відмова від системи пільг та категорійних виплат і перехід на нові принципи надання допомоги можуть сприяти вирішенню проблеми підтримки бідного населення за обмежених бюджетних ресурсах.

Впродовж останніх десяти років найбільш ефективно в країні працює адресна допомога малозабезпеченим сім'ям, оскільки вона безпосередньо направлена на підвищення доходів найбільш вразливих. Ці виплати в більшості потрапляють саме тим, хто їх потребує, а програма в цілому демонструє дуже високу адресність – близько 60% її учасників належать до бідних. Проте незначний рівень охоплення населення програмою зводить нанівець її результати. До того ж, низький поріг надання допомоги і відповідно низька її дієвість знижує популярність цього виду допомоги серед вразливих груп населення. Сьогодні поріг входження до програми в середньому у 3 рази поступається вартісному значенню межі бідності та у 2 рази – значенню межі злиденності. Друга адресна програма соціальної підтримки – житлова субсидія, яка почала працювати ще з 1996 року з метою допомоги населенню в оплаті житлово-комунальних послуг та палива, сьогодні орієнтована на середні верстви суспільства і не адресована бідному населенню.

Серед основних напрямів вдосконалення державних соціальних гарантій на передній план виходить **визначення на законодавчому рівні порогових співвідношень між основними мінімальними соціальними гарантіями, в першу чергу між мінімальною зарплатою та мінімальною пенсією**. Викривлення цих співвідношень у бік випереджаючого зростання соціальних трансфертів не тільки порушує принцип соціальної справедливості по відношенню до працюючого населення, а й основні структурні співвідношення в економіці. Визначення на законодавчому рівні таких співвідношень гарантуватиме на майбутнє, при підвищенні розмірів мінімальних соціальних гарантій, врахування науково обґрунтованих структурних пропорцій.

Навіть в умовах економічної кризи мінімальні державні гарантії мають, передусім, зростати у сфері оплати праці, що сприятиме підвищенню економічної активності населення. Мінімальна заробітна плата стимулює підвищення стандартів оплати праці в країні, що, в свою чергу, сприяє зростанню мотивації до праці на противагу участі у програмах соціальної підтримки, оскільки отримання соціальної допомоги за такої схеми поступається за рівнем дохідності зайнятості. Таким чином, додаткове витрачання бюджетних коштів на підвищення рівня оплати праці частково компенсується зменшенням витрат на систему соціальної допомоги.

Поглиблення регіональної диференціації вартості життя робить виклик системі державних гарантій у частині забезпечення мінімальних потреб працюючих та пенсіонерів, оскільки населення з мінімальними доходами (насамперед, мінімальною заробітною платою та мінімальною пенсією) в регіонах з високим рівнем цін потрапляє у значно гірше становище.

Отже, постає питання щодо доцільності **введення регіональної диференціації за рівнем мінімальних соціальних гарантій** шляхом законодавчого встановлення для регіонів з високою вартістю життя корегуючих коефіцієнтів на мінімальну заробітну плату, мінімальну пенсію та соціальну допомогу. Такий крок не порушує права жителів тих регіонів, де вартість життя є нижчою за середнє по країні значення, проте є засобом підтримки малозабезпеченого населення регіонів з високою вартістю життя. Для цього можна передбачити механізм часткового фінансування доплат за рахунок місцевих бюджетів.

Завдяки активному підвищенню державних соціальних гарантій впродовж останніх років мінімальна пенсія та мінімальна заробітна плата перевищили розмір прожиткового мінімуму для відповідних соціально-демографічних груп населення.

Сьогодні доцільно **залишити прив'язку до прожиткового мінімуму лише для державної соціальної допомоги**, оскільки мінімальна заробітна плата надалі зростатиме відповідно до розвитку економіки та росту продуктивності праці, а мінімальна пенсія має бути прив'язана до мінімальної заробітної плати.

Таким чином, основними завданнями у сфері вдосконалення системи державних соціальних стандартів і гарантій задля усунення економічно необґрунтованої нерівності є:

- вдосконалення методики розрахунку прожиткового мінімуму в напрямі її наближення до міжнародної практики та кращого врахування реальної структури споживання населення;
- зміна порядку встановлення на основі прожиткового мінімуму розміру дер-

жавних соціальних гарантій;

- чітке узгодження цього порядку з пріоритетами соціально-економічного розвитку;
- введення збільшених розмірів державних соціальних гарантій для регіонів з високою вартістю життя.

Важливим напрямом впливу на нерівність через трансформацію політики доходів є модернізація системи соціальної підтримки населення, переведення її переважно на адресні засади. Нині розвиток інституту адресної соціальної допомоги є перспективним напрямом, оскільки більшість діючих в Україні соціальних програм характеризується низьким рівнем охоплення бідних верств населення допомогою, неефективним адресуванням допомоги, низькою дієвістю програм. Докорінної зміни, насамперед, потребує система соціальних пільг.

На надання різного роду соціальних пільг держава витрачає щороку доволі значні суми: вартість програми пільг більша ніж у п'ять з половиною разів перевищує вартість адресних програм допомоги. Якщо врахувати, що серед користувачів пільг менше чверті становлять бідні, то очевидно, що ця програма не сприяє зниженню бідності і зменшенню розшарування у суспільстві, а навпаки, посилює його. Якби кошти, що витрачаються на надання пільг, спрямувати на надання допомоги бідним верствам населення, то показник бідності можна було б знизити на чверть, а злиденності – більш, ніж наполовину.

Виключно на засадах адресності діє лише один вид державної підтримки – допомога малозабезпеченим сім'ям, контингент її отримувачів є надто малим через низький поріг надання допомоги. Поступове підвищення рівня забезпечення прожиткового мінімуму, і відповідно, максимального розміру допомоги малозабезпеченим сім'ям, дасть змогу збільшити контингент реципієнтів програми та зробити її в майбутньому базою для нової системи соціальної підтримки, яка діятиме переважно на засадах адресності.

Неможливість подальшого збільшення фінансування соціальних програм внаслідок дефіциту бюджетних ресурсів та порушення структурних співвідношень в доходах зумовлює необхідність прийняття нових правил у системі соціальної підтримки. Поступовий перехід до нової моделі соціальної підтримки передбачає її реформування у межах наявного фінансування, коли кошти неефективних категорійних програм будуть поступово перетікати до єдиної адресної виплати. За рахунок звуження неефективних програм звільнені кошти будуть направлятися на підвищення максимального розміру адресної виплати та охоплення більшої кількості нужденних, що досягатиметься в межах діючих обсягів державних видатків на соціальну підтримку.

Отже, з метою посилення вирівнювальної функції та впливу на бідність системи соціальної підтримки, основними завданнями реформування є:

- припинення фінансування соціальних пільг, що характеризуються надто диференційованим рівнем доступу і критично порушують принципи соціальної справедливості; введення порядку цільового фінансування безоплатних путівок та лікувальних послуг для особливих пільгових категорій (учасники бойових дій, інваліди, ліквідатори аварії на ЧАЕС);
- інтеграція програми пільг на сплату ЖКП з програмою житлових субсидій, з

відповідним внесенням змін до програми житлових субсидій у частині її наближення до найвразливіших верств населення, зокрема, шляхом обмеження права входу до програми для небідного населення;

- поступове розширення програми допомоги малозабезпеченим сім'ям як найбільш ефективної, за рахунок коштів від реформування неефективних програм (насамперед соціальних пільг) та шляхом перенаправлення потоків реципієнтів категорійних програм;
- внесення змін у правила надання допомоги на основі обов'язкової перевірки доходів, поступове переведення всіх програм (за винятком допомоги при народженні дитини, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам) на засади адресності; вдосконалення оцінки нужденності сім'ї при визначенні права на адресну соціальну допомогу;
- запровадження системи громадських робіт для працездатних громадян, які зареєстровані як безробітні та отримують або претендують на допомогу малозабезпеченим сім'ям або житлову субсидію;
- вдосконалення системи соціальних виплат сім'ям з дітьми з метою мінімізації негативних побічних впливів та більш ефективної підтримки цільових груп.

Основна ідея реформування програм допомоги сім'ям з дітьми полягає у їх вдосконаленні шляхом подальшого переведення на засади адресності:

1. Поступове переведення допомоги одиноким матерям виключно на засади адресності (з обов'язковою перевіркою доходів); на першому етапі реформування – встановлення граничного розміру доходу, за якого допомога не виплачується

2. Злиття допомоги по догляду за дитиною до 3-х років з допомогою при народженні в одну допомогу; збільшення терміну виплати при народженні першої дитини до 36 місяців (з відповідним збільшенням розміру місячної виплати до прожиткового на одну особу у разі, якщо середньомісячний дохід сім'ї менше визначеного розміру).

У майбутньому система соціальної підтримки має бути орієнтована на вразливі верстви населення, які не в змозі самостійно вирішувати свої проблеми. Підвищення рівня охоплення таких контингентів та дієвості їх підтримки сприятиме зниженню ризиків крайньої бідності та соціального виключення.

При цьому не менш важливим завданням є мінімізація негативних опосередкованих впливів системи соціальної підтримки на суспільство, зокрема через поширення утриманських настроїв та зниження економічної активності працездатного населення. В цій частині перспективним завданням є встановлення граничної межі коштів, які домогосподарство може отримати з системи державної соціальної підтримки. Такий підхід, зокрема, передбачає, що сукупний розмір місячної виплати (компенсації) всіх видів допомоги, пільг та субсидій, які фінансуються з державного бюджету, не може перевищувати розмір прожиткового мінімуму на сім'ю. Це забезпечить поглиблення розшарування в суспільстві за рахунок неефективного розподілу бюджетних коштів на соціальну підтримку, а також сприятиме збільшенню економічно обґрунтованої компоненти у формуванні нерівності.

6.2. Напрями впливу на нерівність через політику ринку праці

6.2.1. Активні програми як інструмент впливу на ринок праці

На етапі ринкової трансформації політика держави спрямовується на досягнення продуктивної зайнятості та попередження стрімкого зростання безробіття через включення в дію ринкових механізмів, зі зниження нерівності, на основі врівноваження попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці. При цьому пріоритетного значення набувають заходи активної політики зайнятості із забезпечення якомога повнішої, продуктивної та вільно обраної зайнятості, з метою стимулювання економічного зростання й розвитку, підвищення рівня життя, задоволення потреб економіки у робочій силі.

Надання переваги використанню пасивної політики зайнятості, зорієнтованої, передусім, на виплату допомог по безробіттю, негативним чином впливає на формування мотивації до праці, веде до декваліфікації вивільненої робочої сили, ослаблює можливості працевлаштування незайнятих, консервує неефективну структуру зайнятості, та призводить до посилення процесів маргіналізації населення.

Соціальна спрямованість активної політики зайнятості, націлена, насамперед, на зниження нерівності, підвищення рівня конкурентоспроможності населення на ринку праці, адаптованості його до структурних змін, скорочення періоду вимушеної незайнятості та підвищення мобільності робочої сили шляхом її професійної перепідготовки, сприяння розвитку самозайнятості та запобігання маргіналізації, мінімізації наслідків тривалого перебування в стані незайнятості.

Застосування активних заходів політики зайнятості, пов'язаних, перш за все, зі здійсненням структурної політики, – переорієнтацією виробництва на перспективні технології та ринки збуту, адаптацією професійно-кваліфікаційного складу робочої сили до вимог виробництва, потребує удосконалення інфраструктури ринку праці.

Політика державного регулювання зайнятості населення має враховувати пріоритети структурної перебудови економіки. При цьому серед основних напрямів – стимулювання створення нових робочих місць шляхом застосування фіскальних та монетарних методів. З метою запобігання масовому безробіттю держава повинна стимулювати попит на інвестиційні ресурси, сприяти розвитку трудомістких виробництв і галузей, у тому числі і сфери послуг.

Заходи державного та договірною регулювання оплати праці мають сприяти на формуванню умов для досягнення узгодження попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці. Не менш важливим для зниження нерівності є удосконалення чинного законодавства про зайнятість, соціальне страхування, трудове право, з огляду на захист позицій різних суб'єктів ринку праці. Необхідне законодавчо-правове визначення заходів, що вели б підвищення рівня конкурентоспроможності незайнятого населення, стимулювали його до активних пошуків роботи, активізували економічні стимули до праці. Також слід приділяти належну увагу формуванню трудової етики, що обумовлює зміни ставлення до праці у напрямі підвищення економічної активності. Це забезпечуватиме мінімізацію ризиків маргіналізації населення, впли-

ватиме значною мірою на масштаби нерівності в Україні.

Разом з тим виважена державна політика у сфері зайнятості, має передбачати застосування сукупності заходів державного регулювання, що дають змогу впливати на розподіл і мобільність робочої сили, масштаби зайнятості і безробіття на національному, галузевому і регіональному рівнях.

Важливим напрямом політики зайнятості є створення такої моделі ринку праці, яка була б зорієнтована на упередження масового вивільнення працівників та пом'якшення наслідків трансформації безробіття з відкритої у приховану форму. Одним із основних інструментів забезпечення ефективної політики зайнятості має стати економічний механізм державного регулювання зайнятості населення, зорієнтований на досягнення продуктивної зайнятості населення, реалізацію можливостей працевлаштування, забезпечення належного виду доходів, сприяння підвищенню рівня конкурентоспроможності робочої сили.

Забезпечення адаптованості суб'єктів ринку праці до ринкових змін, поліпшення якісних параметрів робочої сили за рахунок створення умов для підвищення її професійно-кваліфікаційного рівня, результативності процесу залучення безробітних до трудового процесу, скорочення непродуктивних втрат праці через наявність значних масштабів довготривалого та прихованого безробіття можливо за рахунок застосування заходів активної політики зайнятості.

Проведення активної політики зайнятості, спрямованої на зменшення нерівності за професіями та сферами діяльності, повинно забезпечувати досягнення таких цілей, як:

- перепідготовка (перекваліфікація) вивільнених працівників, працевлаштування яких за спеціальністю ускладнено структурним безробіттям; професійна освіта тривало незайнятих безробітних, які поступово втратили кваліфікацію з основної спеціальності, з метою забезпечення підвищення рівня їх конкурентоспроможності на ринку праці;
- створення та перепрофілювання робочих місць у ринковому секторі економіки, що, відповідно, забезпечує реструктуризацію зайнятості працюючих і працевлаштування вимушено безробітних по спеціальності; сприяння розвитку малого бізнесу та самозайнятості;
- організація громадських робіт з метою забезпечення тимчасового працевлаштування незайнятого населення, запобігання маргіналізації та професійній деградації осіб, які перебувають в стані безробіття, матеріальної підтримки соціально незахищених верств населення;
- сприяння зайнятості неконкурентоспроможних і соціально незахищених верств населення за рахунок збереження та створення спеціальних робочих місць, забезпечення професійної підготовки та перепідготовки.

6.2.2. Професійне навчання та перенавчання: шляхи удосконалення

Для підвищення ефективності професійної підготовки кадрів необхідно забезпечувати орієнтацію усіх ланок відповідної системи на реальну потребу (поточну і перспективну) в робочій силі тієї чи іншої підготовки. Не менш важливим є налагодження моніторингу працевлаштування робочої сили та закріплення

на робочому місці, можливостей систематичного підвищення рівня кваліфікації. Це сприятиме забезпеченню динамізму системи підготовки кадрів, її адаптованості до вимог структурно-технологічних зрушень в економіці, і, в кінцевому рахунку, посилюватиме залежність результатів економічного стимулювання від якості підготовки та сприятиме зниженню нерівності за професіями й сферами діяльності.

Збільшення обсягів інвестицій в організацію професійної підготовки, навчання та підвищення кваліфікації персоналу, в профілактичні заходи із забезпечення охорони здоров'я працівників та поліпшення умов їх праці спрямовано на підвищення конкурентоспроможності робочої сили, забезпечення належного рівня доходів. Оскільки поширення інноваційних технологій потребує значних витрат, пов'язаних з систематичним оновленням знань, здобуття формальної освіти та початок трудової діяльності має стати не завершенням процесу освіти, а лише закінченням її первинної стадії і початком більш тривалого процесу набуття професійної кваліфікації та компетентності.

В цілому, існуюча система освіти та підготовки кадрів відзначається повільними темпами адаптації до умов ринкової економіки. Це проявляється, насамперед, через слабкість зв'язків між інтересами навчальних закладів і потребами підприємств; протиріччя між економічними інтересами роботодавців і системою професійно-технічної освіти; відсутність координації діяльності між органами виконавчої влади, спілками роботодавців та освітніми закладами щодо сприяння працевлаштування випускників.

В умовах постіндустріального суспільства впровадження нових технологій входить у суперечність з існуючими традиційними технологіями, широке застосування яких призводить до поступового звуження сфери застосування робочої сили. Досконаліші технології, що потребують високих рівнів кваліфікації та якості праці, створюють сприятливі умови до розширення сфери прикладання праці. За цих умов має зростати попиту на висококваліфікованих працівників, які характеризуються наявністю розвинутих новаторських здібностей, сильною мотивацією до підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня, здатністю обслуговувати високотехнологічне виробництво. Розвиток системи професійно-технічної освіти, безпосередньо пов'язаної з обслуговуванням виробничої сфери, передбачає, перш за все, удосконалення існуючої системи підготовки кадрів з метою наближення їх якісних параметрів робочої сили до потреб сучасного виробництва.

Важливим напрямом удосконалення існуючої системи професійно-технічної освіти (з метою наближення її до потреб розвитку ринку праці) виступає налагодження більш продуктивних зв'язків із роботодавцями, посилення взаємодії між органами виконавчої влади, галузевими та регіональними спілками роботодавців і профспілками. Це сприятиме підвищенню рівня адаптованості випускників закладів професійної освіти до початку трудової діяльності, поліпшенню якості професійної перепідготовки безробітних у закладах системи професійно-технічної освіти з метою полегшення їх входження на ринок праці.

До основних напрямів удосконалення системи професійного навчання слід віднести:

- необхідність узгодження структури випуску кадрів із вимогами промислового виробництва (з урахуванням структурної перебудови промисловості, впровадження технологічних нововведень та реструктуризації зайнятості з

метою підвищення конкурентоспроможності вітчизняного промислового виробництва);

- визначення сфер зайнятості (в т. ч. неформальних), які залучають робочу силу зі сфер традиційного застосування фахівців;
- визначення рівня насиченості працівниками відповідного професійного та кваліфікаційного рівня національного та регіональних ринків праці, для яких традиційно здійснюється підготовка кадрів;
- прийняття рішень про розширення професійного профілю, внесення змін і доповнень у зміст підготовки відповідно до реальних потреб виробництва.

Серед основних напрямів підготовки конкурентоспроможних спеціалістів слід виділяти забезпечення доступності професійної освіти; необхідність переходу від вузької спеціалізації у підготовці спеціалістів до підготовки багатопрофільного спеціаліста, забезпечення універсалізації підготовки; формування нових державних освітніх стандартів, які ґрунтуються на гнучкому змісті освіти та організації навального процесу.

Реалізація державної політики зайнятості повинна базуватися на удосконаленні нормативно-правової та законодавчої бази державної молодіжної політики з метою сприяння продуктивній зайнятості молоді; забезпечення ефективної фахової підготовки спеціалістів; впровадження інноваційних новацій, спрямованих на підвищення рівня підготовки спеціалістів, зростання конкурентоспроможності освітніх послуг; сприяння розвитку молодіжного підприємництва; оптимізації мережі навчальних закладів вищої, професійно-технічної, післядипломної освіти всіх форм власності; здійснення систематичного перегляду та актуалізації переліку професій, за якими відбувається підготовка кадрів, відповідно до потреб розвитку економіки; удосконалення діючого механізму формування державного замовлення в системі вищої та професійно-технічної освіти для забезпечення можливостей працевлаштування молоді та попередження виникнення значних структурних деформацій у молодіжному сегменті ринку праці; розширення обсягів надання освітніх послуг вищими та професійно-технічними навчальними закладами за одночасного підвищення їх якості.

Загалом, пріоритетними напрямами реалізації державної політики у професійній сфері на ринку праці є: забезпечення можливостей отримання незайнятим населенням послуг з професійної орієнтації і професійної освіти; сприяння в пошуках відповідного робочого місця безробітним, працевлаштування яких ускладнено через низьку їх конкурентоспроможність; забезпечення суб'єктів ринку праці повною інформацією про вакантні робочі місця і професійно-кваліфікаційну структуру пошукувачів роботи з метою оптимізації пропорцій попиту та пропозиції робочої сили, зменшення нерівності за професіями та сферами діяльності.

6.3. Підвищення якості та доступності послуг соціальної сфери

6.3.1. Політика у сфері освіти

Узагальнення багаторічного міжнародного досвіду удосконалення національних освітніх систем дає підстави Україні розраховувати у найближчій

Розділ 6

перспективі лише на проведення політики пом'якшення освітньої нерівності.

Глибинні та занадто складні механізми формування й відтворення у суспільстві освітньої нерівності впливатимуть на визначення контурів освітньої політики, горизонт яких визначається багатьма обмежуючими чинниками – фінансовими, економічними, політичними, соціальними та навіть демографічними. Однак на сьогодні є перспективні напрями (гармонізація освіти та ринку праці, соціальної й бюджетної політики, удосконалення управлінських аспектів соціального бюджетування тощо), використання потенціалу яких значно підвищить ефективність освітньої політики.

Крім того, освіта як соціальний інститут має, принаймні, кілька напрямів саморозвитку – освітня система, освітнє середовище та освітній простір. Для кожної сфери можуть бути визначені власні індикатори щодо пом'якшення соціальної нерівності, які, у підсумку, повинні нівелювати вплив соціокультурного, територіального й економічного бар'єрів та коригувати такі основні співвідношення, як «доступність – якість» та «якість – доступність».

Наприклад, забезпечення рівних стартових умов на «вході» у освітню систему може значно зменшити різницю у подальших навчальних досягненнях індивідів, «відсуваючи» у часі так звану «освітню селекцію». А забезпечення якості освітніх послуг створить необхідні умови для «вільного» доступу (переходу) на наступні рівні освіти, підвищить конкурентоспроможність випускників навчальних закладів на ринку праці та збільшить перспективи покращання їх соціально-економічного статусу у майбутньому.

Як свідчить міжнародний досвід,¹³⁵ застосування різноманітних практик та процедур компенсаторного або коригуючого характеру для пом'якшення освітньої нерівності стикається не лише з проблемою справедливого розподілу освітніх ресурсів серед різних груп та прошарків населення. Є й проблема реалізації єдиного культурно-освітнього ідеалу¹³⁶ у суспільстві, що стає дедалі більш неоднорідним за всіма ознаками.

Саме тому з кінця 1970-х років поняття освітньої рівності розглядається через концепт доступності, за яким пропонується розрізняти вже кілька основних видів освіти (формальна, неформальна, інформальна), а реалізація ідеї «єдиної освітньої траєкторії» взагалі піддається критиці. Як зазначає Г.Ключарев, «...це дозволило реабілітувати принцип рівності, оскільки тепер у освіті, що розумілася досить широко та розпливчато, могла брати участь кожна людина. Справедливість, принаймні у політичній риторичі, була відновлена. Для всіх і для кожного з'явилася можливість навчатися у будь-який період життя – від народження до останнього подиху».¹³⁷

Ідеологічні новації та відповідні реформи в освітній сфері (наприклад, перерозподіл ресурсів на користь окремих груп населення або окремих складових

¹³⁵ Фрумін І.Д. Основные подходы к проблеме равенства образовательных возможностей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: vo.hse.ru/attachment.aspx?Id=100

¹³⁶ Що ґрунтується на «уявленні» суспільства про «правильну» освітню траєкторію індивіда впродовж життя.

¹³⁷ Переклад з російської. Джерело: Ключарев Г.А. Человеческий капитал и проблема неравенств в модернизирующемся образовании // Вестник Института социологии. – № 3 (декабрь). – 2011. – С. 91.

освітньої системи, застосування явних або прихованих селекційно-інтеграційних форм на різних рівнях освіти, підтримка соціальної рухливості окремих соціальних верств як компенсація недостатньої якості освітніх послуг та вимушеної формалізації функцій освіти) хоча й урізноманітнюють траєкторії соціальної мобільності індивідів, не знімають з порядку денного питання про негативні соціально-економічні та політичні наслідки проявів освітньої нерівності.

Наприклад, певна частка випускників, що здобула вищу освіту, не може влаштуватися за фахом або взагалі знайти роботу, тобто якнайшвидше реалізувати освітні переваги у високий рівень життя. Досвід інших країн показує, що незадоволені соціальні очікування молоді не тільки знижують індикатор її соціального самопочуття. Така молодь сама може стати ідеальним об'єктом маніпуляцій, включаючи політичні, що, в свою чергу, може не тільки посилити соціальну напруженість, а взагалі дестабілізувати ситуацію у країні.

При конструюванні політики щодо пом'якшення освітньої нерівності в Україні насамперед треба взяти до уваги соціально-економічні наслідки процесу комерціалізації освіти. З одного боку, цей процес може справляти позитивний вплив, а саме:

- значно розширити доступ певних груп населення до освітніх ресурсів (яскравий приклад – збільшення абсолютної та відносної кількості студентів ВНЗ за роки незалежності);
- сприяти покращенню якості освітніх послуг у навчальних закладах, що вимушені конкурувати за шкільний або студентський контингент (особливо актуально в нових демографічних реаліях);
- розширити джерела фінансування освітньої сфери (як-от зростання індивідуальних інвестицій населення у освіту).

З другого боку, процес комерціалізації приховує чимало ризиків та негативних наслідків:

- обмеження або неможливість доступу до якісної освіти малозабезпечених і низькодохідних груп населення;
- ризик переходу на систему «елітарної» освіти;
- розповсюдження корупції, хабарництва та неформальних видатків населення у сфері освіти;
- стимулювання невиправданого попиту на репетиторські послуги, у т. ч. у загальноосвітніх навчальних закладах;
- поступова девальвація права на отримання безоплатної професійної освіти;
- різкий спад інтересу до здобуття більш високого освітнього рівня серед учнів із низькодохідних та соціально неблагополучних сімей;
- ототожнювання сфери освіти лише як сфери надання послуг із введенням принципів «вимушеної» раціональності та «жорсткої» ефективності (зокрема, скорочення мережі шкіл);
- порушення принципів соціальної справедливості при фінансуванні так званих «елітних» навчальних закладів (ліцеїв, гімназій, національних університетів);
- складність здобуття післядипломної та додаткової освіти через недостатність фінансових ресурсів у населення та роботодавців.

Однак поширення сфери платних освітніх послуг наразі не гарантує нашим співвітчизникам доступ до якісної освіти. Навпаки, сектор «псевдоосвіти» донедавна невпинно розширювався, насамперед за рахунок ВНЗ усіх рівнів акредитації та їх відокремлених структурних підрозділів. На думку фахівців, ця мережа ще й досі зорієнтована не на забезпечення потреб регіонів та галузей у кваліфікованих фахівцях, а на задоволення потреб ВНЗ (у т. ч. відомчих) у кількості студентів-контрактників. Справді, у нинішніх умовах ВНЗ «вимушені» надавати перевагу абітурієнтам та студентам, які може і не мають дуже високих навчальних досягнень, але готові оплачувати навчання.

Є й інші негативні явища. Так, ВНЗ десятиліттями «штампують» надзвичайно широкий спектр фахівців без врахування свого основного профілю. Анахронічним стало здобуття «другої» вищої освіти в режимі перепідготовки з видачею нікому не зрозумілого паперового диплома, а окремі заклади післядипломної освіти беруть на себе навіть сміливість у режимі перепідготовки готувати фахівців за програмою спеціаліста відразу з молодшого спеціаліста, оминаючи програму бакалавра.

Єдиним виходом з цієї складної ситуації вбачається підвищення якості освітніх послуг та її «гарантування» навчальним закладом, незалежно від того, на платній чи безоплатній основі такі послуги будуть надаватися. Якщо держзамовлення буде розміщуватися лише у тих ВНЗ, що гарантують високу якість підготовки фахівців, це «автоматично» збільшить конкурентоспроможність цих навчальних закладів на ринку освітніх послуг, а отже, розширить коло потенційних студентів-контрактників. Однак для цього необхідно впровадити нову критеріальну рамку умов ліцензування закладів, підвищити ступінь їхньої відповідальності перед суспільством через академічні стандарти та відкриті системи оцінювання якості освіти, з активним залученням усіх зацікавлених сторін.¹³⁸ Вся ця робота повинна проводитись невідривно від впровадження Національної рамки кваліфікацій, розроблення її дескрипторів і переліку академічних кваліфікацій.

Подальше проникнення комерційних механізмів у діяльність загальноосвітніх навчальних закладів та постійне недофінансування потреб їхнього розвитку може сформувати нову соціально небезпечну зону освітньої нерівності. Наприклад, чимало російських дослідників та експертів констатують, що у РФ, не зважаючи на гарантування права безоплатної середньої освіти, посилюються фактори майнового, культурного та навіть територіального розшарування, які поступово «формують» дві шкільні системи: першу – для освічених та заможних (переважно мешканців великих міст), другу – для малоосвічених і незаможних сімей (переважно у сільській місцевості, поселеннях міського типу та малих містах).¹³⁹

Наявність різних видів загальноосвітніх навчальних закладів (гімназій, ліцеїв, колегіумів, звичайних середніх шкіл, шкіл-інтернатів, шкіл соціальної реабілітації), їх приналежність до різних форм власності (державної, комунальної або приватної), відомче підпорядкування та особливості розподілу освітніх структур (міські поселення, сільська місцевість) також посилюють освітню нерівність. Вільно або мимоволі середня ланка освіти все більше залучається до процесу соціального відбору, попри

¹³⁸ Наприклад, через реалізацію системи ранжування вітчизняних ВНЗ, що дасть змогу здійснювати управління системою вищої освіти на державному, регіональному та інституційному рівнях.

¹³⁹ Митина Д. От недофинансирования – к недоступности и неравенству. – 22.03.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mitina.viperson.ru/wind.php?ID=434048&soch=1>

декларування державою єдиних освітніх стандартів. Це зумовлює різні можливості доступу до вищої освіти, накладає істотні обмеження при виборі бажаної професії, місця навчання та його тривалості.

Хоча міжрізновидом школи та результатами навчання немає прямої залежності, однак, на думку фахівців, найбільш «вигідну» позицію сьогодні мають спеціалізовані школи (гімназії, ліцеї, колегіуми). Такі навчальні заклади здатні забезпечити значно вищу якість навчання та інтенсивнішу підготовку до вступу до ВНЗ.¹⁴⁰ Учні таких шкіл мають набагато більше шансів навчатися у престижних ВНЗ, що гарантують при здобутті вищої освіти успішне працевлаштування, швидке кар'єрне зростання та досягнення високого соціального статусу. Не менш важливим фактором при цьому виступає й наявність необхідних економічних та соціально-статусних ресурсів їхніх родин. Шанси вступу до престижних ВНЗ у учнів «елітних» шкіл практично дорівнюють 100%, оскільки, навіть за умови конкурсного відбору на місця за держзамовленням, у них завжди залишатиметься можливість навчання на контрактній основі.

Кількість спеціалізованих шкіл загалом по Україні незначна (1002 заклади, або 5,1% загальної кількості денних ЗНЗ), та й функціонують майже всі вони у міських поселеннях (92,3%). З позицій забезпечення освітньої рівності, постає питання щодо обмеженого доступу до таких закладів учнів з бідніших домогосподарств та школярів з сільської місцевості.

Запровадження в Україні Зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників шкіл, які вирішили стати студентами, мало на меті забезпечити рівні умови доступу до вищої освіти. Проте залежність його узагальнених (усереднених) результатів від виду школи, типу місцевості, і навіть регіону країни є досить очевидною. До цього треба додати можливість окремої групи учнів отримати додаткову дороговартісну підготовку (у репетиторів, на підготовчих курсах тощо), що взагалі підмінює «відбір обдарованих та найуспішніших» на «конкурс батьківських бюджетів».

Слід зазначити, що освітні «переваги» проєктуються потім і на сферу додаткової та післядипломної освіти, адже високодохідні групи населення більш активні у сфері інтенсивної професійної мобільності (перепідготовка, підвищення кваліфікації, здобуття другої освіти), вони зорієнтовані на самостійне поповнення професійних знань. Все це значно підвищує їхню конкурентоспроможність на ринку праці.

Таким чином, відсутність освіти (освітнього рівня) справляє негативний вплив на подальшу вертикальну та горизонтальну соціальну мобільність громадян і посилює загрозу такого небезпечного явища, як закріплення у суспільстві «культури бідності». «Недоздобуття» індивідом повної загальної середньої освіти негативно впливає на його подальшу мобільність, оскільки вимоги до рівня освіти (навіть для низькооплачуваних професій) постійно зростають.

¹⁴⁰ Це підтверджують і узагальнені результати усіх чотирьох (протягом 2009–2012 рр.) Зовнішніх незалежних оцінювань знань випускників шкіл України, які вирішили стати студентами.

Створення сприятливих (штучних) умов для вільного «переходу» до вищих освітніх рівнів може посилити освітню нерівність у суспільстві, якщо на попередньому освітньому рівні не було забезпечено рівні умови та однакові шанси для кожного.

Разом з цим затребуваність навчальних закладів, що надають якісну освітню підготовку, збільшуватиметься рік від року, оскільки усвідомлення значущості освіти серед населення також невпинно зростає. На цьому підґрунті буде формуватися та постійно розширюватися коло престижних навчальних закладів, доступ до яких буде обумовлений не тільки здібностями учнів або студентів, а й економічними ресурсами їхніх сімей.

Тому посилення соціально-економічної нерівності в Україні не повинно призвести до трансформації моделі освітньої системи у двополюсну («для багатих» і «для бідних»), оскільки соціально-економічні ризики такої трансформації матимуть відстрочений та непередбачуваний (непрогнозований) характер. А специфіка проявів освітньої нерівності полягає у тому, що вони мають кумулятивний характер – виникаючи на більш низькому освітньому рівні, вони продовжують накопичуватися і остаточно «закріплюються» на вищих освітніх рівнях.

Чи не єдиним засобом попередження проявів освітньої нерівності є підвищення якості освітніх послуг, вже з початкових рівнів освіти. Це дасть змогу не тільки вирівняти навчальні шанси (за умови збереження права на здобуття повної загальної середньої освіти на безоплатній основі), а й збільшити доступ до наступних рівнів освіти учням із малозабезпечених та низькодохідних сімей (за умови збереження державної підтримки професійно-технічної та вищої освіти у формі держзамовлення, або персоніфікованого держзамовлення, або навіть при переході на грантову систему).

6.3.2. Політика охорони здоров'я

Нерівності у стані здоров'я є загальним терміном, що використовують для визначення розбіжностей, змін та диспропорцій у стані здоров'я індивідів чи груп. Нерівності у здоров'ї зумовлюються, зазвичай, рівнем та умовами життя різних груп населення та проявляються у комплексі факторів, що діють на мікрорівні, тобто на рівні індивідів.

За визначенням ВООЗ, нерівність щодо здоров'я – це відмінності у стані здоров'я або в розподілі ресурсів здоров'я між різними групами населення, що виникають у зв'язку з соціальними умовами, в яких люди народжуються, ростуть, живуть, працюють і старіють. Визнається, що масштаби такої нерівності можна зменшити за допомогою державної політики.

Ріо-де-Жанейрська політична декларація з соціальних детермінант здоров'я (2011) підтвердила рішучість представників уряду всіх країн-членів ВООЗ домогтися соціальної справедливості та справедливості стосовно здоров'я через вплив на соціальні детермінанти здоров'я і благополуччя за допомогою всебічного багатосекторального підходу¹⁴¹.

¹⁴¹ Rio Political Declaration on Social Determinants of Health 21.10.2011 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.who.int/sdhconference/declaration/en/index.html>

В цьому документі зазначено, що вплив на ці детермінанти як для уразливих груп, так і для населення в цілому є важливим для формування й існування інклюзивних, справедливих, економічно продуктивних і здорових громад та держав. Позиціонування здоров'я і благополуччя людини як однієї з ключових характеристик того, що складає успішне, інклюзивне та справедливе суспільство в XXI столітті, узгоджується з прихильністю до тримання прав людини на національному та міжнародному рівнях.

Комісія ВООЗ з соціальних детермінант здоров'я дає три загальні рекомендації щодо політики, спрямованої на зменшення соціальної нерівності стосовно здоров'я:

- поліпшити умови повсякденного життя;
- подолати несправедливий розподіл влади, грошей і ресурсів;
- виміряти і зрозуміти проблему та оцінити вплив здійснюваних заходів.

Найважливішими умовами розробки ефективної соціально-економічної політики є повне і адекватне уявлення про те, як формується нерівність щодо здоров'я, які чинники впливають на цей процес, як ці види нерівності пов'язані між собою, і які є шляхи зниження нерівності до соціально прийнятного рівня. Вивчення різниці у стані здоров'я й тривалості життя певних соціальних груп населення, особливо відмінних за рівнем доходів, дає можливість оцінювати ступінь соціальної нерівності, з одного боку, та виявляти шляхи й резерви підвищення соціального контролю над станом здоров'я населення – з другого, є базою для прийняття обґрунтованих цілеспрямованих управлінських рішень.

Сьогодні політика, спрямована на збереження здоров'я і подовження тривалості життя, вбачається світовою науковою спільнотою як усвідомлений плановий і поступальний вплив на соціальні детермінанти громадського здоров'я¹⁴². Стратегія такого впливу включає процеси транспарентного і інклюзивного прийняття рішень, з урахуванням думок усіх відповідних груп і секторів, а також розробку політики, яка ефективно функціонує і досягає чітких та вимірюваних результатів, формує підзвітність і, що найбільш важливо, є справедливою як щодо процесів розробки політики, так і результатів¹⁴³.

Десять принципів для справедливості

Концепція справедливості стосовно здоров'я включає деякі прагматичні принципи **політичних** дій з метою зменшення соціальної нерівності щодо стану здоров'я [Dahlgren & Whitehead, 2007].

1. Політика має бути спрямована на висхідне, а не на низхідне вирівнювання.

Навряд чи хто-небудь може серйозно запропонувати для ліквідації розривів у стані здоров'я знизити рівень більш здорових людей до рівня менше здорових. Єдиний спосіб скоротити розриви у стані здоров'я справедливим чином – це підвищити рівень здоров'я представників груп, що перебувають у найбільш несприятливому становищі, до рівня здоров'я представників благополучних груп. Низхідне вирівнювання не може навіть пропонуватися як альтернативний вибір.

¹⁴² *The Future of the Public's Health in the 21st Century. Board on Health Promotion and Disease Prevention. – Washington : The National Academies Press, 2002. – 510 p.*

¹⁴³ *Rio Political Declaration on Social Determinants of Health 21.10.2011 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.who.int/sdhconference/declaration/en/index.html>*

2. Три основні підходи до зменшення соціальної нерівності стосовно здоров'я є взаємозалежними і повинні доповнювати один одного.

Останнім часом обговорювалися відносні переваги різних шляхів боротьби з соціальною нерівністю стосовно здоров'я [Mackenbach et al., 2002; Graham, 2004]. Трьома основними підходами для оцінки та подолання соціальної нерівності щодо здоров'я є: фокусування лише на бідних, зменшення відмінностей у стані здоров'я та соціальної нерівності серед всього населення. Перший (цільовий) підхід є дуже важливим, і успіхом вважається будь-яке поліпшення здоров'я у вразливих групах, навіть якщо відмінності між ними і благополучними групами зросли. Мета другого підходу – зменшення відмінностей у стані здоров'я між найменш і найбільш благополучними суспільними групами.

Третій крок – це зменшення нерівності щодо здоров'я між усіма групами, а не тільки особами, які перебувають на крайніх щаблях соціальних сходів. Однак третій підхід не може бути відділений від двох інших, оскільки відмінностей технічно може бути досягнуто шляхом зменшення розривів у стані здоров'я між представниками середніх і вищих соціально-економічних груп, нехтуючи при цьому бідними групами населення і залишаючи їх рівень здоров'я далеко позаду. Єдиним вагомим показником зменшення соціальної нерівності серед населення в цілому буде поліпшення здоров'я груп, що перебувають у найбільш несприятливому становищі, швидшими темпами, ніж груп із середніми та високими доходами.

3. Подвійна мета політики охорони здоров'я населення: забезпечення поліпшення здоров'я населення в цілому, і зменшення нерівності стосовно здоров'я.

У цій подвійній меті іноді знаходять суперечливість, уявляючи її як своєрідний компроміс між поліпшенням здоров'я населення в цілому і ще більш швидким поліпшенням здоров'я верств суспільства, які перебувають у найбільш несприятливому становищі, – тобто між загальним поліпшенням стану здоров'я населення та зменшенням соціальної нерівності стосовно здоров'я. Це помилкова точка зору. Мета зменшення нерівності щодо здоров'я є невід'ємною частиною всеосяжної стратегії розвитку охорони здоров'я, а не альтернативним вибором. Насправді жодна національна стратегія в Європі чи де-небудь ще в світі не залишає спроб поліпшити здоров'я населення в цілому, зосередивши зусилля на зменшення нерівності стосовно здоров'я. Також зростає усвідомлення того, що цілей охорони здоров'я, спрямованих на населення в цілому, навряд чи можна буде досягти, не приділяючи уваги верствам суспільства, які перебувають у найбільш несприятливому становищі.

4. Вплив дій на соціальні детермінанти нерівності стосовно здоров'я.

Цей принцип сконцентрований не тільки на загальних соціальних детермінантах здоров'я (соціальних умовах, які можуть впливати на здоров'я людей), а і на основних детермінантах систематичних відмінностей у можливостях, рівні та способі життя, пов'язаних з різним становищем в суспільстві. Гарним прикладом щодо цього є умови на робочих місцях. У постіндустріальній Європі погані або шкідливі виробничі умови перестали бути основною детермінантою поганого здоров'я у населення в цілому (в Україні, на жаль, ще дуже значна частина зайнятих працює в шкідливих для здоров'я умовах). Проте дослідження, проведене у благополучній високорозвиненій Швеції [Lundberg, 1991], показало, що відмінності, пов'язані з по-

ганими умовами роботи, залежно від соціального статусу працівників, пояснюють значну частку спостережуваної нерівності стосовно здоров'я в різних соціально-економічних групах. Для впливу на такі соціальні детермінанти буде потрібно більш глибоке розуміння процесів, які призводять до соціальної нерівності і зберігають її, з подальшим втручанням у ці процеси найефективнішим чином.

5. Недостатньо сформулювати політичні наміри – слід контролювати дії, які можуть завдати шкоди.

Цей принцип вимагає оцінки різних чинників впливу, а не тільки середніх ефектів. Класичним прикладом, який ілюструє несправедливість щодо здоров'я, є несприятливі результати деяких реформ у секторі охорони здоров'я, проведених в останні десятиліття, які створили прецедент «медичної пастки бідності» [Whitehead, Dahlgren & Evans, 2001]. Це означає, що зростаюча необхідність сплачувати за медико-санітарну допомогу на випадок хвороби втягує все більшу кількість людей у бідність. Парадоксально, але система соціального забезпечення, яка спочатку передбачала підтримку хворих, перетворюється на систему, що сприяє бідності. Такі пастки бідності набувають все більшого поширення, і потрібна особлива пильність, щоб вчасно їх виявити. Так і втручання, спрямовані на допомогу бідним, можуть здійснюватися таким чином, що принижують саме тих людей, на яких спрямована програма, викликаючи їх відмову від запропонованої допомоги. Цей принцип, спрямований на кінцеву оцінку впливу нерівності стосовно здоров'я, стосується різних курсів політики поза і всередині сектору охорони здоров'я. Насправді найбільша небезпека може бути в більш широкій макрополітиці, що приховує негативні ефекти щодо здоров'я, так як вони не здаються пов'язаними зі здоров'ям.

6. Вибір відповідного інструментарію для оцінки ступеня нерівності і прогресу в досягненні цілей.

Цей принцип може здаватися очевидним, але втручання, спрямовані на зменшення нерівності, можуть бути сфокусовані на одній або кількох ясних цілях або задачах, і для кожної з них може знадобитися окремий показник. Так, заходи, що передбачають виключно проведення моніторингу змін у стані здоров'я бідних груп населення, нічого не дають для оцінки того, як живуть бідні порівняно з більш благополучними. Необхідна оцінка змін як на верхніх, так і на нижніх щаблях соціальних сходів і подальшого порівняння двох показників. Порівняння показників між крайніми щаблями не зможе оцінити вплив на все суспільство. Для цього можуть знадобитися показники так званого дефіциту, тобто сукупних відмінностей між групою, що знаходиться в найбільш сприятливому становищі, і кожною наступною соціальною групою щодо кожного специфічного фактора. Важливо проводити моніторинг як відносних, так і абсолютних змін, що стосуються соціальної нерівності здоров'я, через те, що вони дають різну інформацію про величину і напрямок змін. Прикладом відносної оцінки є співвідношення показників смертності представників групи, що перебуває у найбільш несприятливому становищі, до показників смертності представників найбільш привілейованої групи. Абсолютною оцінкою в даному разі буде різниця між показниками смертності в цих групах.

7. Об'єднання зусиль, надання права голосу тим, хто його позбавлений.

Цей принцип, зокрема, передбачає виявлення точок зору маргінальних груп і збільшення їх участі. Представники населення з найчіткіше вираженими думка-

ми і позиціями спроможні справляти більший вплив, ніж ті, чії позиції слабкіші. Для цього адміністратори і фахівці повинні докладати певних зусиль до створення адміністративних систем і забезпечення інформацією з тим, щоб непрофесіоналам було легше брати участь у прийнятті рішень, які стосуються впливу на їхнє здоров'я.

8. Виявлення і аналіз соціальної нерівності стосовно здоров'я окремо для чоловіків і жінок.

Оскільки розмах і причини соціальної нерівності щодо здоров'я іноді можуть бути різними для різних статей, необхідні окремі дослідження і аналіз. Вирішальне значення має з'ясування і врахування цих відмінностей при розробці стратегій з подолання нерівності стосовно здоров'я. Значення об'єднаного специфічного гендерного та соціально-економічного аналізу добре показано в Шведській програмі з попередження нещасних випадків. Для населення в цілому дані щодо нещасних випадків вказували на відносно сприятливі зміни в запобіганні травм. Проте при окремому аналізі даних за статтю і соціальним статусом спостерігалися значні відмінності в показниках, а також типах нещасних випадків для дівчаток порівняно з хлопчиками, чоловіків порівняно з жінками і груп з низькими доходами в порівнянні з групами з високими доходами. Об'єднаний гендерний та соціально-економічний аналіз також показав, що для жінок з робітничого класу особливо характерний дуже високий рівень ризику вдома і на роботі. Як тільки усвідомлюються ці відмінності, стає зрозумілою необхідність пов'язувати профілактичні стратегії з гендерним та соціально-економічним становищем.

Іншим аргументом на користь того, щоб систематичні гендерні відмінності в стані здоров'я аналізувалися з урахуванням соціально-економічного стану, є те, що причини відмінностей у стані здоров'я можуть залежати від соціального стану. Бідні жінки, наприклад, можуть бути обмеженими в правах, і через те, що вони жінки, і тому, що бідні. Подолання відмінностей у стані здоров'я, викликаних так званим подвійним тягарем, може вимагати розробки стратегій, відмінних від тих, які спрямовані на усунення гендерних відмінностей у стані здоров'я багатіших жінок. Отже, тенденція ігнорувати гендерну належність в аналізі соціальної нерівності щодо здоров'я і, навпаки, соціального стану в специфічному гендерному аналізі повинна поступитися об'єднаному підходу, що враховує як соціальний стан, так і гендерну приналежність.

9. Відносні відмінності в стані здоров'я, викликані етнічною належністю, географічною обумовленістю і соціально-економічними причинами.

Аналіз систематичних відмінностей в стані здоров'я, викликаних етнічною належністю, слід в міру можливості пов'язувати з соціально-економічними причинами, так як розмах і причини етнічних відмінностей, що спостерігаються, мають тенденцію варіювати залежно від соціального стану. Так само етнічні причини обов'язково треба включати до аналізу соціальної нерівності щодо здоров'я в країнах з вираженою етнічною дискримінацією. Відмінності в стані здоров'я, пов'язані з географічним розміщенням, також слід аналізувати, приділяючи при цьому належну увагу відмінностям в соціальній структурі. Стандартизовані за віком показники стану здоров'я в районах з досить однорідним населенням з погляду соціально-економічного

становища можуть використовуватися для оцінки соціально-економічної нерівності щодо здоров'я, коли критерії індивідуального соціально-економічного статусу, що включають місце роботи або дохід індивідуума, рутинно не враховуються.

10. Система охорони здоров'я має бути побудованою на принципах справедливості.

Принципи справедливості такі:

- Служби охорони здоров'я не повинні керуватися принципом отримання прибутку і ніколи не повинні використовувати для цього пацієнтів.
- Медичне обслуговування має забезпечуватися залежно від потреби, а не від платоспроможності. Для цього необхідне фінансування системи медико-санітарної допомоги, що враховує фактори ризику для населення в цілому з тим, щоб у будь-який час особи, піддані високому ризику, субсидувалися тими, хто піддається більш низькому ризику.
- Однаково високий стандарт медико-санітарної допомоги має бути забезпечено кожному, без відмінностей, пов'язаних із соціальним станом, етнічною та гендерною належністю або віком.
- Повинні бути чітко визначені пріоритетні питання і цілі системи охорони здоров'я, спрямовані на досягнення справедливості, та забезпечено моніторинг просування до цих цілей найбільш ефективним способом.

Соціальні детермінанти обумовлюють відмінності за такими параметрами, як піддавання чинникам ризику виникнення окремих розладів чи захворювань на всіх етапах життя людини; вразливість; результати лікування, наслідки перенесеного захворювання, і важливо, щоб ці факти враховувалися при розробці та реалізації відповідних стратегій. Ці стратегії мають включати такі елементи:

- необхідність всеосяжних систем соціального захисту (використання цільових програми тільки для тих груп населення, які з тих чи інших причин виявляються неохопленими службами соціального захисту);
- більш ефективні служби первинної медико-санітарної та спеціалізованої (протитуберкульозної, наркотичної тощо) допомоги;
- міжсекторальні дії в інтересах здоров'я;
- підвищення прав і можливостей громад та підходи до профілактики і лікування, що не ображають людську гідність.

Ріо-де-Жанейрська політична декларація з соціальних детермінант здоров'я підкреслює, що політика досягнення Здоров'я Для Всіх разом з міжсекторальною співпрацею є одним з перспективних підходів до посилення відповідальності за здоров'я в інших секторах, так само як сприяння справедливості стосовно здоров'я і формування більш інклюзивного і продуктивного суспільства¹⁴⁴. Гарному здоров'ю та добробуту для всіх як колективним цілям повинен бути наданий високий пріоритет на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях. Саме за допомогою впливу на соціальні детермінанти можна сприяти досягненню Цілей розвитку тисячоліття в світовому і національному масштабах.

Для запобігання нерівності у стані здоров'я ВООЗ визначає основні принципи, які включають:

¹⁴⁴ Rio Political Declaration on Social Determinants of Health 21.10.2011 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.who.int/sdhconference/declaration/en/index.html>

Розділ 6

- справедливість з самого початку;
- здорові місця проживання – здорові люди;
- справедливі умови найму і гідна робота;
- соціальний захист протягом всього життя;
- загальний доступ до медичної допомоги.

Політика здорового старту, або справедливість з самого початку. За висновками фахівців ВООЗ, щонайменше 200 мільйонів дітей у всьому світі не реалізують повністю свій потенціал, що має величезні наслідки для їхнього здоров'я і суспільства в цілому. Інвестування в здоров'я та розвиток дітей забезпечує значну частину потенціалу для зменшення несправедливості стосовно здоров'я. Все більше досліджень підтверджують значення середовища, в яку проживає дитина в ранньому дитинстві, що впливає на подальшу поведінку, навчання і здоров'я протягом всього життя людини. Особи, які в дитинстві проживали в сім'ях, що зазнавали матеріальних труднощів, у дорослому житті були більш схильними до розвитку захворювань і мали вищий ризик передчасної смерті. Тому забезпечення рівних можливостей вимагає втручання якомога раніше.

Зарубіжні дослідження продемонстрували переваги такої політики: наприклад, у американському проекті (Perry High / Scope Project, США, Мічиган) діти у віці від трьох до п'яти років, що проживали в несприятливих економічних обставинах, були залучені до програми раннього розвитку. До досягнення 27 років, порівняно з контрольною групою, вони виявилися більш високоосвіченими, частіше мали роботу, мали власне житло, перебували в шлюбі, рослили дітей; серед них спостерігалось менше кримінальних проблем і випадків вагітностей у підлітковому віці, і значно меншою мірою вони були схильні до психічних розладів.

Компенсаторна освіта на ранньому етапі життя надає значні переваги для найбільш уразливих груп. Необхідно пам'ятати, що освіта є потужним предиктором здоров'я в подальшому житті, оскільки частково забезпечує доступ до зайнятості та доходу, і має прямий вплив на поведінку індивіда в зрілому віці, включаючи особливості харчування, фізичну активність, куріння і т.п.

В США є «Спеціальна програма додаткового харчування для жінок і дітей, в тому числі дітей грудного віку» (WIC program), яка спрямована на поліпшення харчового статусу і стану здоров'я малозабезпечених сімей шляхом надання їм поживних добавок, просвіти з питань гігієни харчування і узгодженої медичної допомоги вагітним жінкам чи матерям, які годують груддю, і жінкам у післяпологовому періоді, а також дітям дошкільного віку.

Україна має власні напрацювання стосовно запобігання несприятливому впливу на здоров'я підростаючого покоління нерівних умов, в яких діти з'являються на світ і зростають. Однак, згідно з висновками кабінетного дослідження з питань захисту дітей в Україні, здійсненого за замовленням та за фінансової підтримки Представництва Дитячого Фонду (ЮНІСЕФ) в Україні (2009), в нашій країні ще не відбулась комплексна реформа, яка могла б формувати єдиної загальнонаціональної

системи захисту прав та інтересів дитини, незалежно від її статусу, а дії щодо державного захисту окремих категорій дітей в Україні здійснюються фрагментарно й ініціюються окремими міністерствами, без чіткої системи координації і співпраці окремих відомств.

Здорові місця проживання – здорові люди. Серед принципів міжнародного проекту «Здорові міста», до якого залучилась і Україна, поряд з такими, як пріоритетність питань здоров'я в плануванні діяльності всіх секторів / відомств; вертикальна і горизонтальна інтеграція (довгострокова й оперативна координація всіх програм, проектів та заходів різних статусів і галузевої спрямованості); міжсекторальна взаємодія, фігурує також «забезпечення, перш за все, уразливих груп населення можливостями для збереження і розвитку особистого здоров'я».

У проєкті Загальнодержавної програми «Здоров'я – 2020: український вимір» наголошено: «Метою нової політики має бути поліпшення здоров'я, підвищення рівня благополуччя населення, скорочення нерівності стосовно здоров'я і забезпечення стійкості систем охорони здоров'я, орієнтованих на людину»¹⁴⁵. Це відповідає усвідомленню міжнародним співтовариством того, що наявність, фізична доступність, прийнятність, доступність за вартістю і належна якість як медико-санітарної допомоги, так і системи охорони громадського здоров'я є важливими для досягнення найвищого можливого рівня здоров'я – одного з фундаментальних прав кожної людини, і що саме сектор охорони здоров'я повинен чітко діяти для скорочення нерівностей щодо здоров'я¹⁴⁶. Одним із напрямів досягнення мети програми визначено проведення наукових досліджень із вивчення негативного впливу факторів ризику і соціальних детермінант на здоров'я та шляхів його мінімізації.

Справедливі умови найму і гідна робота. Умови найму і роботи мають значний вплив на справедливість стосовно здоров'я. Якщо ці умови сприятливі, вони можуть забезпечити стійке фінансове становище, соціальний статус, особистісний розвиток, соціальні відносини і почуття власної гідності, а також захист від фізичних та психосоціальних хвороб. Для мінімізації негативного впливу трудової діяльності на виникнення і поглиблення нерівності стосовно здоров'я потрібно зробити так, щоб повна зайнятість, справедливі умови найму і гідна робота стали головною метою при формуванні соціальної та економічної політики на національному рівні. Необхідно проводити економічну і соціальну політику, спрямовану на забезпечення гарантованої роботи (для чоловіків і жінок рівною мірою) з таким розміром заробітної плати, яка враховує реальну поточну вартість здорового життя і здатна забезпечити дотримання його засад; забезпечити захист усіх працівників на основі міжнародних трудових стандартів і політики, а також поліпшити умови праці для всіх працівників.

Соціальний захист протягом всього життя. Всі люди мають потребу в соціальному захисті як протягом всього свого життя (від раннього дитинства до старості), так і в особливих ситуаціях, таких як хвороба, інвалідність і втрата доходу або роботи. Потрібно зміцнити політику загального всеохоплюючого соціального захисту; забезпечити охоплення системами соціального захисту тих, хто

¹⁴⁵ *Проект Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми «Здоров'я – 2020: український вимір»* – Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/print/Pro_20120316_1.html

¹⁴⁶ *Wilkinson R. Impact of Inequality: How to Make Sick Societies Healthier / Richard Wilkinson. – Padstow : TJ International Ltd, 2007. – 356 p.*

має неформальну роботу і роботу по дому та догляду за людьми.

Загальний доступ до медичної допомоги. Для досягнення гарного здоров'я і справедливості стосовно здоров'я вкрай важливо забезпечити доступ до медичної допомоги. За відсутності своєчасної адекватної медичної допомоги можливості для фундаментального поліпшення здоров'я втрачаються (і часто безповоротно). Необхідно створити систему надання медичної допомоги на основі принципів справедливості, профілактики хвороб і зміцнення здоров'я з охопленням всього населення, орієнтованих на первинну медико-санітарну допомогу незалежно від соціального статусу або платоспроможності.

Основи нової європейської політики охорони здоров'я Здоров'я–2020 (Health 2020: The European policy for health and well-being) мають мету, у якій акцентовано потребу у мінімізації проблеми нерівності щодо здоров'я. Так, ціль політики – «значно поліпшити здоров'я і підвищити рівень благополуччя населення, зменшити нерівності щодо здоров'я, зміцнити охорону громадського здоров'я та забезпечити наявність систем охорони здоров'я, які орієнтуються на потреби людей і характеризуються високою якістю допомоги та дотриманням принципів загального охоплення населення, соціальної справедливості й стійкості».¹⁴⁷ В основах політики Здоров'я–2020 сформульовано два стратегічні завдання і чотири пріоритетні галузі дій для реалізації ключових підходів даної політики. Вони будуються на результатах вичерпного огляду фактичних даних по системі охорони громадського здоров'я, всебічного процесу колегіальної оцінки і на досвіді спільної роботи держав-членів та Європейського регіонального бюро ВООЗ. Перше стратегічне завдання звучить як «Поліпшення здоров'я для всіх і зменшення нерівностей стосовно здоров'я». Представлено новітні європейські фактичні дані з ефективних втручань, що дають змогу скоротити соціальні нерівності за такими позиціями, як розподіл владних повноважень, впливу, продуктів і послуг; умови раннього дитинства, проживання і роботи; доступ до високоякісних медичних послуг та освіти. Всі ці чинники лежать в основі відмінностей за показниками здоров'я між країнами і всередині конкретних країн¹⁴⁸.

Цільові орієнтири політики Здоров'я–2020

- 1. Скоротити передчасну смертність серед населення Європейського регіону.*
- 2. Підвищити показники середньої очікуваної тривалості життя.*
- 3. Зменшити масштаби нерівностей стосовно здоров'я.*
- 4. Підвищити рівень благополуччя населення Європейського регіону.*
- 5. Забезпечити загальне охоплення послугами та право на найвищий досяжний рівень здоров'я.*
- 6. Встановити національні цілі й орієнтири щодо здоров'я.*

Пріоритетним завданням нової європейської політики охорони здоров'я Здоров'я–2020 є боротьба з тягарем хвороб по всьому Європейському Регіону з використанням таких засобів, які ефективно вирішують проблему нерівностей стосовно здоров'я і благополуччя як всередині різних суспільств, так і між ними. Відповідно.

¹⁴⁷ Health 2020: The European policy for health and well-being – [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/healthpolicy/health-2020>

¹⁴⁸ Health 2020: The European policy for health and well-being – [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/healthpolicy/health-2020>

ці принципи враховано і відображено у проекті Загальнодержавної програми «Здоров'я–2020: український вимір».

6.4. Розвиток громадянського суспільства та соціальний діалог

Розвиток громадянського суспільства виявляє значний потенціал зменшення нерівності в соціумі, пов'язаний, передусім, із позитивним впливом різноманітних організованих структур громадянського суспільства на становище соціально вразливих і відторгнених осіб, або осіб, різним чином і різною мірою позбавлених тих чи інших соціальних, економічних, громадянських прав і щодо яких у соціумі створився (або є ризик виникнути) прецедент нерівних можливостей.

Напрями, за якими вплив громадянського суспільства на прояви нерівності уже сьогодні є вагомим або вважається потенційно значним, на нашу думку, можна окреслити щонайменше по чотирьох ключових позиціях:

- забезпечення населення соціальними благами (в т.ч. соціальними послугами), попит на які є високим, а пропозиція з боку інших суб'єктів недостатньою;
- зміцнення «переговорної сили» різних верств населення у відстоюванні їхніх прав;
- потенціювання ефективності зусиль держави у соціальній сфері через забезпечення сфери реалізації соціальної політики додатковими ресурсами;
- залучення до економічної активності маргіналізованих осіб чи інших осіб, конкурентоспроможність яких на ринку праці є недостатньою.

Як суб'єкт соціальної політики організації громадянського суспільства виступають, по-перше, виробником цілої низки благ, попит на які з боку окремих категорій населення є високим, і пропозицію яких не забезпечує в достатньому обсязі ні держава, ні комерційні структури, ні сім'я. Йдеться про безоплатні професійні соціальні послуги, максимально зорієнтовані на потреби конкретної цільової групи. Перевага і сила таких організацій – в гнучкості та адаптованості до потреб визначених категорій депривованих осіб, зумовленій неускладненою організаційною структурою організації та її комунікативною близькістю з цільовою групою. Інститути громадянського суспільства володіють інформацією про проблему із першоджерел (без залучення бюрократичних процедур та необхідності узгодження способів вирішення проблеми з вимогами порядку діяльності чи субординації тої чи іншої установи). Вони щонайменше на кілька років раніше, ніж спеціалізовані державні агенції, реагують на запити гуманізації соціально-економічного розвитку.

Згідно з даними щорічного дослідження стану й динаміки розвитку діючих неурядових організацій України, яке проводив Творчий центр Каунтерпарт у 2002–2010 рр., серед цільових груп активних громадських формувань найбільш значимими є молодь (46%), діти (21%), студенти (17%), жінки (17%), населення загалом (26%). Більшість видів діяльності цих формувань мають яскраво виражене соціальне спрямування.

Так, 37% громадських організацій влаштовують консультації для населення з тих чи інших соціально важливих питань, забезпечують захист інтересів відповідних цільових груп та їх лобювання (37%). Високий відсоток організацій, що займаються поширенням інформації (36%). Також організації активно залучені до освітянської діяльності (29%). Займаються благодійністю 14%. Безпосередньо соціальними послугами (соціальним супроводом, підтримкою) опікуються 23% організацій¹⁴⁹.

Унікальним є емоційний контекст надання різноманітних соціальних послуг такими організаціями (т.зв. «емоційних благ»: довіри, щирого співчуття, людяності і т.д.), котрий з меншою ймовірністю можуть гарантувати бюджетні соціальні установи чи комерційні фірми¹⁵⁰. Професійну діяльність громадських організацій провадять фахівці та волонтери, значно менше орієнтовані на виключно матеріальний зиск та навіть аморальну поведінку як засіб досягнення цілей. Громадська активність для таких фахівців сама по собі є благом, задля якого вони й працюють у третьому секторі. Їх мотиви, як правило, більш прозорі і зрозумілі, ніж мотиви службовців чи бізнесменів. Важливість «емоційних благ» найкраще демонструють організації, що працюють з літніми людьми, дітьми, інвалідами, хворими, іншими особами, які потребують і отримують у громадських організаціях необхідну підтримку¹⁵¹.

По-друге, організації громадянського суспільства є потужним фактором зміцнення «переговорної сили» різних верств населення у відстоюванні їхніх прав та спілкуванні і з адміністративно-бюрократичними установами, і владою в цілому, і з різними бізнес-формаціями, схильними до опортуністичної (неетичної) поведінки. Використовуючи ресурси громадянського суспільства, громадяни мають можливість вплинути на недобросовісного забудовника, що знищує зелені насадження та історично цінні архітектурні об'єкти, на безвідповідальних виробників і продавців неякісних продуктів, алкогольних, тютюнових виробів та ліків. Можливим також стає ефективний вплив на корумпованих чиновників та суддів.

В Україні відомі ініціативи громадянського суспільства, спрямовані на посилення громадського контролю за діями дорожньо-патрульної служби, на захист учасників дорожнього руху від безвідповідальних дій міліціонерів¹⁵². Окремі ініціативні групи відстоюють право жителів різних міст на безперешкодне користування громадськими місцями відпочинку (пляжами, зеленими насадженнями, лісовими площами тощо), допомагають мешканцям боротися з незаконною забудовою громадської території¹⁵³. Їх діяльність сприяє ліквідації в українському соціумі правової нерівності.

¹⁴⁹ Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2010 роки : звіт за даними дослідження [Електронний ресурс] / Л. Паливода, С. Голота; ТЦК. – К. : КуПол, 2010. – Режим доступу: http://ccc-tck.org.ua/file/biblioteka/CSO2010_U.pdf

¹⁵⁰ Аузан А. Экономическое значение гражданского общества / А. Аузан, В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 28–49.

¹⁵¹ Гурток «Забавляночка». Центр розвитку дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zabavkavolyn.blogspot.com/2012/02/blog-post.html>

¹⁵² Дорожній контроль в житті Госавтоінспекції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://roadcontrol.org.ua/node/1328>

¹⁵³ В Україні з'явився перший веб-портал, присвячений доступу до генеральних планів міст [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/news/recent/15540/>

По-третє, громадянське суспільство здатне потенціювати ефективність зусиль держави у соціальній сфері, забезпечуючи сферу реалізації соціальної політики додатковими ресурсами, що пов'язані з особливо широким використанням третім сектором соціального капіталу. Дедалі більше громадських організацій займаються активізацією місцевих громад, готують і реалізують програми місцевого розвитку, створюють осередки місцевої активності й керують ними, знаходять і залучають фінансових партнерів, які поділяють витрати реалізації інноваційних проектів у громаді¹⁵⁴.

Намагаючись вплинути на ефективність зусиль влади у політиці зменшення нерівності, громадські організації формують різноманітні партнерські коаліції з державними та комунальними установами. Через громадські формації політика держави і місцеве самоврядування отримують значні волонтерські ресурси, готові інноваційні рішення, нові знання і досвід. А співпраця громадських організацій з комерційними структурами забезпечує соціальну сферу додатковими фінансово-матеріальними ресурсами.

Одним із значущих механізмів співпраці громадського сектору із владою є соціальне замовлення – особливий вид публічно-приватного партнерства, що розвивається в Україні на місцевому рівні вже понад 10 років. Суть його полягає в тому, що місцева влада замовляє вирішення найбільш складних питань соціального характеру громадським організаціям, фінансуючи виконання цих робіт за рахунок місцевого бюджету на конкурсній основі¹⁵⁵. Нині соціальне замовлення і його модифікації функціонують у понад 30 містах України¹⁵⁶. Об'єктом соціального замовлення громадським партнерам з боку органів місцевого самоврядування стають соціальний захист інвалідів і їх соціально-психологічна реабілітація; боротьба з безпритульністю (в т.ч. з дитячою безпритульністю й бездоглядністю); профілактика СНІДу і поширення ВІЛ інфекцій та наркоманії; сприяння зайнятості й активному довголіттю людей літнього віку, соціальне обслуговування важкохворих (як вдома, так і у стаціонарних установах) тощо.

По-четверте, громадський сектор здатен залучити до економічної активності велику кількість осіб, неконкурентоспроможних на традиційному ринку праці і яких останній з різних міркувань неготовий забезпечити робочими місцями (молодь, літні люди, особи з фізичними вадами тощо). В організаціях громадянського суспільства ці особи знаходять можливості для самореалізації, підтримання і розвитку трудових навичок (людського капіталу), а також мають деякий (хоча й невисокий) дохід, що зменшує їх залежність від соціальних трансфертів.

Значний потенціал охоплення економічною активністю осіб, неконкурентоспроможних на ринку праці, демонструють соціальні підприємства.

¹⁵⁴ Фундація імені князів-благодійників Острозьких. Офіційна веб-сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fundraising.org.ua>

¹⁵⁵ Соціальний заказ в Україні: практика / авт. колектив : В. И. Брудный, И. С. Каминник, А. С. Крупник, С. И. Костин. – Одеса : Асоц. поддержки граждан. инициатив „Ковчег”, 2001. – 143 с.

¹⁵⁶ Эксперты выступают за широкое внедрение механизма социального заказа для решения проблем местных общин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://press.unian.net/rus/pressnews-109608.html>

Розділ 6

Проект Закону України «Про соціальні підприємства», який від червня 2012 р. обговорюється в українському парламенті, соціальним підприємством визначає суб'єкт господарювання, утворений юридичними та/або фізичними особами, пріоритетом діяльності котрого є досягнення соціальних результатів, зокрема, у сфері охорони здоров'я, освіти, науки, культури, навколишнього середовища, надання соціальних послуг та підтримки соціально вразливих груп населення. Для набуття статусу соціального підприємства організація повинна забезпечувати робочим місцем осіб, віднесених до соціально вразливих верств населення, частка яких має становити не менше половини загальної кількості працівників на підприємстві.

Попри відсутність чинного рамкового закону (наголошуємо, що з 2012 р. дискусія ведеться всього лише навколо проекту закону) вже тепер соціальні підприємства в Україні залучають до економічної активності бездомних, uzалежених осіб, звільнених з місць позбавлення волі тощо. Вони готові дати можливість заробітку людям, які стали безробітними у передпенсійному віці, через хворобу чи втратили роботу з інших причин, забезпечити їх новими знаннями і трудовими навичками. «Поглинаючи» цю категорію осіб, соціальні підприємства попереджують їх подальшу маргіналізацію і повертають їх до лав робочої сили¹⁵⁷.

Незважаючи на продемонстрований потенціал, по кожному із зазначених напрямів впливу організацій громадянського суспільства на нерівність їх досягнення є доволі скромними. Причина цьому – недостатньо продумана державна політика залучення громадянського суспільства до реалізації завдань боротьби з нерівністю, та наявні вади у системі самоорганізації власне громадського сектору.

Недоліки державної політики проявляються, зокрема, у тому, що досі законодавством не забезпечено рівних можливостей для інститутів громадянського суспільства та державних і комунальних установ у питанні надання соціальних послуг. Нині для громадських організацій передбачено конкурсний механізм розподілу бюджетного фінансування для оплати їх соціальних послуг. А державні і комунальні соціальні установи фінансують поза конкурсом. Крім того, органи виконавчої влади віддають перевагу утриманню бюджетних установ системи соціального захисту і практично не передбачають коштів для закупівлі соціальних послуг або залучення інших надавачів на конкурсних засадах¹⁵⁸.

Ступінь рівності державних та недержавних суб'єктів на ринку соціальних послуг визначений також їх доступом до оренди державного й комунального майна. Тут теж є низка невирішених проблем. Зокрема, громадські організації змушені обов'язково брати участь у конкурсах для здобуття права оренди приміщень державної і комунальної власності. Натомість державні та комунальні установи від цієї процедури звільнено.

Функціонування конкурентного ринку соціальних послуг вимагає не тільки спрощення процедури орендування державного майна, а й запровадження

¹⁵⁷ Спільнота взаємодопомоги «Оселя». Офіційна веб-сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://etaus-oselya.org>

¹⁵⁸ Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [доповідь] / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/public/File/2012_nauk_an_rozrobku/stan_poz_gp_sus.pdf

можливості безкоштовної або платної передачі на баланс громадських організацій його частини безпосередньо у власність. Проблема полягає у тому, що здійснення трансакцій такого роду, судячи із норм чинного Податкового кодексу, сьогодні оподатковується податком на додану вартість. Хоча трансакції з безоплатної передачі майна з балансу юридичної особи на баланс державної чи комунальної установи не оподатковуються ніяк.

Системний вплив на ефективність заходів зі зміцнення «переговорної сили» та громадянського представництва забезпечує функціонування мережі громадських рад. Громадська рада – консультативно-дорадчий орган, який створюється і діє при конкретному органі виконавчої влади з метою гарантування участі громадян у процесі формування та реалізації державної, у т.ч. соціальної, політики. Основу цього органу складає колектив представників громадськості, запрошених державним або муніципальним органом, чи делегованих самими організаціями для здійснення консультаційних і/або експертно-аналітичних функцій. Через громадські ради організації громадянського суспільства мають можливість прямого «просування» інтересів і прав своїх цільових груп, їх відстоювання вже на етапі розробки тих чи інших соціальних заходів і програм, на противагу захисту цих інтересів і прав лише за фактом їх ігнорування чи порушення відповідальними суб'єктами. У такий спосіб «голос» цільової групи презентується відповідальним суб'єктам (органам державної влади) раніше, ніж буде сформовано і реалізовано той чи інший напрям політики, і цей «голос» важче проігнорувати без наслідків для політичного іміджу того чи іншого посадовця.

За даними Українського незалежного центру політичних досліджень та Творчого об'єднання «ТОРО», станом на 1 жовтня 2011 р. в Україні сформовано 566 громадських рад із 608 необхідних, тобто 93%, а саме: 9 громадських рад на рівні міністерств; 28 громадських рад на рівні центральних органів виконавчої влади; 27 громадських рад на рівні облдержадміністрацій, АР Крим, Київської та Севастопольської міськдержадміністрацій; 487 громадських рад на рівні районних держадміністрацій; 14 громадських рад на рівні районних держадміністрацій у містах Києві та Севастополі.

У створенні громадських рад активну участь взяли правозахисні, екологічні, молодіжні громадські організації, благодійні фундації, організації з надання соціальних послуг, неурядові аналітичні центри, бізнесові асоціації, релігійні організації, профспілки та недержавні пенсійні фонди. Разом з тим досі консультації з громадськістю не є частиною постійної практики більшості владних органів, через те, що і Порядок проведення консультацій із громадськістю, і типові положення про громадську раду мають рекомендаційний характер. Законодавчі норми щодо консультацій із громадськістю, зокрема у формі публічного громадського обговорення, забезпечення репрезентативності соціальних груп при проведенні обговорень, звітування про підстави неврахування пропозицій громадськості не виконуються належним чином, а самі консультації, за оцінкою фахівців, мають формальний характер¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Громадські ради в цифрах / М.В. Лациба, О.С. Хмара, А.О. Красносілляська [та ін.]; УНЦПД. – К.: Агентство «Україна», 2011.

Потенціуючи ефективність зусиль держави у соціальній сфері, громадські організації співпрацюють із державним сектором. Проте, за аналізом Творчого центру Каунтерпарт, рівень такої співпраці залишається невисоким. Головними перешкодами для співпраці з владою є нерозуміння корисності такої співпраці з боку владних структур та відсутність у владних структур інформації про діяльність громадських організацій. Останні, у свою чергу, зважаючи на труднощі спілкування з державними та комунальними службами, нерідко віддають перевагу співробітництву з іноземними партнерами (головно, грантодавцями), а також бізнесом.

Громадянському суспільству, з різних міркувань, простіше, ніж державним установам налагоджувати контакт з бізнесом. Однак поки що таку співпрацю не можна повною мірою йменувати партнерством, позаяк основним аргументом на користь стосунків з бізнесом є отримання грошової або матеріальної допомоги. Головними перешкодами на шляху партнерської співпраці виявляються необізнаність бізнес-структур про діяльність громадських установ, а також недостатній менеджерський професіоналізм останніх.

Приклади діючих соціальних підприємств в Україні засвідчують їхню здатність ефективно залучати до економічної активності бездомних, неповносправних, узалежнених осіб, осіб, звільнених з місць позбавлення волі та ін. Але слід зауважити, що згідно зі Звітом, який представлений Програмою розвитку ООН (ПРООН) та Європейською дослідницькою мережею ЕМЕС (EMES), соціальне підприємництво в Україні залишається вкрай недооціненим. Проблема полягає у вражаюче неадекватній регуляторній базі щодо діяльності соціальних підприємств. Немає не те що рамкового закону про соціальні підприємства, а й навіть законодавчо встановлених офіційних понять «соціальне підприємництво», «соціальне підприємство», «підприємства соціальної економіки». Через ігнорування суспільством ролі соціального підприємництва, організації, що провадять цю діяльність, не можуть розраховувати на достатню фінансову та консультативну допомогу, якої дуже потребують¹⁶⁰.

Однією зі сфер реалізації потенціалу громадського суспільства є сфера соціального діалогу. У Резолюції про трипартизм та соціальний діалог, прийнятій 18 червня 2002 року на 90-й сесії Міжнародної конференції праці, МОП визнала за доцільне залучення до сфери соціального діалогу широкого кола учасників, що не обмежується інституціями представництва роботодавців, працівників та урядів, й закликала соціальних партнерів до відкритості і всесторонньої співпраці з громадськими структурами, що поділяють ті ж цінності і цілі. У документі відзначено важливість залучення організацій громадського суспільства зокрема до таких питань, як дитяча праця, трудова міграція й працевлаштування осіб з обмеженими можливостями.

Ситуація із залученням всього спектра організацій громадського суспільства до соціального діалогу також не безпроблемна.

Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. регулює процедури досягнення спільних домовленостей, прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу, які представляють інтереси працівників, роботодавців та органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування з питань формуван-

¹⁶⁰ *Social Enterprise : a new model for poverty reduction and employment generation: an examination of the concept and practice in Europe and the Commonwealth of Independent States / UNDP; EMES European Research Network project. – Bratislava, 2008. – 215 p.*

ня реалізації державної політики регулювання трудових, соціальних, економічних відносин. Разом з тим сторонами соціального діалогу, поряд з органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування, визнаються виключно профспілкові формації та організації роботодавців. Альтернативне представництво інтересів працівників та роботодавців у визначеному Законом форматі соціального діалогу не передбачено. Можливо, що участь інших громадських утворень у соціальному діалозі законодавець регулює Законом України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010. Однак і в ньому немає чіткої вказівки ні на статус громадських організацій як партнера, ні на особливості здійснення державно-приватного партнерства у сфері соціального діалогу.

Окремі заходи залучення громадських організацій до сфери соціального діалогу передбачено Наказом Держмолодьспорт України «Про організацію проведення конкурсу проектів програм, розроблених всеукраїнськими молодіжними та дитячими громадськими організаціями» від 27.01.2012 р. В ньому, зокрема, конкретизуються пріоритетні завдання, на розв'язання яких мають бути спрямовані програми громадських організацій, серед яких – створення сприятливого середовища для забезпечення зайнятості молоді. Зазначений пріоритет повинен реалізовуватися через проведення всеукраїнських і міжнародних конференцій, семінарів, форумів, фестивалів, тренінгів, круглих столів, виставок, акцій з профорієнтаційної роботи серед молоді, підтримки підприємницьких ініціатив молоді, руху молодіжних трудових загонів. Проте цей пріоритет зорієнтований лише на одну із цільових груп (передусім, молодь). До того ж, він зовсім не вичерпує проблематики соціального діалогу, актуальної для України.

Реалізації потенціалу громадянського суспільства у питанні подолання нерівності в Україні заважають системні проблеми становлення сектору громадських організацій. Серед них – суперечливість, нечіткість і багатоваріантність законодавчого визначення самого поняття і змісту громадської організації. Власне, термін «громадська організація» зафіксований у Законі України «Про об'єднання громадян». Разом з тим в інших законах використовуються поняття некомерційна організація, неприбуткова організація тощо. Якщо врахувати те, що багато вітчизняних громадських організацій сьогодні співпрацює із закордонними грантодавцями, формулювання зарубіжного законодавства вносять у вітчизняну практику ще більше плутанини і невизначеності.

Інша важлива проблема – складність реєстрації громадських організацій, що проявляється, за спостереженням фахівців Українського незалежного центру політичних досліджень (Київ), через подвійну реєстрацію громадських організацій та фактичну відсутність «єдиного реєстраційного вікна»; дискримінаційно тривалий період реєстрації громадських організацій; наявність подвійної плати за реєстрацію громадських організацій; дискримінаційні вимоги щодо мінімальної кількості засновників. На відміну від бізнесу, для громадських організацій застосовують подвійну реєстрацію: реєстрація статуту в органах юстиції та реєстрація юридичної особи місцевими державними реєстраторами¹⁶¹.

¹⁶¹ Лациба М. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К., 2008. – 188 с.

Успішному вирішенню окремих із перелічених проблем сприятиме введення 01.01.2013 р. в дію закону «Про громадські об'єднання», що наближає ідеологію функціонування вітчизняного громадського сектору до загальносвітових стандартів. Проте актуальним, за свідченням правознавців, залишається питання про забезпечення адекватного правового механізму, який слід оперативно підготувати для імплементації цього прогресивного закону¹⁶².

Ще одна системна проблема – низька організаційна спроможність громадського сектору, недоліки в частині стратегічного менеджменту й залучення фінансування. Ці недоліки, серед іншого, зумовлені складністю залучення в громадський сектор професійних кадрів (управлінців, фінансистів, юристів, інших фахівців) через неможливість відповідно оплачувати їх послуги. Фактично усі активні громадські організації в Україні тією чи іншою мірою використовують працю волонтерів, проте здебільшого для виконання простих і нерегулярних робіт, що не потребують кваліфікації чи досвіду. Є потреба у залученні до діяльності громадських організацій волонтерів із професійним досвідом та знаннями.

Практична імплементація напрямів подолання нерівності в Україні через розвиток громадянського суспільства потребує окреслення комплексу завдань державної політики, що має передбачати:

1. Формування відповідного юридичного механізму імплементації Закону України «Про громадські об'єднання». На переконання експертів, у зв'язку з введенням цього Закону потребують змін понад 20 законів. Крім того, слід терміново розробити нові форми документів для реєстрації громадських об'єднань за новим порядком.

2. Забезпечення виконання в повному обсязі вимог законодавства щодо змісту й терміну консультування із громадськістю та щодо формування і функціонування громадських рад при органах державної влади, зокрема, включення до регламентів органів виконавчої влади процедури консультацій з громадськістю під час ухвалення рішень, а також запровадження суворого дисциплінарного покарання чиновників, які перешкоджають участі організацій громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики; забезпечення обов'язкового врахування змістовних й актуальних пропозицій громадських інститутів, висловлених у ході консультацій.

3. Покращення ресурсного забезпечення громадських рад через відхід від відомчого фінансування, спрямованого на забезпечення діяльності органу влади, при якому створено раду, та активізацію потенціалу програмно-цільового фінансування потреб громадських рад (в тому числі й через регіональні програми розвитку громадянського суспільства, програми впровадження політики міжсекторного партнерства тощо); використання для диверсифікації джерел фінансування громадських рад можливостей діючих фондів розвитку громади (що створені і продовжують створюватися у великих та малих містах різних областей України).

4. Посилення податкових стимулів для фізичних осіб – донорів організацій громадянського суспільства шляхом поширення умов податкової знижки на всі легальні доходи фізичних осіб, не обмежуючись заробітною платою. Згідно з По-

¹⁶² Новий Закон України «Про громадські об'єднання»: експертний висновок [Електронний ресурс] / ЕДЦ «Правова аналітика». – Режим доступу: <http://legalanalytics.com.ua/uk/zakonodavstvo0/novynyzakonodavstva0/110-publicassociations.html>

датковим кодексом, сума податкової знижки обмежується сумою одержаної протягом року заробітної плати. Це позбавляє права на податкову знижку осіб, які одержують інші види доходів (підприємців), а також ймовірно занижує суму податкової знижки, бо пожертви можуть фактично перевищувати суму річної зарплати.

5. Посилення податкових стимулів для юридичних осіб – донорів організацій громадянського суспільства шляхом збільшення розміру благодійного внеску, що включається до витрат платника податку на прибуток підприємств, які враховуються при визначенні об'єкта оподаткування. Відповідно до Податкового кодексу, до складу цих витрат включаються пожертви у вигляді сум коштів або вартості товарів, виконаних робіт, наданих послуг, які добровільно перераховують до неприбуткових організацій у розмірі, що не перевищує 4% прибутку. Відсоток вказаної пільги визнається заниженим. У світовій практиці звільняються від оподаткування суми внесків, що становлять 10–20% прибутку.

6. Створення базових передумов для розвитку сектору соціального підприємництва шляхом подальшої законотворчої роботи над проектом Закону України «Про соціальне підприємництво», а також формування відповідної фінансово-кредитної та навчально-тренінгової інфраструктури із залученням навчальних й академічних закладів, з метою популяризації ідеї соціального підприємництва в українському суспільстві, надання соціальним підприємцям, що прагнуть розвивати власний бізнес, доступ до юридичної, фінансової та консультативної допомоги.

7. Забезпечення рівних можливостей для інститутів громадянського суспільства та державних і комунальних установ у питанні надання соціальних послуг за бюджетні кошти.

8. Забезпечення рівного доступу громадських, державних і комунальних надавачів соціальних послуг до оренди державного й комунального майна.

9. Поширення звільнення від сплати ПДВ на операції з безоплатної або платної передачі об'єктів будь-якої форми власності на баланс громадських організацій.

10. Законодавче впорядкування процедури соціального замовлення і гранту з урахуванням найкращих практик вітчизняного та зарубіжного досвіду.

11. Популяризація волонтерської діяльності через засоби соціальної реклами.

12. Врахування вартості часу, затраченого волонтерами у діяльності громадських організацій (в процесі здійснюваних організацією соціальних проектів, консультування тощо), при визначенні суми податкової знижки, відштовхуючись при цьому від розміру оплати праці волонтера за одиницю часу за місцем його основної роботи (як варіант – від розміру мінімальної погодинної заробітної плати, визначеної законодавством), але з обмеженням кількості часу, вартість якого враховується у податковій знижці (через відповідні зміни у Податковому кодексі).

13. Внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» та до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» з метою включення періоду волонтерської діяльності до страхового стажу, що дає право на матеріальне забезпечення та соціальні послуги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття та за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, на по-

ховання.

14. Безпосередня інституціоналізація формату соціального діалогу, за якого громадські організації визнаються повноцінним учасником діалогового процесу на всіх рівнях, що передбачає внесення відповідних змін до Закону України «Про соціальний діалог» та узгодження цієї трансформації з нормами Закону України «Про державно-приватне партнерство».

Подолання нерівності в Україні через розвиток громадянського суспільства неможливе без виконання низки важливих завдань саморозвитку власне громадськими організаціями, а саме:

1. перенесення акцентів із залучення до організації ентузіастів на залучення професіоналів, формування та відпрацювання відповідної маркетингової і кадрової політики;

2. пропозиція та постійний заклик до владних структур і бізнесу формувати стратегічні – не під один–два проекти – партнерства у форматі «влада–бізнес–громадськість» з метою консолідації зусиль у питанні людського розвитку. При цьому такі партнерства мають стати більшим важелем впливу громадськості, ніж громадські ради, щонайменше через те, що фінансуватимуться не з бюджету (або не переважно з бюджету). Ефективною формою організації таких партнерств можуть стати нові і вже діючі фонди розвитку громади;

3. залучення і реалізація для потреб розвитку громадських рад коштів, передбачених регіональними, національними та міжнародними програмами Інструменту Європейського Сусідства та Партнерства;

4. більш амбітне поширення діяльності громадських організацій на сфери суспільного життя, проблеми і цільові групи, які досі залишалися здебільшого поза увагою цих інститутів (наприклад, соціальний діалог);

5. використання повною мірою чинного законодавства, владного середовища та наявного ресурсного забезпечення задля виконання своїх функцій та місії;

6. активізація та підвищення ефективності роботи з волонтерами різного віку (не лише з молоддю, як це переважно відбувається нині);

7. продовження та поглиблення комунікації із населенням з приводу досягнень громадянського суспільства, його потреб та способів залучення населення до громадської ініціативи.

У Резолюції про трипартизм та соціальний діалог, прийнятій Міжнародною конференцією праці на 90-й сесії 18 червня 2002 року, відзначається, що соціальний діалог є цінним демократичним засобом та, водночас, сучасним ефективним інструментом вирішення соціальних проблем, щодо яких соціальні партнери відіграють безпосередню, легітимну і незамінну роль.

В Україні використання механізмів соціального діалогу має системний характер, передусім, у сфері договірного регулювання колективних трудових відносин, де на паритетних засадах сформована і функціонує структурована багаторівнева модель, що забезпечує укладення та реалізацію соціальними партнерами колективних договорів і угод на національному, галузевому, територіальному та локальному рівнях на тристоронній або двосторонній основі.

Законодавчо визначено та сформовано механізми соціального діалогу, які

відкривають широкі можливості для стимулювання інвестицій у людський капітал, що дає змогу вважати соціальний діалог одним з ефективних інструментів збалансування інтересів усіх верств населення, регулювання відносин у суспільстві, зокрема щодо вирішення проблеми зменшення соціальної нерівності.

Важлива роль соціального діалогу зумовлена національною практикою законодавчого врегулювання базових компонентів трудових відносин, зокрема з питань оплати праці. Державна політика у цій сфері виходить з регулювання мінімальних соціальних стандартів, визначення рамкових зобов'язань, у той час як конкретні кількісні параметри мають встановлюватися через використання механізмів соціального діалогу – під час укладення колективних договорів та угод різних рівнів. При цьому система договірного регулювання побудована таким чином, що зобов'язання і гарантії кожного рівня є обов'язковими для суб'єктів, які перебувають у сфері дії угоди (колективного договору), а гарантії нижчого рівня не можуть бути меншими від встановлених на більш високому рівні. Крім того, в ряді випадків законодавством передбачено встановлення окремих гарантій у сфері праці безпосередньо в колективних договорах. Важливим є те, що зобов'язання за колективним договором (угодою) виробляються та встановлюються сторонами без будь-якого втручання держави, а коло питань, які вони можуть вирішувати, є практично необмеженим.

Одним з ефективних механізмів зменшення соціальної нерівності є використання механізмів соціального діалогу (колективних переговорів, консультацій, обміну інформацією, прийняття спільних рішень, застосування узгоджувальних процедур та ін.) при визначенні мінімальних стандартів оплати праці.

Мінімальна заробітна плата є одним з ключових соціальних інститутів, що існує в соціально-економічних системах більшості національних держав, важливим механізмом реалізації соціальної політики держави щодо досягнення соціальної злагоди у суспільстві, ключовою умовою «соціального контракту» сторін соціального діалогу не лише в тактичній, а й у довгостроковій стратегічній перспективі.

Світова практика регулювання мінімальної заробітної плати охоплює період понад сто років. Конвенції Міжнародної організації праці (МОП) з питань мінімальної заробітної плати (№26 про створення процедури встановлення мінімальної заробітної плати (1928 р.) та №131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим врахуванням країн, що розвиваються (1970 р.)) у даний час ратифіковані відповідно 104 та 51 країнами-членами, порядок встановлення мінімальної заробітної плати існує також у країнах, які не ратифікували зазначені конвенції. Процедура встановлення мінімальної заробітної плати може передбачати законодавче та нормативно-правове регулювання, а також договірне регулювання на основі колективних угод. Мінімальна заробітна плата може встановлюватися на національному, регіональному і галузевому рівнях, а також за професіями. Наприклад, регіональні ставки мінімальної заробітної плати, разом з наявністю загальної національної гарантії, застосовуються в США і РФ, а мінімальна заробітна плата за галузями економіки і професіями, замість загальної національної гарантії, встановлюється законом у Мексиці й Нідерландах.

Мінімальна заробітна плата як інструмент макроекономічної політики виконує ряд функцій, що, залежно від специфіки поставлених завдань і сфери за-

Розділ 6

стосування, можуть бути економічними й соціальними, реалізовуватися на мікро-, мезо- та макрорівнях. Основними з них є:

- відтворювальна – забезпечення відтворення робочої сили;
- регулятивна – обмеження використання заробітної плати як конкурентної переваги на ринку праці, економічне регулювання доходів населення;
- еталонна – формування базового орієнтиру при встановленні рівня державної соціальної підтримки і пенсійного забезпечення населення.

Водночас мінімальна заробітна плата має забезпечувати виконання усіх основних функцій, властивих заробітній платі як формі винагороди за працю (мотиваційної, стимулюючої тощо).

При встановленні мінімальної заробітної плати мають враховуватися:

- економічні чинники – економічне зростання, продуктивність праці та зайнятість;
- соціальні критерії – прожитковий мінімум або межа бідності, динаміка цін / вартість життя, розмір заробітних плат і соціальної допомоги, диференціація доходів населення.

Регулювання мінімальної заробітної плати в Україні здійснюється впродовж тривалого часу – історично воно мало місце ще за часів СРСР і законодавчо унормовано ст. 95 Кодексу Законів про працю України. Окрім цього, в 2006 р. Україна ратифікувала Конвенцію МОП №131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим врахуванням країн, що розвиваються (1970 р.).

Процедура встановлення мінімальної заробітної плати в Україні передбачає використання механізмів соціального діалогу та є предметом договірного регулювання колективних трудових відносин на рівні Генеральної угоди.

У сучасній світовій практиці використовують два підходи до встановлення мінімальної заробітної плати:

- метод прожиткового мінімуму (працівника і членів його сім'ї) для визначення нормативно-заданої величини мінімальної заробітної плати за відпрацьований час (місяць, день, годину);
- оціночний спосіб визначення мінімальної заробітної плати шляхом її зіставлення з середньою заробітною платою (визначення індексу Кейтса (*Kaitz index*)).

При встановленні мінімальної заробітної плати в Україні використовують метод прожиткового мінімуму. Така практика є властивою країнам з низьким рівнем заробітної плати, за якого для більшої частини населення вартість продуктів харчування становить основну частину сімейного бюджету.

Законодавчо визначений сьогодні в Україні рівень державної соціальної гарантії мінімальної заробітної плати не може вважатися достатнім для виконання заробітною платою усіх властивих їй функцій, забезпечення розширеного відтворення робочої сили та гідної оплати праці. Вартісна величина мінімальної заробітної плати, що встановлюється з використанням методу прожиткового мінімуму, не може бути визнана достатньо коректною в зв'язку з наявністю ряду методичних і нормативних проблем його визначення, а також недостатньою прозорістю методики розрахунку

рівня інфляції для проведення періодичного коригування. Крім того, мінімальна заробітна плата не враховує сімейної (витрати на утримання й виховання дітей) і податкової складових (внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та податку на доходи фізичних осіб), а основним критерієм її визначення є фінансові можливості державного бюджету.

У промислово розвинених країнах індекс Кейтса, як правило, знаходиться у діапазоні 48–62%. Наприклад, в Японії він становить близько 44%, в США – близько 50%, у Франції – близько 60%, а в Нідерландах сягає 75%. У 2000–2011 рр. індекс Кейтса для України мав загальну тенденцію до зниження – його максимальне значення 43,5% було зафіксовано в 2000 р., а мінімальне (29,5%) – у 2008 р. (рис. 6.6). Отже, при встановленні мінімальної заробітної плати, в останнє десятиліття Україна рухалась в напрямі, протилежному рекомендованим МОП та європейським стандартам співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати.

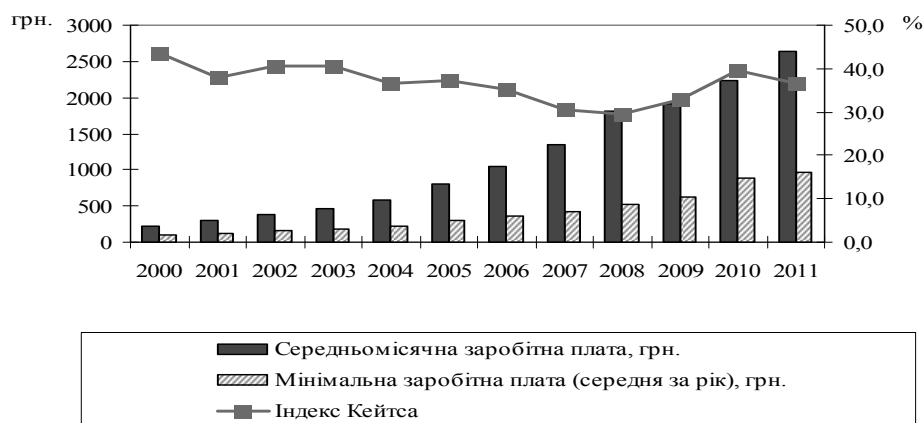

Рис. 6.6. Динаміка середньомісячної, мінімальної заробітної плати та індексу Кейтса в Україні, 2000–2011 рр.

Джерело: Офіційний сайт Державної служби статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

Комітет з соціальних прав Ради Європи, коментуючи ст. 4 Європейської соціальної хартії, підкреслює, що співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати (за винятком податків) не має бути меншим 60% та лише в окремих випадках допустимим є його зниження до 50%. В Україні, як відомо, мінімальна заробітна плата обкладається податком з доходів фізичних осіб, а також на неї нараховується єдиний соціальний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. З урахуванням цього, реальний індекс Кейтса має ще нижчі значення.

При встановленні розміру мінімальної заробітної плати у світовій практиці також враховують її співвідношення з медіанною заробітною платою та валовим внутрішнім продуктом (ВВП) на одну особу (працівника).

Медіана є показником, що характеризує структуру ряду (або структурною середньою), та являє собою можливе значення ознаки, яка поділяє ранжировану сукупність (варіаційний ряд вибіркової сукупності) на дві рівні частини.

Розділ 6

Відтак, медіанна заробітна плата дає змогу визначити розмір заробітної плати, що отримує «типовий» працівник. При цьому в однієї половини працівників заробітна плата буде вищою, а в іншій – нижчою за її медіанне значення.

В Україні у 2003–2010 рр. співвідношення мінімальної та медіанної заробітної плати, розраховане на основі даних Державної служби статистики України про розподіл за розмірами нарахованої заробітної плати працівників, які відпрацювали 50% і більше робочого часу, встановленого на грудень, загалом поліпшувалось і в 2010 р. сягнуло 56,2% (рис. 6.7), що відповідає показникам таких країн ЄС, як Бельгія і Франція (табл. 6.4).

Рис. 6.7. Динаміка співвідношення мінімальної та медіанної заробітної плати в Україні, 2003–2010 рр.

Джерело: Статистичні збірники «Праця України» Державної служби статистики України

Таблиця 6.4.

Співвідношення мінімальної та медіанної заробітної плати в окремих країнах світу

Країна	Співвідношення мінімальної та медіанної заробітної плати, %
Японія	31
Іспанія	32
США	38
Канада	40
Велика Британія	46
Нова Зеландія	46
Нідерланди	49
Бельгія	50
Франція	57

Джерело: Д.Воган-Уайтхед. Минимальная оплата труда: некоторые вопросы политики и сравнительные результаты. Международное бюро труда

Співвідношення мінімальної заробітної плати та обсягу ВВП є характеристикою, що певною мірою дає можливість врахувати рівні бідності й цін.

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

В Україні даний показник у 2010 р. становив 45,1% та, порівняно з 2000 р., збільшився на 10% (рис. 6.8).

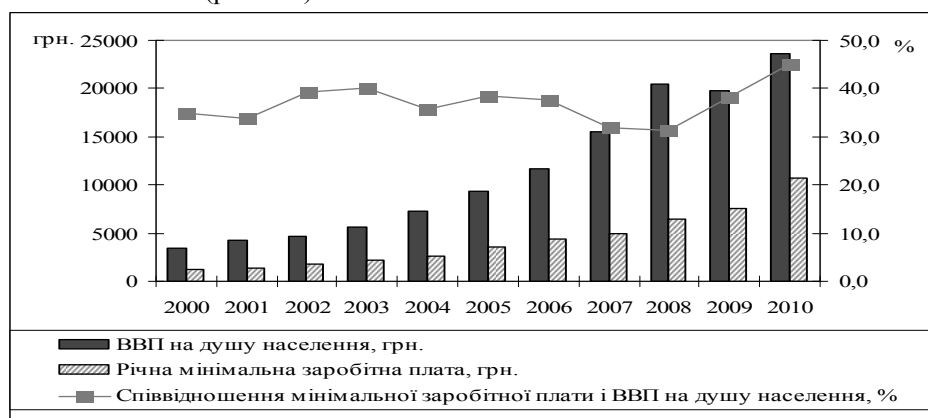

Рис. 6.8. Динаміка співвідношення мінімальної заробітної плати і ВВП на одну особу в Україні, 2000–2010 рр.

Джерело: Офіційний сайт Державної служби статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

Моделі встановлення мінімальної заробітної плати у розвинутих країнах з тривалою історією застосування цього інструменту, коригуються з часом з метою зниження його негативного впливу на ринок праці, передусім, у частині скорочення зайнятості.

Сукупна реакція ринку праці на зростання мінімальної заробітної плати визначається структурою зайнятості, часткою працівників, які отримують мінімальну заробітну плату, відносно величиною і швидкістю зміни ставки мінімальної заробітної плати. Слід зазначити, що в Україні структура зайнятості за професійними групами практично не реагує на зміни мінімальної заробітної плати (табл. 6.5).

Таблиця 6.5.

Структура зайнятості населення України (у віці 15-70 років), 2006-2010 рр., %

Професійні групи	2006	2007	2008	2009	2010
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (керуючі)	7,3	7,6	7,5	7,9	8,0
Професіонали	12,2	12,6	13,0	13,6	13,9
Спеціалісти	12,0	11,4	11,5	11,9	11,6
Технічні службовці	3,7	3,6	3,5	3,5	3,4
Працівники сфери торгівлі та послуг	13,2	13,6	14,1	14,5	14,6
Кваліфіковані працівники сільського і лісового господарства, риборозведення і риболовлі	1,5	1,3	1,1	1,0	1,1
Кваліфіковані працівники з інструментом	12,0	12,6	13,5	12,1	11,7
Працівники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного обладнання	12,8	12,6	12,6	11,9	11,7
Найпростіші професії	25,3	24,7	23,2	23,6	24,0

Джерело: Статистичні збірники «Економічна активність населення України» Державної служби статистики України

Розділ 6

Темпи росту мінімальної заробітної плати у середньорічному обчисленні також не мають явного впливу на ринок праці – впродовж останніх 10 років практично десятикратне її збільшення не призвело до помітної зміни рівнів зайнятості та безробіття (табл. 6.6), хоча загалом частка працівників, яким нарахована мінімальна заробітна плата, має тенденцію до зменшення – в 2010 р. вона становила 7,2% від загальної чисельності працівників, які відпрацювали 50% і більше робочого часу, встановленого на грудень, і скоротилась приблизно вдвічі порівняно з 2003 р.

Таблиця 6.6.

Динаміка мінімальної заробітної плати, рівнів безробіття та зайнятості в Україні, 2000–2011 рр.

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Темпи росту мінімальної заробітної плати (середньої за рік), 2000 = 1,00	1,00	1,18	1,53	1,87	2,16	3,01
Рівень безробіття населення у працездатному віці, %*	12,4	11,7	10,3	9,7	9,2	7,8
Рівень безробіття населення у віці 15–70 років, %*	11,6	10,9	9,6	9,1	8,6	7,2
Рівень зайнятості населення в працездатному віці, %**	64,5	64,1	64,4	64,5	64,6	65,4
Рівень зайнятості населення у віці 15–70 років, %**	55,8	55,4	56,0	56,2	56,7	57,7
Показники	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Темпи росту мінімальної заробітної плати (середньої за рік), 2000 = 1,00	3,65	4,13	5,33	6,29	8,88	9,63
Рівень безробіття населення у працездатному віці, %*	7,4	6,9	6,9	9,6	8,8	8,6
Рівень безробіття населення у віці 15–70 років, %*	6,8	6,4	6,4	8,8	8,1	7,9
Рівень зайнятості населення в працездатному віці, %**	65,9	66,7	67,3	64,7	65,6	66,5
Рівень зайнятості населення у віці 15–70 років, %**	57,9	58,7	59,3	57,7	58,5	59,2

* - за методологією МОП, % до економічно активного населення відповідної вікової групи.

** - % до всього населення відповідної вікової групи.

Джерело: Статистичні збірники «Економічна активність населення України» Державної служби статистики України, Закони про державний бюджет України на 2000–2011 рр.

Таким чином, національний ринок праці практично не реагує на зміни величини мінімальної заробітної плати, десятикратне зростання якої впродовж останнього десятиліття не знаходить свого відображення в структурі зайнятості за професіями, динаміці рівнів зайнятості і безробіття.

Законодавством України не передбачено застосування галузевих і регіональних мінімальних розмірів заробітної плати, хоча подібне регулювання широко вико-

ристовується у світовій практиці. Так, галузеві ставки мінімальної заробітної плати використовують третина розвинутих країн і понад 50% держав Азії та Латинської Америки (табл. 6.7).

Таблиця 6.7.

Світова практика регулювання мінімальної заробітної плати

Регіони, країни	Мінімальний розмір заробітної плати	
	Єдина ставка	Галузеві ставки
Розвинуті країни	67%	33%
Африка	69%	31%
Азія / Тихоокеанський регіон	47%	53%
Латинська Америка	43%	57%
Всі країни світу	60%	40%

Джерело: Д.Воган-Уайтхед. Минимальная оплата труда: некоторые вопросы политики и сравнительные результаты. Международное бюро труда

Основою існуючих методологічних підходів до визначення галузевих стандартів оплати праці є, з одного боку, відтворювальний (відновлювальний) споживчий бюджет працездатного населення, що визначає відновлювальний рівень споживання працівником продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, а з другого – витрати на робочу силу, що визначають загальні розміри і структуру споживання залежно від витрат роботодавця і держави.

Розробка відтворювального споживчого бюджету працівника галузі передбачає визначення профільної (базової) професії, що максимально відповідає характеру виробничої діяльності галузі та характеризує специфіку її функціонування¹⁶³.

Відтворювальний споживчий бюджет працівника профільної професії галузі розраховують виходячи з групи важкості, напруженості, складності та кваліфікації праці, що визначаються на підставі атестації робочих місць. Галузеві стандарти оплати праці також враховують витрати працівника на утримання дітей (сімейне навантаження), що визначаються на основі відповідних відтворювальних споживчих бюджетів дітей різних вікових груп. Окремі методики розрахунку галузевих стандартів оплати праці передбачають врахування регіональної диференціації вартості відтворювальних споживчих бюджетів.

З точки зору витрат на робочу силу, галузевий стандарт оплати праці розглядається як розмір основної (постійної) частини заробітної плати працівника профільної професії, що має регулярний характер. Він враховує елементи тарифних ставок, компенсаційних виплат, пов'язаних з режимом роботи і умовами праці, доплат та надбавок до тарифних ставок, премій і винагород, що мають систематичний характер. Водночас вищезгаданий стандарт не враховує виплати ви-

¹⁶³ Бобков В.Н. Об опыте и проблемах разработки отраслевых социальных нормативов (на примере оплаты труда) [Электронный ресурс] / В.Н.Бобков, О.И.Меньшикова, Т.Н.Степанова – Режим доступа: <http://www.ed-union.ru/cgi-bin/go.cgi?sid=&file=doc623.doc>

Розділ 6

нагороди за підсумками року, матеріальну допомогу працівнику, одноразові премії, заохочувальні виплати та ін. виплати несистематичного характеру¹⁶⁴.

Актуальність галузевої стандартизації в сфері оплати праці в Україні зумовлена, передусім, наявною диференціацією середньої заробітної плати за видами діяльності, що може бути проілюстрована за допомогою коефіцієнта варіації, динаміка якого характеризує збільшення або зменшення розкиду показників середньої заробітної плати за окремими видами діяльності від середнього значення для країни (рис. 6.9).

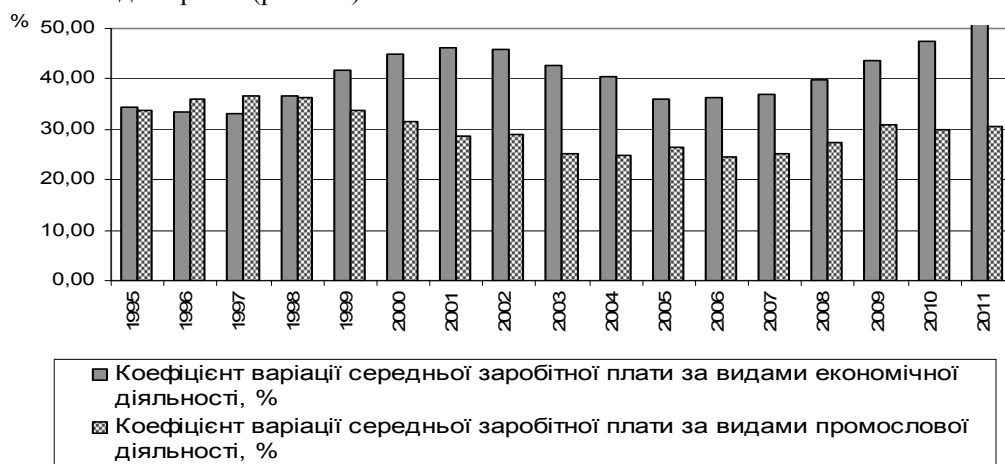

Рис. 6.9. Динаміка коефіцієнтів варіації середньої заробітної плати в Україні за видами діяльності, 1995–2011 гг.

Джерело: Статистичні збірники «Праця України» Державної служби статистики України, офіційний сайт Державної служби статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

Динаміка абсолютних показників середньої арифметичної зваженої заробітної плати за укрупненими видами діяльності свідчить про те, що в останнє десятиліття перша п'ятірка в рейтингу незмінно представлена сектором фінансових послуг і традиційними для України експортно-орієнтованими видами діяльності сировинного характеру – добувною, хімічною промисловістю, металургією, виробництвом електроенергії, газу і води, а також транспортними послугами (табл. 6.8).

Водночас машинобудування, освіта й охорона здоров'я, роль і значення яких у технологічному та людському розвитку важко переоцінити, а також легка й харчова промисловість, агропромисловий комплекс, стратегічний вплив яких на розвиток внутрішнього ринку та експортного потенціалу країни не викликає сумнівів, стабільно займають останні місця в рейтингу.

Загальна структура витрат на робочу силу впродовж останніх 10 років не зазнала істотних змін (табл. 6.9).

¹⁶⁴ Чащина Т. Потребительский бюджет трудоспособного населения как основа отраслевых социальных стандартов оплаты труда [Электронный ресурс] / Т. Чащина // Кадровик. Кадровый менеджмент. – 2008. – N 12. – Режим доступа: <http://www.hr-portal.ru/article/potrebitelskii-byudzh-et-trudosposobnogo-naseleniya-kak-osnova-otraslevykh-sotsialnykh-standa>

Таблиця 6.8.

Динаміка середньої заробітної плати за видами діяльності, 2000, 2007, 2010 рр.

Види діяльності	2000		2007		2010	
	грн.	рейтинг	грн.	рейтинг	грн.	рейтинг
Фінансові послуги	560	1	2770	1	4601	1
Добувна промисловість	393	2	1970	2	3539	2
Виробництво електроенергії, газу, води	371	3	1577	5	2843	3
Хімічна промисловість і металургія	356	4	1788	3	2653	5
Транспортні послуги	336	5	1670	4	2726	4
Державне управління, комунальні та індивідуальні послуги	267	6	1555	6	2500	6
Будівництво	260	7	1486	7	1754	10
Торгівля, готелі, ресторани, операції з нерухомим майном	246	8	1309	9	2079	8
Легка і харчова промисловість	246	8	1039	10	1707	11
Машинобудування	222	9	1389	8	2261	7
Освіта, охорона здоров'я, соціальне обслуговування	148	10	978	11	1777	9
Сільське, лісове, рибне господарство	114	11	770	12	1447	12

Джерело: Статистичні збірники «Праця України» Державної служби статистики України

Таблиця 6.9.

Динаміка структури витрат на робочу силу в Україні 2001, 2006, 2010 рр., %

Групи витрат на робочу силу	2001	2006	2010
Пряма оплата	58,7	59,8	59,9
Оплата за невідпрацьований час	5,4	5,2	5,3
Премії та нерегулярні виплати	4,2	3,4	3,1
Заробітна плата в натуральній формі, пільги, послуги, допомога в натуральній і грошовій формах	1,0	0,3	0,3
Оплата житла працівників	0,8	0,2	0,1
Соціальне забезпечення працівників	25,5	27,4	27,1
Професійне навчання	0,3	0,2	0,2
Культурно-побутове обслуговування	1,9	1,0	1,3
Інші витрати (податки)	2,2	2,6	2,7

Джерело: Витрати на робочу силу за 2006 рік. Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2007, с. 69–70. Витрати на робочу силу за 2010 рік. Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2011, с. 22

Розділ 6

Близько 60% становили витрати на пряму оплату праці. З урахуванням оплати за невідпрацьований час, премій і нерегулярних виплат, а також заробітної плати у натуральній формі, частка виплат, безпосередньо пов'язаних з оплатою праці в структурі витрат на робочу силу, наближалася до 70%. При цьому, якщо частка прямої оплати мала незначну тенденцію до збільшення (на 1,2% за 10 років), то загальна частка «зарплатної» складової, навпаки, зменшилась з 69,3% до 68,6%.

Аналіз структури витрат на робочу силу за видами діяльності в 2010 р., порівняно з 2006 р., свідчить про те, що в промисловості та будівництві мало місце зменшення частки «зарплатної» складової, зумовлене зменшенням витрат на пряму оплату, премії і нерегулярні виплати. Водночас сектор послуг (торгівля, фінансова діяльність, операції з нерухомим майном тощо) характеризувався протилежною тенденцією, безпосередньо пов'язаною зі збільшенням частки витрат на пряму оплату. З урахуванням фінансово-економічної кризи, негативні наслідки якої, передусім, відчули на собі саме фінансовий сектор та внутрішній ринок товарів і послуг, така тенденція може свідчити про відсутність безпосереднього взаємозв'язку результатів господарської діяльності та оплати праці.

Таким чином, національна практика визначення розмірів заробітної плати не може бути визнана достатньо обґрунтованою як з економічної (витрати роботодавця на робочу силу), так і з соціальної (витрати на відтворення робочої сили) точок зору. Крім того, формування заробітної плати за видами діяльності не має прямого зв'язку з необхідними витратами енергії і групами фізичної активності працівників, рівнем складності та кваліфікації праці, економічними результатами господарської діяльності та ринковою кон'юнктурою.

За використання тарифної системи оплати праці, мінімальна заробітна плата характеризує нижню межу ціни робочої сили та забезпечує працівнику встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю в нормальних умовах при виконанні ним місячної (погодинної) норми праці (обсягу робіт). Водночас ряд країн з ринковою економікою (Франція, Іспанія, Японія, Бразилія та ін.), використовують концепцію базового рівня мінімальної заробітної плати, за якої вона виступає найнижчим рівнем в оплаті праці всіх працівників, але не пов'язана з тарифними ставками, посадовими окладами та загальною системою оплати праці. Наприклад, дві третини японських компаній використовують поєднання трьох видів тарифних ставок – особистої, трудової та синтезованої. При цьому особиста ставка пов'язана з системою довічного найму та встановлюється з урахуванням таких критеріїв, як вік і стаж, трудова – враховує кваліфікацію та результати праці, а синтезована ставка – поєднує елементи особистої й трудової ставок.

У 2007 р. концепція базового рівня мінімальної заробітної плати отримала своє законодавче оформлення в РФ. Міністерством соціальної політики України також опрацьовано законопроект, яким передбачається зміна структури мінімальної заробітної плати шляхом введення 50% обмеження тарифної частини в її структурі. При цьому пропонується ввести норму, згідно з якою, у випадку виконання працівником місячної норми часу та нарахування йому заробітної плати

нижче законодавчо встановленого мінімального рівня, роботодавець здійснює доплату до такого рівня.

Забезпечення залежності розміру заробітної плати від досягнутих результатів праці має своєю метою стимулювання працівника до трудової активності й підвищення ефективності праці. З другого боку, мінімальна заробітна плата, як і будь-яка інша, має бути заробленою. В даному контексті 50% обмеження тарифної частини мінімальної заробітної плати, за одночасної гарантії доплати до встановленого її рівня, підриває трудову основу мінімальної заробітної плати як соціального інституту, створює передумови для ліквідації взаємозв'язку заробітної плати та особистих трудових зусиль працівника, нівелює його ініціативу і сприяє посиленню споживчих настроїв.

Співвідношення необхідних витрат праці та оплати її результатів встановлюється нормуванням. Сьогодні питання нормування праці повністю належать до компетенції роботодавця і договірного регулювання колективних трудових відносин. З другого боку, в даній сфері відсутнє сучасне методичне забезпечення встановлення науково обґрунтованих норм праці, що є передумовою до підвищення норми експлуатації працівника.

У випадку невиконання працівником необґрунтованих норм праці, включення до структури мінімальної заробітної плати виплат стимулюючого характеру (премій) матиме наслідком мотивоване зменшення нарахованої йому заробітної плати у зв'язку з недосягненням затверджених показників стимулювання, тобто виступати дестимулятором трудової активності.

Використання оціночного способу визначення розміру мінімальної заробітної плати дає змогу об'єктивно враховувати потреби населення та здійснювати заходи щодо зменшення розриву в доходах і підвищення соціальної згуртованості, що є надзвичайно актуальним завданням для подолання надмірної диференціації та поляризації українського суспільства за рівнем доходів. З огляду на це, в рамках соціального діалогу на національному рівні сторонам необхідно розглянути питання щодо використання методу прожиткового мінімуму в поєднанні з оціночним способом у ході консультацій щодо визначення рівня мінімальної заробітної плати, що дозволить забезпечити підтримання раціонального її співвідношення з середньою заробітною платою.

Галузевий стандарт оплати праці має стати важливою складовою загальної системи стандартів і норм, обґрунтування діючої тарифної системи організації оплати праці, використання яких є необхідною умовою забезпечення конструктивного соціального діалогу при формуванні позицій сторін під час переговорів щодо укладення галузевих угод.

Імплементация галузевого стандарту оплати праці в практику договірного регулювання колективних трудових відносин передбачає вирішення питань:

- визначення профільної професії галузі та розрахунок відповідного відтворювального споживчого бюджету працівника цієї професії;
- вироблення спільної позиції сторін соціального діалогу щодо співвідношення відтворювального споживчого бюджету працівника профільної професії галузі та галузевого стандарту оплати праці, обґрунтованого рівнем

відповідного відтворювального бюджету з урахуванням сімейного навантаження і регіональної диференціації;

- узгодження співвідношення витрат на робочу силу та галузевого стандарту оплати праці;
- визначення параметрів галузевої тарифної сітки, в основу якої покладено галузевий стандарт оплати праці.

Сторонам соціального діалогу національного рівня слід розглянути питання про застосування галузевого стандарту оплати праці та методичні засади його розробки і виробити узгоджену позицію щодо їх статусу як нормативно-правового документа (затвердження типової методики розрахунку, розробка документа рекомендаційного характеру тощо).

Необхідною є узгоджена реалізація заходів державної політики та активних дій сторін соціального діалогу щодо зниження рівня тінізації економіки і трудових відносин, а також забезпечення тісного зв'язку розміру мінімальної заробітної плати та витрат на відтворення робочої сили і результатів праці.

Реалізація в Україні концепції базового рівня мінімальної заробітної плати, а також ревізія її структури, не можуть бути визнаними ефективними засобами регулювання в сфері оплати праці, оскільки їх впровадження, за відсутності сучасної нормативно-методичної бази нормування праці, матиме наслідком формування деструктивних процесів у сфері оцінки, оплати й мотивації праці.

Удосконалення методичних засад визначення мінімальних стандартів оплати праці, практики соціального діалогу з цих питань, дасть змогу створити умови для ратифікації Україною ст. 4 Європейської соціальної хартії (переглянутої) (1996 р.) щодо права працівників на справедливую винагороду, що забезпечує їм і їхнім сім'ям достатній життєвий рівень.

6.5. Вплив на нерівність через регіональну політику та розвиток місцевого самоврядування

Побудова підвалин соціальної держави не є задачею вирішуваною в порівняно короткі терміни часу. Наслідком неоліберальної політики, що проводилася впродовж двадцятирічного періоду на теренах країни, стало не стільки економічне зростання та підвищення рівня життя населення, скільки розширення діапазону асиметрії за економічним потенціалом та доходами населення в розрізі територій. Наростання поляризації багато в чому підживлюється і реаліями складеної спеціалізації регіонів. За специфікою спеціалізації і можливостей її підтримання в умовах трансформаційних змін регіони поділилися на розвинені, депресивні, відсталі і кризові. Одні з них змогли підтримати обсяги виробництва, інші порівняно недавно були більш-менш розвиненими у соціально-економічному плані і мали потенціал забезпечення подальшого економічного підйому, але з ряду причин їх охопили кризові явищами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Є і такі, що взагалі потерпають від спаду виробництва.

Регіони, як певна органічна цілісність, пройшли у своїй еволюції через систему модернізаційних удосконалень, які проводилися і за часів СРСР, щодо розширення їх господарської самостійності, та і впродовж двадцяти років незалежного господарювання, в контексті посилення регіональних складових формування підвалин соціально-економічного розвитку. Як виявилось, результатом цих управлінських дій стали не схожість, або хоча б деяка подібність, а навпаки, серйозна асиметрія, тобто істотна відмінність за економічними реаліями та порушенням внутрішньої регіональної збалансованості між соціальною і суто економічною компонентами розвитку.

Економічний простір України включає множину великих і малих територій, достатньо відмінних між собою щодо розміщення природних ресурсів і кількості та структури населення. Різномірним він є і за рівнем соціально-економічного розвитку та життя. Виходячи з природної поляризації, ми вважали доцільним для досягнення порівнянності реалій регіонального розвитку орієнтуватися не на абсолютні, а на відносні показники, тобто трансформовані абсолютні у розрахунку на кількість населення.

Впродовж 1996 – 2010 рр. виробництво валового регіонального продукту (ВРП) у розрахунку на особу зросло в середньому по країні в 1,71 разу. За тієї валютно-курсової політики, що проводилася у цей період, ВРП на особу станом на кінець 2010 р. склав 6 055 дол. США за ПКС 2005 р. і був у 1,54 разу більшим від 1995 р. У розрізі регіонів подібна динаміка відтворилася в розмаху його значень. Якщо у 1996 р. співвідношення між максимальним і мінімальним значенням ВРП на особу по регіонах складало 2,7, то у 2006 р. перевищило 6,2, у 2008 р. – це перевищення склало 6,4, у 2009 – 6,5 і у 2010 р. – 6,4. Для однієї держави таке зростання розбіжностей є значним, з огляду на те, що по регіонах ЄС воно не перевищує 4,6.

Для визначення міри узгодженості політики формування економічної бази змін потенціалу соціалізації, нами було задіяно ряд статистичних характеристик. Коефіцієнт варіації показника ВВП на особу за варіаційним розмахом складав у 1996 р. близько 42,3 %, у 2008 – 253,3 %, а в 2010 р. – вже 262,0 %, тоді як за критерієм нормального розподілу він не мав би перевищувати 33 %. Для встановлення характеру змін у розподілі регіонів за виробництвом ВРП на особу у співвідношенні з середнім рівнем ВВП на особу по країні впродовж 1997 – 2010 рр., нами було проведено їх інтервальне групування з діапазоном у 25 в. п. За даними табл. 6.10, до групи лідерів впродовж 1997 – 2010 рр. стійко входило м. Київ, господарюючи суб'єкти якого продукували понад 150 % на особу ВВП на особу (310,8 % у 2010 р.), порівняно з середнім значенням по країні.

Якщо взяти розподіл регіонів 1997 р. за співвідношенням виробництва ВРП на особу з середнім по країні за базовий і порівняти з ним зміни, які пройшли в ньому включно до 2010 р., то постає питання в площині обґрунтованості політики регіонального соціально-економічного розвитку. В період з 1997 по 2010 рр. кількість регіонів, які виробляли ВРП на особу в обсягах, що перевищують середнє значення ВВП по країні, зменшилося на четверть. Водночас

Розділ 6

в середовищі регіонів, які продукували ВРП на особу в обсягах, набагато вищих від середнього значення ВВП по країні, сталося переструктурування негативного характеру.

Таблиця 6.10.

Динаміка розподілу регіонів за продукуванням ВРП у розрахунку на одну особу порівняно з середньодушовим показником ВВП на особу по країні в 1997 – 2010 рр.

Групи регіонів за співвідношенням виробництва ВРП на особу з середнім ВВП на особу по країні, %	Кількість регіонів			Питома вага, %								
				у загальному обсязі ВРП			за чисельністю населення			у формуванні загальних доходів населення		
	Рік											
	1997	2000	2010	1997	2000	2010	1997	2000	2010	1997	2000	2010
Понад 150	1	1	1	9,7	11,4	18,9	5,2	5,3	6,1	13,2	18,6	13,2
125 – 150	2	3	1	9,8	27,5	10,4	7,4	7,3	7,3	7,9	26,9	8,1
100 – 125	5	3	4	36,5	13,6	25,5	32,2	12,1	22,7	36,0	10,1	23,9
Всього	8	7	6	56,0	52,5	54,8	44,8	38,8	36,1	57,1	55,6	45,2
75 – 100	10	10	5	27,1	31,2	15,9	30,6	36,5	17,6	24,5	28,7	16,7
50 – 75	9	10	15	16,9	16,3	28,3	24,6	24,7	44,3	18,4	15,7	36,7
25 – 50	-	-	1	-	-	1,0	-	-	2,0	-	-	1,4
Менше 25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Всього	19	20	21	44,0	47,5	45,2	55,2	61,2	63,9	42,9	44,4	54,8
Разом	27	27	27	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Джерело: Складено й розраховано за даними [138, с. 23, 48, 49, 387; 131, с. 43, 46, 322, 382; 14, с.38; 130, с. 332; 132, с. 403]

Кількість регіонів у групі з перевищенням середнього рівня в інтервалі 125–150 % зменшилася з 3 у 2000 р. до 1 за станом на кінець 2010 р., а у групі 100 – 125 %, навпаки, зросла з 3 до 4, але зменшилася порівняно з 1997 р. з 5 до 4. Негатив такої динаміки віднаходить пояснення в зниженні активності по 7 регіонах, які в сукупності продукували у 1997 р. близько 46,3 % від загального обсягу ВРП, охоплювали 39,6 % населення країни і формували 43,9 % загальних доходів населення, а у 2010 р. відповідно – 35,9 %, 30,0% і 32,0 %. Щодо регіонів, які не досягли середнього рівня продукування ВРП на особу по країні, то за незмінної їх загальної кількості відбулося переструктурування в їх складі на користь групи з низьким показником співвідношення. Страта регіонів, що продукувала лише 50 – 75 % від середнього значення ВРП на особу по країні зросла з 9 до 15 регіонів, а страта 75 – 100 % зменшилася з 10 до 5 регіонів. Понад те, появився регіон (Чернівецька обл.), неспроможний виробити й половини середньонаціональних обсягів.

У спадок від радянської системи спеціалізації та кооперування країні дісталася досить різноманітна концентрація в регіонах видів економічної діяльності. За роки незалежного господарювання подекуди змінювалася спеціалізація регіонів за продукуванням товарів і послуг та переструктуруванням сфер економіки відповідно до трансформаційних змін. У руслі цих змін тривало й підлаштовування механізму господарювання, що впливало на потенції органів державної влади і місцевого самоврядування регіонів.

В цілому ВРП як показник включає, окрім амортизації та прямих і непрямих податків, заробітну плату всіх найманих працівників державного й недержавного секторів економіки, а також доходи від індивідуальних вкладень (доходи одноосібних володінь, партнерств і кооперативів). Тому було б необ'єктивним співвідносити його із загальною кількістю населення регіону. Це пов'язано з нерівномірною концентрацією населення у непрацездатному віці (молодший за працездатний) по регіонах. Так, якщо, за станом на 1 січня 2011 р., у Донецькій, Луганській та Харківських областях такий контингент складав 13,0 %, то в Рівненській – 21,0 %, а Волинській і Закарпатській області – 20,0 %.

Із-за необхідності уникнення аналітичної похибки, визначення обсягу продукування ВРП на особу проводилося нами у розрахунку на одного зайнятого. Впродовж 2000 – 2010 рр. в середньому по країні виробництво ВРП на зайнятого зросло майже у 1,6 разу у порівнянних цінах 2010 р.

При цьому через особливості реєстрації бізнесу в столиці, продуктивність праці зайнятого за ВРП у ній зросла у 1,9 разу. Перевищували середній показник виробництва ВРП на зайнятого по країні у 2010 р. результати використання зайнятих працівників у Дніпропетровській, Донецькій, Київській та Полтавській областях. Але у 22 регіонах продуктивність праці за цим показником була значно нижчою від середнього рівня по країні в цілому.

Згадані тенденції на теренах України набули перманентного характеру і розвиваються по регіонах, підпорядковуючись автономним закономірностям. Урешті-решт, все склалося так, що регіональні підсистеми і зовнішнє середовище ввійшли в таку диференціацію відносин, за якої порушилася системна якість за рахунок відсутності в управлінських діях здатності до інтегративного поєднання виробничих потенцій. При цьому господарський комплекс країни в цілому все більше набуває нерівноважного стану.

Йдеться про те, що продуктивність праці зайнятого населення зростала в регіонах з порівняно невисокими їх абсолютними значеннями (АРК, Вінницька, Волинська обл., за винятком Дніпропетровської, Донецької області та м. Києва) і зменшувалася в регіонах з достатньо високими абсолютними показниками (Запорізька, Одеська обл.). Якщо врахувати, що сумарна кількість зайнятих в регіонах з високою продуктивністю праці складає 31,1 % від усієї їх кількості, то стає зрозумілим слабкий вплив останніх на загальну динаміку ВРП на зайнятого по країні. Наведені факти засвідчують про нагромадження в господарському комплексі деструктивного потенціалу, який система управління мала б постійно відслідковувати і своєчасно усувати.

Розділ 6

Розглядаючи інформаційно-управлінські аспекти проблеми регіонального розвитку, слід виходити з найпростішого, але досить значущого. Валовий регіональний продукт (ВРП) формується в кожному регіоні за складеною в ньому секторальною компоновкою економіки. Як того і слід було очікувати, при стабільній частці промисловості, у ВРП країни в період з 2001 по 2010 р. у 43,4 % та зменшенні питомої ваги сільського господарства з 14,5 % до 8,2%, набула тенденції до нарощування частка ВРП сектору послуг з 34,0 % до 44,1 %. Для розвинутих країн це закономірний процес, пов'язаний з результатами відносного задоволення вітальних потреб населення і досягнення домінування в його структурі середньозаможного класу.

Для кваліфікаційної оцінки переструктурування секторальної компоновки економіки, нами було визначено частку населення країни, яка проживає на рівні середньої заможності. При цьому ми виходили з того, що, за зразком тих країн, які утворюють коло держав добробуту (welfare state), близько 2/3 суспільства мають становити середньозаможні громадяни. Українська статистика взагалі не надає інформації про середньозаможний прошарок населення, і всі досягнення медійні засоби пов'язують з нарощуванням багатства вузьким колом заможних людей.

Інститут соціально-економічних проблем народонаселення РАН вважає об'єктивним віднесення до групи відносно забезпечених усіх тих, хто має середньодушові доходи не менше трьох прожиткових мінімумів.

Офіційна статистична звітність надає два значення доходів, а саме нараховані у грошовій і натуральній формі та наявні. Наявний дохід відтворює максимальний обсяг грошових доходів, які призначені для використання домашніми господарствами на придбання споживчих товарів та оплату послуг. Загальні сукупні ресурси включають заробітну плату (в т.ч. одержану населенням з-за кордону), прибутки та змішаний дохід, одержані доходи від власності, соціальні допомоги та інші поточні трансферти.

Міру наближення доходу з розрахунку на особу до стандарту середньозаможного життя, визначеного не через три, а два прожиткових мінімуми, наведено у табл. 6.11. За результатами розрахунків ситуація з добробутом змінювалася включно до 2009 р. в позитивному напрямі. Але ця динаміка була досить повільною, та і то підтримувалася штучним стримуванням стандарту прожиткового мінімуму. У 2010 р. ситуація набула негативної тенденції порівняно з 2009 р.

У номінальних цінах прожитковий мінімум у 2000 р. реально складав 270,1 грн., у 2001 р. – 311,3, у 2002 р. – 342, у 2003 р. – 342, у 2004 р. – 362,23, у 2005 р. – 423, у 2006 р. – 463,75, у 2007 р. – 518,5, у 2008 р. – 607,5, у 2009 р. – 638,5 і в 2010 р. – 843,17 грн. [1, с.395]. За номінальними цінами динаміка ніби позитивна. Але при переході до порівняних цін зростання прожиткового мінімуму постає у досить суперечливій динаміці. Якщо у 2000 р. прожитковий мінімум у цінах 2010 р. складав 775,3 грн., то в наступному 2001 р. вже 797,8 грн., у 2002 р. – 869,6, у 2003 р. – 826,6, у 2004 р. – 803,2, у 2005 р. – 826,4, у 2006 р. – 830,4, у 2007 р. – 823,1, у 2008 р. – 770,3, у 2009 р. – 698,52 і у 2010 р. – 843,17 грн. Виходить, що прожитковий мінімум впродовж 2000 – 2010 рр. зріс на 8,8 % (843,17/775,3), а на проміжку 2002 – 2010 рр. зменшився на 5,0 %.

Співвідношення середніх сукупних доходів з розрахунку на особу і стандарту середньої заможності по регіонах України у 2001 – 2010 рр.

Регіони	Рік									
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Україна	0,29	0,31	0,37	0,44	0,53	0,60	0,83	0,78	0,94	0,91
Автономна Республіка Крим	0,26	0,26	0,33	0,39	0,46	0,52	0,71	0,66	0,79	0,75
Вінницька	0,25	0,27	0,33	0,38	0,47	0,53	0,70	0,66	0,80	0,78
Волинська	0,24	0,26	0,31	0,36	0,43	0,49	0,64	0,59	0,72	0,69
Дніпропетровська	0,32	0,34	0,40	0,48	0,59	0,67	0,92	0,86	1,07	1,02
Донецька	0,30	0,33	0,39	0,49	0,58	0,66	0,92	0,87	1,11	1,05
Житомирська	0,24	0,26	0,32	0,38	0,46	0,51	0,69	0,65	0,79	0,77
Закарпатська	0,20	0,22	0,28	0,34	0,40	0,45	0,58	0,54	0,64	0,60
Запорізька	0,33	0,34	0,40	0,49	0,57	0,65	0,87	0,83	1,02	0,98
Івано-Франківська	0,23	0,24	0,30	0,36	0,43	0,49	0,66	0,61	0,76	0,73
Київська	0,32	0,32	0,37	0,41	0,51	0,58	0,81	0,78	0,98	0,96
Кіровоградська	0,26	0,27	0,32	0,38	0,45	0,51	0,68	0,63	0,77	0,75
Луганська	0,26	0,27	0,33	0,40	0,48	0,54	0,77	0,74	0,92	0,88
Львівська	0,26	0,29	0,36	0,41	0,50	0,56	0,75	0,70	0,86	0,82
Миколаївська	0,27	0,29	0,36	0,40	0,50	0,55	0,74	0,70	0,86	0,82
Одеська	0,25	0,26	0,34	0,41	0,51	0,55	0,74	0,70	0,81	0,79
Полтавська	0,29	0,32	0,37	0,44	0,54	0,60	0,81	0,75	0,96	0,89
Рівненська	0,25	0,27	0,32	0,37	0,44	0,50	0,65	0,61	0,74	0,71
Сумська	0,27	0,28	0,34	0,39	0,48	0,56	0,75	0,54	0,88	0,82
Тернопільська	0,21	0,22	0,29	0,33	0,41	0,47	0,62	0,43	0,69	0,67
Харківська	0,29	0,32	0,38	0,44	0,53	0,60	0,83	0,77	0,95	0,91
Херсонська	0,22	0,25	0,30	0,36	0,44	0,50	0,66	0,62	0,75	0,72
Хмельницька	0,25	0,27	0,31	0,38	0,47	0,52	0,69	0,65	0,80	0,76
Черкаська	0,25	0,26	0,31	0,37	0,46	0,53	0,70	0,65	0,82	0,76
Чернівецька	0,20	0,21	0,28	0,34	0,42	0,47	0,61	0,54	0,65	0,65
Чернігівська	0,27	0,28	0,34	0,39	0,48	0,56	0,73	0,68	0,86	0,81
м. Київ	0,50	0,55	0,70	0,85	1,06	1,25	1,83	1,72	1,79	1,86
м. Севастополь	0,24	0,27	0,36	0,40	0,49	0,55	0,78	0,87	0,82	0,83

Подібні асоціальні зміни життєво важливого стандарту дали змогу підтримати необхідну владі «позитивну» динаміку сходження регіонів до середньої заможності. Проте і така управлінська дія не сприяла фронтальним змінам у розрізі регіонів. Якщо у 2000 р. коефіцієнт варіації співвідношення середніх сукупних доходів в розрахунку на особу і стандарту середньої заможності складав 107,7 %, то у 2010 р. вже 150 %. До того ж, і співвідношення між розмахом і максимальним значенням співвідношення середніх сукупних доходів з розрахунку на

Розділ 6

особу і стандарту середньої заможності у 2000 р. не перевищувало 60 %, а у 2010 р. становило близько 68,0 %.

Слід врахувати, що Світовий банк для європейських країн стандарт бідності до 2005 р. встановив на рівні 4 дол. США в день на одну людину, тобто прожитковий мінімум, за діючим курсом валюти, мав би складати у 2000 р. – 652,8 грн., у 2001 р. – 644,4, у 2002 р. – 639,6, у 2003 р. – 639,6, у 2004 р. – 638,4 грн., а з 2005 – у 5,1 дол. тобто у національній валюті у 2005 р. – 784,1 грн., у 2006 р. – 772,7, у 2007 р. – 772,7, у 2008 р. – 805,9 грн., у 2009 р. – 1192,1 і у 2010 р. – 1214,1 грн.

Проте навіть за того підходу до визначення прожиткового мінімуму, який склався, його середній рівень був меншим на 30,6 % $\{[(843,17 : 1214,1) \times 100] - 100\}$ від стандартів світової спільноти за станом на 2010 р. Щодо доходу середньозаможного життя, то крім м. Києва, Дніпропетровської та Донецької областей, пересічний українець має не набагато більше його 90 % від стандарту, складеного за діючим прожитковим мінімумом.

Ідучи далі в кваліфікації наслідків політики вирівнювання регіонального розвитку, спробуємо її поглибити в контексті регіонального зростання та розвитку. Сформована на національному рівні система регулювання доходів населення допускає, на наш погляд, не аргументований з соціальних позицій механізм нав'язування стандартів розвитку (житковий мінімум, мінімальна заробітна плата), що закріплює бідність.

Обсяг грошових і натуральних надходжень, одержаних у вигляді оплати праці, доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, доходів від власності, дивідендів, продажу акцій, надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, продукції, отриманої з особистого підсобного господарства, пенсій, стипендій, соціальних допомог і т. ін., формується в розрізі регіонів теоретично таким чином, що відповідає нібито принципу недопущення різкої поляризації життєвого рівня населення. В період 2003 – 2010 рр. регуляторні дії держави набули практично такого характеру, який утримує коливання їх абсолютних значень з розрахунку на особу в допустимому діапазоні. «Левову» частку доходів забезпечували м. Київ, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Полтавська і Харківська області. З врахуванням надходжень з-за кордону та додаткової допомоги, співвідношення сукупного середньодушового доходу по регіонах з середньодушовим сукупним доходом пересічного українця погіршувалося по всіх регіонах за винятком м. Києва і Севастополя, АРК та Дніпропетровської області.

Перенесення центра ваги у виробництві ВВП на меншу кількість регіонів спричиняє надмірне екологічне перевантаження територій і не компенсується зростанням доходів для відтворення найманої робочої сили. Тільки за роки досліджуваного періоду економічно активні регіони, при втраті позицій в продукуванні ВВП на 1,1 %, зменшили свою присутність у доходах країни на 12,0 в. п. Всі ці аномалії не зовсім зваженого підходу політики економічного розвитку відтворилися у зменшенні чисельності населення цих регіонів. Згідно з даними табл. 6.10, у 1997 р. у розвинених регіонах проживало 44,8 % всього населення країни, а у 2010 р. у цих

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

же регіонах проживало 36,1 % населення країни. В абсолютному вимірі чисельність зменшилася на 6,1 млн. осіб (22624–16534).

Можна тлумачити обставини прояву асиметрії досить по-різному. Якщо припустити, що кількісне вимивання розвинених регіонів є наслідком зростання продуктивності праці в них на рівні достатньому для забезпечення економічного зростання і наступного перерозподілу доходів на користь територій, задіяних у меншій мірі на продуктивну діяльність, то в такому випадку посилення нерівності віднаходило б позитивну мотивацію через забезпечення відповідного розвитку цивілізаційних основ життя. Зменшення чисельності населення на території економічно активних регіонів можна було б пояснити перетоком населення в цілому і робочої сили зокрема до екологічно більш сприятливих поселень зі зміною напряму професійної діяльності.

Для підтвердження такої гіпотези нами було встановлено відповідність ступеня розвитку території в економічному контексті і можливостей досягнення цивілізаційних параметрів добробуту на ній. Розраховані під це припущення дані узагальнені в табл. 6.12.

Таблиця 6.12.

Порівняння регіонів за продукуванням ВРП у розрахунку на одну особу і середніми доходами населення на особу в 1997 – 2010 рр.

Групи регіонів за співвідношенням виробництва ВРП на особу з середнім ВВП на особу по країні, %	Середні показники											
	ВРП на особу						Дохід на особу за рік					
	у фактичних цінах, грн.			у дол. США за середнім офіційним курсом			у фактичних цінах, грн.			у порівнянні зі стандартом середньої забезпеченості, %		
	Рік											
	1997	2000	2010	1997	2000	2010	1997	2000	2010	1997	2000	2010
Понад 150	2868,0	5965,0	70424,0	1433,1	1096,5	8874,40	2503,9	6121,0	37573,2	52,3	62,9	185,7
125 – 150	2003,5	3622,0	34709,0	1076,2	665,8	4373,8	1042,8	2161,6	20687,4	21,9	22,2	102,2
100 – 125	1828,5	3168,7	27104,3	982,2	582,5	3415,5	1071,8	1471,2	19236,8	22,5	15,1	95,1
В середньому	2039,2	4013,3	44079,0	1095,3	737,7	5554,6	1398,9	3360,7	25832,5	29,3	34,6	127,7
75 – 100	1360,0	2356,5	20537,8	730,5	433,2	2588,1	787,4	1341,9	17047,4	16,5	13,8	84,2
50 – 75	1025,0	1818,9	14311,3	550,6	334,3	1803,4	749,2	1164,7	14036,6	15,7	12,0	69,4
25 - 50	–	–	10939,0	–	–	1378,5	–	–	13181,5	–	–	65,1
менше 25	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
В середньому	1231,3	2172,0	15262,7	661,4	399,3	1923,3	771,0	1279,2	14755,2	16,2	13,2	72,9
В середньому по країні	1541,6	2820,6	23600,0	828,1	518,5	2973,9	987,6	1755,7	18347,0	20,7	18,1	90,7

Джерело: Складено і розраховано за даними [1, с. 49, 60, 387; 2, с. 43, 46, 72, 382; 4, с.32]

За умови залучення методики розподілу Світовим банком країн за рівнем економічного розвитку, за якою, при обсязі ВВП на особу в 770 – 3050 дол. США, країну наділяють якостями доходу нижче середнього, а в межах 3051 – 9400 дол. США – з середнім доходом, можливо за аналогом вести мову про середній розви-

Розділ 6

ток щодо економічно активних регіонів і нижче середнього стосовно економічно пасивних територій. Встановлений таким чином рівень економічного розвитку регіонів ми доповнили мірою відхилення від стандарту середньозаможного життя в них.

Було б перебільшенням орієнтуватися на європейські стандарти середньої заможності. І в цьому сенсі ми виходили з рекомендацій Інституту соціально-економічних проблем народонаселення РАН.

Експлікація результатів розрахунку і порівнянь економічних і соціальних показників у роки посилення регіональної асиметрії не надала підстав для позитивних висновків щодо створення підвалин національної стратегії і тактики розвитку. Тільки м. Київ, що функціонує в специфічних умовах, та Дніпропетровська область динамічно нарощували власні добробутні потенції. З огляду на кількісні характеристики м. Києва та Дніпропетровської області і їх вплив на групу регіонів, до якої вони входять, всі три страти економічно активних регіонів набули позитивної динаміки в русі до стандартів середньої заможності. За даними табл. 6.12, у 2010 р. ці регіони за середнім рівнем доходів були спроможними забезпечити заможність життя своїх мешканців на рівні стандарту середнього добробуту, що перевищувало їх можливості 1997 та 2000 р. Проте реалії після очищення впливу столичного регіону більш песимістичні. І економічно активні регіони, які знаходяться в зоні незначних відхилень власного рівня від середнього значення ВВП на особу, не набули спрямованого вектору руху до забезпечення середньої заможності населення територій. Йдеться про Донецьку, Київську, Полтавську і Харківську області, в яких сконцентровані галузі пріоритетного розвитку, а саме гірничо-металургійна хімічна і нафтохімічна та машинобудівна промисловості. Як виокремлені, так і інші регіони характерні появою стійкого прошарку «нових бідних», тобто громадян, які навіть за наявності постійної роботи мають доходи менші від необхідних для нормального існування. За доходу, рівень якого суттєво різниться від цивілізаційних стандартів навіть з врахуванням паритету купівельної спроможності, порівняно з іншими соціально зорієнтованими країнами, основна маса громадян не в змозі сплачувати вкрай урізане і, до того ж, неякісне житлово-комунальне обслуговування, не кажучи вже про освітянські, культурні та медичні послуги.

На нашу думку, ігнорування системою управління інформації щодо диференціації та реального рівня доходів населення в процесі моніторингу розвитку регіонів закладає і підтримує низку протиріч по вісі «активність – доходи» і породжує регіональну апатію. Регіони з незначним але все-таки перевищенням середньодушового сукупного доходу їх усередненого рівня по країні, а саме Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Полтавська, Харківська області і м. Київ у 2000 р. продукували 67,3 % загального фінансового результату від звичайної діяльності до оподаткування, а у 2010 з них позитивний результат господарювання не забезпечила Харківська обл.

Але при цьому треба розгледіти й інше. Політика вирівнювання середньодушових доходів населення серед регіонів, без врахування її системних наслідків, призводить до зниження активності продуцентів у секторах видів економічної діяльності, що домінують у регіоні. У цій констатації виявляється одна з визначальних причин нарощування поляризації регіонів і перебування ряду регіонів у депресивному стані. Треба не просто відслідковувати темпи зростання обсягу промислової

продукції та валової продукції сільського господарства чи то сфери послуг, а враховувати специфічність регіону. Ми маємо на увазі значущість у забезпеченні потреб населення зміни частки того чи іншого сектору економіки.

Лише з урахуванням таких уточнень можна погодитися з фактом реального надання суб'єкту управління інформації, потрібної для відтворення стану і перспектив зміни на краще регіонального розвитку. На сьогодні допущено принципову методологічну помилку щодо внесення до показників моніторингу індикаторів, які не пов'язані взагалі зі змістом розвитку. Як наслідок, розраховані комплексні індикатори при їх зміні інформують про розвиток заради розвитку і не більше. Зокрема, про який розвиток засвідчує рівень оплати за спожиту електроенергію наростаючим підсумком. У виокремленому показнику, як і в ряді інших йдеться про факти асинхронності та дисбалансу, які привносяться в інформаційний масив і, реалізуючись в управлінських результатах, не мають подальшого виходу на регуляторні дії. У підсумку в інформаційно-управлінському масиві складається різномозаїчне сплетіння різнорівневих параметрів, як правило, тісно не пов'язаних зі змістом соціально-економічного розвитку регіону.

Надані вище формули і висновки за ними наведені зовсім не заради того, щоб привнести в проблему ідеологічне забарвлення в зв'язку з кризовою ситуацією в країні. Мова йде про нерозуміння специфіки тих об'єктивних економічних і соціальних зрушень, які враховуються і які залишаються поза межами охоплення виконавчими органами місцевого самоврядування і місцевих державних адміністрацій. Не можна абстрагуватися від того, що спроможність регіональних органів управління забезпечується не інформацією взагалі, а мірою відтворення нею підпорядкованості виробництва і сфер його опосередковуючих процесів розвитку людини, задоволення і реалізації її потреб.

На тлі аномалій у регіональній диференціації вочевидь постають результати деструктивної економічної політики з паливно-сировинною спеціалізацією та соціальної політики підтягування добробутних характеристик регіонів, не спроможних генерувати продуктивну діяльність в обсягах потреб населення території, за рахунок тих адміністративно-територіальних утворень, в яких домінують експортно орієнтовані галузі, наділені рядом преференцій. Річ у тому, що ці галузі репрезентують лише окремий сектор економіки, сконцентрований у старопромислових регіонах і їх промислових центрах, які діють точково і відтворюються на застарілій техніко-технологічній базі без розширення арени праці. Продовження на національних теренах політики економічного зростання за рахунок точкового й реально стисненого росту галузей сировинного сектору економіки, навіть за умови прискореного зростання ВВП, посилить і без того надмірну соціальну диференціацію територій.

Зазначені диспропорції в розбудові єдиного соціального простору неможливо в найближчій перспективі усунути до прийнятних меж послабленням системних асиметрій на базі діючих механізмів бюджетного вирівнювання. Викликає сумніви і орієнтація на поляризований розвиток з наданням певного лагу регіонам-лідерам для наступного підтягування розвитку регіонів відстаючих у до наперед заданих віх. Найбільш прийнятною в подоланні не збалансованої регіональної асиметрії

є зміна економічної парадигми щодо економічної бази забезпечення соціально-економічного розвитку. Динамізм нової парадигми має полягати у відмові від галузевих пріоритетів і наперед заданих секторах прориву та переходу до концентричної моделі з охопленням, по можливості, усіх видів економічної діяльності.

Нерівність як територіально зумовлений феномен, для одних її видів має істотний прояв, а для інших є практично відсутньою. Так прояви гендерної нерівності та за віковими групами щодо територіальної локалізації в Україні складно диференціювати. Проте нерівність за соціально-економічним статусом має широкий прояв, залежно від місцевості проживання (в координатах «міська – сільська місцевість», «місто Київ – інші міста України» тощо), так і в розрізі регіональної диференціації: економічно розвинуті регіони здатні надавати своїм мешканцям можливості до здобуття більш високого майнового та соціального статусу, на відміну від депресивних, а місце проживання – впливати на формування соціального капіталу особистості.

Соціально-економічний статус тісно пов'язаний з професійною діяльністю, при цьому для України характерна чітка територіальна спеціалізація виробничої діяльності, особливо стосовно індустріальних видів (металургії, вугільної промисловості тощо). Негативним проявом такої диференціації є моноструктурність економіки багатьох населених пунктів, пов'язаних із роботою залізниці, портів, вугледобуванням, хімічним виробництвом. На жаль, стагнація або закінчення «життєвого циклу» містоутворюючого підприємства веде до деградації всього поселення.

Певні види професійної діяльності несуть в собі значні ризики та загрози для здоров'я як безпосередньо працівників цих виробництв, так і мешканців прилеглих територій. За даними Держгірпромнагляду України за 2010 рік, під час роботи загинуло 644 людини, з них 120 водіїв, 114 шахтарів, також у сумних лідерах – інженерно-технічні працівники і будівельники¹⁶⁵.

Серед регіонів України лідером за смертельним травматизмом на виробництві є Донецька область, на другому місці Луганська область¹⁶⁶, показники травматизму в інших регіонах щонайменше в 2–3 рази нижчі. Так вугледобувне виробництво є одним з найнебезпечніших. За два місяці 2012 року на вугільних підприємствах України загинуло 32 шахтаря – це на 16 осіб більше, ніж за відповідний період попереднього року. 16 людей загинули на вугільних підприємствах, які підпорядковані Міненерговугілля, 19 гірників – на підприємствах недержавної форми власності.

Якщо порівняти з відповідним періодом минулого року, то по Міненерговугілля це + 5 випадків, по вугільних шахтах недержавної власності – +11. Переважне зростання травматизму зафіксовано на шахтах Донецької області (+16), Луганській (+1), на шахтах Львівської області рівень травматизму зменшився (-1)¹⁶⁷. Коефіцієнт смертельного травматизму на 1 млн. тонн видобутого вугілля за 9 місяців 2012 р. **склав в цілому** по галузі 1,76 (за січень–вересень 2011 року він був зафіксований

¹⁶⁵ Водитель и шахтер – самые смертельно опасные профессии в Украине [Електронний ресурс] // – Режим доступу http://censor.net.ua/news/154677/voditel_i_shahter_samy_e_smertelno_opasnye_professii_v_ukraine

¹⁶⁶ Відомості про стан виробничого травматизму зі смертельними наслідками за 11 місяців 2011 року (область) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Держгірпромнагляду України – Режим доступу: http://www.dnopr.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=6647&Itemid=225

¹⁶⁷ Госгорпромнадзор: смертность шахтеров в Украине растет [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/crime/03618-gosgorpromnadzor-smernost-shahterov-v-ukraine-rastet.htm>

на рівні 2,13)¹⁶⁸. Але ще більша трагедія полягає в тому, що в цих страшних цифрах не враховано травматизм і смертельні випадки при нелегальному видобутку вугілля в так званих «копанках». На таку роботу людей штовхає злиденне життя, неможливість знайти офіційну роботу за місцем проживання на державній або приватній шахті.

У той же час будівництво як вид діяльності, що перебуває на третьому місці за рівнем травматизму, ведеться по всій території держави, і тільки від культури організації виробництва в кожному окремому випадку залежить його безпека. Повертаючись до теми соціально-економічного статусу, слід зауважити, що всі три перелічених вище спеціальності – водії, шахтарі, будівельники – можна віднести до таких, що не потребують високого рівня освіти (зокрема, вищої) і кваліфікації.

Територія України вельми різниться за екологічним станом, це також зумовлено здебільшого виробничою спеціалізацією. Вкрай негативно на довкілля впливають гірничодобувні, металургійні, хімічні підприємства, але практично кожне підприємство, яке ігнорує технологічні і екологічні вимоги, може стати лихом для територіальної громади.

В Україні є вельми великий науковий доробок стосовно дослідження регіональної диференціації, особливо в сфері економічного розвитку, при цьому дослідженню регіональних відмінностей у соціальному розвитку приділяється менше уваги. Багато в чому це зумовлено тим, що держава активно опікується дотриманням мінімальних соціальних стандартів, наполегливо провадиться політика вирівнювання регіонального розвитку, з державного бюджету спрямовуються дотації вирівнювання, фінансування соціальних програм має «подушний» характер. Все це, в кінцевому підсумку, спрямовано на усунення нерівності в розвитку регіонів, і проблема здається втрачає свою гостроту. Проте, коли йдеться про місцевий рівень, проблематика дослідження нерівності в доступі до соціальних благ в розрізі окремих територій – міст, районів, сільських і міських поселень розроблена значно менше і в теоретичному плані, і з погляду статистичного забезпечення таких досліджень.

Основним інструментом впливу на регіональну диференціацію в Україні обрано заходи державної регіональної політики, фінансово – це інтервенції з державного бюджету до місцевих бюджетів. Попри всі розмови про надання місцевим бюджетам самостійності і самодостатності, відбувається все більша централізація податкових надходжень. Практика засвідчує подальше збіднення місцевих бюджетів, і неспроможність місцевих громад самостійно фінансувати свої потреби, відсутність ресурсів розвитку. Водночас, економічна теорія наполягає, що за ринкової економіки, такий патерналізм держави має вади, централізоване надання певних благ, з погляду інституціональної теорії, є неефективним, проявляються так звані «провали держави».

Один з проявів рівності (і відповідно за її відсутності – нерівності) полягає у можливості вільного та рівного доступу до благ, які споживаються, частіше за

¹⁶⁸ За 9 місяців т.г. на угледобывающих предприятиях травмировано свыше 2,5 тыс. человек, из них 96 смертельно. На предприятиях отрасли введен особый режим работы [Электронный ресурс] // Официальный сайт Профсоюза работников угольной промышленности – Режим доступа: <http://www.pguiri.org/deal/ohrana-truda/13576/>

все, за територіальним принципом (є територіально локалізованими). Прикладами таких благ є дошкільна і шкільна освіта, медичне обслуговування, якість доквілля, в тому числі питної води, криміногенність соціального середовища, транспортне сполучення, наявність доріг та якість дорожнього покриття тощо. Цей напрям суспільної практики, серед іншого, знайшов теоретичне осмислення в рамках концепції локальних суспільних благ.

Термін «локальне (місцеве) суспільне благо (lokal publik goods – LPG), було введено в наукову економічну літературу Чарльзом Тібу (Charles Tiebout). Ядром концепції локальних суспільних благ є ідея про існування окремого класу суспільних благ, яким властива невиключність у споживанні, проте вони не неконкурентні у споживанні, тобто частково конкурентні. David M. Nowlan¹⁶⁹, зауважує з цього приводу, що «міський парк, ділянка проїзної частини дороги, пожежники, школи є доступними для всіх у співтоваристві, але для будь-якого заданого рівня інфраструктури, чим більше людей, які використовують певний об'єкт і чим більш інтенсивно він використовується, тим менш доступним або корисним він є для інших». Для локальних (місцевих) суспільних благ є оптимальним децентралізований механізм їх надання органами місцевого самоврядування, це дає змогу нівелювати «провали держави» стосовно поставки такого типу благ.

За ідеальною моделлю, запропонованою Ч. Тібу¹⁷⁰, кожна місцева громада в рамках своєї юрисдикції забезпечує для себе таке поєднання суспільних благ, яке є для них найбільш прийнятним. Мешканці певної території отримують вигоди від споживання цих місцевих благ і оплачують їх через податки, які є рівними для кожного платника. Ті, кому більш необхідними видаються гарні школи (і вони готові більше платити за них із своїх податків), будуть в одній громаді, а ті, хто за це благо волів би платити менше і готовий миритися з бідними школами, будуть в іншому співтоваристві.

Таким чином, «голосування ногами» виступає заміною політиці забезпечення оптимального рівня суспільних благ. При достатньому різноманітті варіантів поєднання різних благ, що їх пропонують окремі території, кожна спільнота, у кінцевому підсумку, складатиметься з людей, які мають ідентичні цінності і переваги. Громадяни з високими вимогами до рівня забезпечення суспільними благами будуть концентруватися в громадах с високим рівнем публічних послуг і високими податками, тоді як люди з низькими вимогами обиратимуть інші громади з низьким рівнем публічних послуг і низькими податками. Конкуренція між окремими територіями (в рамках юрисдикції місцевої влади), зрештою має призвести до формування однорідних співтовариств, з жителями, для яких всі послуги суспільного призначення аналогічні. Тобто досягається стан рівноваги, за якого ні одна людина не може здійснити кращого для себе переміщення (в координатах «обсяг послуг – витрати на послуги»), і ринок є ефективним.

При цьому автор припускав відсутність трансакційних витрат при переході

¹⁶⁹ Nowlan, David M., "A Short Essay on Local Public Goods", University of Toronto, in <http://www.chass.utoronto.ca/~nowlan/papers/lpg.htm>

¹⁷⁰ Tiebout, Charles M. «A Pure Theory of Local Expenditures.» *Journal of Political Economy*. – 64 (October 1956), 416–424.

з однієї територіальної громади до іншої та відсутність взаємодій між окремими територіями – не існує ніяких зовнішніх ефектів взаємодії вигід між громадами, а збільшення видатків веде до отримання додаткових послуг.

Можна вважати, що Ч. Тібу в своїй моделі постулює принцип нерівності у споживанні благ між різними «юрисдикціями», тобто певними адміністративними територіями, але його науковою метою було знаходження шляхів подолання «провалів держави» щодо забезпечення благами, які характеризуються невиключністю і одночасно частковою конкурентністю у споживанні, та досягнення при цьому ефективного розподілу ресурсів. Цінність його ідей полягає в тому, що він довів, що саме на місцевому рівні і під патронатом місцевої влади має сенс управляти наданням певних суспільних благ. При цьому громадянин розглядається як повноцінний суб'єкт – як замовник послуг, як транслятор своїх переваг, як особистість, яка здійснює вибір і зважає співвідношення своїх запитів і фінансових можливостей, та суб'єкт, що може легко змінити місце проживання.

У реальному житті міграції з однієї території на іншу супроводжуються певними, іноді вельми суттєвими для пересічного громадянина, транзакційними витратами. Саме це утворює проблемне поле нерівності за територіальним принципом (при цьому ми не враховуємо географічні особливості територій). Безумовно, в реальному житті має місце доволі активний процес «голосування ногами», але значна частина населення, яка не схильна до такого виду соціальної активності, за місцем постійного проживання все ж таки вважає себе позбавленою доступу до певних видів інфраструктури або вважає, що їх податки не забезпечують їм адекватного рівня місцевих суспільних благ, і часто це є об'єктивно.

Ідеальна модель Тібу послугувала основою для створення різноманітних її модифікацій, які враховують певні види факторів впливу на розподіл місцевих благ, проігнорованих у первинній моделі, зокрема політичні рішення (регіональна соціальна політика та соціальні заходи на місцевому рівні), а також вартість землі, розмір місцевого податку на нерухомість тощо.

За сучасного уявлення локальні суспільні блага – це послуги, які надає інфраструктура міст. Громадський пасажирський транспорт і дорожня мережа міста, система водо-, електро-, тепло- та газопостачання, очисні системи, протипожежна служба, муніципальні послуги (охорона правопорядку, медицина, освіта). Локальні суспільні блага доступні іншим лише тоді, коли вони перебувають на території відповідного міста.

Як узагальнює О.О. Лук'янченко¹⁷¹ для визначення оптимального рівня розподілу повноважень і коштів для надання суспільних благ виділяють три критерії, а саме: різноманітність попиту, зовнішні ефекти, ефект масштабу. Різноманітність попиту полягає в тому, що мешканці міста безпосередньо або через своїх представників у місцевому самоврядуванні обирають рівні витрат на суспільні блага. При цьому вони керуються принципами загальнодоступності та локальності.

¹⁷¹ Лук'янченко А.А. Финансовое обеспечение полномочий городского самоуправления // Экономико-правовые проблемы городского самоуправления: Сб. науч. тр. – Донецк: ИЭПИ НАН Украины, 2001. – С.35–44.

Розділ 6

ефекти виявляються в тому, що невеликий населений пункт, зазвичай, не може обмежити вигаш від надання місцевого блага інтересами міста, унаслідок чого з'являються зовнішні ефекти – переливання вигід. Зокрема, у результаті міжміської міграції шкільна освіта приносить вигоди за межами міста, оскільки випускник школи може переїхати в інший населений пункт, в якому він працюватиме, використовуючи знання, отримані поза містом. Якщо при наданні суспільних благ виникає ефект масштабу, то це призводить до значних виробничих витрат місцевого самоврядування. Отже, місцеве суспільне благо буде ефективне у випадку, якщо: різноманітність попиту відносно велика; зовнішні ефекти відносно малі; ефект масштабу відносно малий. Місцеве суспільне благо надається за рахунок коштів міського бюджету, тому мешканці міста безпосередньо або через свої представницькі органи самоврядування мають визначати політику і принципи розподілу коштів на суспільні блага.

За реальних умов розподіл місцевих благ має змішаний характер і поєднує в собі як риси локальних суспільних благ, що фінансуються з суспільних фондів – місцевого, а також державного бюджету (кошти на здійснення делегованих повноважень, соціальні трансферти, дотації вирівнювання тощо) і клубних благ (приватних за джерелам фінансування). Прикладами такого поєднання є сусідство державних медичних закладів і приватних медичних клінік, масивів масової житлової забудови і елітних котеджних містечок.

Більш прикладним аспектом цієї концепції є розміщення на території – в містах і прилеглих територіях (районах) установ з обслуговування населення. Зокрема, ця проблематика близька послідовникам неовеберовської школи, які досліджують питання розміщення різних видів діяльності у нових економічних умовах (наприклад, у роботі П.-А. Деріка, Г. Жільбера «Економіка локального суспільного сектору»¹⁷²).

Локальні суспільні блага населення отримує як відповідні послуги, які надає інфраструктура міст – освітні, медичні, транспортні (громадський пасажирський транспорт і дорожня мережа міста), система інженерних мереж (водо-, електро-, тепло- та газопостачання), служба попередження надзвичайних ситуацій, у тому числі пожежна служба, охорона правопорядку тощо. Функціонально їх надають відповідні організації, установи та заклади, організацією цієї роботи на місцях опікується місцева влада, для чого вона наділена відповідними повноваженнями.

Серед основних факторів якості поставки територіально локалізованих благ є наявність відповідної інфраструктури, проте, у разі, коли розподілення закладів соціальної інфраструктури багато в чому має прив'язку до адміністративного поділу території України, а фінансування в основному орієнтовано на душу населення, його обсяги залежать від розміру закладених соціальних стандартів. Нечисленні спроби реформування адміністративного поділу, спрямованого на покращення фінансового стану місцевих бюджетів, через зміну конфігурації територій, що входять до їх складу, – були невдалими, тобто виявилось, що наявна адміністра-

¹⁷² Derycke P.-H., Gilbert G. *Economie Publique Locale*. – P.: *Economica*, 1988. – 190 p.

тивна мережа є вкрай інерційною структурою. Спроби податкового реформування також обійшли стороною місцеві фінанси – жодного «повновагового» податку в розпорядження місцевих бюджетів передано так і не було, а без цього нема мови про їх фінансову самостійність. Серед шляхів покращення свого стану один з найреальніших для місцевого самоврядування – це покращення менеджменту муніципального майна, але цей рецепт дієвий, коли у громади є комунальна власність, що може приносити доходи.

В той же час споживачі місцево локалізованих благ є їх замовниками. Трансформуючи у соціальне замовлення свої інтереси й запити, і, залишаючись незадоволеними впродовж певного періоду часу, вони не мають стимулів для підтримки цієї місцевості своїми внесками, як у вигляді податків, так і приватних інвестицій. Але дієве місцеве самоврядування тісно пов'язано з розвитком громадянського суспільства, українці ще не навчилися чітко формувати свій соціальний запит як вимоги до місцевої влади. Більшість населення застаються пасивними, і ця пасивність відбивається на якості їхнього життя у громаді.

Висновки

За роки, що минули від часу проголошення незалежності України, колишнє егалітарне суспільство змінилося суспільством з дуже високим ступенем нерівності – за доходами, за доступом до базових соціальних послуг (інформаційних, комунікативних, освітніх, медичних, соціальних тощо), за станом здоров'я, ризиком смерті і тривалістю життя, за умовами та якістю життя, за становищем на ринку праці. На жаль, державна політика, зокрема щодо перерозподілу доходів, з одного боку, і щодо фінансування та управління соціальною сферою – з другого, виявилась недостатньо ефективною щодо зниження нерівності.

У сучасних наукових дослідженнях нерівність трактується як неоднаковий доступ до ресурсів, необхідних для задоволення потреб людини. Чим більш обмеженими є ресурси в суспільстві, тим більше проявів нерівності буде виникати у різних площинах – від статусних характеристик до географічних.

Соціальна нерівність має політичний та економічний аспекти. Політичний аспект визначає неоднаковий доступ людей до соціальних свобод і прав (обмежена участь у виборах, судочинстві, сегрегація та ін.), економічний – пов'язаний з процесом розподілу доходів, нерівністю можливостей, дискримінацією у працевлаштуванні тощо.

Прагнення до досягнення рівності, що, як правило, асоціюється зі справедливістю, майже завжди супроводжується падінням економічної ефективності. Перед будь-якою економічною системою стоїть проблема вибору між ринковим розподілом доходів, який коригує держава, або ж державним розподілом доходів, який коригується ринком. Задля досягнення соціальної справедливості не обов'язково знищувати ринкові відносини. Необхідно задати ринку розумні параметри розподілу ресурсів (зокрема власності), запровадити прогресивне оподаткування на кінцеві доходи економічних суб'єктів. Результатом цього має стати оптимальне використання ресурсів та досягнення бажаної для суспільства соціальної справедливості.

Подолання нерівності на основі застосування принципу справедливості – проблема не тільки соціальна, а й моральна. При такому розширеному трактуванні справедливості поняття нерівності слід осмислювати не лише через призму соціальної практики, а й політичної етики, пріоритетом якої є гуманне ставлення до людини. Контекст даного висновку важливий тим, що розвиває інший, порівняно з ліберальною точкою зору, погляд на соціальну політику, пов'язану із ціннісними орієнтирами рівності.

Нерівність в українському суспільстві має широкий спектр проявів – як у розрізі багаточисленних суспільних груп та окремих соціально вразливих категорій населення, так і за територіальною ознакою. При цьому основою формування соціальної нерівності традиційно виступає система економічних чинників. Поряд з цим, принциповий характер мають психологічні настанови суспільства та впливових соціальних страт, що сприяють або не протидіють крайнім проявам різних форм нерівності. Сучасному українському суспільству притаманна занижена самооцінка власного статусу, наслідком чого є неадекватне сприйняття нерівності та ототожнення її з несправедливістю.

Усунути надмірну нерівність в українському суспільстві – означає максимально урівняти шанси всіх людей на власний розвиток шляхом розширення можливостей доступу населення, насамперед соціально вразливих його груп, до суспільних благ та якісних послуг соціальної сфери, а також сприяти консолідації суспільства на шляху до усунення всіх форм дискримінації. Найбільш розповсюджені в Україні прояви дискримінації спостерігаються у доступі до роботи, в оплаті праці, у ставленні до осіб з обмеженими можливостями, до національних меншин, за гендерною ознакою тощо.

Поняття соціально-економічної нерівності безпосередньо пов'язане з соціальним виключенням, що є похідною від дискримінації та обмеженого доступу до ресурсів. Чинники ризику, що посилюють ймовірність соціального виключення, лежать у різних площинах та стосуються практично усіх аспектів життєдіяльності людини. Найбільш поширеними з них є: довготривале безробіття, низька заробітна плата, некваліфікована праця, погані житлові умови, наявність хронічних проблем зі здоров'ям, інвалідності тощо.

З позиції соціального виміру негативний вплив мають: нестабільний родинний статус, відсутність соціальних інституцій, низький рівень освіти. Значну частку соціально виключених становлять маргінальні групи (споживачі наркотиків, колишні ув'язнені, бездомні). Чинниками соціального виключення з культурного життя є: відсутність доступності культурних ресурсів, неможливість використовувати об'єкти культури, брати участь в культурних заходах. Виключення за місцем проживання характеризується відсутністю доступності до зручного громадського транспорту, до закладів освіти та охорони здоров'я, проживання в екологічно забрудненому середовищі, наявність у своєму оточенні компактно проживаючих маргіналізованих прошарків населення. Чинниками виключення із політичного життя можуть стати: відсутність довіри до політичних процесів, обмежені можливості політичного залучення.

На сучасному етапі розвитку вагомою складовою соціальної справедливості є справедливість територіальна. Її особливість в тому, щоб забезпечити справедливий територіальний розподіл насамперед соціального характеру. Головним принципом територіальної справедливості є принцип універсальності, сутність якого полягає в тому, що права людини не повинні залежати від місця проживання. Базуючись на принципах соціальної справедливості та їх територіальних проявах, всі люди, які проживають у різних частинах країни, повинні мати рівне право задовольняти свої нагальні потреби в освіті, охороні здоров'я та інші.

Територіальні диспропорції соціального розвитку зумовлюються низкою факторів, що об'єднуються в групи, пов'язані з характеристиками: середовища і способу життєдіяльності функціональних територіальних спільнот різних масштабів, медико-демографічними, цільових кількісно-якісних параметрів функціонування й розвитку конкретної макросоціальної системи, які визначають певну ефективність соціального захисту населення.

Однією з головних причин наявності соціально-економічної нерівності є неоднорідність суспільства за різними ознаками. Економічна нерівність притаманна будь-якому суспільству і пов'язана як з індивідуальними особливостями кожної людини, так і з ієрархічною будовою суспільства. Відповідно до цього, неоднакове

становище людей є результиуючою різноманітних аспектів соціально-економічного життя, які формують і різні аспекти економічної нерівності.

В Україні практично відсутній середній клас у сучасному розумінні, значна частина населення отримує доходи, які не істотно відрізняють їх від бідних верств. Це спричинює ситуацію, коли рівень накопичення ресурсів залишається вкрай низьким і не дає змоги здійснювати інвестиції у майбутнє. Певний рівень добробуту значної більшості домогосподарств України формується насамперед за рахунок споживання поточних доходів. Саме наявність та розмір отримуваних доходів у вигляді заробітної плати, доходів від підприємницької та індивідуальної діяльності, пенсій, соціальних трансфертів тощо визначають відмінності у споживчих можливостях домогосподарств та впливають на процеси нерівності в Україні.

Найважливішою складовою доходів, що впливає на нерівність, є оплата праці. Вона є головним джерелом доходів, незалежно від рівня добробуту домогосподарств, при цьому значимість її зростає зі зростанням рівня загального отримуваного доходу: якщо серед 10% найбіднішого населення заробітна плата формує 45% загального доходу, то серед 10% найзаможнішого – 54%. Абсолютний же розмір середньомісячного доходу, отримуваного від найманої праці, між цими групами населення відрізняється майже у 3 рази. Важливим є внесок у нерівність доходів від підприємницької діяльності, оскільки більша частина підприємців зосереджена серед заможних верств населення, загальна сума таких доходів, отримуваних найбагатшими 10% населення, порівняно з найбіднішими 10%, більша у 40 разів.

Найважливішими факторами, що визначають нерівність населення за доходами, є місцевість проживання і наявність та кількість дітей у домогосподарствах. Наявність дітей означає необхідність розподілу одного й того самого доходу на більшу кількість утриманців і, отже, чим більше дітей, тим менша частка доходу припадає на кожного. Саме тому серед багатодітних сімей найбільший рівень бідності. Міські мешканці, порівняно з сільськими, мають більше можливостей для заробітку, особливо у великих містах, що й спричинює нерівність в доходах між містом та селом.

Диференціація населення за доходами значною мірою визначає і нерівні можливості щодо споживання товарів та послуг. Для українського суспільства характерною особливістю є значна поляризація споживчих можливостей: від першої до дев'ятої децильної групи показники повільно зростають, а з десятої групи відбувається різкий кількісний відрив, що переростає у зміни якісних характеристик споживання. Бідні верстви населення поступаються небідним за всіма видами споживчих витрат, вони мають гіршу структуру витрат, більше витрачають на харчування і значно менше – на послуги та накопичення. Інші важливі чинники, що обмежують споживчі можливості домогосподарств, це соціально-демографічні характеристики (насамперед наявність чи відсутність дітей) та тип населеного пункту. Наявність дітей, а особливо збільшення їх кількості в сім'ї спричиняють погіршення можливостей щодо задоволення потреб як у харчуванні, так і у непродовольчих товарах та послугах. Низькі доходи сільських мешканців призводять до того, що за споживчими характеристиками вони повністю поступаються міським мешканцям, навіть у тому, що стосується харчування. Крім того, абсолютна величина всіх статей витрат у сільській місцевості є найменшою, а найбільшою, відповідно, у великих містах.

Забезпеченість домогосподарств майном (рухомим і нерухомим) можна розглядати не лише як засіб покращення комфортності життя, а й як своєрідний резерв на випадок скорочення або втрати поточних доходів. Щодо володіння товарами тривалого користування, спостерігається чітка залежність – зростання рівня забезпеченості з кожною наступною децильною групою (визначеною за рівнем сукупних витрат); відповідно бідні верстви населення забезпечені всіма товарами гірше, ніж небідні. При цьому, якщо по базових товарах (холодильник, телевізор, пральна машина) різниця не особливо велика, то по сучасних дорогих товарах (кухонні комбайни, кондиціонери, відеокамери тощо) різниця між бідними та небідними сягає 3–5 разів.

Значна більшість домогосподарств України забезпечена власним житлом, однак відносини власності виникли переважно ще у радянські часи та під час приватизації житла у 1990–2000-х рр. Можливості придбання житла або поліпшення житлових умов в теперішній час значно обмежені загальним низьким рівнем доходів більшості населення, особливо в порівнянні з вартістю житла, та незначним обсягом надання житла на пільгових умовах. Лише незначний прошарок населення має можливість за сучасного рівня цін, вартості оренди та відсотків по кредитах, придбати житло у власність або орендувати його на постійній основі.

Нерівність у житлових умовах насамперед пов'язана з наявністю чи відсутністю дітей. У домогосподарствах з дітьми значно нижчий розмір житлової площі, що припадає на одну особу, та більший рівень навантаження особами на кімнату. Отже, саме домогосподарства з дітьми, які мають менше ресурсних можливостей щодо покращення житлових умов, більшою мірою потерпають від недостатнього життєвого простору. Слід зазначити, що це єдина складова економічної нерівності, за якою міські мешканці поступаються сільським, через те, що в середньому житлова площа приватних будинків більша від житлової площі квартир у багатоквартирних будинках, в яких мешкає більшість населення великих міст.

Комфортність житла (тобто його обладнання елементарними зручностями) є невисокою в цілому по країні. Однак і тут має місце істотна нерівність, зумовлена місцем проживання: значно менша частка сільських помешкань, порівняно з міськими, обладнана елементарними зручностями. Основна причина такої нерівності полягає в слабкій розвиненості відповідної інфраструктури в сільській місцевості, а також у традиційності ставлення сільських мешканців до свого житла, інертності щодо змін житлових умов відповідно до міських стандартів.

Розвинута багаторівнева система соціального захисту, що охоплює різні програми соціальної підтримки та соціальних послуг, мала б надавати рівні можливості доступу для різних верств населення. Однак, і в цій сфері є нерівні можливості, зумовлені, з одного боку, економічною нерівністю, а з другого, – чинниками нематеріального характеру, а саме: місцевістю проживання, належністю до певних соціальних та вікових груп, станом здоров'я тощо. Економічні чинники визначають насамперед нерівність населення щодо доступу до платних послуг медицини та освіти, в перш за все вищої.

Нерівні можливості сільських мешканців спричинені, передовсім, нерозвиненістю соціальної інфраструктури на селі, відсутністю або занепадом закладів, що мали б надавати відповідні послуги. Соціальні служби зосереджені переважно в містах, відповідно, обмеженість доступу до них визначається розвиненістю

та регулярністю транспортного сполучення.

Однією з найбільш вразливих категорій населення, що мають обмежений доступ до різноманітних аспектів життя, є особи з інвалідністю. З одного боку, недостатньою є мережа відповідних медичних та реабілітаційних закладів, з другого – слабо розвинена спеціалізована інфраструктура, пристосована для особливих потреб інвалідів. У багатьох населених пунктах не створено умов для вільного пересування осіб з інвалідністю, не пристосований громадський транспорт, не всі будівлі, навіть державних органів влади, пристосовані для використання людьми з інвалідністю тощо. В найгіршому становищі перебувають інваліди, які мешкають у сільській місцевості.

Вагомий вплив практично на всі складові нерівності має нерівний доступ до ринку праці: обмежені можливості певних груп населення щодо отримання роботи з достойним рівнем оплати праці обмежують доходи та, відповідно, можливості. Серед основних причин такої нерівності в Україні слід виокремити: недосконалість та недотримання законодавчих норм; нерозвиненість інфраструктурної підтримки на ринку праці, втрата традицій трудового виховання дітей та молоді, наявність сталих стереотипів у ставленні до певних груп населення, слабка обізнаність та пасивність широких верств населення щодо своїх трудових та соціальних прав. Відповідно, нерівні можливості щодо доступу до ринку праці мають, насамперед, такі групи населення: молодь, яка вперше шукає роботу; жінки активного дітородного віку; особи старше 40 років; зайняті в неформальному секторі; мешканці сіл та малих монофункціональних міст; маргінальні групи та ін.

Через недостатній розвиток трудової маятникової міграції (внаслідок відсутності належної дорожньо-транспортної мережі та відповідної недоступності робочих місць у межах 40–50 км) і відсутність розвинутого ринку орендованого житла, переважна більшість економічно активного населення обмежує пропозицію своєї робочої сили виключно місцевими сегментами ринку праці.

Доступність фінансово-економічних ресурсів для домогосподарств значною мірою залежить від рівня розвитку в країні фондового ринку. Домогосподарства України не є активними суб'єктами фондового ринку через його слабкий розвиток та нестачу коштів для придбання цінних паперів. Діяльність з організації торгівлі на ринку цінних паперів здійснюють фондові біржі, основними функціями яких є оцінка вартості й привабливості цінних паперів, а також організація ефективної торгівлі цінними паперами. Зрозуміло, що такою самою є роль будь-якого посередника фондового ринку, у тому числі в його позабіржовому секторі, але тільки фондова біржа спроможна забезпечити високий рівень ліквідності вкладень у цінні папери і задовільну їхню надійність. Є думка, що на фондовому ринку переважна більшість операцій з купівлі і продажу цінних паперів (здебільшого державних) здійснюється поза межами бірж. За таких умов досить складно забезпечити стабільне формування потужних легальних інвестиційних потоків як в економіку країни, так і на розвиток вітчизняних домогосподарств.

Для населення України доступність залучених фінансово-економічних ресурсів визначається насамперед привабливістю інвестиційного клімату в країні, довірою населення до банківських структур, конкурентністю страхового ринку, а головне – рівнем трудових доходів населення та ситуацією на споживчому ринку. В

Україні сформовано низький рівень доступності фінансово-кредитних ресурсів для переважної більшості населення із-за високих ставок за кредитами, що перевищують реальну платоспроможність потенційних позичальників. При тому, що в країні досить розгалужена мережа банківських установ, запозичені фінансові ресурси здебільшого недоступні для пересічного українського громадянина.

Низька доступність фінансово-економічних ресурсів для розвитку домогосподарств в українських реаліях обумовлена неефективною фінансовою політикою, яка не орієнтована на потреби і запити населення. Її головні пріоритети – це розгалуження самої мережі банківських структур, нав'язування населенню нових банківських послуг та продуктів, в яких ця фінансова структура виступає здебільшого як посередник, а не кредитор. Така політика мінімізує банківські ризики, проте не забезпечує необхідну доступність фінансово-кредитних ресурсів для населення.

Окремі групи населення можуть потерпати від конкретного виду нерівності внаслідок обмеження своїх прав, але найгостріші прояви має їх комбінація. Основними проявами нерівності в сучасному українському суспільстві є нерівність за соціально-економічним статусом, віковими групами, гендерною ознакою, станом здоров'я, рівнем освіти, за професійною сферою діяльності, за місцевістю проживання, регіонами тощо.

Важливою складовою нерівності у сучасному суспільстві є порушення соціальних зв'язків та взаємодій, що обумовлює появу різних форм соціальної депривації. Від різних проявів нерівності найбільше потерпають жителі сільських територій. Несприятливі демографічні характеристики сільського населення в поєднанні з обмеженим спектром можливостей щодо охорони здоров'я, освіти, комфортного проживання, працевлаштування, рівня оплати праці та незадовільним розвитком на рівні поселень об'єктів соціального призначення істотно погіршують соціально-економічні позиції сільського населення.

Нерівність пов'язана з віком виявляється головним чином у різних життєвих шансах для різних вікових груп. Якщо розглядати вікову соціальну нерівність, то її слід асоціювати з соціальним статусом та соціальними ролями, які змінюються впродовж життя людини. У процесі соціалізації людина набуває знань і досвіду, які дають змогу їй посісти певне місце у суспільній ієрархії.

Вік не виступає основним чинником диференціації населення за доходами: міжгрупова дисперсія доходів у 1999 році склала 4,3%, тобто різниця у рівнях індивідуальних доходів населення лише на 4,3% пояснюється фактором віку. В середині кожної вікової групи діють інші фактори, які мають більший вплив на рівень доходів населення. Необхідно зауважити, що дія відмінних від віку факторів підсилюється, тому що у 2011 році міжгрупова дисперсія склала лише 3,5%.

Як окремий вид вікової нерівності розглядається міжпоколінна нерівність. Безперервна зміна поколінь, що становить сутність процесу відтворення населення, не відбувається рівномірно. Диспропорції вікової структури не несуть безпосередньої загрози відтворенню населення. Проте вони створюють напруженість у сфері доступу до освітньої та соціальної інфраструктури, яка не може швидко змінювати ємність, пристосовуючись то до малої, то до великої кількості клієнтів, тобто посилюють соціальну нерівність між поколіннями. Це стосується то надлишку, то дефіциту місць для дітей у дитячих дошкільних закладах, згодом – пробле-

ми зайнятості вчителів, яка змінюється проблемою переповнених класів і навчання у дві зміни, конкурсів при вступі до вищих навчальних закладів, першого робочого місця тощо.

Радикально змінюється ситуація у зв'язку зі старінням населення, коли протягом життя одного покоління кількість пенсіонерів збільшується швидше, ніж обсяг ресурсів, покликаний забезпечити їх дохід. Якщо ж на пенсійний період життя покоління припадає ще й тривала, затяжна економічна криза, що супроводжується не тільки падінням реальних доходів, а й знеціненням заощаджень, то нерівність розподілу зобов'язань і ресурсів між поколіннями стає ще більш очевидною.

Будучи універсальним явищем, вікова нерівність перетворюється на вікову дискримінацію там, де не проводиться цілеспрямована політика створення рівних можливостей для представників різних соціально-демографічних груп. Найбільше вікова нерівність виявляється у можливостях працевлаштування, доступу до ресурсів, та проявах насилля щодо людей.

Прояви гендерної нерівності простежуються в сфері прийняття політичних рішень, зумовлюючи виключення жінок зі сфери державного управління, високих посад у керівництві корпорацій та політичного життя. Пряме або приховане виключення на ринку праці проявляється в нерівних можливостях зайнятості жінок і чоловіків, обмеженому доступі жінок до певних "чоловічих" галузей або професій, які характеризуються вищими рівнями оплати праці та престижем, наявності гендерного розриву в оплаті праці, менших можливостях кар'єрного просування жінок.

Ці чинники, в поєднанні з поширеними традиційними стереотипами щодо гендерного розподілу ролей в суспільстві, роблять внесок у формування розриву в рівні дохідних можливостей жінок і чоловіків, внаслідок чого жінки переважають у складі соціально вразливих груп населення. Негативні прояви гендерної нерівності посилюються існуванням неефективної системи соціального захисту, низьким рівнем соціальних трансфертів, недостатнім розвитком соціальної інфраструктури (зокрема сектору побутових послуг та мережі дитячих дошкільних закладів), безпосередніми споживачами якої здебільшого є жінки.

Прояви гендерної нерівності в українському суспільстві мають і інший аспект. Покладаючи на чоловіків роль «годувальників» родини, традиційні гендерні стереотипи «ідеального» чоловіка призводять до загострення «чоловічого» виміру медико-демографічної кризи в Україні. Надмірне психоемоційне навантаження, стреси, недостатнє поширення настанов здорового способу життя, ризиковані форми поведінки, брак суспільної безпеки, – все це чинники надвисокої смертності чоловіків працездатного віку. Вищі показники захворюваності на соціально детерміновані хвороби (туберкульоз, ВІЛ/СНІД), злоякісні новоутворення, що тісно пов'язані зі способом життя, висока смертність від зовнішніх чинників (травми, отруєння тощо) та навмисних самоушкоджень (самогубств) є важливим проявом гендерної нерівності у суспільстві, що пов'язаний не лише зі станом здоров'я населення, а й зі станом соціального середовища у країні.

Нерівність за станом здоров'я між різними соціально-демографічними групами населення в Україні виражена нечітко внаслідок відсутності надійної статистичної інформації задля її оцінки. Згідно з концепцією людського розвитку, основною базовою можливістю для людини є тривале та здорове життя, відсутність

цієї можливості є неприпустимою на будь-якому етапі розвитку суспільства. Сьогодні менше половини населення країни визначають свій стан здоров'я як добрий, а більшість населення має ті чи інші проблеми зі здоров'ям, що відображається у високій захворюваності та смертності. Детермінанти самооцінки здоров'я нечітко виражені: розподіл за станом здоров'я не корелює з економічними та статусними характеристиками домогосподарств.

У різні періоди життя окремі вікові групи мають підвищену фізіологічну уразливість до конкретних екологічних ризиків. Значна частка тягаря хвороб серед дітей зумовлена впливами екологічних факторів, при цьому недавно отримані фактичні дані показують, що такі дії в дитинстві можуть також стати причиною поглиблення нерівностей у здоров'ї на наступних етапах життя. Градієнти екологічних впливів у літньому віці реалізуються за трьома основними факторами: нижчий матеріальний рівень, підвищена вразливість до факторів ризику, знижені функціональні можливості організму. Рядом епідеміологічних досліджень було виявлено, що літні люди також більш чутливі до шкідливих впливів забруднення повітря внаслідок вже наявних у них хвороб або розладів. Один з основних факторів уразливості при впливі екологічних факторів ризику – ослаблення імунної системи, характерне для літнього віку.

Надзвичайно важливою в аспекті нерівності є освіта населення. Її високий рівень можна визначити як основний чинник зниження ризику бідності та підвищення доходів населення, навіть в умовах фінансово-економічної кризи. Саме освітній чинник сьогодні виконує більшу захисну та стимулюючу роль, аніж заходи державної соціальної політики щодо підтримки населення.

Інвестиції населення в освіту своїх дітей визнаються як найбільш перспективне та вигідне вкладання коштів в їх майбутнє. Можливо саме цим пояснюється зростаюча зацікавленість у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть за умови контрактного навчання, за обмеженої фінансової спроможності батьків. Якщо взяти до уваги, що протягом останніх років частка студентів, які навчаються за рахунок державного та місцевих бюджетів, має невелику, але тенденцію до зростання, то маємо підстави говорити як про намагання з боку держави дотримуватися принципів соціальної справедливості у доступі до вищої освіти, так і про усвідомлення самим населенням важливості здобуття освіти.

Щодо нерівності за сферою діяльності, то її основним проявом є посилення міжгалузевої диференціації заробітної плати, що має місце протягом тривалого часу та обумовлює нерівномірність розподілу доходів за видами економічної діяльності. Збереження міжгалузевої диференціації заробітної плати є результатом дії об'єктивних і суб'єктивних чинників адаптації економіки до нових умов господарювання, різного ступеня інтегрованості видів економічної діяльності у глобальний економічний простір. Збереження значної частки найпростіших професій у структурі зайнятих, що відзначаються невисоким рівнем оплати праці, формує умови для посилення нерівності за професіями, що проявляється через поглиблення розриву за доходами між найбільш кваліфікованими та низькокваліфікованими працівниками.

Одним з чинників зростання соціальної напруженості в суспільстві є нерівність за рівнем життя населення різних типів населених пунктів. Історично так склалося, що доходи, споживання, наявність певного майна відрізняються у мешканців сіл, ма-

лих і великих міст. В цілому в сільських населених пунктах умови для людського розвитку набагато менш сприятливі, ніж у містах. В результаті швидкої індустріалізації і зростання міст у радянський період утворився великий розрив в умовах проживання між містом і селом. Сільські населені пункти значно поступалися містам за цілим рядом показників, у тому числі за рівнем облаштованості житлового фонду, розвитку транспортної інфраструктури, якості послуг освіти, охорони здоров'я і сфери побутового обслуговування.

Низький рівень облаштування житла зручностями в сільській місцевості пояснюється не стільки небажанням сільських мешканців мати їх у своїх домівках, скільки перешкодами об'єктивного характеру, а саме: відсутністю центральних мереж водопостачання і водовідведення, спеціалізованих служб, техніки тощо. Надання комунальних послуг сільському населенню – це сфера діяльності сільрад або спеціально створених організацій. У більшості випадків у них бракує коштів для поліпшення комфортності житла мешканців сіл, або їх послуги є надто дорогими для селян. Загалом, у сільській місцевості досі багато домогосподарств не забезпечені навіть елементарними складовими комфортності житла. Особливо це стосується вразливих категорій населення.

Зростає також і міжрегіональна нерівність населення. Основні виробничі потужності в Україні сконцентровано у східних та північних районах, в той час як західні регіони мають значний дефіцит місць прикладання праці. А їх потенціал (рекреаційний та туристичний) використовується дуже слабо. Все це призводить до того, що нерівність за регіонами посилюється рік від року і спричинює відтік робочої сили як у межах країни, так і за кордон.

Найнижчі доходи спостерігаються переважно у західних регіонах України, найвищі – у східних та центральних. При цьому у західних регіонах, де більша частка сільського населення, вагоміша різниця між рівнем загальних та грошових доходів. Регіональна диференціація за розміром житлової площі відображає рівень урбанізації – чим вище питома вага міського населення, тим нижчі рівні загальної та житлової площі на одну особу. Забезпеченість достатнім життєвим простором (кількістю кімнат) має значну регіональну диференціацію. На відміну від більшості показників, рівень комфортності житла не має чіткої географічної прив'язки. І в групі лідерів, і в групі аутсайдерів є області з різних географічних частин України.

Основною властивістю показників для вимірювання нерівності населення (домогосподарств) за соціальними ознаками є їх відповідність принципам трансфертності, узгодженості масштабів, незалежності від чисельності населення у групах, за якими вимірюється нерівність, декомпозиційності. Перший принцип передбачає зниження нерівності при перенесенні надлишку властивостей (характеристик), за якими вимірюється нерівність (наприклад, доходу), від груп населення, що мають ці властивості більшою мірою, до груп населення, що менше мають ці властивості. За другим принципом, пропорційні зміни на мікрорівні (рівні осіб або домогосподарств) для всієї сукупності ознак, за якими вимірюється нерівність, мають залишати незмінними характеристики нерівності. Третій принцип вимагає незалежності оцінок нерівності від чисельності осіб (домогосподарств) у досліджуваній сукупності. За четвертим принципом величина загальної соціальної нерівності має бути функцією нерівності між підгрупами суспільства та нерівності в

самих підгрупах.

Можливість глибокого всебічного аналізу нерівності за соціальними характеристиками, побудови та використання адекватних статистико-математичних моделей може бути забезпечена лише на основі комплексного використання інформації з різних джерел та різних рівнів агрегації (мікро-, мезо- та макrorівня): статистичних даних, отриманих за результатами суцільних та вибіркового обстежень, даних статистичної звітності, адміністративних даних. Ефективним сучасним підходом, що істотно підвищує корисність даних макrorівня, є методологія об'єднання даних. Для формування інформаційного забезпечення оцінки нерівності населення за різними властивостями доцільно застосовувати методи приєднання, зв'язування та злиття даних.

Показники для вимірювання нерівності (зокрема, коефіцієнт Джині, індекси Тейла) можуть бути ефективно оцінені з використанням даних мікрорівня. Такий підхід забезпечує також можливості побудови адекватних моделей взаємозв'язку показників нерівності з іншими характеристиками одиниць сукупності, здійснювати декомпозицію показників нерівності, враховувати результати моделювання характеристик одиниць сукупності (наприклад, доходів заможних верств населення).

Важливими питаннями, що необхідно враховувати як при формуванні інформаційного забезпечення вимірювання нерівності, так і при використанні характеристик нерівності, є якість даних. При цьому слід приділяти увагу всім основним аспектам якості даних: релевантності, надійності (точності), своєчасності та пунктуальності, доступності та ясності, порівнянності та узгодженості.

Найбільший вплив на загальну нерівність населення справляють оплата праці, пенсії, доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності. На зменшення нерівності впливають два види доходу: допомоги на дітей та допомога малозабезпеченим сім'ям, однак її вагомість, порівняно з попередньою допомогою, є менш значною. Податки та соціальні трансферти мають нейтральний вплив на процеси нерівності, оскільки не сприяють перетіканню доходів від забезпечених до бідних прошарків населення.

Тип населеного пункту суттєво впливає на формування структури нерівності: у містах значну частку у формуванні нерівності вносить заробітна плата (60,6%), в селах її внесок майже вдвічі менший, натомість вагому роль мають грошові доходи від особистого підсобного господарства (17,5%). Отже, можна зауважити, що у сільських мешканців можливості отримання доходів від особистого підсобного господарства істотно впливають на рівень добробуту.

Заробітна плата є визначальним фактором нерівності, однак слід зазначити більш сильний її вплив серед бездітних домогосподарств, де існує високий ступінь нерівності в розмірі отримуваних трудових доходів. Внесок у загальну нерівність від пенсій по бездітних домогосподарствах є незначним (12%), що свідчить про невисоку диференціацію отримувачів за розміром пенсій. У домогосподарствах з дітьми другим фактором (після заробітної плати) впливу на нерівність є доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності, внесок від яких – 14,3%.

Серед заможної частини населення України за останні двадцять років диференціація за рівнем отримуваних доходів практично не змінилась, але у нижній частині розподілу населення спостерігається деяке скорочення нерівності.

Характерно, що зменшення нерівності притаманне насамперед сільській місцевості, тоді як у великих містах воно виявилось майже непомітним.

Сучасне українське суспільство значно диференційоване і досить легко трансформується під впливом різноманітних чинників. Однак процес формування соціальних груп, особливо нових, та класів зі сталими стратифікаційними ознаками є довготривалим. Протягом понад двадцяти років існування незалежної України структура суспільства має деякі риси радянського устрою. І водночас під впливом трансформацій в усіх сферах життя українське суспільство набуває нових рис, які зумовлюють невпинність подальшого його розшарування.

Українське суспільство нині все ще не має чіткої соціальної структури, зі сталими стратифікаційними ознаками. Незважаючи на наявність притаманних тільки певній соціальній групі рис, характеристик, існуючі соціальні утворення швидше нагадують «кумулятивні групи», аніж страти. Відповідно до типових стратифікаційних схем постіндустріального суспільства, в українському наявні тільки дві страти із властивим кожній з них набором ознак – заможні та бідні. Середній клас в українських реаліях, на жаль, не відповідає класичним уявленням про нього і з різних соціально-економічних причин більше схожий на одну клітину з двома ядрами (середньодохідної та протосередньої), які через єдину притаманну їм відмінність – різниця у рівні доходу – тяжіють до протилежних полюсів.

Перехід від вищого ступеня нерівності до нижчого не відбувається автоматично. Навіть з подоланням негативних тенденцій, що посилюють розшарування (таких, як низька конкурентність ринку, викривлена політика стосовно ринкових механізмів, корупція в державних органах), зниження необґрунтованої нерівності перехідного періоду не зникне само по собі. Наявні нині негативні елементи нерівності можуть вкоренитися і справити такий вплив на розвиток державних інституцій та формування державної політики, наслідки якого буде важко нейтралізувати в майбутньому. Державна політика може бути ефективною тільки тоді, коли вона будується на розумінні природи нерівності та її причин.

Для зниження високого ступеня нерівності в Україні вкрай необхідною є реформа політики оплати праці. Нерівність в оплаті праці є один із визначальних чинників економічної та соціальної нерівності. Політика у сфері оплати праці має спрямовуватися у двох основних напрямках: вирівнювання доходів від зайнятості шляхом встановлення обмежувальних рамок: «знизу» – мінімальна заробітна плата, «зверху» – фіскальна політика, зокрема прогресивна шкала оподаткування; підтримка справедливих пропорцій в оплаті праці залежно від складності та соціальної значущості виконуваної роботи, передусім у бюджетному секторі.

Важливою складовою політики зменшення нерівності є подальше удосконалення механізмів оподаткування доходів населення, зокрема збільшення кількості ставок діючої прогресивної шкали оподаткування; застосування сучасних схем висвітлення незадекларованих доходів та збільшення бази оподаткування, підвищення ефективності такого інструменту, як податкова соціальна пільга.

Основними напрямками трансформації системи державних соціальних стандартів і гарантій є вдосконалення процедури їх розрахунку, запровадження диференційованих розмірів залежно від вартості життя у регіонах, встановлення економічно обґрунтованих співвідношень між прожитковим мінімумом як базовим

соціальним стандартом та державними соціальними гарантіями.

Негайного реформування потребує система соціальної підтримки населення у напрямі посилення її адресності через поступовий перехід до єдиної адресної виплати; удосконалення оцінки нужденності сім'ї при визначенні права на адресну соціальну допомогу. Необхідне кардинальне реформування системи соціальних пільг, зокрема припинення фінансування пільг, які характеризуються надто диференційованим рівнем доступу і критично порушують принципи соціальної справедливості; збереження частини пільг як привілеїв тільки для осіб, які мають виняткові заслуги перед Батьківщиною.

Не менш важливим завданням є мінімізація негативних опосередкованих впливів системи соціальної підтримки на суспільство, зокрема через поширення утриманських настроїв та зниження економічної активності працездатного населення.

Пріоритетними напрямками впливу на нерівність через державну політику на ринку праці є: стимулювання створення нових робочих місць; формування моделі ринку праці, зорієнтованої на упередження масового вивільнення працівників та пом'якшення наслідків трансформації безробіття з відкритої у приховану форму; забезпечення можливостей отримання незайнятим населенням послуг з професійної орієнтації і професійної освіти; оптимізація пропорцій попиту та пропозиції робочої сили на регіональних ринках праці.

Для зниження високого ступеня нерівності в суспільстві вкрай необхідним є підвищення якості та доступності послуг соціальної сфери, зокрема освітніх та послуг охорони здоров'я. Перспективними напрямками в освітній галузі визнаються гармонізація освіти та ринку праці, соціальної й бюджетної політики, удосконалення управлінських аспектів соціального бюджетування, забезпечення рівних стартових умов на «вході» у освітню систему тощо, використання потенціалу яких значно підвищить ефективність освітньої політики.

Чи не єдиним засобом попередження проявів освітньої нерівності є підвищення якості освітніх послуг уже з початкових рівнів освіти. Це дасть змогу не тільки вирівняти навчальні шанси (за збереження права на здобуття повної загальної середньої освіти на безоплатній основі), а й збільшити доступ до наступних рівнів освіти учням із малозабезпечених та низькодохідних сімей (за умови збереження державної підтримки професійно-технічної та вищої освіти у формі держзамовлення, або персоналізованого держзамовлення, або навіть при переході на грантову систему).

Основними напрямками дій, спрямованих на зменшення соціальної нерівності стосовно здоров'я в Україні, є: пріоритет профілактики і охоплення всього населення (незалежно від соціального статусу або платоспроможності) ефективною первинною медико-санітарною допомогою; поліпшення доступу до якісної кваліфікованої медичної допомоги сільського населення; мінімізація негативного впливу екологічного чинника на здоров'я з диференційованими відповідно до міри шкідливості локалізованими заходами; особлива увага забезпеченню доступу до послуг в охороні здоров'я представників груп ризику та соціально незахищених громадян.

Безпосередній позитивний вплив на зменшення різноманітних проявів

Висновки

нерівності в Україні має розвиток громадянського суспільства. Цей вплив результується у забезпеченні населення додатковими соціальними благами (в т.ч. соціальними послугами), попит на які є високим, а пропозиція з боку інших суб'єктів недостатньою; зміцненні «переговорної сили» різних верств населення у відстоюванні їхніх прав; потенціюванні ефективності зусиль держави у соціальній сфері; залученні до економічної активності осіб, конкурентоспроможність яких на ринку праці є слабкою. Активізація зусиль громадянського суспільства щодо елімінації нерівності має супроводжуватися відповідною державною політикою залучення громадянського суспільства до реалізації соціальних завдань, а також удосконалення системи самоорганізації громадського сектору.

Ефективним інструментом вирішення соціальних проблем, збалансування інтересів усіх верств населення, регулювання відносин у суспільстві щодо вирішення проблеми зменшення соціальної нерівності є соціальний діалог. Механізми соціального діалогу використовують при встановленні мінімальних соціальних гарантій, зокрема мінімальної заробітної плати. Однак національна практика визначення розмірів заробітної плати не може бути визнана достатньо обґрунтованою як з економічної (витрати роботодавця на робочу силу), так і з соціальної (витрати на відтворення робочої сили) точок зору. Необхідною є узгоджена реалізація заходів державної політики та активних дій сторін соціального діалогу щодо зниження рівня тінізації економіки і трудових відносин, а також забезпечення тісного зв'язку розміру мінімальної заробітної плати та витрат на відтворення робочої сили і результатів праці.

Вагомий вплив на нерівність має регіональна політика та розвиток місцевого самоврядування. За рахунок проведення виваженої політики, органи регіонального та місцевого самоуправління в межах своїх повноважень забезпечують розвиток і утримання соціальної сфери та соціальну підтримку вразливих верств населення. Однак значні відмінності між регіонами у рівнях соціально-економічного розвитку спричиняють нерівні можливості щодо фінансування соціальної сфери та заходів соціальної підтримки населення. Хоча проблема недостатності ресурсів частково вирішується шляхом надання дотацій вирівнювання, через недосконалість міжбюджетних відносин в частині планування соціальних видатків та формули розрахунку міжбюджетних трансфертів нерівність населення регіонів стосовно різних аспектів життєвого рівня з кожним роком посилюється. З іншого боку, діючі механізми збору та перерозподілу ресурсів між регіонами призводять до зниження ділової активності в регіонах-донорах.

Нині відбувається дедалі більша централізація податкових надходжень. Практика засвідчує зростання збіднення місцевих бюджетів і неспроможність місцевих громад самостійно фінансувати свої потреби, відсутність ресурсів розвитку. Для локальних (місцевих) суспільних благ є оптимальним децентралізований механізм їх надання органами місцевого самоврядування, це дає змогу нівелювати «провали держави» стосовно поставки такого типу благ. Зважаючи на це, вкрай необхідно видається розробка нової системи фінансового вирівнювання між регіонами, удосконалення процедури розподілу податків на загальнодержавні та місцеві, розширення повноважень місцевих органів влади щодо розпорядження податковими та іншими видами надходжень.

Література

1. Андрушак Г., Попова С. Разрыв в доступе к качественному образованию: Россия на фоне зарубежных стран по результатам PISA / Девятая международная научно-практическая конференция «Тенденции развития образования: разные, но равные. Как преодолеть разрыв в доступе к качественному образованию». – Москва, Февраль 2012. – 13 с.
2. Асмолов А.Г. Стратегия и методология социокультурной модернизации образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.firo.ru/?page_id=3157
3. Аузан А. Экономическое значение гражданского общества / А. Аузан, В. Тамбовцев // Вопросы экономики. – 2005. – № 5. – С. 28–49.
4. Афифи А. Статистический анализ: Подход с использованием ЭВМ / Афифи А., Эйзен С. – М.: Мир, 1982. – 488 с.
5. Балабанов А.С. Кумулятивные и дисперсивные факторы динамики социального неравенства в современной России: дис. канд. социол. наук: 22.00.04. – социальная структура, социальные институты и процессы / Нижегородский гос. ун-т им. Н.И.Лобачевского. – Н.Новгород, 2007. – 168 с.
6. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности / Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – С. 245.
7. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. – С. 96–123.
8. Блау П.М. Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель / Американская социологическая мысль: Тексты. – М.: МГУ. – 1994. – С. 14.
9. Бобков В.Н. Об опыте и проблемах разработки отраслевых социальных нормативов (на примере оплаты труда) [Электронный ресурс] / В.Н.Бобков, О.И.Меньшикова, Т.Н.Степанова – Режим доступа: <http://www.ed-union.ru/cgi-bin/go.cgi?sid=&file=doc623.doc>
10. Браун Ф. Социальные изменения и образование в России // Молодежь России на рубеже 90-х годов. Кн. 2/ под. ред. М.М.Малышева. – М.: ИС РАН, 1992. – С. 163.
11. Брич В. В. Медико-соціальне обґрунтування моделі первинної профілактики ВІЛ-Інфекції / СНІДу серед окремих національних меншин : (на прикл. Закарпат. обл.) : автореф. дис. канд. мед. наук : 14.02.03 / В. В. Брич ; Нац. мед. акад. післядиплом. освіти ім. П. Л. Шупика. – К., 2011. – 20 с.
12. Быков Д.Н. Государственная политика минимизации социального неравенства в современной России: дис... канд. полит. наук: 23.00.02. – политические институты, процессы и технологии. – М., 2011. – 159 с.
13. В Україні з'явився перший веб-портал, присвячений доступу до генеральних планів міст [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://gurt.org.ua/news/recent/15540/>
14. Валовий регіональний продукт за 2010 рік: Стат. зб. / Державна служба статистики України. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – 161 с.

Література

15. Вдосконалення міжбюджетних відносин і стратегії державних видатків у сферах охорони здоров'я та освіти в Україні: вибрані питання / Світовий банк. Управління з питань подолання бідності та економічного менеджменту. Регіон Європи та Середньої Азії. Звіт № 42450_UA від 28.02.2008. – ДП «Видавничий дім «Козаки», 2008. – 132 с.
16. Відомості про стан виробничого травматизму зі смертельними наслідками за 11 місяців 2011 року (область) [Електронний ресурс]// Офіційний сайт Держгірпромнагляду України – Режим доступу: http://www.dnopr.kiev.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=6647&Itemid=225
17. Водитель и шахтер – самые смертельно опасные профессии в Украине [Электронный ресурс] // – Режим доступа http://censor.net.ua/news/154677/voditel_i_shahter_samye_smertelno_opasnye_professii_v_ukraine
18. Гайдуцький А. П. Проблеми легалізації потоків міграційного капіталу / А. П. Гайдуцький // Економіка та держава. – 2006. – №5. – С. 36–40.
19. Гендерная дискриминация на рынке труда // Демоскоп Weekly. №219-220. – 24 октября – 6 ноября 2005.// [Электронный ресурс] Режим доступа:<http://www.demoscope.ru/weekly/2005/0219/tema05.php>
20. Гидденс Э. Социология [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/gidd/13.php
21. Госгорпромнадзор: смертность шахтеров в Украине растет [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/crime/03618-gosgorpromnadzor-smertnost-shahterov-v-ukraine-rastet.htm>
22. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудова відносина / О.А. Грішнова. – К.: Знання, 2004. – 535 с.
23. Громадські ради в цифрах / М.В. Лациба, О.С. Хмара, А.О. Красносільська [та ін.]; УНЦПД. – К. : Агентство «Україна», 2011.
24. Гурток «Забавляночка». Центр розвитку дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zabavka-volyn.blogspot.com/2012/02/blog-post.html>
25. Дейвид У. Ловел. Доверие и политика в посткоммунистическом обществе, перевод с англ. /http://uisrussia.msu.ru/docs/nov/pec/2002/3/ProEtContra_2002_3_06.pdf.
26. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні: монографія / [Балакірева О.М., Головенько В.А., Дмитрук Д.А. та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2011. – 592 с. – С. 23.
27. Доповідь Міністра освіти і науки Дмитра Табачника на підсумковій колегії МОН України (22.04.2010 р., м. Харків) / Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/13-proministerstvo/3943-dopovidi-ministra-osviti-i-nauki-ukrajini-dmitra-tabachnika>
28. Доповідь Міністра освіти і науки, молоді та спорту Дмитра Табачника на III Всеукраїнському з'їзді працівників освіти / Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/index.php/ua/13-proministerstvo/3943-dopovidi-ministra-osviti-i-nauki-ukrajini-dmitra-tabachnika>

29. Дорожный контроль в жизни Госавтоинспекции Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://roadcontrol.org.ua/node/1328>
30. Економічна активність населення України 2011: Стат. зб./ Відп. за вип. І.В. Сенік. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 204 с.
31. Економічна активність населення України 2011: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 207 с.
32. Експрес-випуск Державної служби статистики „Стан виплати заробітної плати на 1 жовтня 2012 року”, № 09/4-32/297 від 25.10.2012 р.
33. За 9 місяців т.г. на угледобывающих предприятиях травмировано свыше 2,5 тыс. человек, из них 96 смертельно. На предприятиях отрасли введен особый режим работы [Электронный ресурс] // Официальный сайт Профсоюза работников угольной промышленности – Режим доступа: <http://www.prupu.org/deal/ohrana-truda/13576/>
34. За даними соціологічного дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. Електронне джерело: Інтернет ресурс – http://uceps.org/files/category_journal/NSD101_ukr_2.pdf
35. Закон України «Про внесення змін до законодавчих актів питань загальної середньої та дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, N 46, ст.545.
36. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
37. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>
38. Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, N 12–13, ст.82.
39. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 16, ст.167).
40. Закон України від 08.09.05 р. №2866-15 „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – №52. – 2005. – С. 56.
41. Звіт державної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ssmsc.gov.ua/activities/annual>
42. Зубок Ю.А. Неравенство и образование: новые грани взаимодействия // Социологические исследования. – № 5, Май. – 2010. – С. 152–157.
43. Инклюзия как принцип современной социальной политики в сфере образования: механизмы реализации / под ред. П.Романова, Е.Ярской-Смирновой. Серия «Научные доклады: независимый экономический анализ», № 205. Москва, Московский общественный научный фонд; Центр социальной политики и гендерных исследований, 2008. – 224 с.
44. Информация о 19-й Международной конференции статистиков труда // Официальный веб-сайт Международной организации труда. – <http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/meetings-and-events/international-conference-of-labour->

-
- statisticians/19/lang--en/index.htm (12.09.2012)
45. Ишханов А. В. Влияние соотношения валового национального дохода и валового внутреннего продукта на конкурентоспособность национальной экономики / А. В. Ишханов, А. П. Долгов // Финансы и кредит. – 2005. – № 35 (203). – С. 54 – 58.
 46. Калабихина И.Е. Гендерный фактор в экономическом развитии России: Монография. – М.: МАКС Пресс, 2009. – С. 173–175.
 47. Ключарев Г.А. Человеческий капитал и проблема неравенств в модернизирующемся образовании // Вестник Института социологии. – № 3 (декабрь). – 2011. – С. 89–105.
 48. Князева-Лязгина Н.В., Лязгин С.А. Социальная смерть. Два аспекта взаимоотношения личности и общества. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Niz/.../knyazeva-lyazgina.htm
 49. Кодекс законів про працю України // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
 50. Кон И. Мужчина в меняющемся мире /Гендерная сегрегация и мужские союзы. Интерлюдия. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.e-reading.org.ua/bookreader.php/04262/Кон_Мужчина_v_меняющемся_mire.html
 51. Кон И. С. Возрастные категории в науках о человеке и обществе // Социологические исследования. – 1978. – №3.
 52. Константиновский Д.Л. Неравенство в сфере образования: российская ситуация// Мониторинг общественного мнения. – № 5(99) сентябрь–октябрь. – 2010. – С. 40–65.
 53. Константиновский Д.Л. Динамика неравенства: российская молодежь в меняющемся обществе: ориентации и пути в сфере образования (от 1960-х годов к 2000-му). – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 344 с.
 54. Константиновский Д.Л. Неравенство и образование. Опыт социологических исследований жизненного старта российской молодежи (1960-е годы – начало 2000-х). – М.: ДСП. – 2008. – 552 с.
 55. Конституція України // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D1%8F>
 56. Криклій А. С. Розвиток небанківських фінансових інститутів в країнах Західної Європи в умовах глобалізації / А. С. Криклій, І. С. Каракулова // Економіка та держава. – 2006. – №4. – С. 8–10.
 57. Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації (монографія). / Відповід. ред. В.С. Стешенко. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. – 472 с.
 58. Лапшин В.К., Перегудов О.Л. Влияние системы образования на процессы трансформации восприятия обществом профессионализма как элемента социальной мобильности // Экономика образования. – № 4. – 2010. – С. 110–115.
 59. Лациба М. Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К., 2008. – 188 с.
 60. Левченко И.Е. Феномен социальной смерти: сб. науч. работ / И.Е Левченко //
-

- Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С. 22–31.
61. Лукьянченко А.А. Финансовое обеспечение полномочий городского самоуправления // Экономико-правовые проблемы городского самоуправления: Сб. науч. тр. – Донецк: ИЭПИ НАН Украины, 2001. – С.35–44.
 62. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за заг. ред. Е.М.Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. – С. 204.
 63. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий, 2003 МБРР / Всемирный банк 1818Н, USA. – 114 р.
 64. Методологічні положення з підготовки стандартних звітів щодо якості результатів державних вибіркових обстежень населення (домогосподарств). – Державний комітет статистики України, 2008. – 92 с.
 65. Мешкова Т.А., Железова В.А. Проблема доступности образования и равенства образовательных возможностей в странах ОЭСР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/176416.html>
 66. Микляева А. В. Возрастная дискриминация как социально-психологический феномен. Монография. – СПб.: Речь, 2009. – 160 с.
 67. Митина Д. От недофинансирования – к недоступности и неравенству. – 22.03.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mitina.viperson.ru/wind.php?ID=434048&soch=1>
 68. Митина Д. От недофинансирования – к недоступности и неравенству. – 22.03.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mitina.viperson.ru/wind.php?ID=434048&soch=1>
 69. Модернизация российского образования: проблемы и перспективы / Под ред. М.К.Горшкова и Ф.Э.Шереги. – М.: ЦСПиМ, 2010. – 352 с.
 70. Молина Е. В. Инвестиционный потенциал населения и механизмы его реализации: [монография] / Е. В.Молина. – Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 2007. – 102 с.
 71. Наказ “Про показники опосередкованої вартості спорудження житла за регіонами України” №31 від 22.01.2008 р.
 72. Національна доповідь про людський розвиток 2011 року «Україна: на шляху до соціального залучення». – UNDP, Програма розвитку ООН в Україні. – К., UNDP Україна, 2011. – С.75–76.
 73. Національна доповідь про людський розвиток 2011 року «Україна: на шляху до соціального залучення». – UNDP, Програма розвитку ООН в Україні. – К., UNDP Україна, 2011. – С. 77.
 74. Національна доповідь про людський розвиток 2011. «Україна: на шляху до соціального залучення». – К.: ПРООН Україна, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2010. – 84 с.
 75. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України; за заг. ред. В.Г.Кременя. – К.: Пед. думка, 2011. – 304 с.
 76. Никитин В.А. Идея образования или содержание образовательной политики. – К.: Оптима, 2004. – 205 с.
 77. Новая эра социальной справедливости. – Международная конф., 100-я сессия

Література

-
- 2011 г. – Женева, с. 17, 42.
78. Новий Закон України «Про громадські об'єднання»: експертний висновок [Електронний ресурс] / ЕДЦ «Правова аналітика. – Режим доступу: <http://legalanalytics.com.ua/uk/zakonodavstvo0/novynyzakonodavstva0/110-publicassociations.html>
79. Новые социальные неравенства / Под ред. С. Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 236.
80. Образование для всех к 2015 году. Добьемся ли мы успеха? / Всемирный доклад по мониторингу ОДВ. Резюме. – ЮНЕСКО, 2007. – 51 с.
81. Образование и общество: готова ли Россия инвестировать в свое будущее? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hse.ru/temp/2007/files/20071220_report.pdf
82. Образование: одним больше, другим меньше? / Региональное исследование в области образования в Центральной и Восточной Европе и Содружестве независимых государств (ЦВЕ/СНГ). – Региональное отделение ЮНИСЕФ для ЦВЕ/СНГ. – UNICEF. – 2007.
83. Образовательная интеграция детей-инвалидов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dislife.ru/flow/theme/14691/>
84. Обратить реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. – Всемирный Банк, Вашингтон, О.К., 2001. – С. 337.
85. Освіта України – 2011: Інформаційно-аналітичні матеріали про діяльність Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України у 2011 році / Уклад.: О.А.Удод, К.М.Левківський, В.П.Погребняк, О.В.Дашковська, Д.Б.Панасевич, А.К.Солоденко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mon.gov.ua/>
86. Осик Ю.И. Нецелевое использование института образования и качество образовательных услуг: в поисках взаимосвязи // Экономика образования. – № 4. – 2010. – С. 12–16.
87. Осипов А.М. Механизмы социального расслоения в образовании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.jeducation.ru/2_2006/59.html
88. Осипов А.М., Карстанье П., Тумалеев В.В., Зарубин В.Г. Социальное партнерство в сфере образования / Исследовательский проект «Участие институтов гражданского общества в выработке и осуществлении образовательной политики» российско-голландской программы сотрудничества в области науки и образования на 2006–2008 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ibl.ru/konf/041208/87.html>
89. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2010/11 навчального року”: Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2011. – 208 с.
90. Основы экономической теории : политэкономический аспект : учебник / Отв. ред. Г. Н. Клишко. – 3-е изд., перераб. и доп. – К. : Знання-Прес, 2001. – 646 с.
91. Оукен А.:»Гроші від багатих до бідних можна переносити лише у дірявому відрі» / Рівність та ефективність – велика дилема, 1975 р.
92. Офіційний веб-сайт Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/>
93. Парламентські слухання «Освіта в сільській місцевості: кризові тенденції та
-

- шляхи їх подолання» 14 березня 2012 р./ Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4949-17>
94. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації (колективна монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2010. – 270 с. С. 11.
 95. Показники виконання Зведеного бюджету України за січень-жовтень 2011–2012 років.
 96. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2001. – 444 с.
 97. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання оплати праці працівників установ, закладів та організацій окремих галузей бюджетної сфери» від 21.05.2011 № 524.
 98. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 січня 2007 р. N 13 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми».
 99. Праця в Україні у 2011 році: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К.: Держаналітінформ, 2012. – С. 92
 100. Праця України у 2010 році: Стат. зб. / Відп. за вип. І.В. Сенік. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 326 с.
 101. Праця України у 2011 році : Стат. зб. / Відпов. за випуск І.В. Сенік. – К.: Держ-стат України, 2012. – 344 с. (тут с. 163).
 102. Праця України у 2011 році : Стат. зб. / Відпов. за випуск І.В. Сенік. – К.: Держ-стат України, 2012. – 344 с. (тут с. 195, 182).
 103. Преодолевая различия: Концепция борьбы с дискриминацией в Европе // [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR01/003/2009/en/320f3373-3c0f-4972-b628-59fd241704e4/eur010032009ru.pdf>
 104. Преодоление неравенства: важная роль управления / Всемирный доклад по мониторингу ОДВ. Резюме. – ЮНЕСКО, 2008. – 50 с.
 105. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні [довідь]/Національний інститут стратегічних досліджень. – К. , 2012
 106. Проблема неравенства в системе образования Германии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.my-volga.ru/content/problema-neravenstva-v-sisteme-obrazovaniya-germanii>
 107. Проект Закону України «Про затвердження Загальнодержавної програми «Здоров'я – 2020: український вимір» – Режим доступу : http://www.moz.gov.ua/ua/print/Pro_20120316_1.html
 108. Региональное развитие: опыт России и Европейского Союза / Рук. авт. колл. и отв. ред. А. Г. Гранберг. – М. : Экономика, 2000. – 435 с.
 109. Реформа системи освіти в рік освіти та інформаційного суспільства, 2011. – 93 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/>
 110. Рингач Н. О. Старіння в Україні: нові завдання для управління охороною здоров'я // Наталія О. Рингач // *Súčasné problémy riadenia*. – Warszawa : Wyższa Szkoła Informatyki, Zarządzania i Administracji w Warszawie, 2011. – S. 89–105.

Література

111. Рівень життя населення України/ НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. Ком. Статистики України; за ред. Л. М. Черенько. – К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. – 428 с.
112. Ролз, Джон. Теорія справедливості / Пер. з англ. О.Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
113. Рошин С.Ю. Горелкина О.А. Гендерные различия в заработной плате: микро-экономический анализ факторов и тенденций // Гендерное неравенство в современной России сквозь призму статистики. – М.: Едиториал УРСС, 2004. С. 130–146.
114. Рябчун Ю. Есть с кого взять // Коммерсантъ. – 18.05.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ua/daily>
115. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). 2011 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
116. Саріогло В.Г. Проблеми статистичного зважування вибіркового даних : [моногр.] / Саріогло В.Г. — К. : ІВЦ Держкомстату України, 2005. — 264 с.
117. Селигмен А. Проблема доверия / Перевод с англ. - М: Идея-Пресс, 2002. ,с.12.
118. Сільське господарство України за 2010 рік / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 384 с.
119. Смирнова Е.Э. Социология образования. – СПб.: Интерсоцис, 2006 – 192 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://prcon.ru/books/smirnova-ee-sotsiologiya-obrazovaniya-razdel-2/stranica-1>
120. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народа // Антология экономической классики. Предисловие И.А. Столярова. – М.: МП «ЭКОНОВ», «КЛЮЧ», 1993. – С. 163–204.
121. Сорокина Н.Д. Образование в современном мире (социологический анализ). – М. : ИНИОН, 2004. – 271 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.conflictmanagement.ru/text/?text=310>
122. Социальные и гендерные неравенства в отношении окружающей среды и здоровья (Пятая министерская конференция по окружающей среде и охране здоровья “Защитим здоровье детей в изменяющейся среде”, Парма, Италия, 10–12 марта 2010 г. — Copenhagen : WHO, Regional Office for Europe. – iii + 31 с.
123. Социальный заказ в Украине: практика / авт. коллектив : В. И. Брудный, И. С. Каминник, А. С. Крупник, С. И. Костин. – Одеса. : Асоц. поддержки граждан. инициатив „Ковчег”, 2001. – 143 с.
124. Соціальне залучення в Україні: європейський вибір та інституції соціального сектору / Аналітична національна доповідь. –К.: ПРООН, 2010. – 86 с.
125. Спільнота взаємодопомоги «Оселя». Офіційна веб-сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://emaus-oselya.org>
126. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2010 роки: звіт за даними дослідження [Електронний ресурс] / Л. Паливода, С. Голота; ТЦК. – К.: КуПол, 2010. – Режим доступу: http://ccc-tck.org.ua/file/biblioteka/CSO2010_U.pdf
127. Статистичний бюлетень «Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2010/2011 року». – К.: Держслужба статистики, 2012. – 256 с.

128. Статистичний збірник «Регіони України», 2011 / Держ. служба стат. України ; за ред. О. Г. Осауленка. – Ч. II. – К. : ТОВ «Август - Трейд», 2011. – 790 с.
129. Статистичний щорічник України за 1997 рік / Держ. коміт. статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка. 1999. – 623 с.
130. Статистичний щорічник України за 1998 рік / Держ. коміт. статистики України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка. 1999. – 576 с.
131. Статистичний щорічник України за 2000 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка – К.: Техніка, 2001. – 598 с.
132. Статистичний щорічник України за 2001 рік / Держ. коміт. статистики України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Техніка. 2002. – 644 с.
133. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Держ. коміт. стат. України; за ред. О.Г.Осауленка – К.: «Консультант», 2004. – 631 с.
134. Статистичний щорічник України за 2005 рік / Держ. коміт. стат. України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Консультант, 2006. – 575 с.
135. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Держ. комітет стат. України; за ред. О.Г.Осауленка – К.: «Консультант», 2007. – 551с .
136. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держ. коміт. стат. України; за ред. О.Г.Осауленка – К.: «Консультант», 2008. – 571с .
137. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г.Осауленка – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 566 с.
138. Статистичний щорічник України за 2010 рік / Державна служба статистики України; за ред. О.Г.Осауленка – К.: ТОВ «Август Трейд», 2011. – 559 с.
139. Стратегия–2020: Новая модель роста – новая социальная политика. Итоговый доклад о результатах экспертной работы по актуальным проблемам социально-экономической стратегии России на период до 2020 г. С. 245–316 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://2020strategy.ru/documents/32710234.html>
140. Терещенко Г. І. Методи об'єднання результатів статистичних обстежень домогосподарств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.10 / Терещенко Г. І. – К., 2008. – 20 с.
141. Терещенко Г. І. Сучасні методологічні підходи до статистичного об'єднання даних / Г. І. Терещенко // Статистика України. – 2010. – № 3. – С. 23–29.
142. Толстокорова А. Экономическое неравенство, социальная исключенность и трудовая миграция: проблемы украинской молодежи в период постсоветской трансформации // [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.coe.int/t/dg4/youth/Source/Resources/Forum21/Issue_No10/N10_Challenges_Ukrainian_youth_ru.pdf
143. Трой М. Социология образования / Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – С. 179–186.
144. Турен А. Возвращение человека действующего. – М., 1998. – С. 94.
145. Уровень жизни населения // Вопросы статистики. – 2001. – № 6. – С. 3 – 12.
146. Филиппов Ф.Ф. Социологический анализ проблем образования/ Франция глазами французских социологов. – М. : Наука, 1990. – С. 232–241.
147. Фриковски М., Столбов. В.П. Социальное исключение и его преодоление: психосоциологический аспект // [Электронный ресурс] Режим доступа:

Література

-
- http://ecsocman.hse.ru/data/2010/12/02/1214824681/2aFrikovs_Stol.pdf
148. Фруммин И.Д. Основные подходы к проблеме равенства образовательных возможностей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: vo.hse.ru/attachment.aspx?Id=100
 149. Фундація імені князів-благодійників Острозьких. Офіційна веб-сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fundraising.org.ua>
 150. Хухлаева О.В. Психология развития: Молодость, зрелость, старость (3-е изд., стер.) учеб. Пособие. – М.: ИЦ Академия, 2006 г. – 208 с.
 151. Цит. за: Гуля Королева. Феномен возраста. // Пчела #26–27 (май–август 2000). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pchela.ru/podshiv/26_27/fenomen.htm
 152. Цілі Розвитку Тисячоліття Україна: 2010 : національна аналітична доповідь – К., 2010. –114 с.
 153. Чашина Т. Потребительский бюджет трудоспособного населения как основа отраслевых социальных стандартов оплаты труда [Электронный ресурс] / Т.Чашина // Кадровик. Кадровый менеджмент. – 2008. – N 12. – Режим доступа: <http://www.hr-portal.ru/article/potrebitelskii-byudzhnet-trudosposobnogo-naseleniya-kak-osnova-otraslevykh-sotsialnykh-standa>
 154. Черковец В.Н. Образовательная сфера: взаимодействие с материальным производством в инновационном развитии экономики // Экономика образования. – № 4. – 2010. – С. 76–91.
 155. Шаленко М. В. Джерела формування доходів осіб у пенсійному віці в США / М. В. Шаленко // Зайнятість та ринок праці: [міжвід. наук. зб.]. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – С. 175–186.
 156. Шолохов А.В. Неравенство в системе современного образования: основания и механизмы воспроизводства: автореферат дис. доктора философ. наук: 09.00.11. – социальная философия / Педагогический институт Южного федерального университета. – Ростов-на-Дону, 2010. – 31 с.
 157. Щедровицкий П.Г. Очерки по философии образования (статьи и лекции). – М. : Педагогический центр «Эксперимент», 1993. – 79 с.
 158. Эксперты выступают за широкое внедрение механизма социального заказа для решения проблем местных общин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://press.unian.net/rus/pressnews-109608.html>
 159. Якість економічного зростання: Пер. з англ. / В.Томас, М.Дайламі, А.Дарешвар та ін.; Наук. ред. пер. О.Кілієвич. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 99–142.
 160. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики: (Монографія) / [Макарова О.В., Саріогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін.]; за ред. Лібанової Е.М. – К.: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2010. – 248 р.
 161. Alternative Measures of Labor Underutilization // Официальный веб-сайт Бюро статистики труда США. – <http://www.bls.gov/lau/stalt.htm> (12.09.2012)
 162. Arturo de la Fuente. New measures of labour market attachment: 3 new Eurostat indicators to supplement the unemployment rate // Statistics in Focus. – №57/2011. – 8 p.
 163. Atkinson, A.B., 1970. On the measurement of inequality. Journal of Economic
-

- Theory 2, 244–263.
164. Beyond Unemployment: Measurement of Other Forms of Labour Underutilization: Room Document №13 / Working group on Labour underutilization. 18th International Conference of Labour Statisticians. Geneva, 24 November – 5 December 2008. – 56 p.
 165. Commission of the European Communities (2009). Solidarity in health: reducing health inequalities in the EU. Communication 567, 20 October 2009. – Brussels, Commission of the European Communities – Режим доступу : http://ec.europa.eu/health/ph_determinants/socio_economics/documents/com2009_en.pdf
 166. D’Orazio M. Statistical Matching: Theory and Practice / D’Orazio M., Di Zio M., Scanu M. — Chichester : John Wiley&Sons, 2006. — 256 p.
 167. Decent work indicators: concepts and definitions: ILO manual/ International Labour Office – First edition. – Geneva: ILO, 2012. – 174 p.
 168. Derycke P-H, Gilbert G. Economie Publique Locale. – P.: Economica, 1988. – 190 p.
 169. Environment and health risks: a review on the influence and effects of social inequalities. In: Fifth Ministerial Conference on Environment and Health. Parma, Italy, 10–12 March 2010. – Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2010. – 31 p.
 170. ERM REPORT 2010: Extending flexicurity. – The potential of short-time working schemes / European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. – VIII, 125 p.
 171. Europe 2020 targets http://ec.europa.eu/europe2020/reaching-the-goals/targets/index_en.htm
 172. European Commission. Joint Report on Social Inclusion. 2004
 173. Farrington F. Towards a useful definition: advantages and criticism of “social exclusion” // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.socsci.flinders.edu.au/geog/geos/PDF%20Papers/Farrington.pdf>
 174. Gender equality at the heart of decent work / International Labour Conference, 98th Session, Report VI. – Geneva: ILO, 2009. – XIII + 250 p.
 175. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy / A. Giddens. – Polity Press, 1998.
 176. Global Employment Trends 2010: The challenge of a jobs recovery / International Labour Office. – Geneva: ILO, 2010. – 82 p.
 177. Global Wage Report 2012/13: Wages and equitable growth / International Labour Organization. – Geneva: International Labour Office, 2012. – XVI + 110 pp.
 178. Guide to the new Millennium Development Goals Employment Indicators: including the full set of Decent Work Indicators / International Labour Office. – Geneva: ILO, 2009. – 48 p.
 179. Health 2020: The European policy for health and well-being – [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.euro.who.int/en/what-we-do/health-topics/healthpolicy/health-2020>
 180. <http://amnesty.org.ua/node/84>
 181. <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/setupModifyTableLayout.do>
 182. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3533/YOPHEP
 183. http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/vybyory_parlament_reytyngy_2012.htm
-

Література

184. <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>
185. <http://www.kmu.gov.ua/control/publish/>
186. http://www.minregion.gov.ua/index.php?option=com_k2&view=item&task=download&id=1421&lang=uk
187. Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All / United Nations Development Programme. – New York, 2011. – 185 p.
188. Jason Gilmore and Sébastien LaRochelle-Côté. Inside the labour market downturn / Statistics Canada. – February 23, 2011. – 14 p.
189. John Martin. The minimum wage: Making it pay / OECD Directorate for Employment, Labour and Social Affairs, May 2007.
190. Key Data on Education in Europe, 2009 Edition / EACEA; Eurydice; Eurostat. – Brussels: Eurydice 2009. – 278 p.
191. Minimum wage statistics: Eurostat information. Data from August 2012. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Minimum_wage_statistics
192. Nowlan , David M. , “A Short Essay on Local Public Goods”, University of Toronto, in <http://www.chass.utoronto.ca/~nowlan/papers/lpg.htm>
193. Resolution concerning statistics of the economically active population, employment, unemployment and underemployment, adopted by the Thirteenth International Conference of Labour Statisticians // Официальный веб-сайт Международной организации труда. – http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087481.pdf (12.09.2012)
194. Rio Political Declaration on Social Determinants of Health 21.10.2011 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.who.int/sdhconference/declaration/en/index.html>
195. Rothschild, M., Stiglitz, J.E., 1970. Increasing risk: I. Definition. *Journal of Economic Theory* 2, 225–243.
196. Safer water, better health [Електронний ресурс]. – WHO : Geneva, 2008. – 53 p. – Режим доступу : http://whqlibdoc.who.int/publications/2008/9789241596435_eng.pdf
197. Social Enterprise : a new model for poverty reduction and employment generation: an examination of the concept and practice in Europe and the Commonwealth of Independent States / UNDP; EMES European Research Network project. – Bratislava, 2008. – 215 p.
198. Steven E. Haugen. Measures of Labor Underutilization from the Current Population Survey / U.S. Bureau of Labor Statistics, Office of Employment and Unemployment Statistics. Working Paper 424. – March 2009. – 12 p.
199. Subjects considered by International Conferences of Labour Statisticians // Официальный веб-сайт Международной организации труда. – http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/meetings-and-events/international-conference-of-labour-statisticians/WCMS_CON_TXT_STA_ICL_SUB_EN/lang--en/index.htm (12.09.2012)
200. Taxation trends in the European Union – Data for the EU Member States, Iceland and Norway / European Commission. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. – 269 p.
201. Taxation trends in the European Union – Data for the EU Member States, Iceland

- and Norway / European Commission. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2012. – 269 p. (тут с. 47–49).
202. The Future of the Public's Health in the 21st Century. Board on Health Promotion and Disease Prevention. – Washington : The National Academies Press, 2002. – 510 p.
203. Tiebout, Charles M. «A Pure Theory of Local Expenditures.» *Journal of Political Economy*. 64 (October 1956). p. 416–424.
204. Whitehead M., Dahlgren G. (2007). Концепции и принципы преодоления социального неравенства в отношении здоровья: Восходящее выравнивание (часть 1) Копенгаген, Европейское региональное бюро ВОЗ – Режим доступа : <http://www.euro.who.int/document/e89383r.pdf>
205. Wilkinson R. *Impact of Inequality: How to Make Sick Societies Healthier* / Richard Wilkinson. – Padstow : TJ International Ltd, 2007. – 356 p.
206. *World of Work Report 2009. The Global Jobs Crisis and Beyond* – Geneva: ILO, International Institute for Labour Studies, 2009. – 118 p.
207. www.eurostat.org.

Додатки

Додаток А

Періодизація свідомого життя людини

Період життя	Переваги	Ризики
Молодість	<ul style="list-style-type: none"> • Хороший стан здоров'я • Висока здатність засвоювати нові знання • Налаштованість на постановку цілей та їх досягнення • Віра у майбутнє та свої сили 	<ul style="list-style-type: none"> • Відсутність життєвого та професійного досвіду • Несформованість твердих переконань і принципів, що зумовлює можливість потрапити під згубні впливи або підірвати здоров'я • Відсутність авторитету в очах старшого покоління • Для жінок – наявність малих дітей, догляд за якими може перешкоджати здобуттю освіти і кар'єрному зростанню • Низький дохід • Відсутність власного житла
Зрілий вік	<ul style="list-style-type: none"> • Наявність закінченої освіти, професійного та життєвого досвіду • Налаштованість на постановку цілей та їх досягнення. Досягнення усталених позицій у суспільній ієрархії • Хороший стан здоров'я • Високі доходи • Набуття власності 	<ul style="list-style-type: none"> • Відповідальність за інших у сімейному та професійному середовищі • Брак часу для особистих уподобань та відпочинку • Ризик втрати здоров'я у зв'язку з професійною діяльністю або недооцінкою важливості здорового способу життя
Літній та похилий вік	<ul style="list-style-type: none"> • Можливість присвятити себе улюбленим захопленням та відпочинку • Наявність власності, житла • Усвідомлення власної значущості як підсумку прожитого життя (нащадки, спадщина тощо) 	<ul style="list-style-type: none"> • Погіршення здоров'я • Втрата соціальних зв'язків • Зниження доходів • Втрата авторитету • Послаблення фізичних можливостей та здатностей засвоювати нові знання

**Розподіл населення за самооцінкою стану здоров'я,
віком та статтю, 2011 рік, %**

	Добрий	Задовільний	Поганий
Діти			
До 3-х років	76,8	22,1	1,1
3–6 років	71,6	27,1	1,3
7–13 років	70,3	28,2	1,5
Хлопці			
14–15 років	73,4	24,2	2,4
16–17 років	75,0	22,5	2,5
Дівчата			
14–15 років	72,8	25,1	2,1
16-17 років	75,5	22,2	2,3
Чоловіки			
18–29 років	74,6	23,6	1,8
30–59 років	49,3	44,7	6,0
60 років і старше	10,0	63,7	26,3
Жінки			
18–29 років	69,5	29,0	1,5
30–54 років	44,3	50,6	5,1
55 років і старше	7,5	62,6	29,9

Джерело: Розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім.М.В. Птухи за даними обстежень умов життя домогосподарств.

Продовження додатку В
Основні показники економічної активності населення України за рівнем освіти

	Рівень зайнятості населення ¹⁾ , %						Рівень безробіття ¹⁾ , %						Рівень участі населення ²⁾ , зайнятого у неформальному секторі економіки, % ³⁾									
	у тому числі мають освіту						у тому числі мають освіту						у тому числі мають освіту									
	усього	повну вищу	базову вищу	неповну вищу	повну загальну середню	початкову загальну або не мають освіти	усього	повну вищу	базову вищу	неповну вищу	повну загальну середню	початкову загальну або не мають освіти	усього	повну вищу	базову вищу	неповну вищу	повну загальну середню	початкову загальну або не мають освіти				
Міські поселення																						
2000	58,1	77,3	68,9	67,8	48,7	21,7	14,5	13,9	8,2	13,4	16,7	15,9	19,0	11,9			
2005	60,6	80,0	44,4	69,1	57,4	28,6	6,2	8,0	4,5	9,8	7,2	10,2	11,3	4,7	9,3	2,7	7,1	8,2	12,9	21,3	51,0	
2009	59,4	76,5	37,5	66,9	53,2	29,8	7,1	9,7	7,0	18,4	9,4	11,6	13,1	7,0	10,6	4,0	9,9	8,6	15,8	24,5	67,9	
2010	60,1	75,6	40,2	67,8	54,3	28,2	6,7	8,7	7,2	16,5	7,8	10,0	11,3	:	11,3	4,1	8,4	9,2	17,4	26,4	63,7	
2011	60,6	75,3	35,4	66,9	55,5	26,6	5,1	8,1	6,9	22,3	7,4	9,1	9,2	:	11,5	4,2	7,6	9,6	17,9	25,6	62,3	
Сільська місцевість																						
2000	61,2	80,8	75,1	72,1	63,7	45,3	30,1	7,0	4,2	6,7	9,3	7,6	5,2	4,2
2005	63,8	83,6	71,2	75,0	67,9	49,6	30,0	6,1	2,8	3,9	6,3	6,9	5,6	3,9	47,5	21,1	30,1	33,4	46,9	64,0	91,5	
2009	64,9	81,1	64,5	76,5	66,2	50,0	25,7	7,6	5,8	9,7	6,8	8,6	5,7	0,7	46,4	15,8	23,7	28,6	49,3	70,6	93,9	
2010	65,0	80,7	66,1	76,5	66,8	48,9	22,6	7,5	5,5	11,3	6,9	8,0	7,4	...	47,7	17,7	31,3	30,1	50,9	71,3	96,1	
2011	65,1	79,8	60,3	76,1	66,4	48,3	20,0	7,8	5,9	15,9	6,4	8,7	6,7	...	48,3	19,0	33,8	31,9	52,3	72,4	98,8	

Примітки: 1) у віці 15–64 років; 2) у віці 15–70 років; 3) у відсотках до зайнятого населення відповідного рівня освіти.
Джерело: Економічна активність населення України 2011: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – К., 2012. – С. 146, 153, 155.

Додатки

Додаток Д
Розподіл кількості штатних працівників за розмірами нарахованої їм заробітної плати за вересень 2012 року, грн.

	До 1102,00	Від 1102,01 до 1500	Від 1500,01 до 2000	Від 2000,01 до 2500	Від 2500,01 до 3000	Від 3000,01 до 3500	Від 3500,01 до 3750	Від 3750,01 до 4000	Від 4000,01 до 4500	Від 4500,01 до 5000	Понад 5000,01
Сільське господарство, мисливство	8,7	32,3	18,5	12,5	8,5	5,3	2,5	2,2	2,5	2,1	4,9
Промисловість	3,3	14,1	11,9	12,4	11,3	9,3	4,5	3,9	6,1	5,1	18,1
Будівництво	5,6	28,3	15,7	12,1	8,4	6,3	3,1	2,8	3,8	3,3	10,6
Торгівля; ремонт автомобілів	7,5	40,9	17,3	8,8	5,2	4,0	2,0	1,6	2,2	2,0	8,5
Діяльність готелів та ресторанів	7,6	43,2	16,6	9,7	5,9	4,3	1,9	1,5	2,1	1,7	5,5
Діяльність транспорту та зв'язку	4,8	14,5	11,1	11,0	10,7	10,1	5,3	4,9	6,9	5,4	15,3
Фінансова діяльність	3,8	10,7	8,7	9,2	9,0	8,2	4,1	3,7	6,0	5,3	31,3
Операції з нерухомим май- ном, оренда, інжиніринг і розробки	5,1	27,5	14,1	11,8	8,3	6,2	3,1	2,7	3,6	3,4	14,2
Державне управління	2,7	11,7	11,4	11,6	11,0	8,8	4,7	4,9	6,8	6,1	20,3
Освіта	3,1	10,7	13,4	15,7	14,8	11,0	4,9	4,1	5,1	4,0	13,2
Охорона здоров'я та на- дання соціальної допомоги	6,5	22,2	15,5	13,0	11,2	9,0	4,9	3,9	4,8	3,4	5,6
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	6,5	24,6	23,2	15,8	10,4	6,7	3,2	2,3	2,5	1,8	3,0
	8,3	23,4	17,0	12,6	10,4	7,6	3,5	3,0	3,5	2,7	8,0

Джерело: Експрес-випуск Державної служби статистики „Розподіл кількості працівників за розмірами заробітної плати, нарахованої за вересень 2012 року”. № 09/3-29/ 317 від 16.11.2012

Додаток Е
**Розподіл середніх розмірів номінальних та реальних доходів та витрат населення України у 2011 році
в 10-відсоткових групах населення у розрізі типу населеного пункту, грн.**

Децильна група	Велике місто		Мале місто		Село		Київ	
	Сукупні еквівалентні витрати	Сукупні еквівалентні доходи	Сукупні еквівалентні витрати	Сукупні еквівалентні доходи	Сукупні еквівалентні витрати	Сукупні еквівалентні доходи	Сукупні еквівалентні витрати	Сукупні еквівалентні доходи
1	701,6	1072,9	694,5	985,5	678,3	988,6	696,8	1534,3
2	919,1	1230,4	919,4	1166,7	917,8	1170,5	922,1	1341,4
3	1071,1	1380,0	1063,2	1313,5	1068,2	1334,6	1060,1	1089,7
4	1205,9	1482,0	1203,2	1358,8	1201,5	1456,5	1204,8	1585,0
5	1348,5	1511,8	1339,3	1469,6	1342,5	1484,8	1352,0	1869,0
6	1501,1	1671,1	1503,3	1682,2	1497,7	1597,1	1508,8	1944,7
7	1695,5	1739,2	1692,4	1756,2	1685,5	1770,9	1692,8	2035,9
8	1937,0	2028,4	1913,3	1951,2	1919,5	1980,4	1923,0	2151,9
9	2286,1	2244,0	2290,3	2257,2	2265,6	2207,1	2299,3	2252,1
10	3463,4	2960,9	3386,5	3193,3	3585,2	3257,1	4162,4	4412,0
Співвідношення між 10 та 1 децилями, разів	4,9	2,8	4,9	3,2	5,3	3,3	6,0	2,9

Аксиоматичне визначення індексів бідності

Аксиома 1. (Аксиома зосередженості):

$P(x,z)=P(y;z)$, якщо вектор доходів y отримано із вектора доходів x за допомогою простого збільшення доходів небідної особи.

Наведена аксіома вимагає, щоб міра бідності не залежала від розподілу доходів небідних. Бажаність цієї аксіоми основана на меті вимірювання рівня бідності. Якщо бідність розглядається, згідно із пропозицією Сена, як абсолютні депривації, то аксіома зосередженості є цілком доречною. Проте для інших цілей дослідження та інших визначень бідності це може бути не так. Наприклад, якщо оцінюються ресурси, необхідні для подолання бідності за рахунок перерозподілу від багатих до бідних, то має розглядатися розподіл доходів усієї популяції. Зазначимо, що у цьому випадку визначена міра не є власне мірою бідності. Інформація щодо доходів небідних може встановлюватись за допомогою відносної межі бідності. Можна було б стверджувати, що зростання доходів небідних збільшує відносні депривації бідних, а тому збільшує рівень бідності. Однак, таке твердження є абсурдним: фактично воно означає, що за встановленої межі бідності рівень бідності можна знизити за рахунок експропріації частини доходів багатих. Зазначимо, що в даній аксіомі не припускається, що кількість небідних не стосується рівня бідності. Вплив змін у величині небідної частини популяції враховується за допомогою інших аксіом, які розглянуто нижче. При використанні даної аксіоми дослідники часто використовують цензурований за межею бідності розподіл доходів, тобто доходи небідних приймаються рівними межі бідності.

Аксиома 2. (Аксиома реплікаційної інваріантності):

$P(x,z)=P(y;z)$, якщо вектор розподілу x отримано із вектору розподілу y за допомогою (k -) реплікації.

Наведену аксіому застосовують при побудові індексів нерівності доходів. Першими до задач оцінювання бідності її використали Чакраварті та Тон. Оскільки будь-які два розподіли доходів шляхом реплікації можуть бути приведені до однакової величини, нерівність та бідність у цих розподілах можуть бути порівняні.

Виявилось, що ця інтуїтивно приваблива аксіома порушується деякими індексами бідності.

Аксиома 3. (Аксиома обмеженої неперервності):

$P(x;z)$ є неперервною зліва функцією x_i .

Аксиома 4. (Аксиома неперервності):

$P(x,z)$ є неперервною функцією від x для будь-якого заданого значення Z .

Аксиома обмеженої неперервності є цілком доречною: при заданій малій зміні в доходах бідної особи ми не повинні очікувати різкого стрибка рівня бідності. Додатковий зміст неперервності порівняно із обмеженою неперервністю полягає в неперервності індексу бідності $P(x,z)$ на межі бідності. Для зосередженої міри бідності обмежена неперервність та неперервність збігаються, оскільки така міра завжди неперервна по доходах небідних за аксіомою зосередженості. Зазначимо, що при неперервній мірі два визначення бідності не розрізняються: доходи на межі бідності не впливають на величину бідності. Тому, якщо неперервність розглядається як бажана властивість, немає необхідності уточнювати, яке буде використовуватись визначення бідності.

Аксіома 5. (Аксіома симетричності):

$P(x,z)=P(y;z)$, якщо вектор доходів x отримано із вектора доходів y за допомогою перестановки.

Наведена аксіома говорить, що до вимірювання бідності мають відношення лише доходи бідних осіб, а вся інша інформація нехтується (прізвища, освіта, вік тощо). Симетричність не накладає реальних обмежень, оскільки будь-яка агрегата міра бідності, в якій не враховуються динамічні характеристики, не може бути несиметричною. Це не так, якщо ми зацікавлені в вимірюванні, наприклад, хронічної та перехідної бідності.

Другою аксіомою, яку запропонував Сен, є аксіома монотонності. Вона говорить, що зменшення (зростання) доходів бідної особи збільшує (зменшує) рівень бідності. Аксіома монотонності має дві форми: слабку та строгу.

Аксіома 6. (Аксіома слабкої монотонності):

$P(x,z)>P(y;z)$, якщо вектор x отримано із вектора y за допомогою простого зменшення доходів бідної особи.

Аксіома 7. (Аксіома строгої монотонності):

$P(x,z)<P(y;z)$, якщо вектор x отримано із вектора y за допомогою простого збільшення доходів бідної особи.

Обидві аксіоми мають доречну інтерпретацію: за усіх інших однакових обставин, зменшення (збільшення) доходів бідної особи збільшує (зменшує) загальний рівень бідності. Проте ці дві аксіоми не еквівалентні: із строгої монотонності випливає слабка. Обернене твердження виконується не завжди. Така ситуація виникає, коли зростання доходу бідної особи виводить її за межу бідності. У такому випадку слабка монотонність разом із неперервністю означають строгу монотонність. Веймарк та Дональдсон показали, що зосереджений та неперервний на межі бідності індекс за умови строгого визначення бідності не може задовольняти аксіомі строгої монотонності.

Для побудови індексів бідності Сен запропонував також аксіому трансферів. Вона вимагає, щоб міра бідності була чутливою до перерозподілу доходів серед бідних. Вперше цю аксіому розглянув Дальтон у контексті нерівності доходів, на яку він посилався як на аксіому Пігу. Тому при вимірюванні нерівності доходів на неї посилаються як на принцип трансферів Пігу–Дальтона. Дональдсон та Веймарк розглядають чотири варіанти аксіоми трансферів.

Аксіома 8. (Аксіома мінімального трансферу):

$P(x,z)<P(y;z)$ ($P(x,z)>P(y;z)$), якщо вектор доходів x отримано із вектора y за допомогою прогресивного (регресивного) трансферу між двома бідними особами і при цьому жодна особа не перетинає межу бідності.

Аксіома 9. (Аксіома слабого трансферу):

$P(x,z)<P(y;z)$ ($P(x,z)>P(y;z)$), якщо вектор доходів x отримано із вектора y за допомогою прогресивного (регресивного) трансферу між двома особами, і при цьому, принаймні, отримувач (донор) є бідною особою та в результаті отримання трансферу не перетинає межу бідності.

Аксіома 10. (Аксіома прогресивного трансферу):

$P(x,z)<P(y;z)$, якщо вектор доходів x отримано із вектора y за допомогою

Продовження додатку Ж прогресивного трансферу, і при цьому, принаймні, отримувач є бідною особою.

Аксіома 11. (Аксіома регресивного трансферу):

$P(x,z) > P(y;z)$, якщо вектор доходів x отримано із вектора y за допомогою регресивного трансферу, і при цьому, принаймні, донор є бідною особою.

Сутністю наведених аксіом є те, що зрівнючий трансфер (від багатшої до біднішої особи) зменшуватиме величину бідності, тоді як трансфер у протилежному напрямі (від біднішої до багатшої особи) буде її збільшувати.

За означенням, принцип мінімального трансферу є найслабшою формою наведених вище чотирьох аксіом, а прогресивний трансфер – найбільш строгою: *прогресивний трансфер* \Rightarrow *регресивний трансфер* \Rightarrow *слабкий трансфер* \Rightarrow *мінімальний трансфер*. Різниця між слабкими формами (мінімальний та слабкий трансфер) та строгими формами полягає в тому, чи дозволяється особі перетинати межу бідності в результаті отримання трансферу. Різниця між мінімальним та слабким трансфером полягає в тому, що в першому випадку трансфер відбувається між бідними особами без перетину межі бідності, в той час, як у другому передача доходу може відбуватись між бідною та небідною особами. Прогресивний трансфер відрізняється від регресивного у тому, що перший може робити отримувача небідним. Регресивний трансфер за потужністю буде збігатися із прогресивним лише за умови додаткового припущення неперервності.

Каквані був першим дослідником, який при побудові індексів бідності запропонував використовувати принцип трансферної чутливості.

Аксіома 12. (Аксіома монотонної трансферної чутливості):

$P(x';z) - P(x;z) > P(x'';z) - P(x,z)$, якщо вектори доходів x' та x'' отримані із вектора x за допомогою зменшення на однакову величину доходів бідних осіб x_i та x_j відповідно, при чому $x_i < x_j$.

Наведена аксіома говорить, що індекс бідності повинен бути більш чутливим до зменшення доходів бідної особи, якщо особа є біднішою.

Аксіома 13. (Аксіома слабкої трансферної чутливості):

$P(x;z) > P(x';z)$, якщо вектори доходів x та x' отримані із вектора доходів y за допомогою трансферу доходів $\delta > 0$ від бідної особи i до бідної особи j та від бідної особи k до бідної особи l , відповідно, та $y_j - y_i = y_l - y_k > \delta$, $y_k > y_i$ без перетинів межі бідності.

Основна ідея наведеної аксіоми полягає в тому, що при оцінюванні рівня бідності більша вага надається трансферам, які відбуваються при нижчому рівні доходів (за усіх інших рівних обставин). Поняття трансферної чутливості давно використовується при вимірюванні нерівності доходів та бідності. Проте загальне визначення наведене лише в роботі Фостера та Шоррокса.

Аксіома 14. (Аксіома трансферної чутливості):

$P(x;z) < P(y;z)$, якщо вектор розподілу доходів x отримано із вектора y за допомогою сприятливого композитного трансферу: прогресивного трансферу доходу $\delta > 0$ від особи j до особи i та регресивного трансферу доходу $\rho > 0$ від особи k до особи l , тобто, $x = y + \delta(e_i - e_j) + \rho(e_l - e_k)$, при $\sigma^2(x,z) = \sigma^2(y,z)$, $y_i < y_j \leq y_k \leq y_l < z$, $x_i \leq x_j \leq x_k < x_l < z$.

Різниця між слабкою трансферною чутливістю та трансферною чутливістю полягає в тому, що в попередньому випадку індекс бідності повинен зменшувати-

Продовження додатку Ж
 тись лише за умови трансферів однакової величини та за однакової відстані між особами. В останньому випадку вимагається, щоб рівень бідності зменшувався при будь-яких трансферах, які не змінюють середнє значення та варіацію доходів. В останній аксіомі величини трансферів та відстані між двома парами осіб не повинні бути однаковими, вони мають задовольняти такому відношенню: $\rho^2 + \rho(y_j - y_i) = \delta^2 + \delta(y_l - y_k)$.

Наведені вище аксіоми чутливості застосовують лише при порівняннях змін у рівні бідності в межах групи бідних осіб, без перетину в результаті трансферів межі бідності. Можна ввести інші аксіоми, які припускають, що кількість бідних в результаті трансферів може змінюватись. Аксіоми неперервності, зосередженості та слабкої трансферної чутливості рівнозначні наступній аксіомі.

Аксіома 15. (Аксіома посиленої слабкої трансферної чутливості):

$P(x; z) > P(x'; z)$, якщо вектори розподілу доходів x та x' отримані із вектора y за допомогою передачі доходу δ ($0 < \delta \leq z - y_i$) від особи i до особи j та від особи k до особи l , відповідно, за умови, що $y_j - y_i = y_l - y_k > \delta$, $y_k > y_i$ та $y_l > z$.

Наведена аксіома дозволяє бідній особі перетинати в результаті регресивного трансферу межу бідності. Порівняно із трансферними аксіомами, аксіоми трансферної чутливості вимагають, щоб міра бідності була більш чутливою до змін в доходах серед найбідніших. Проте залишається відкритим питання щодо величини такої чутливості. Зазначимо, що поняття трансферної чутливості може мати деякі суперечливі наслідки стосовно перерозподілу: максимальне зменшення бідності буде відбуватись при вирівнюванні доходів серед найбідніших.

Серед важливих аксіом, які використовують при побудові індексів бідності, є аксіома підгрупової узгодженості та аксіома декомпозиції.

Аксіома 16. (Аксіома підгрупової узгодженості):

$P(x; z) < P(y; z)$, якщо $x = (x', x'')$ отримано із $y = (y', y'')$ за умови $N_{x'} = N_{y'}$, $N_{x''} = N_{y''}$ та $P(x'; z) < P(y'; z)$, $P(x''; z) = P(y''; z)$.

Аксіома 17. (Аксіома декомпозиції):

Для вектора розподілу доходів $x = (x', x'')$, $N_x = N_{x'} + N_{x''}$

$$P(x; z) = \frac{N_{x'}}{N_x} P(x'; z) + \frac{N_{x''}}{N_x} P(x''; z),$$

або

$$P(x; z) = \frac{1}{N_x} \sum_{i=1}^{N_x} p(x_i, z), \quad p(x_i, z) = 0 \forall x_i \geq z,$$

Узгоджена за підгрупами міра бідності є корисною, оскільки цілі програм пом'якшення бідності часто спрямовані на конкретні соціальні групи або регіони. Типовою характеристикою міри бідності, яка може бути розкладена за демографічними підгрупами (адитивно-сепарабельної міри), є те, що рівень бідності може бути розкладений за конкретними характеристиками. Міра бідності, яка може бути адитивно розкладена, є також узгодженою за підгрупами і задовольняє потре-

Продовження додатку Ж
 бам децентралізованих соціальних програм, спрямованих на пом'якшення бідності. Використання адитивно-сепарабельних індексів дає можливість ідентифікувати особливо уразливі демографічні підгрупи та формувати ефективні соціальні програми, спрямовані на подолання бідності, які узгоджені на регіональному та загальнодержавному рівнях. Крім того, такі індекси можуть бути використані при побудові профілів бідності та при оцінюванні внеску кожної підгрупи до загального рівня бідності. Маргінальний внесок кожної підгрупи до загального рівня бідності визначається її популяційною часткою.

Наступні дві аксіоми стосуються до поведінки індексів бідності за умови рівномірних змін у доходах бідних.

Аксіома 18. (Аксіома інваріантності до шкали):

$P(x';z')=P(x;z)$, якщо вектор $(x';z')$ отримано із вектора $(x;z)$ за допомогою відносної зміни.

Аксіома 19. (Аксіома інваріантності до переносу):

$P(x;z)<P(x';z')$, якщо вектор $(x';z')$ отримано із вектору $(x;z)$ за допомогою абсолютної зміни.

Більшість існуючих мір бідності є відносними. Необхідно зазначити, що лише одна міра бідності – частка бідних – є одночасно відносною та абсолютною.

Аксіома 20. (Аксіома зростаючої межі бідності):

$P(x;z)<P(x;z')$, якщо $z<z'$.

Ця аксіома автоматично виконується, якщо вимагається строга монотонність та зосередженість. Останньою ми розглядаємо аксіому нормалізації.

Аксіома 21. (Аксіома нормалізації):

$P(x;z)=0$, якщо $x_i \geq z \forall i, i=1,2,\dots,N_x$.

Тобто ми говоримо, що міра бідності може набувати будь-якого невід'ємного значення. В більшості випадків вимагається щоб міра бідності була не більшою одиниці. Проте формальних причин для такої вимоги немає. Фостером та Шорроксом доведено сильний результат: *будь-яка зосереджена міра бідності із властивостями симетричності, неперервності, реплікаційної інваріантності та узгодженості за підгрупами, яка є неперервною по доходах, є зростаючою функцією деякої адитивно-сепарабельної міри бідності:*

$$P(x;z) = f\left(\frac{1}{N_x} \sum_{i=1}^q p(x_i; z)\right)$$

де f – неперервна та зростаюча функція.

Якщо ми будемо вимагати виконання аксіом регресивного трансферу, слабкої трансферної чутливості та зростаючої межі бідності, то ми отримуємо подальші уточнення для специфікації форми функції ідивідуальних депривацій, p :

$$\frac{\partial p}{\partial x} < 0, \dots, \frac{\partial^2 p}{\partial x^2} > 0, \frac{\partial^3 p}{\partial x^3} < 0, \frac{\partial p}{\partial z} > 0$$

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу

(Колективна монографія)

Дослідження виконано авторським колективом під керівництвом академіка НАН України, доктора економічних наук, професора Лібанової Е.М.

Редактор
Денисов А.Ф.

Комп'ютерна верстка та дизайн обкладинки: Видавець «Сочінський»

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України (протокол № 17 від 10 грудня 2012 року)

Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України
Україна, 01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 60.
тел. (044) 486-62-38; e-mail: demography@idss.org.ua
<http://www.idss.org.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серії серії ДК № 2521 від 08.06.2006.

Підп. до друку 24.04.2013 р. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 32,82
Наклад 300 прим. Замовл. № 208

Друк: Видавець «Сочінський»
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77
e-mail: vizavi08@mail.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.